

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

Fülöp Géza

A könyv - és könyvtári kultúra a kapitalizmus időszakában

(1789-1917)

I.

KÉZIRAT

9. változatlan kiadás

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST, 1987

Lektorálta:

Dr. Kovács Máté
egyetemi tanár

A polgári időszak könyv- és könyvtári kultúrája

(Bevezetés)

A jegyzet a polgári időszak, az 1789-i francia forradalomtól az 1917-i októberi szocialista forradalomig terjedő kor könyv- és könyvtári kultúrájának általános fejlődési tendenciáit és fontosabb országok szerinti sajátos alakulását tartalmazza. Tehát nem a polgári könyv- és könyvtári kultúra egész történetét. A polgári fejlődés ugyanis Nyugat-Európa fejlett országaiban jóval előbb, a feudalizmus időszakában megindul már, Közép- és Kelet-Európa és főként az Európán kívüli földrészek feudális és fél-feudális államainak viszont még a 19. század nagy részében, sőt nem egy helyen még a 19. század végén és a 20. században is feudális jellegű a gazdasági és társadalmi rendszere, valamint a kultúrája, könyv- és könyvtári kultúrája is. Ennek az egyenlőtlen fejlődésnek a következménye, hogy amikor ezekben az utóbb említett államokban még a polgárosodásért, a polgári könyv- és könyvtári kultúra kialakításáért folyik a harc a feudális erőkkel szemben, akkor a fejlettebb polgári államokban, ahol a nagyipari termelés jelentékeny és nagyszámu munkásrétegeket hozott létre, megtalálhatók már antikapitalista, sőt szocialista jellegű törekvések és eredmények is a könyv- és a könyvtári kultúra terén is a 19. század második felében és a 20. század elején. Vannak továbbá olyan feudál-kapitalista országok, amelyekben a polgári forradalom nem semmisítette meg teljesen a feudalizmust, a fejlődő nagyipar azonban létrehozta a proletáriátust s ezekben egymás mellett megtalálhatók a könyv- és könyvtári kultúra feudális, polgári és szocialista formái (pl. Magyarországon 1867 után, vagy a cári Oroszországban a 19. század végén). A korszak általános meghatározó jellemvonása azonban a polgárosodás, a könyv- és könyvtári kultúra polgári jellegű termékeinek, intézményeinek, szervezeteinek, munkamódszereinek létrejötte, fejlődése és kialakulása minden téren, magasabb vagy alacsonyabb szinten az illető ország vagy nép általános fejlettségi színvonalától függően.

A történeti áttekintés során nem ragaszkodhattunk mereven az 1789-es és az 1917-es időhatárhoz. Rövid visszatekintés keretében számbavettük azokat a polgári előzményeket, amelyek hatékonyan fejlődhettek tovább a polgári időszakban, valamint azokat a feudális hagyományokat is, amelyek meghatározták vagy befolyásolták a későbbi fejlődést is, illetve amelyekkel a polgári törekvéseknek számolniuk kellett. Ez a visszatekintés

nem egyszer azért is szükségesnek vált, mivel nem egy intézmény (pl. nyomdák, kiadói és könyvkereskedő-cégek, könyvtárak), amely még a feudalizmus időszakában keletkezett, a polgári korban is folytatta tevékenységét. Hasonló okokból kellett kitekintnünk több ízben az 1917 utáni fejlődésre. A polgári könyv- és könyvtári kultúra ugyanis az országok jelentékeny részében az októberi szocialista forradalom után továbbra is fennmarad és fejlődik. A polgári kor könyvkulturájának és könyvtárügyének jelentősége számunkra nem csupán történeti. Az akkor kialakult termékek, kiadványfélések, intézmények és munkamódszerek megtalálhatók és tovább élnek az 1917 utáni időszakban is; a kapitalista országokban kevesebb módosulással, a szocialista államokban új, megváltozott funkcióval, szocialista társadalmi szükségletektől irányítva és szocialista társadalmi célok érdekében. A kapitalista kor könyvkulturája és könyvtárügye tehát a mai szocialista fejlődésnek is közvetlen előzménye, értékes hagyományai - köztük elsősorban a korabeli szocialista törekvések eredményei - ösztönző erejűek voltak a szocialista országok kialakuló könyv- és könyvtári kultúrája számára.

A jegyzet először azokat a politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és technikai változásokat veszi számba, amelyek a polgári kor könyv- és könyvtári kultúráját létrehozták és fejlődését meghatározták. Ezután két külön nagyobb fejezetben tárgyalja a könyvkultúra illetve a könyvtári kultúra alakulását, a könyvkultúrán belül elsősorban a nagyipari nyomdászat kialakulásának technikai feltételeit biztosító nyomdatechnikai forradalom ismertetésére, a hatására bekövetkező nagypéldányszámú könyvkiadás általános szervezeti, üzleti, gazdasági és jogi, valamint tipográfiai változásainak számbavételére kerül sor. Utána a kézműipari nyomdászat és könyvművészet 18. századi nagyhatású európai irányzatának, a klasszicista tipográfiának az összefoglaló ismertetése következik, majd az egyes országok könyvkultúrájának egyenkénti bemutatása. Végül a kapitalista nagyipari kor szak eredményezte tipográfiai és könyvművészeti színvonalsüllyedés reakciójaként meginduló új könyvművészeti mozgalom 19. század végi és 20. század eleji lefolyásának és eredményeinek összegezése történik meg. - A könyvtári kultúrát tartalmazó fejezetben belül először a polgári társadalom könyvtárpolitikáját és könyvtárügyét, a polgári könyvtári kultúrát meghatározó új sajátosságokat (könyv, olvasóközönség, könyvtáros) és a feudális kor enciklopedikus könyvtárának felbomlása után kialakult új könyvtár típusokat, könyvtárakat ismertetjük. Utána a könyvtárügy országonkénti sajátos alakulására utalunk. A magyarországi könyvkultúra illetve könyvtárügy történetének áttekintése a külföldi fejlődés számbavétele után külön két fejezetben következik.

A könyv- és könyvtári kultúra politikai, gazdasági, társadalmi, kultúrális és technikai alapjai

A 17. század közepén lejátszódó angol polgári forradalommal, amely az ujkor kezdetét jelenti, lényeges változás következik Európa gazdasági és társadalmi életében. A forradalom győzelme utáni Anglia már a 18. században a kapitalizmus klasszikus országává fejlődik. Franciaországban ekkor még virágzik a feudális abszolutizmus, de a gazdaságilag egyre erősödő polgári rétegek és az elnyomott plebejus tömegek fokozódó harca révén mind nyilvánvalóbbá válik a feudalizmus hanyatlása. A feudalizmus ellen harcoló polgárság ideológiája, a felvilágosodás, mely egyben egyházellenes eszméáramlat is, készíti elő a francia forradalmat. Az 1789-1 francia forradalom felszámolja Franciaországban is a feudális viszonyokat, és általában megrendíti az európai feudalizmust, s a többi korabeli és 19. századi európai polgári forradalomnak és forradalmi mozgalomnak is példaképévé válik (pl. Magyarországon Martinovicsék szervezkedésének). A napóleoni háborúk után a Szentszövetség kísérletet tesz a fejlődés megállítására, és a feudalizmus restaurálására, de az 1789 és 1849 közti időszak a kapitalizmus és polgárosodás előretörését jelenti egész Európában a feudalizmussal szemben, sőt a korszak végén kezd kibontakozni a munkásmozgalom s az 1848-1 februári párizsi forradalomban megtörténik a proletáriátus első nagyszabású politikai szereplése. Az 1789-től 1849-ig terjedő időszak még a kapitalista rend felfelé ívelő szakasza, de már megmutatja erejét az új forradalmi osztály, a proletáriátus is, amely a 19. század második felében lesz jelentékeny történelemformáló tényező.

Az 1849-től 1917-ig terjedő időszak a 19. század közepének polgári forradalmait köti össze az első szocialista forradalommal, az 1917-1 oroszországi Nagy Októberi Szocialista Forradalommal. E korszak három kisebb szakaszra osztható: első szakasza 1849-től 1871-ig tart, erre az időre esik a klasszikus kapitalizmus európai és világméretű kibontakozása; a második, 1871-től 1914-ig terjedő szakasz az imperializmus kialakulásának s vele párhuzamosan a nemzetközi munkásmozgalom kifejlődésének és megerősödésének kora, melyet szűkségszerűen követ a harmadik, az első világháború, valamint Oroszországban az 1917-es forradalmak, melyek az imperializmus megdöntését és egy új társadalmi rend, a szocializmus kezdetét jelentik egy országban, Oroszországban.

Az 1848-1871 közötti első időszakban a vezető tőkés országokban, főként Angliában és Franciaországban teljes erővel kibontakozik a szabadverseny, a klasszikus kapitalizmus. Európa más országaiban is el kell hárítani azokat az akadályokat, amelyek a fejlődést gátolják. Így jön létre Németországban és Itáliában a feudális területi és politikai széttagoltságot megszüntető egységes állam. Oroszországban a parasztság forradalmi megmozdulásai és a forradalmi demokraták harca nyomán kialakult forra-

dalmi helyzetet a cárizmus az 1861-es jobbágyreformmal igyekszik megszüntetni s ezzel egyben a kapitalista fejlődésnek is szabadabb utat nyit. Az Amerikai Egyesült Államokban az 1861-65 közötti polgárháború szünteti meg a fejlett északi ipari államok győzelme révén a gyorsabb kapitalista fejlődés akadályait. A gyors tőkés fejlődés már ekkor erősen megnevelí a munkásosztály számát s az egyre fokozódó kizsákmányolás következményeként megkezdődik a proletáriátus nemzetközi együttműködése is. 1864-ben Londonban Marx és Engels kezdeményezésére létrejön az I. Internacionálé, majd 1876-ban történt feloszlása után megalakulnak az önálló munkáspártok. Az 1871-1 párizsi kommun az első proletárdiktatura megvalósulása, ha rövid két hónapra is.

Az 1871-től 1914-ig terjedő szakasz a kapitalista fejlődés legmagasabb fejlettségi fokát, világrendszerre válását eredményezi. A klasszikus kapitalizmus a termelés koncentrációja során monopolkapitalizmussá, imperializmussá alakul át. A monopóliumok a kisebb cégek egész sorát olvasztják magukba, a világot felosztják maguk közt, de később egymással is szembekerülnek, s az imperialista hatalmak egymásközt ellentéte a világháborúhoz vezet. Az imperializmus idején a munkásosztály nemzetközi összefogására 1889-ben megalakul a II. Internacionálé. A század végén azonban a nemzetközi munkásmozgalmon belül is frakciók keletkeznek. A tőkés kizsákmányolás megdöntésének szükségességét hirdető marxista forradalmi elméletet e frakciók különböző módon eltorzítják. A marxizmust elsősorban Lenin védi meg e torzításoktól, sőt továbbfejlesztve összekapcsolja a munkásmozgalom gyakorlatával és létrehozza az önálló Bolsevik Pártot, melynek vezetésével az orosz proletáriátus harca 1917-ben győzelemre jut.

A kapitalizmus térhódítása nyomán gazdasági téren olyan nagy változások történnek, amelyeket összefoglalóan "ipari forradalom"-nak nevezzünk. Az ipari forradalom legfontosabb eredménye a modern nagyipar, a gyáripar kialakulása, amely szinte minden ipari termelési ágban felváltja vagy legalábbis erősen visszaszorítja az addig általános kézműipart, a manufaktúris termelést. A nagyipari üzemek modern gépeinek kezelése képzetesebb, tanultabb munkásrétegeket követelt s ezért a polgári forradalmak, illetve az új polgári államok kulturális programjában lényeges helyet foglal el az általános tankötelezettség meghirdetése illetve bevezetése. A korszak hatalmon levő s a feudális államokban is egyre jobban megerősödő osztályának, a polgárságnak gazdasági tevékenysége: az ipar és kereskedelem, valamint a kialakult modern polgári államok bonyolult állami és hivatali apparátusának irányítása és a polgári tudományos élet szervezése ugyancsak a műveltség emelését, a közép- és felsőfokú iskolázás kiterjesztését igényli. A nyugat-európai polgárság első generációi az ipari forradalom nyomán anyagilag megerősödtek, meggazdagodtak. Az anyagi javakkal bőségesen rendelkező osztály második generációi már arra törekedtek, hogy szellemi, irodalmi, műveltségbeli téren érzett hiányaikat is pótolják s egyre többen végeztek közülük felsőbb iskolát. Közép- és Kelet-

Európa feudális államaiban viszont a polgárosodó rétegek feudalizmus-ellenes politikai és kulturális harcuk támogatására vették igénybe a műveltség eszközeit, a könyvet és a különböző kiadványokat is.

Az általános tankötelezettség fokozatos bevezetése s a felsőbb oktatás kiterjesztése a polgári államokban tömegképzést eredményezett és érdeklődést teremtett a könyvek és kiadványok iránt új társadalmi rétegek körében. Hozzájárult e folyamat alakulásához a felvilágosodás eszméirahatásának nevelő célzata, majd a különböző polgári reformmozgalmak és a fejlődő munkásmozgalom ideológiai irányzatai is. Mind a felvilágosodás, mind a későbbi polgári reformtörekvések és a velük kapcsolatos nemzeti mozgalmak igen hatékonyan támaszkodnak az írásbeli közlés, a könyv agitativ és propagandisztikus erejére. Így jött létre a felvilágosodás óriási röpiratirodalma, ezért születik meg a Nagy Francia Enciklopédia s jelennek meg mind nagyobb számban a nemzeti nyelvű hírlapok és folyóiratok. E kiadványok előtérbe állítják a politika, a gazdasági és társadalmi élet kérdéseit. Már az angol Locke és Hume, majd a francia enciklopedisták, vagy Kant és a többi polgári filozófusok hozzászoktatják az embereket a nyilvános vitákhoz. Munkáikban olyan problémákat boncolgatnak és a feudalizmus olyan intézményeit teszik kérdésessé, amelyeket addig mindenki magától értetődőnek és meggingathatatlanak tartott. A polgári liberalizmus és a polgári demokrácia szintén a nyilvánosság követelményét fokozza. Nyilvánosan bírálják pl. a vezető államférfiak és politikusok cselekedetét s ugyanakkor tőlük is elvárják, hogy nézeteikről és terveikről tájékoztassák a nyilvánosságot. Minden területen megnő tehát a tájékoztatás és tájékozódás iránti igény, emelkedik az olvasni tudó és művelt emberek száma, a könyvek, folyóiratok, almanachok és újságok elterjednek és népszerűvé válnak olyan rétegek körében is, amelyeknek korábban az irodalommal és tudománnyal nem, vagy alig volt kapcsolatuk.

A polgári állami, gazdasági, politikai, társadalmi és művelődési viszonyok tehát magasabb kulturát, több kiadványt, nagyobb példányszámú könyvkiadást s - mivel az olvasóközönség jelentékeny részét a kevésbé tehetősebb rétegek alkotják, - egyben olcsóbb kiadványokat is igényelnek. Ezt az eddig nem tapasztalt, tömeges társadalmi érdeklődést a korábbi nyomdatechnikával, kézműipari módon és eszközökkel nem lehetett kielégíteni, a könyv előállításának és a nyomdaiparnak a megújítására, gépesítésére, új találmányok létrehozására és alkalmazására volt szükség s ez a 18. század végétől a 20. század elejéig meg is történt. A polgári ipari forradalommal együtt járó technikai haladás lehetővé tette a nyomdaiparban is azokat az új találmányokat, amelyek révén a könyv előállítási folyamatát - a papírgyártástól a betüöntésen, betűszedésen, nyomáson és illusztráláson át a könyvkötésig - szinte teljesen gépesítették. A gépi termelés következtében megsokszorozódott a kiadványok példányszáma és csökkent az előállítási költségük. A könyv tömegcikk lett, megnőtt a társadalmi hatóereje, de ugyanakkor a kapitalista piaci viszonyoktól és profitbajhászástól függően áruvá vált, tartalmi értéke és művészi kiállítása a kapitalista kiadók

számára másodlagos lett. Az ipar és a kereskedelem nemzeti és nemzetközi szervezetének kialakulása, s a közlekedés fejlődése bővítette a különböző áruk, iparcikkek terjesztési lehetőségét s nagyobb lehetőségeket biztosított a gépi úton előállított nagy kiadványtömeg terjesztése számára is, elősegítette a könyvkereskedelem fejlődését.

A kapitalista tőkekoncentráció a könyvpiar terén is éreztette a hatását. A magáncégeket nagy társasvállalkozások, nyomdaipari és kiadói részvénytársaságok váltották fel, illetve szorították vissza, amelyek egyesítették a könyv előállításának minden ágát. E nagy cégek a konkurrenciaharc során számos kisebb vállalatot olvasztottak magukba. A kiadói tevékenység olyan jövedelmező üzletágnak bizonyult, hogy a részvénytársaságokba a 19. század második felében bekapcsolódott a banktőke is. - A polgári könyvkiadás és nyomdaipar hatékony fejlődésének biztosítása végett természetesen meg kellett szüntetni az akadályozó feudális jogi kötöttségeket is. Ezért sorolta az emberi jogok közé és iktatta törvénybe már a francia forradalom a sajtószabadságot és törölte el a cenzurát, törvényesen biztosította a szerzői jogot és megtiltotta a szerző engedélye nélküli, jogosulatlan utánnyomást s a céhrendszer felszámolásával megazsúntette a szabad kereskedelem és iparfejlődés előtti addigi akadályokat. A későbbi polgári forradalmak programjában mindezek a szabadságjogok ugyancsak fontos helyet foglaltak el, s a korszak feudális, félfudális államaiban a polgári rétegek ezeknek a megvalósításáért harcoltak.

Az új technikai alapon működő nyomdaipar nagy kiadványtermése megnövelte a könyvtárak állományát is, a megnövekedett olvasóközönség pedig a könyvtár használóinak, a könyvtári olvasóknak és kutatóknak a számát gyarapította. A régi típusu, feudalizmus kori enciklopedikus gyűjtőkörű, zárt könyvtárak (tulnyomórészt magánkönyvtárak) e nagyobb állományt nem tudták begyűjteni és feltárni s a megnövekedett használói igényeket sem voltak képesek kielégíteni. Ezért a kapitalizmus időszakának közkönyvtárai többségükben nyilvános könyvtárak, amelyek társadalmi úton, vagy állami alapítás révén keletkeznek. Az enciklopedikus könyvtár helyét új könyvtár típusok foglalják el: a nemzeti könyvtár, a tudományos és szakkönyvtárak és a közművelődési könyvtárak s átalakulnak az olyan már korábban meglevő könyvtárak is, mint pl. az iskolai könyvtárak. A nagyobb állomány, a bonyolultabb belső könyvtári munka és a megnövekedett közönségigény megkívánja a könyvtáráépület szerkezeti reformját: a régi teremkönyvtárat felváltja a lényegében ma is általános hármas tagoltaságú könyvtáráépület, amelyben külön-külön részlegekben történik az állomány elhelyezése (raktárak), feldolgozása és feltárása (dolgozóhelyiségek) és használata (olvasótermek). Egyre differenciáltabbá válik a könyvtárosok munkája, a nagy szépirodalmi és szakkönyvtermés gyors számbavétele és a közönség tájékoztatása érdekében sokoldalúan tárják fel az állományt, nyomtatott katalógusokat s különféle bibliográfiákat készítenek és adnak ki, majd sor kerül a tudományos tájékoztatás hatékonyabb módjának, a dokumentációnak a megszervezésére is.

A közlekedés gyors ütemű fejlődése, az állami és gazdasági kapcsolatok fokozódása közelebb hozta egymáshoz a világ különböző országait. Mind intenzívebb lett a nemzetközi kiadványcsere is és szükségessé vált a nemzetközi együttműködés a könyvtárügy terén. Létrejöttek a könyvtárügy és a bibliográfiai és dokumentációs tevékenység nemzetközi szervezetei, az együttműködés érdekében nemzetközi kongresszusokat, tanácskozásokat rendeztek. Ugyancsak az együttműködés kívánt meg valamilyen egységesítést a munka számos területén; így jött létre pl. a Dewey-féle szakrendszer, majd az Egyetemes Tizedes Osztályozás. A bonyolult belső könyvtári munka végzéséből és irányításából majd a könyvtárak nemzeti és nemzetközi kapcsolataiból adódó gyakorlati feladatok szükségessé tették a problémák elméleti és történeti vizsgálatát, megindult tehát a könyvtártudományi kutatómunka, megjelentek a könyvtári szakmunkák és szakfolyóiratok, az elsők közt a Magyar Könyvszemle 1876-ban. Főfoglalkozássá vált a könyvtárosi tevékenység s a modern polgári kor könyvtárosai előbb kötelező szakvizsgákon adtak számot arról, hogy rendelkeznek a szükséges könyvtárosi szakismeretekkel, majd megindult a könyvtárosok intézményes szakképzése egyetemeken és speciális könyvtáros-iskolákban.

E fejlődési tendenciák a 18. század végén kezdenek megmutatkozni, majd a 19. században mindinkább előtérbe kerülnek s a század végére erőteljesen kibontakoznak. A 18-19. század fordulója tehát új korszak kezdetét jelenti a könyvkultúrában és könyvtárügyben s ezt az új időszakot igen nagy változások jellemzik a könyv előállításának minden területén, a könyvterjesztésben és könyvkereskedelemben, a könyv használóinak, az olvasóközönségnek helyzetében és a könyvtárügyben egyaránt.

Olvasóközönség, olvasási kultúra

Az a nagyütemű fejlődés, amely a polgári időkorszakban az állami, gazdasági, politikai és társadalmi életben és a művelődési viszonyok terén bekövetkezett, új, az előző korokhoz képest lényegesen megnövekedett és differenciált olvasóközönséget s olvasmányanyagot alakított ki; teljesen átformálta az olvasási kultúra jellegét. A feudalizmus századaiban a papi, főnemesi és kisebb részben nemesi olvasók mellett nagyon kevés polgári személy, vagy kézműves olvasott csak. Most a politikai, társadalmi és gazdasági átrétegződés folytán a polgárságból, a közép- és a polgárság alatti rétegekből kerül ki az olvasók többsége. Az olvasás társadalmi méretűvé válik; a hivatásukból, foglalkozásukból adódóan olvasó értelmiségiek, szakemberek mellett (akik kiterjedt társadalmi réteget képeznek) megsokszorozódik az ún. átlagolvasók száma, most alakul ki olyan méretű olvasói réteg, amelyet már joggal lehet olvasóközönségnek nevezni. Ez a közönség, amely a kapitalista fejlődés eredménye, "terméke", egyrészt lényegesen hozzájárul a maga igényeivel a polgári időkorszak könyv- és könyvtári kultúrájának átalakulásához, másrészt azonban a megváltozott könyv- és könyvtári kultúra is visszahat rá: neveli, alakítja, új igényeket ébreszt benne s e kölcsönhatás révén mind a könyv- és könyvtári, mind az olvasási kultúra hatékonyan fejlődik.

A polgári kor olvasóközönségének kialakulása hosszú és sokrétű fejlődési folyamat eredménye. A feltörekvő és gazdaságilag erősödő városi polgárság már a feudalizmus idején igyekezett megszerezni mindazokat az ismereteket, amelyeket gazdasági tevékenysége, mindennapi foglalkozása megkívánt, mindenekelőtt és legalább az írni-olvasni tudást. A vidéki paraszti foglalkozásuak számára az analfabetizmus nem jelentett ekkor még nagy hátrányt, gazdasági ismereteiket a gyakorlati munka során sajátították el. Gyakran még azok a vidéken gazdálkodó nemesek is, akik végeztek valamilyen iskolát, birtokukra visszavonulva elfelejtik az ott tanultakat. A növekvő ipari és kereskedelmi élet azonban nélkülözhetetlenné teszi és megköveteli legalább az írás és olvasás ismeretét; az üzleti ügyek lebonyolítása, a különböző jogi iratok, hatósági rendelkezések megértése, a piaci lehetőségek iránti tájékozódás e nélkül nem lehetséges. Nem véletlen, hogy egyes céhek írni-olvasni tudáshoz kötötték a céltagságot.

A polgárság uralomra jutásával a polgári államokban, további gazdasági megerősödésével, a kézműipart felváltó nagyipar és a nemzetközi ke-

reskedelem kialakulásával a polgári műveltség- és ismeretszerzés szükségessége tovább fokozódik. A polgárság gazdasági téren is vezető réteggé válik, irányítja és szervezi a nagy ipari üzemeket és kereskedelmi vállalatokat, sőt a nemzetgazdaságot és a nemzetközi kapcsolatokat. A kisebb cégek tulajdonosai is gyarapítják szakismereteiket, mert a gazdasági versenyben csak úgy tudnak helytállni. Az iparban és kereskedelemben dolgozó, polgárság alatti munkásrétegeknek szintén több ismeretre van szükségük, hogy a korszerűen felszerelt üzemekben és vállalatokban minél jobb hatásokkal tudjanak dolgozni; s ez elsősorban a polgári állam s a vezető polgári rétegek érdeke. A mezőgazdaság kapitalizálódásával, a korszerűbb termelési eljárások alkalmazásával itt is fokozódik a szakismeretek iránti igény. A kisparaszti és agrárproletár rétegeket ez kevésbé érinti, de a nagybirtokok és középgazdaságok irányítói és alkalmazottai egyrésze nem nélkülözheti bizonyos foku szakképzettség megszerzését. Az ipar, a mezőgazdaság és kereskedelem vezetői, irányítói és jórészt dolgozói, alkalmazottai is különféle kiadványokból, elsősorban szakkönyvekből, szakfolyóiratokból szerzik meg tevékenységi területük hasznos és szükséges ismeretanyagát.

A kapitalista gazdaságfejlődés mellett a polgári állami élet kialakulása és irányítása is nagyobb szaktudást igényelt a közigazgatás, a jog stb. terén. Az államigazgatás központi és helyi szervei a feudális időszakhoz képest megsokszorozódtak, s ezekben az állami, városi, községi intézményekben (minisztériumok, bíróságok, tanácsok, különböző hivatalok) nagyszámu szakember, tisztviselő, hivatalnok dolgozott, akiknek egész tevékenységük az írással-olvasással volt kapcsolatos. Ilyen módon érintkeztek egymással, s a működési körükbe, irányításuk alá tartozó magánemberekkel, polgárokkal is.

A polgári államnak gondoskodnia kellett róla, hogy a gazdasági és állami élet irányítói és beosztott dolgozói a munkájukhoz szükséges szakismereteket intézményes keretek közt és kellő színvonalon elsajátíthassák. Át kellett alakulnia a közoktatás egész rendszerének; polgári iskolarendszer jött létre, amelyben külön-külön iskolatípusok nyújtották az általános ismereteket, illetve készítettek fel a különböző közéleti pályákra. Egy meghatározott szintű ismeretanyag minden polgár számára nélkülözhetetlen volt, s a polgári államok első intézkedései közé tartozott a tankötelezettség bevezetése, amellyel mindenki számára kötelezően előírták az alsószintű iskola (népiskola, elemi iskola, általános iskola) elvégzését, amelynek során ezt az ismeretanyagot elsajátíthatták. A továbbtanulók részére - ezek elsősorban a polgári rétegek köréből kerültek ki s csak kis részben a parasztságból és munkásságból - a középfoku iskolák különféle válfajait hozták létre. A régi klasszikus műveltséget nyújtó gimnázium mellett, amely egyetemi tanulmányokra készített fel, a gyakorlati élet számára középszintű szakembereket képző szakközépiskolák (ipari, kereskedelmi középiskolák) jöttek létre. A felsőfoku oktatás is differenciáltabbá vált; a tudományegyetemmel együtt szakegyetemek, szakfőiskolák képezték a ka-

pitalista termelés és a polgári államigazgatás, továbbá a tudományos és kulturális élet vezető szakembereit.

Amíg tehát a középkorban az iskolai nevelés szinte azon kevesekre korlátozódott, akik a papi pályára készültek, és a feudalizmus későbbi századaiban is csak lassan szélesbedett az iskolázottak köre, addig a polgári társadalomban az iskolázás is demokratizálódott. Az alsófoku oktatás legalábbis elvben mindenkre kiterjedt, de erősen megnőtt a közép- és felsőbb tanulmányokat végzettek száma, kialakult egy meglehetősen széles, művelt értelmiségi réteg. Az oktatás jellege is olyan változáson ment át, amely önmagában olvasásra szoktatott és nevelt. Az előadás és hallás alapján történő tanulást - különösen a közép- és felsőfoku oktatási intézményekben - fokozatosan felváltotta az egyre több tankönyvre és segédkönyvre támaszkodó felkészülés. A tanulók rendszeres foglalkozásává vált tehát az olvasás, s így tanulmányi éveik alatt olyan olvasási készségre és gyakorlatra tettek szert, hogy iskoláik elvégzése után, értelmiségi pályájukon is könnyen és hatékonyan tudták olvasni, tanulmányozni a szakirodalmat.

Az iskolázás és írni-olvasni tudás elterjedésével nagymértékben megnövekszik tehát az olvasók száma. Minden olvasni tudó azonban a polgári időkorszakban sem válik aktív olvasóvá, bár a ténylegesen olvasók rétege is tetemesen gyarapszik s kiterjed a legkülönbözőbb társadalmi állású emberekre. Az értelmiségiek és a szakemberek foglalkozásuk folytán olvasnak, ők képezik a 18. század végétől kezdve az olvasóközönség állandó magját. Számukat a kapitalista kor nagy tudományos és technikai vívmányai, új tudományterületek és ismeretágak létrejötte állandóan növeli. Egyre többen végeznek tudományos és kutatómunkát tudományos, kutató- és oktatási intézményekben, akiknek mindennapi munkaeszközüik a könyv és állandó tevékenységük az olvasás. Az olvasás társadalmi méretűvé válását elősegítik azonban olyan tényezők is, mint a polgári kor politikai eseményei, település- és lakásviszonyai, a közlekedés fejlődése, a gazdasági-kereseti lehetőségek növekedése, amelyek mind aktivizáló hatásuak a művelődés, az olvasás terén is.

A polgárság a politikai hatalomért folytatott harcában már a feudalizmus idején igénybe vette a műveltség, a tudás eszközét. A félfudális országok polgársága ugyancsak a betű agitativ szerepét használta fel a vezető rétegek elleni társadalmi harcaiban, a gyarmati, félgymarmati országokban pedig a nemzeti függetlenség megszerzésére irányuló küzdelmeiben is. A fejlődés későbbi szakaszában, a 19. század második felétől pedig a polgárság alatti munkás- és paraszti rétegek vívták a maguk osztályharcát kulturális téren és eszközökkel is. A polgári időkorszak közéleti, politikai viszonyai, mozgalmas és izgalmas eseményei - az anyagol polgárháborútól kezdve a felvilágosodáson, a francia forradalmon, a napóleoni háborúkon a különböző 19. századi polgári forradalmi és nemzeti törekvéseken át az agrársocialista és proletármozgalmakig, illetve a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig - mind-mind széles rétegeket érintettek és érdekeltek, az olvasás terjedését fokozták, olvasóközönséget neveltek.

Lényeges változás következett be a településviszonyokban és a lakás-kultúrában. A feudalizmus idején, amikor a fő termelési ág a mezőgazdaság volt, a lakosság túlnyomó többsége vidéki településeken, falvakban, tanyaokon lakott, általában meglehetősen primitív körülmények között. A kapitalista gazdaságfejlődés, az iparosodás, a kereskedelem fejlődése nyomán alakulnak nagyobb számban városok, köztük nagyvárosok s ezekben nagy tömegek koncentrálódnak. Városokban kapnak helyet a fontosabb ipari üzemek, kereskedelmi vállalatok, állami intézmények és egyéb hivatalok, az oktatási, tudományos és művelődési intézmények. Korszerűbb lakások épülnek (elsősorban ugyancsak a városokban, de később a vidéki településeken is), előbb gáz- majd villanyvilágítással, kényelmesebb belső berendezéssel. A városiasodás és a korszerűsödési folyamat a lakásviszonyok terén tehát ugyancsak nagyobb művelődési lehetőségeket biztosított s hozzájárult az olvasási kultúra fejlődéséhez. E korszerűbb településeken könnyebben juthattak az olvasók olvasmányanyaghoz (könyvkereskedések, könyvtárak) és otthonuk jobb lehetőségeket biztosított akár a hivatásuk megkövetelte szakismeretszerző olvasáshoz, akár az önművelési és szórakozási céllal történő olvasáshoz.

A közlekedés fejlődése, a vasút majd egyéb új közlekedési lehetőségek, a kereskedelem fejlődését segítették, s a könyvek gyors, rendszeres eljuttatását is lehetővé tették a városok könyvesboltjaiba, az olvasók közelebe. A polgári rétegek jobb kereseti viszonyai biztosították - a megélhetési költségeken túl - kulturális szükségleteik kielégítését is. A nyomdászat technikai fejlődése következményeként (amelyet ugyanakkor a tömeges olvasói, társadalmi érdeklődés követelt meg) persze a könyvtárak is jóval alacsonyabbak lettek és így széles rétegek váltak könyvvásárlóvá. E rétegek egyre több szabad idővel is rendelkeztek szórakozási igényeik, köztük olvasási igényük kielégítéséhez. A munkaidő a hivatalokban, üzemekben stb. fokozatosan csökkent és az egyhangu hivatali vagy nagyüzemi munka után szellemi felfrissülést jelentett az olvasás, mint a pihenés egyik elterjedt, nemes formája.

A polgári gazdasági, állami élet, politikai, technikai és társadalmi viszonyok valamint művelődési körülmények által kialakított olvasóközönség sokrétű igényeinek a kielégítéséhez ujszerű és differenciált olvasmányanyag vált szükségessé. A társadalom szükségleteinek és a közönség érdeklődésének fontos szerepe volt az olvasnivaló művek létrejöttében.

A feudalizmus századaiban az olvasmányok köre alig néhány könyvféleségre, műfajra és tárgykörre terjedt ki. A műveltebb rétegek szépirodalmi olvasmányai is szinte csak a klasszikus irodalom termékeire, a görög és római auktorok munkáira szorítkoztak, nemzeti nyelven író újabb szerző munkája ritkán akadt köztük. A középkori felfogás s ennek nyomán az egyház egészen a 17-18. századig "erkölcstelen" olvasmánynak minősítette és üldözte a világi tárgyú szórakoztató munkákat. Emiatt a társadalomilag alacsonyabb rétegek olvasói vallásos tárgyú, erkölcsnemesítő, istenes életre buzdító és hasznos munkákat olvastak; a népszerű kalendáriu-

mok és ponyvakiadványok is elsősorban ilyen olvasmányokat tartalmaztak. A tudományos művek nyelve általában a latin volt, ezeket csak a gimnáziumot végzettek tudták olvasni. Tárgyuk szerint főként teológiai, filozófiai, történettudományi munkák voltak, természettudományi mű kevés akadt köztük.

A polgári kor olvasmányainak túlnyomó többsége már nemzeti nyelvi kiadvány. Ez a tény önmagában is kedvez az olvasóközönség gyarapodásának: minden olvasni tudó ember anyanyelvén hozzájut a legkülönbözőbb kiadványokhoz. Az olvasmányok műfaja és tárgyköre rendkívül változatos. Az élénk politikai és közélet gazdag politikai, társadalomtudományi, filozófiai, publicisztikai irodalmat, a technikai és ipari fejlődés a természettudományok és műszaki ismeretek különböző területeire tartozó olvasmányokat hoz létre; a tudósok és szakemberek számára magas színvonalu tudományos és szakirodalmat, az olvasók szélesebb rétegeinek, az átlagolvasóknak ismeretterjesztő, tudománynépszerűsítő olvasmányokat.

A szépirodalom minden rendű és rangú olvasó főolvasmánya lesz: nevel, polgári és nemzeti eszméket népszerűsít s egyben szórakoztat is. A szépirodalmon belül külön ifjúsági és női irodalom fejlődik ki. A felvilágosodással meginduló korszerű pedagógiai irányzatok ugyanis súlyt helyeznek a gyermekek és az ifjúság életkori sajátosságainak megfelelő irodalmi munkák olvastatására; a női emancipációs törekvések pedig előtérbe állítják a nők közép- és felsőbb szintű iskolázását és művelődését s ennek során külön nőknek szóló irodalom (pl. női lapok, leányregények) is keletkezik. Más tényezők is gyarapítják az olvasmányok válfajait; a közlekedés fejlődése folytán meginduló utazások, a turizmus eredménye pl. az utikönyvek létrejötte.

A könyv mellett új kiadványtípus, olvasmányféleség az időszakai sajtótermék: a folyóirat és az ujság (hírlap). Megjelenésük kezdete még a feudalizmus korára esik, de már ekkor is a gazdaságilag erősödő polgárság igényeit elégítik ki. A polgári időszakban rendkívül elterjednek, népszerűekké válnak és számos fajtájuk alakul ki. Az aktuális politikai, közéleti, gazdasági és kulturális eseményekről, hírekről tájékoztató ujságok mellett az általános profilu folyóiratok, irodalmi, művészeti és tudományos (műszaki, természet- és társadalomtudományi szakterületek szerint) lapok tömege jön létre. Megtalálhatók ezek között is a magas szintű tudományos szakfolyóiratok és az ismeretterjesztő lapok, de jelennek meg ifjúsági és gyermeklapok vagy különféle női lapok is. Vannak olyan országok és társadalmi rétegek, ahol és amelyek körében az ujság és folyóirat népszerűsége meghaladja a könyvét.

A könyvtári kultúra áttekintése során látjuk majd, hogy a polgári társadalom és olvasóközönség igényei a könyvtárak jellegét és a belső könyvtári munkát is átalakítják. Az új kiadványokat és új olvasói igényeket más-más könyvtárak gyűjtik illetve elégítik ki. A polgári olvasóközönség tehát a könyv- és könyvtári kultúra meghatározó tényezője s főrésze van abban is, hogy a 18. század végétől átalakul, korszerűsödik a nyomdatechnika.

A kapitalizmus időszakának könyvkultúrája

A technikai fejlődés a nyomdaiparban és a könyvelőállítás más iparágaiiban

A nyomdatechnikában Gutenberg találmánya után mintegy 350 évig - a 18-19. század fordulójáig - nem történt lényeges változás. Ekkor azonban gyökeres fordulat következett be, egyetlen generáció alatt teljesen átalakult a nyomdaipar. Találmányok hosszú sora született s ezek nyomán a kézműipari könyvnyomtatást a nagyipari nyomdászat váltotta fel. A 18. század végén jött létre a litográfia (silknyomás), a 19. század első felében gépesítették a nyomtatást (gyorssajtó, rotáció), majd a 19. század második felében a szedést (szedőgépek: linotype, monotype) és létrehoztak egész sor, többnyire a fényképezésen alapuló találmányt, amelynek többsége az illusztrációk nagyüzemi előállítását szolgálta (fotocinkográfia: fototípiá és autotípiá, mélynymomás, offset). Gépesítették továbbá a papírgyártást, a betűöntést, a könyvkötést és új alapanyagokat találtak fel a nagyüzemi nyomdászat papírszükségletének a biztosítására s megújították a könyvnyomtatás kezdete óta ismert fametszés technikáját is. E találmányok és új eljárások magasra emelték a teljesítményeket, s ugyanakkor az előállítási költségeket s ennek kapcsán a kész kiadványok árát mélyen a régi költségek és árak alá csökkentették.

Az új találmányok nem hirtelen, egyik napról a másikra jöttek létre. Szinte valamennyinek van előzménye az előző században vagy még korábbi időben. A feudális korban azonban nem mutatkozott irántuk olyan társadalmi igény, hogy az elképzelésekből vagy kísérletekből tényleges, a gyakorlatban is használható találmányok keletkezhetnek volna. Nem egyszer a feudalizmus különböző jogi, szakmai kötöttségei is hátráltatták, illetve lehetetlenné tették alkalmazásukat. Ezek az akadályok azonban a kapitalizmus időszakában megszűntek s a könyv előállításával foglalkozó valamennyi iparág megteremtette a maga korszerű technikai bázisát.

A papírgyártás

Az első nagyon lényeges találmány a papírgyártógép volt, amelyet a francia Nicolas Louis Robert készített el 1799-ben. Robert a francia forradalmi konvent megbízásából foglalkozott a papírgyártás fokozásának a lehetőségeivel s vizsgálódásai közben ismerte fel a gépi gyártási eljárás

módját. Az első gyártási kísérleteket a Didot-nyomdászcsalád Párizs melletti essonne-i papírgyárában végezte, majd Angliába ment s ott állította fel 1803-ban az első gyakorlatban is használható papírgyártógépet. Robert találmánya megszüntette a kézi papírkészítés költséges és hosszú ideig tartó folyamatát. Amíg a régi papírmalmok egy-egy kádjánál naponként 60-100 font papírt tudtak meríteni, addig az új gép a teljesítményt napi 1000 fontra, a régi tizszeresére emelte. A papír ára pedig már az 1820-as években a régi ár $\frac{2}{3}$ -ára, 1840 körül pedig a felére csökkent.

Eleinte a gépi uton készített papírnak is a rongy volt az alapanyaga. A nyomdászat gépesítésével és a nagy példányszámu könyvkiadás megindulásával azonban nyersanyaghiány mutatkozott a papírgyártásban, valamilyen új alapanyagról kellett gondoskodni. Hosszu kísérletezés után jutott Johann Gottfried Keller szász takács 1840-ben arra a gondolatra, hogy faköszörűletről illetve a belőle kivont cellulózéból papírt készítsen. 1843-ban szabadalmaztatta az eljárását, amely hamarosan világszerte elterjedt. Több fában gazdag országban pl. Kanadában, Svédországban, az USA-ban s különösen Finnországban a fatartalmu papír gyártása fontos iparággá vált. A fapapír olcsón, korlátlan mennyiségben állt a nyomdaipar rendelkezésére s hamarosan a kiadványok túlnyomó többségét ebből készítették. Legújabbán a fán kívül más növényeket is felhasználnak a papír alapanyagául (szalmacellulóze stb.). A ma előállított papírmennyiségnek kb. 95%-a fából és egyéb növényi anyagokból készül s csupán 5%-a a rongypapír.

Az olcsóbb gépi gyártás és az olcsóbb nyersanyag bevezetése csökkentette a kiadványok előállítási költségét és árát is. A 18. század közepén a könyvek előállítási költségeiből még 20,5% esett a papírköltségekre s ez az arányszám a 20. század elejére, 1910-re már $\frac{1}{3}$ -ára, 7%-ra csökkent. A teljesítmény emelkedésével párhuzamosan csökkentek a papírárak. Az egyik legfejlettebb nyomdaiparral rendelkező állam, Anglia pl. 1800-ban 11 000 tonna papírt készített kézi merítéssel, 1860-ban már 100 000 tonnát s ebből 96 000-et gépi uton, 1900-ban pedig 650 000 tonnát, amelyből csak 4000 tonna készült kézi eljárással; ugyanezekben az években az angol papír fontonkénti ára: 1800 - 1,5 aranymárka, 1860 - 0,5 aranymárka, 1900 - 8 penny. A papírgyártás új módja tehát jelentékenyen hozzájárult ahhoz, hogy a kiadványok tömegcikké váljanak és az irántuk megnőtt társadalmi érdeklődést ki lehessen elégíteni.

A papírgyártógép feltalálásával majdnem egyidőben az angol Lord Charles Stanhope (1753-1816) két olyan már régebben kezdeményezett eljárást tökéletesített, illetve talált fel, amelyek a bőségesen rendelkezésre álló gépi papír felhasználását tették lehetővé: a sztereotípiát és a róla elnevezett nyomósajtót, a Stanhope-sajtót.

A sztereotípia (tömöntés)

A sztereotípia olyan eljárás, amellyel a mozgatható betűkből összeállított szedésről egybefüggő matrica, majd erről nyomólemez készíthető. Az eljárás kidolgozására már a 18. század eleje óta több kísérlet történt, azzal a céllal, hogy a kész szedés széthullását megakadályozzák és a matricát leendő utánnyomáshoz, újabb kiadásokhoz is felhasználják. A kísérletezők közül figyelemreméltó a skót William Ged (1690-1759) edinburgh-i aranyművesé, aki 1739-ben a szedésről gipszlenyomatot készített, s erről fémlemezt öntött, amely nagyszámu nyomtatást tett lehetővé. Találmánya azonban megbukott a korabeli skót nyomdászok ellenállásán, akik a megélhetésüket féltették tőle. Lényegében az ő eljárását alkalmazta némi módosítással Franciaországban a 18. század végén a két Didot-testvér is, Firmin és Pierre Didot. (Firmin Didot-tól származik a "sztereotípia" elnevezés is.) A gipsztereotípia terén azonban Lord Stanhope végezte el a legjelentékenyebb tökéletesítést, s eljárását 1804-ben a cambridge-i egyetemi nyomdában bevezette és mint gazdaságilag is kifizetődőt gyakorlatban alkalmazta. A Stanhope-féle sztereotípia széles körben elterjedt és egy negyedszázaddal később váltotta fel a lényegében ma is használatos új eljárási módszer, a papirsztereotípia. Claude Genoux párizsi betűszedő krétapor, rozsliszt és selyempapír keverékéből állított elő rugalmas papírmásét, ezt megnedvesítve a szedésre préselte s így kapott arról negatívot, amelyről pozitív ólomlemez volt készíthető. Találmányát 1829-ben szabadalmaztatta. A papírmatrica szükségtelenné tette az addig használt nagyon nehéz gipsz- és fémöntvényeket s egyéb előnyök is voltak: 1. későbbi kiadások céljára történő tárolása egyszerű volt, kevés helyet foglalt el és nem volt súlyos; 2. az újabb kiadás költségeit tetemesen csökkentette, az újbóli szedés, korrigálás és tördelés költségeit kiküszöbölte, mert az eltett matricáról újra önthető volt a pozitív nyomóforma; 3. több nyomólemez létrehozását tette lehetővé s ezzel a könyv előállításí idejét rövidítette le; s végül 4. a későbbiekben ismertetendő rotációs géphez szükséges félhenger alakú nyomóforma alapjául szolgált.

A nyomás gépesítése, a gyorssajtó és rotációs gép

Stanhope másik ujitása, a nyomósajtó tökéletesítése a nyomás területén eredményezett előrelépést. A Gutenberg által is használt kézi fasajtón a 18. század végéig legfeljebb apróbb, jelentéktelen módosításokat végeztek. Az amszterdami Blaeu 1720 körül, majd Friedrich Wilhelm Haas, baseli nyomdász 1772-ben a legfontosabb részeket vasból készítette, de lényeges szerkezeti változtatásra nem került sor. Az első teljesen vasból készült sajtót Stanhope építette meg 1800-ban, majd 1804-ben megnagyí-

totta a nyomóalapot és módosította a nyomófelület emelőszerkezetét s így egyetlen nyomási eljárással olyan terjedelmű szöveget tudott nyomtatni, amelyhez azelőtt két nyomási folyamatra volt szükség. A Stanhope-sajtó lényegesen gyorsította a nyomtatást, de ehhez még mindig az emberi erőt vette igénybe. Az a találmány, amely a nyomdai sajtót a gőz hajtóerejével kapcsolta össze és a nyomási folyamatot is alapvetően megváltoztatta a ezzel a munkateljesítményt megsokszorozta, Kőnig gyorsajtója volt.

A gyorsajtó

A feltaláló Friedrich Kőnig (1774-1833) thüringiai származású német nyomdász, 1790-től 1794-ig Lipcsében tanulta a nyomdászatot a Breitkopf és Härtel-nyomdában, de mellette filozófiai, matematikai, műszaki és természettudományi tanulmányokat is végzett. Mint elméletileg is képzett nyomdászt már a 19. század első éveiben foglalkoztatta a gipszsztereotípia problémája és a nyomdai sajtó tökéletesítése. Eredményeinek gyakorlati alkalmazása végett lipcsei nyomdatulajdonosokhoz, majd a bajor és az osztrák kormányhoz, végül a pétervári cári udvarhoz fordult, de támogatást sehonnan sem kapott. Ekkor, 1806-ban Angliába vándorolt át s Londonban vállalt munkát, azzal a reménnyel, hogy a fejlett nyomdaiparral rendelkező polgári államban megvalósíthatja kikísérletezett találmányát, a gőz erejével hajtott nyomdai sajtót. 1807-ben szerződött Thomas Bensley könyvkereskedővel és kiadóval s az ő támogatásával és tőkájével megépítette és 1810-ben szabadalmaztatta az első gyorsajtót: egy gőzhajtású tégelysajtót automatikus festékfelrakással. E találmányának korszakos jelentősége a nyomdászat történetében abban van, hogy a nyomdai sajtót először kapcsolja össze a gőz hajtóerejével s a nyomdaipar legnagyobb erő-kifejtést kívánó munkafolyamatából kiküszöböli az emberi testi munkát.

Kőnig első találmánya még a régi kézi sajtó működési elvén és technikáján alapult. A tégelyes nyomtatás elvét azonban hamarosan felcserélte az egyszerűbb hengeres nyomtatási eljárással. A hengeres sajtó létrehozásában, amely új utat jelent a könyvnyomtatásban, Andreas Friedrich Bauer stuttgarti mechanikus volt segítségére, anyagilag pedig ezt is Bensley támogatta. - A hengeres gyorsajtó működési elve a következő: A tégelyes nyomógépeknél a nyomóformát, azaz a szedést magába foglaló nyomóalap (fundamentum) és a nyomandó papírosívet a festékezett nyomóformára szorító nyomófelület (tégely) egyaránt lapos. A nyomófelület a papírt egyszerre préseli a nyomóforma teljes felületéhez s ehhez rendkívül nagy erő kifejtésre van szükség, de a nyomtatandó felület nagysága még így is eléggé kicsi lehet csak. Kőnig a lapos nyomófelületet, a tégelyt hengerrel helyettesítette. Ujabb gyorsajtójánál tehát az automatikusan festékezett lapos nyomóalaphoz gördülő henger szorítja a papírt s amíg a nyomóhenger egyik irányba forog, a nyomóalap ugyanolyan sebességgel halad alatta ellenkező irányba. Előnyei tehát a következők: 1. a nyomás nem egyszerre

történik az egész felületen, hanem sávonként, a nyomóhenger érintőjének megfelelő helyeken gyors egymásutánban; a hengeres gyorsajtó tehát kevesebb energiát használ, mint a téglarendszerű nyomógép, ugyanakkor egyenletesebb, tisztább nyomást biztosít s egyben nagyobb felület nyomására alkalmas; 2. ugyanannyi idő alatt nagyobb teljesítményre képes a henger és a nyomóalap gyorsabb mozgása révén, s ezzel az egyre növekvő kiadványszükséglet kielégítése terén rendkívül nagy volt feltalálásának a jelentősége. König és Bauer 1812-ben készítették el és szabadalmaztatták az első gyakorlatilag is használható hengeres gyorsajtót, majd később szerkezetileg egyszerűsítették, tökéletesítették. John Walter, a Times című londoni lap tulajdonosa két gyorsajtót rendelt az ujság gyors előállítására s 1814. november 29-én elsőnek a Times-t nyomtatták a gőzzel hajtott hengeres gyorsajtón. A lapnak e számában Walter vezércikkben méltatta az új találmány korszakos jelentőségét: "...a legnagyobb találmány a mesterség fennállása óta, mert a nyomdászokat megszabadítja a legnehezebb testi munkától..." Ugyanakkor nagy jelentősége van a példányszámok emelése terén is. A kézisajtó óránkénti termelése 300 iv körül volt; König gőzzel hajtott tégléses sajtója óránként kb. 400 ivet nyomott, a hengeres gyorsajtó már ennek majdnem a háromszorosát, 1100-at. Később szaporították a hengerek számát is s Augustus Applegath és Edward Cowper 1828-i találmánya, a négyhengeres sajtó 4000 iv óránkénti nyomását tette lehetővé s ezzel a teljesítmény a kézisajtóhoz képest tizenháromszorosára emelkedett. König találmánya - a példányszámok emelésével együtt - csökkentette a nyomtatási költségeket, a kézi nyomtatásnak mintegy 25%-ába került csak a hengeres gyorsajtóval való nyomtatás.

1814 után megindult a gyorsajtók nagyobb mértékű gyártása, a feltaláló König és a tőkés vállalkozó Bensley azonban szembekerült egymással a hasznon való osztozkodás miatt. Bensley zsarolásai elől König Bauerrel együtt 1817-ben visszatért Németországba és 1818-ban a Würzburg melletti oberzelli premontrei kolostorban berendezték az első európai gyorsajtó-gyárat, amely König és Bauer néven még ma is működik. Ezután a gyorsajtó Európa-szerte elterjedt, Magyarországon 1840-ben alkalmazták először, ugyanabban az évben Trattner-Károlyi és az Egyetemi Nyomda.

A rotációs gép

A gyorsajtóval elért nyomási teljesítményt a rotációs gép még tovább fokozta. Amíg a gyorsajtónál minden egyes nyomás után rövidebb-hosszabb ideig tartó nyugalmi helyzetre volt szükség, egyrészt azért, hogy a nyomóforma visszatérjen a kiindulási helyére, másrészt, hogy új papírosívet helyezzenek a szedésre, addig a rotációs gépnél nyugalmi helyzet vagy üres járat nincsen, a gép elindulásától a leállításáig állandóan hasznos, produktív munkát végez. Ez a nagy teljesítőképesség úgy vált le-

hetővé, hogy a gép összes mozgó alkatrészét henger alakúvá alakították s ezek összehangolt forgó mozgást végeznek.

A nyomófelület – ahogy láttuk – már König gyorssajtóján henger alakú volt. A nyomóforma (a szedés és az esetleges illusztráció) henger alakúvá formálását a Genoux által feltalált sztereotípia tette lehetővé. A szedésre préselt papírmatricát nedvesen félhenger alakúvá hajlították, s kiszáradása után félhenger alakú pozitívet öntöttek róla. Két így készített félhenger alakú pozitív, egyetlen hengerre szerelve, henger alakú nyomóformát eredményezett. A nyomáshoz használt papír a rotációson ugyancsak henger alakúvá tekercselt, vég nélküli papír s a nyomóforma festőkezelését is hengerek végzik. Eléggé bonyolult hengerrendszer állandó, összehangolt, szinkron forgása révén éri el tehát a rotációsgep a nagy nyomási teljesítményt.

A rotációsgep e modern formájának a létrejötte számos feltaláló, tökéletesítő egymást kiegészítő munkáját egyesítő hosszú fejlődési folyamat eredménye. Megalkotása tehát nem kapcsolható egyetlen személy nevéhez, ahogy pl. a gyorssajtó Königéhez. A tömeggyártásra is alkalmas első rotációsgepet Augustus Applegath (Edward Cowperrel együtt a gyors-sajtó tökéletesítésében is résztvevő) építette meg 1846-ban a Times számára s ez a gép 1848-ban már óránként 12 000 nyomást tudott végezni. 1857-ben az amerikai Robert Hoe készített hatalmas rotációsgepet a Times részére, majd 1860-ban az ugyancsak amerikai William Bullock megépítette és 1863-ban szabadalmaztatta az első, lényegében ma is használatos (persze azóta sokak által tovább fejlesztett és tökéletesített) rotációsgepet. Ezzel kezdődött a rotációsgepek korszaka, amelyeknek gyorsasága és nagy teljesítőképessége képezi a modern milliőspéldányszámu időszakai sajtó, főleg napilapkiadás technikai bázisát. A ma használatos különböző típusú rotációsgepek óránként 50-100 000 példány nyomását is lehetővé teszik, nagy szerepük van tehát abban, hogy a modern korban a sajtó "az ötödik nagyhatalom"-má válhatott. Magyarországon 1872-ben alkalmazták először a rotációt a kormány német nyelvű félhivatalos lapjának, a Pester Lloyd-nak a nyomására.

A betüöntés és betűszedés gépesítése; szedőgépek

A nyomógépek feltalálása és alkalmazása a nyomdaipari folyamat csak egyik ágának, a nyomtatásnak a gépesítését oldotta meg, a gyors-sajtó a könyvek, a rotációsgep pedig elsősorban az időszakai sajtótermékek nyomtatását. A nyomóforma előállítása, a szedés és az illusztráció-készítés azonban továbbra is kézi erővel, tehát a régi lassu és költséges eljárással készült. A kiadványok iránti tömegigény még gyorsabb és olcsóbb kielégítése érdekében e folyamatokat is gépesíteni kellett.

A betűöntőgép

A betűöntés gépesítésére már a 19. század első felében történtek kísérletek s e téren az első jelentékenyebb találmány az angol William Church 1822-ben elkészített betűöntőgépe volt. Ezt megelőzően a kézi öntőkészülékkel naponta 3-7000 betűt tudtak önteni, a gép ezt a teljesítményt a 3-4-szeresére, 12-20 000 darabra emelte. A betűöntőgépet a 19. század során számos nyomdász, feltaláló javította, módosította, majd 1862-ben az angol J. R. Johnson, és S. Atkinson találta fel a nagy teljesítményű, automatikusan működő betűöntőgépet, amelyet a francia Foucher tökéletesített lényegesen. A gép teljesítménye mind nagyobb lett, a 19. század végére elérte a napi 40-50 000 betűt. A szedéshez szükséges betűkészlet gyors és olcsóbb előállítása ezzel lehetővé vált, a szedés maga azonban lényegében a 19. század legvégéig kézi úton történt, bár a szedés gyorsítására, gépesítésére is számos kísérlet történt a megelőző időben is.

A szedőgépek

A szedés gyorsításának a gondolata a 17. század óta foglalkoztatta a nyomdászokat. Már a 18. században egy darabból öntöttek ki olyan betűkapcsolatokat, szótagokat, sőt szavakat is, amelyek gyakran előfordultak, ismételődtek s ezzel gyorsították a szedés folyamatát. Ezekkel a logotípiák-nak nevezett szedéselemekkel még a 20. században is többen kísérleteztek. A szedés gépesítésének megoldásán fáradozó feltalálók száma 1925-ig kb. 200 volt (köztük olyan neves politikus is, mint az olasz Giuseppe Mazzini, aki 1843-ban szabadalmaztatta a saját találmányát) s csak az USA területén 1900-ig mintegy 1500 szabadalmat vettek nyilvántartásba. A sok kísérlet, zsákutca s a késői (19. század végi) eredményrejutás is mutatja a probléma bonyolult voltát. A szedőgépnek ugyanis három, addig külön végzett eljárást kellett egy folyamatként elvégeznie: 1. a szedést: azaz a betűk egymás mellé helyezését megfelelő sorrendben, 2. a sorok kizárását: azaz a szavak közti hézagok olyan egyenletes kitöltését, hogy a sorvégződés - ugyanugy, ahogy a sorkezdések - egy vonalba essenek, 3. a kinyomtatott szedés betűinek a szétosztását. E három munkafolyamatot azonnal nem, csak lépésről-lépésre sikerült gépesíteni.

Az első szélesebb körben alkalmazott szedőgépet - több korábbi kezdeményezés után - 1869-ben találta fel a német Charles Kastenbein. Kastenbein szedőgépét elsőként a Times állította fel üzemében 1871-ben és 1908-ig használta; a gép számos európai országban és Amerikában is elterjedt. A Kastenbein-szedőgép csak a szedést, a betűk egymás mellé sorolását tudta megoldani mechanikus úton, a sorkizárást és a betűk szétosztását a nyomás után kézzel kellett elvégezni. 1880-ban Joseph Thorne amerikai mérnöknek olyan szedőgépet sikerült szerkesztenie, amely a szedés mellett már a betűk szétosztását is elvégezte s csak a sorkizárást

kellett kézi uton végezni. Ezeknek és a hozzájuk hasonló többi gépeknek az üzemeltetéséhez és a gépek után végzendő közli munkák ellátásához két, vagy több ember alkalmazására volt szükség. A fentebb jelzett három munkafolyamat egyetlen ember által kezelt géppel történő automatikus elvégzését végül az egészen más elven működő Linotype- és Monotype-szedőgép feltalálása oldotta meg.

A Linotype-szedőgép

A Linotype sorszedő- és soröntőgép feltalálója Ottmar Mergenthaler (1854-1899) Württembergből Amerikába kivándorolt német órásmester volt. A korábbi feltalálók kész betűk alkalmazásával kísérleteztek, Mergenthaler azonban felismerte, hogy sikeres megoldáshoz a betűk matricáinak a felhasználása vezet. Találmányának lényege: a matricák körforgása; gépek ezeket szedi egymás mellé, zárja sorokká, önt teljes sorokat belőlük, majd visszaosztja őket az eredeti helyükre. Mergenthaler tehát a szedési folyamatot az öntési eljárással összekapcsolva együtt oldotta meg. A Linotype-gép első modelljét 1883-ban készítette el, tökéletesített változatát pedig 1886-ban.

A Linotype-gép működése a következőképpen történik: a szedő a gép előtt ülve az írógép billentyűzetéhez hasonló, betűkkel és egyéb írásjelekkel ellátott gombokat nyom le. Minden egyes billentyűlenyomásra kioldódik a megfelelő matrica a gép felső részén elhelyezett matricatároló szekrényekből, ún. magazinokból. Minden szó kiszedése után a szóköz-billentyűt üti le s ezzel a szavak közé egy ék alakú kizárótestet sorol. A gép a matricákat és kizárótesteket megfelelő egymásutánban helyezi egymás mellé, s amikor a kívánt sorszélességet eléri, azt csengetéssel jelzi. A szedő egy emeltyű megmozdításával utjára indítja a sort az öntőkészülék felé s ettől kezdve a gép minden további folyamatot automatikusan végez, a szedő folytathatja a munkáját a következő sor szedésével. Az öntés előtt az ék alakú kizárótestek annyira nyomulnak be a szavak közé, hogy a matricasort a megfelelő szélességre kizárják s ezzel a szavak közti távolság is teljesen azonos nagyságu lesz egy-egy soron belül. Az öntőkészülék ólomkatlanából forró folyékony ólom nyomul a matricák negatív betűképébe s ezzel pozitív, egybeöntött betűsor keletkezik. Az egybeöntött, tehát egyetlen összefüggő darabot képező sorokat a gép a megfelelő sorrendben egymásután helyezve összegyűjti, a kiöntött matricákat pedig egy rendkívül szellemes visszaosztó szerkezet segítségével az őket tároló megfelelő magazinokba juttatja vissza. Ezzel befejeződik a matricák egy körforgása s ugyanazok a matricák újból és újból felhasználhatók lesznek a szedés későbbi folyamán.

A Linotype-gép tehát külön álló matricákból sorokat szedő s e matricasorokat egybeöntő gép. Az egybeöntött, egy ólomtömbből álló sorok nagy előnye, hogy a tördelés és nyomás során könnyen kezelhetők, vissza-

állításuk egy-egy lapnyi szedés szétesése esetén sem okoz különösebb gondot. Hátrányuk viszont, hogy hibás szedés esetén nehezen korrigálhatók, az egész sort újra kell szedni és önteni s ez az ujrasedés egyben mindig újabb hibaforrást is rejt magában. A szedő a hibás betűt nyilvánvalóan jó betűre cseréli fel, de a teljes sor ujrasedése során másutt ejthet, az előző sorozatban nem levő hibákat. Éppen a korrigálási nehézségek miatt a Linotype-gépet egyszerűbb szövegek, kevésbé igényes kiadványok szedésére alkalmazzák. Elsősorban az ujságok és tömegfolyóiratok készülnek rajta, a könyvek közül pedig a szedési szempontból ugyancsak egyszerűnek számító irodalmi és ismeretterjesztő tömegkiadványok, tudományos és szakmunkák általában nem. Magyarországon is az ujságkiadásban alkalmazták az első Linotype szedőgépet, 1900-ban a Budapesti Hírlap nyomdájában.

A Linotype-on kívül más hozzá hasonló rendszerű és típusu sorszedő és soröntőgépek is keletkeztek és elterjedtek, legismertebbek közülük az 1890-ben feltalált Typograph és az 1893-ban keletkezett Monoline.

A Monotype szedő- és öntőgép

A sorszedő- és soröntőgépek szedésének korrigálási nehézségeit az egyes betűket szedő- és öntőgépek feltalálása küszöbölte ki. Az első ilyen gépnek, a Monotype-nek a felfedezése Tolbert Lanston (1844-1913) amerikai mérnök nevéhez fűződik. Lanston 1893-ban szerkesztette meg szedőgépét, amely 1897-től mind szélesebb körben elterjedt a gyakorlatban is. Európában először Magyarországon alkalmazták: 1904-ben a budapesti Athenaeum-nyomdában.

A Monotype két egymástól különállóan működő részből áll: a szedőgépből és az öntőgépből. A szedőgépnek nevezett rész tulajdonképpen hagyományos értelemben nem végez szedést, mert sem betűkkel, sem matricákkal nincs kapcsolatban. A Linotype-éhoz hasonló billentyűzettel rendelkezik s egy kb. 11 cm széles perforált papírszalagot fűznek bele. A billentyűk leütése nyomán a gép kilyukasztja, majd néhány milliméterrel tovább viszi a belefűzött papírszalagot. Minden egyes betűnek, számnak, írásjelnek más-más lyukasztási helyérték felel meg a papírszalagon. Amikor a szedő az egész kézirat "szedését" elvégzi, azaz az egész kézíratot átviszi lyukasztással a papírszalagra illetve - ha hosszabb szövegről van szó - több papírszalag-tekercsre, a lyukasztott papírszalag a Monotype másik részébe, az öntőgépbe kerül. Az öntőgép aztán egyenként kijönti a lyukaknak megfelelő betűket, az egyes betűket soronként egymás mellé helyezi, a sorokat automatikusan kizárja, tehát a kéziszedésnek megfelelő, egyes betűkből összeállított szedést eredményez. Nagy előnye a Linotype-pel szemben, hogy a hibák javítása nagyon egyszerű: a hibás betű egyenként, kézi uton eltávolíthatók illetve kicserélhetők. Éppen ezért a Monotype-gépet főleg nehezebb tudományos és szakszövegek (pl. képleteket tar-

talmazó matematikai, fizikai, kémiai és egyéb természettudományi szövegek) szedésére használják. Ezen kívül a Monotype betűöntőgépként is alkalmazható, bármelyik betű tetszés szerinti mennyiségben tudja önteni a kéziszedők számára. A Linotype és Monotype szedőgép termékét, az összefüggő sorokat és az egyes betűket, a nyomás befejezése után újból beolvasztják és felhasználják.

A szedőgépek alkalmazása tovább gyorsította s még olcsóbbá tette a kiadványok előállítását. Amíg egy gyakorlott kéziszedő óránként kb. 1500 betűt szed, addig a Linotype kb. 6000 betűt szed és önt ugyanennyi idő alatt; a Monotype szedőrésszének óránkénti teljesítménye ugyancsak kb. 6000 betű, az öntő-része pedig kb. 9000. S e mellett számításba kell vennünk azt a körülményt, hogy kéziszedés esetén a betűk visszaosztása a nyomás elvégzése után ugyancsak hosszadalmas és költséges folyamat. Ez az oka, hogy a nagyobb terjedelmű szövegeket a szedőgépek feltalálása óta általában géppel szedik. A gépi szedés mellett azonban azóta is fontos szerepe van a kézi szedésnek: ma is vannak még igényesebb könyvek, kiadványok, amelyeket teljesen kéziszedéssel szednek, de szükség van rá a címoldalak, a belső fejezetcímek stb. szedésénél, a tördelésnél, a korrektúránál, rövidebb, alkalmi nyomtatványok készítésénél (accidens-szedés), és ismerni kell a gépszedőnek ugyanugy, mint a nyomógépek munkáját írányító gépmesternek. A kézi szedés tehát a modern nyomdászati tevékenységnek is alapja, abc-je.

Új illusztrációs eljárások; a képsokszorosítás gépesítése

Az új nyomtatósajtók és szedőgépek mellett, amelyek a nyomtatott szövegek egyre nagyobb tömegű és olcsóbb előállítását tették lehetővé, a 18. század végétől létrejöttek különböző, az illusztrációk nyomtatását megkönnyítő, gyorsabbá és olcsóbbá tevő eljárások. A legfontosabb közülük: az új technikával készülő tónusos fametszet, a síknyomás válfajai: a litográfia és ofset s a fényképezés technikáján alapuló foto mechanikai képsokszorosító eljárások.

A fametszet

Már a Gutenberg-féle szedés-nyomás feltalálása előtt elterjedt képes szövegsokszorosítási mód volt a fametszés. A 15. század közepén feltalált könyvnyomtatás is azonnal igénybe vette és alkalmazta mint könyvdiszítési eljárást. A fametszet meglehetősen olcsó volta s főként azonos sokszorosítási technikája miatt nagyon megfelelt a nyomtatás igényeinek: mindkettő magas-nyomásos technikát kívánt (azaz a nyomóformának a sok-

szorosításra kerülő, festékezett részei a többihez képest kiemelkedtek), tehát szöveg és kép együtt, azonos folyamat során volt sokszorosítható. A rézmetszet eleinte éppen azért szorult háttérbe (szinte csak címlapként alkalmazták), mert - mélynyomásos eljárás lévén - nem lehetett a szöveggel együtt nyomtatni s így megdrágította a könyvet. A 16. század végén és a 17. század elején azonban egyre szélesebb körben elterjedt a dekoratívabb, tónusos rajzu rézmetszet, ugyanis jobban megfelelt a főrangúak, a feudális könyvgyűjtők igényeinek, mint az egyszerű, vonalas rajzot nyújtó fametszet. A barokk kornak már egyik fő jellemzője a sok rézmetszettel gazdagon illusztrált könyv s különösen divatos a 18. században, amikor Nyugat-Európa gazdag polgárai is igénylik és vásárolják már a drágán illusztrált kladványokat. A fametszet ekkor teljesen háttérbe szorul, főként csak igénytelen tömegkladványokban (imakönyvek, tankönyvek, kalendáriumok) alkalmazzák.

A 18. század végén azonban a fametszetnek új virágkora kezdődik; s ez a Thomas Bewick (1753-1828) angol fametsző által kezdeményezett új fametszési eljáráshoz fűződik. Bewick fametszetei a 18. század utolsó negyedében keltettek feltűnést, egy 1775-ös kiállításon nagydíjat is nyert velük. Az új tónusos fametszés technikája lényegesen eltér a régítől. A régi, vonalas fametszetet hosszanti irányban, a fa rostjainak megfelelő irányban vészték, munkálták meg. A tónusos fametszet számára a rostokra merőlegesen vágták el a fatörzset s ebből készítették a ducokat. E ducok számai nem szakadtak olyan könnyen, mint a régieké, jobban, finomabban lehetett őket metszeni, finom pontokkal és vonalakkal a világostól a sötét tónusokig lehetett a felületet alakítani; a rézmetszetes sokszorosítást, illusztrálást megközelítő, ahhoz hasonló árnyaltságot, tónusokat lehetett vele elérni. Bewick találmánya Európa-szerte nagy figyelmet keltett; felfigyelt rá pl. III. György angol király, de Goethe is, aki cikket írt róla, s természetesen elsősorban az illusztrátorok.

Az új technikával készült fametszet több szempontból is jelentékeny találmány volt: 1. technikai előállítása és sokszorosítása olcsóbb volt, mint a rézmetszeté. A gyorsajtó feltalálása után a szöveggel együtt gépi úton is lehetővé vált a terjesztése. 2. Társadalmi tömeghatása is nagyobb volt, mint a rézmetszeté. Az új, olcsó eljárással készített izléses és szép illusztrált kladványok most már nemcsak a gazdagabb rétegek számára voltak hozzáférhetőek, mint a rézmetszetes illusztrációk esetében láttuk, hanem a polgárság szélesebb rétegei számára is. 3. Az új eljárás könyvművészeti téren is rendkívüli eredményt jelentett. Visszaállította a tipográfiai harmónia elvét, amely a rézmetszet alkalmazásával megszakadt. A rézmetszet jellegben közelebb állt a festményhez, mint a rajzhoz, erős tónusai háttérbe szorították vonalainak a hatását. A fametszethnél - a tónusos fametszethnél is - sokkal inkább érvényesül a vonalak hatása s a rajzos vonalak harmonikusan illeszkednek a betűk formavonalaihoz; a szedés és illusztráció közt megvan tehát az összhang.

Előnyei révén az új fametszet világszerte elterjedt, s a 19. század-

ban bekövetkezett a fametszet második virágkora. Franciaországban pl. olyan nagy művészek készítettek fametszetes illusztrációkat, mint Gustave Doré, Daumier, Gavarni. Egymásután jelentek meg a fametszettel illusztrált nevelő hatású és szórakoztató folyóiratok, olcsó képeslapok, élcsepapírok, mint pl. Angliában a Penny Magazine, az Illustrated London News, a német Fliegende Blätter, vagy a magyar Garasos Tár stb. Számos magyar 19. századi művész munkái, festményei is ismertté váltak fametszetes sokszorosítás révén (pl. Barabás Miklós, Jankó János, Munkácsy Mihály, Zichy Mihály stb.), neves magyar fametsző-művészek működtek, mint pl. Morelly Gusztáv, Kozma Lajos, Fáy Dezső, Molnár C. Pál, Buday György stb. Nagy művészeti lehetőségei miatt a könyv esztétikai összhangjának helyreállítása érdekében szívesen alkalmazta a fametszetet, mint illusztrációs eszközt az új könyvművészeti mozgalom is a 19. század végén és a 20. század elején.

A síknyomás: litográfia és ofsetnyomás

Bewick eljárása kidolgozása során egy régóta ismert technikát vett alapul és fejlesztett tovább, de létrejöttek teljesen új, addig ismeretlen képsokszorosító találmányok is. Ezek közül időben is első volt Alois Senefelder 1797-i találmánya, a litográfia, (a litosz és grafosz görög szavakból, jelentése: kőre rajzolás, könyomat), amely teljesen más volt mint az addig ismert sokszorosító technikák: a magas- és mélynyomás, kémiai és nem mechanikai alapokon nyugodott és gyökeresen megváltoztatta a reprodukciós technikát.

A litográfia (könyomtatás)

A feltaláló, Alois Senefelder (1771-1834) prágai származású német színész és színműíró volt. Szülei szintén színészek voltak és pályájuk gyakorlata kívánta meg színműszövegek és kották gyors sokszorosítását. Senefeldert 1796-ban kezdte foglalkoztatni a sokszorosításnak a könyvnyomtatásnál egyszerűbb és olcsóbb lehetősége és 1797-ben Münchenben talált fel egy addig ismeretlen nyomtatási eljárást, a síknyomást, illetve első változatát, a litográfiát vagy könyomtatást.

Senefelder találmánya azon az egyszerű és ismert kémiai törvényszerűségen alapul, hogy a zsír és a víz nem vegyül egymással, sőt taszítja egymást. Síma kőre zsíros krétával rajzolt, majd a kő felületét megnedvesítette. A zsíros krétával készült rajzhoz nem tapadt víz, a kő többi részéhez azonban igen. Ezután a kőre nyomdafestéket vitt, amelynek ugyan csak volt zsírtartalma. A festék a zsíros krétával fedett felületekhez odatapadt, a megnedvesített részek azonban eltaszították. Ezután levonatot készített a befestékezett rajzról és így kapott könyomatot. Az első levonati,

amelyet Senefelder könyomatos uton készített, egy dal kottája volt. Ezzel a találmánnyal az addig ismert két sokszorosítási mód: a magasnyomás és mélynyomás mellett egy harmadik jelent meg: a siknyomás. A magasnyomásnál (Gutenberg-féle szedés-nyomósos eljárás, fametszet) a nyomóformának azok a részei, amelyekről festékezés után képet kapunk, a többihez képest magasabbra emelkednek; a mélynyomásnál (rézmetszet) ugyanezek a részek bemélyednek a nyomóformába s a papír e mélyedésekből szívja ki a festéket. A litográfia esetében azonban a nyomóforma egész felülete azonos szintű, azonos magasságu, ugyanazon síkban helyezkednek el a festékezett és festékezetlen részek; ezért nevezzük siknyomásnak. Senefelder többféle sajtót is szerkesztett könyomtatási célra és a litográfia többfajta eljárását kidolgozta: pl. a krétarajzos és tusrajzos technikát és elsőként kísérletezett színes könyomással is. 1797-ben felfedezett találmányát 1799-ben szabadalmaztatta; 1800-ban Londonban, 1801-ben pedig Bécsben nyitott litográfiai üzemet. 1806-ban Münchenben is alapított könyomdát, 1809-ben ugyanitt a bajor állami térképkönyomdának lett a felügyelője s itt működött és kísérletezett tovább haláláig. Könyvet írt és adott ki 1818-ban a könyomtatásról (*Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerei*), amely 1819-ben franciául és angolul, majd 1824-ben olaszul is megjelent.

Senefelder könyvének európai sikere is mutatja azt a széles körű érdeklődést, amely a litográfia iránt megnyilvánult. Az új egyszerű és olcsó eljárás a napóleoni háborúk után Európa-szerte elterjedt. (Az 1820-as években megjelent a többszínnyomású litográfia, a chromolitográfia is.) Nagy jelentősége abban rejlett, hogy nemcsak szövegeket lehetett vele sokszorosítani, hanem művészeti alkotásokat, kottákat és térképeket is, amelyeknek az előállítása korábban rendkívül hosszadalmas és költséges volt a fametszet és rézmetszet útján. Olyan nagy művészek készítettek kőrajzokat, mint a francia Daumier, és Gavarni, akik szatirikus rajzaikat, karikatúráikat jórészt ezzel az eljárással sokszorosították, vagy Delacroix, továbbá a spanyol José de Goya, illetve Magyarországon Barabás Miklós, aki többek között a reformkori divatlapok divatkép mellékleteit rajzolta kőre és később Rippl-Rónai József, Ferenczy Károly stb.

A későbbi feltalálók természetesen több vonatkozásban is továbbfejlesztették Senefelder találmányát. Elsősorban arra törekedtek, hogy a súlyos és nehezen kezelhető követ, valamilyen könnyebb fémme helyettesítsék. Két fém bizonyult erre alkalmasnak: a cink és az alumínium; ezek rendkívül vékonyra nyújthatók, hajlékonyak. A fémlemezről történő nyomtatás lehetővé tette a rotációs gépek használatát ezen a területen is, s egy új siknyomósos eljárás, az ofszetnyomás feltalálását.

Az ofszetnyomás

Az ofszetnyomás a litográfia elvén alapuló közvetett, indirekt siknyomás. A képet tartalmazó nyomóforma alumíniumlemez, amelyről a kép

nem közvetlenül, hanem egy gumihenger közvetítésével kerül át a papírra. Feltalálása szerencsés véletlennek köszönhető; az eljárást William Rubel amerikai nyomdász fedezte fel 1904-ben. Rubel litográfiai kőről készített levonatokat, egy esetben azonban a gumiborítású nyomóhengert üresen, papírral forgatta meg a befestékezett nyomóforma felett. A kép ilyen módon átkerült a gumihengerre is s a következő nyomásnál, amikor újból tett a gépbe papírt, a papír mindkét oldalán kapott képet: egyiken közvetlenül a nyomóformáról, a másikon a gumival fedett nyomóhengerrel. S ekkor azt észlelte, hogy a gumi-nyomóhenger közvetítésével kapott kép sokkal szebb és tökéletesebb volt mint amelyet közvetlenül kapott a nyomóformáról. E megfigyelésének eredményeként jött létre az ofszet (közvetett)-nyomtatás, amelynek lényege: a síknyomásos nyomóformáról egy gumihenger leemeli a festéket; a papír a nyomóformával nem találkozik csak a közvetítő gumihengerrel s arról kerül át rá a kép.

Az ofszetnyomás előnyeivel révén teljesen kiszorította a litográfiát: 1. Azzal, hogy a súlyos köveket könnyű fémmel helyettesítették, mozgékonyabb, könnyebb nyomótechnikát és gyorsabb gépeket tudtak konstruálni s ezzel emelték a teljesítményt; 2. a közvetett nyomtatási eljárás nem kívánta meg drága, műnyomópapiros használatát, érdes felületű, egyszerű, olcsóbb papír is alkalmas ofszetnyomásra; 3. az ofszettel készült kép minőségileg felülmúlja a litográfiát; és 4. a színes ofszeteljárás sokkal egyszerűbb, gyorsabb és olcsóbb, mint a színes könyomás. Az ofszetnyomás az első világháború után terjedt el világszerte. Szövegek sokszorosítására is használható, de különösen nagy színelületeket tartalmazó képek, grafikák, plakátok nyomására alkalmas.

A tónusos fametszet és litográfia feltalálása a 18. század végén jelentékeny eredmény volt az illusztrációk sokszorosítása terén, de a gépi úton készített könyvek előállítását még hosszú ideig hátráltatta, hogy nem volt mechanikus úton készíthető és egyben a magasnyomást igénylő szedés-sel együtt végezhető illusztráció-sokszorosító eljárás. A sík- és mélynyomásos sokszorosítási módok nem jöhettek számításba, a magasnyomást igénylő fametszetet lehetett a nyomógépeken is sokszorosítani, de előállítása kézi úton, lassan s eléggé költségesen történt. A megoldandó feladat tehát a magasnyomásos illusztrációk gyors és olcsó nagyüzemi előállítása volt s erre a fényképezés feltalálása után kerülhetett sor.

A fotocinkográfia; fototípia és autotípia

A 19. század közepe óta a nyomdaipar fontos ága a fotocinkográfia, azóta minden jelentékenyebb nyomda üzemben dolgozik cinkográfus. Ez az új nyomdaipari eljárás - ahogy a nevéből is kitűnik - a fényképezés és a cink együttes alkalmazásán alapul. Lényege a következő: a rajzot, vagy

egyéb képet fényképészeti uton viszik át cinklemezre, a cinklemez azon részeit, amelyekről nem kívánnak képet kapni sávvá kimaradják s így magassnyomásos nyomóformát (un. klisé) készítenek, amelyet a szedéssel együtt tudnak sokszorosítani. A fotocinkográfia tehát a könyvillusztrációk nagyüzemi gyártását tette lehetővé s ezzel komoly szükségletet elégített ki. Két fajtája van: 1. a fametszetnek megfelelő vonalas rajzok reprodukálására alkalmas fototípia és 2. a réz- vagy acélmetszetnek megfelelő tónusos illusztrációk (pl. festmények, fényképek) készítésére alkalmas autotípia.

A fototípia technikája, azaz vonalas klisé előállítása fényképezés és maratás segítségével meglehetősen egyszerű. Az egységes vonalakból vagy foltokból álló eredeti rajzot lefényképezik, s így negatívot kapnak. Ezt az előhívott negatívot fényérzékeny aszfaltréteggel bevont cinklemezre másolják át. Az aszfaltréteg az átmásolás során a vonalaknak vagy foltoknak megfelelő helyeken cserződik, oldhatatlan lesz s a cinklemez megóvja a maratósav (többnyire salétromsav) maró hatásától. A vonalak és foltok tehát a nyomóforma többi részéhez képest kiemelkednek s a festékezés utáni nyomás során képet adnak. A kimarató cinklemez a szedés magasságának megfelelő falemezekre vagy félemezekre szerelik és e klisé a könyv (vagy egyéb kiadvány) tördelésekor a szöveg megfelelő részébe illesztik s - ahogy a fametszetet is - azzal együtt festékezik és nyomják. Az eljárás a kézzel végzett fametszésnél jóval gyorsabb és olcsóbb s - fényképezésről lévén szó - pontos, teljesen azonos képet ad.

Az autotípia, tehát féltónusu klisék készítése - amelyekről magasnyomással több árnyalatú, tónusos rajzokat, festményeket, fényképeket lehet előállítani, - a fototípiánál jóval nehezebb és nagyobb feladatnak bizonyult. Mélynyomásos sokszorosítás (pl. rézmetszés) esetén a festék mennyiségí változása eredményezett különböző árnyalatokat, tónusokat, magasnyomásnál azonban, ahol a festékezés mértéke az egész nyomóformán azonos, ez az út nem volt járható. A feladat megoldása elég hosszú időt vett igénybe; amíg a fototípi feltalálására hamarosan a fényképezés megindulása után, már a 19. század közepén sor került, addig az autotípiát többek próbálkozása után, csak a század végén 1881-ben fedezte fel Georg Meisenbach (1841-1912) német rézmetsző Münchenben. (1882-ben szabadalmat is szerzett rá.)

Találmányának lényege a tónusos kép pontokra bontása, amit az un. raszter segítségével oldott meg. A raszter két sűrűn vonalazott s derékszögben egymásra borított üveglemez összeragasztásából keletkező rács. A tónusos képet e rácsra keresztül fényképezte le s ezzel annyi pontra bontotta, ahány apró négyszögből állt e rács, raszter. Fényképezés közben az eredeti képet erősen megvilágította; a kép világosabb részei több fényt vertek vissza, mint a kevésbé világosak, de ezek is többet, mint a sötétek. A raszter rácsozata így a legsötétebb helyeken érvényesült legjobban s a legvilágosabbakon legkevésbé; a sötétebb helyeken tehát a sötétebb, a világosabbakon a világosabb pontok domináltak. A tónusos kép ilyen bontásban került a fényérzékeny réteggel ellátott cinklemezre, amelynek a mara-

tása, majd a róla való sokszorosítás is azonos a fototípiáéval. A tónusos kép minősége annál jobb, minél sűrűbb a használt raszter; a legdurvább raszter is legkevesebb 400 négyzetet, pontot tartalmaz cm^2 -enként, de a finomabbak 5-6000-et is. Később raszter és színszűrők együttes alkalmazásával megoldották a színes tónusos képek sokszorosítását is magasnyomással.

A fotomechanikai magasnyomó eljárással történő képelőállítás meggyorsította és olcsóbbá tette az illusztrált könyvek nyomtatását, s visszaszorította a fametszetet és az acél- és rézmetszetet. Különösen azok a tudományok és művészeti ágak nyertek vele, amelyek tárgyuknál fogva igénylik a vizuális bemutatást is, mint pl. az orvostudomány, biológia, művészettörténet stb. Az olyan illusztrált tömegkiadványok, képeslapok előállításánál azonban, amelyeknél a képek dominálnak, az autotípiá nem bizonyult eléggé olcsónak. Az új eljárás, amely a legszélesebb rétegeknek azért olcsó képes kiadványok tömeges előállítását lehetővé tette, szintén a fényképezésen alapszik, de mélynyomósos reprodukciós tevékenység.

A mélynyomás; heliogravűr, rakel-mélynyomás

A legelső mélynyomósos technika, a rézmetszés, a 15. században keletkezett s azóta egyfolytában használatos mind a mai napig. A 19. század utolsó harmadában a rézmetszet mellett egyre jobban elterjedt a vele azonos technikai megmunkálást kívánó acélmetszet, amely keménységénél fogva jóval nagyobb mennyiségű lenyomat készítésére volt alkalmas, de ugyanazzen ok miatt sokkal nehezebben volt véshető s tónusai is merevebbek, élesebbek voltak. A rézmetszet neves művészek kezében kiemelkedő fontosságú illusztrációs eszköz volt, de más műalkotások (pl. festmények, tónusos rajzok) hű reprodukálására nem bizonyult alkalmasnak, a legjobb rézmetsző sem volt képes az eredetit kézzel pontosan rézbemetszeni. Ez esetben is a fényképezés lett annak a mélynyomó eljárásnak az alapja, amely az eredeti kép rajzát és árnyalatait tökéletesen vissza tudta adni. E heliogravűr-nek nevezett mélynyomó eljárásnál - a magasnyomósos fotocinkográfiai sokszorításhoz hasonlóan - fényképezéssel viszik át az eredeti képet a rézlemezre, a lemez maratása azonban éppen azzal ellenkezően történik: a nyomóformának a képet tartalmazó részeit maratják mélyebbre. Az elkészült nyomólemezt aztán kézzel festékezik és a nyomást is kézi-sajtóval végzik s nagyon szép képeket kapnak. A heliogravűrrel elsőként az angol Fox Talbot kísérletezett a 19. század közepén (1852-ben), a gyakorlatban Karel Klič (1841-1926) Budapesten és Bécsben élő cseh fényképész és festőművész alkalmazta először 1878-ban. Klič volt egy másik, még jelentékenyebb modern mélynyomási módnak, az ún. rakel-mélynyomásnak a felfedezője is.

A raquel-mélynyomás tulajdonképpen a hengerre maratott mélynyomósos nyomóformával gyorsajton vagy rotációs gépen történő gyors és rend-

kívül olcsó nyomtatást tette lehetővé. Olyan kiadványok előállítására alkalmas elsősorban, amelyek egyaránt tartalmaznak szöveget és képeket (főként fényképeket) s az illusztráció több bennük, mint a szöveg. A feladat, amit Klič 1890-ben oldott meg 1. a kép és szöveg átvitele a hengerre, 2. a festék mechanikus eltávolítása a maratott henger felszínéről, hogy csak a nyomóforma mélyedéseiben maradjon. (A heliogravűr készítése főleg azért volt rendkívül drága és hosszadalmas, mert ezt a felesleges festéket kézzel kellett a henger felületéről eltávolítani.)

A műveletet az összeállított iv (kiszedett szöveg és a képek diapozitívjeiből) lefényképezésével kezdődik; ennek eredményeként megkapják az iv negatív képét. Ezt a negatívot lefényképezve és üvegre vagy filmre másolva pozitív képet kapnak. E pozitívot – az üveget vagy filmet erősen átvilágítva – pigmentpapírra viszik át. A pigmentpapír krómmal és zselatinnal bevont papírfajta. A zselatinréteg a fényképezésnél – amelynél rásztart is használunk – a fényérte részekben cserződik s a cserzett helyeken nem oldódik. Az iv képét tartalmazó pigmentpapírt ezután rézhengerre borítják s a hengert forgatva meleg vízzel áztatják. Az áztatás nyomán a papírrészek leoldódnak, a zselatinos réteg pedig a hengerre tapad. A hengert most forgatás közben vaskloriddal öntözve maratják s a cserzett zselatin ellenáll a vasklorid maró hatásának; ahol legtöbb fény érte s erősebben cserződött, ott leginkább, ahol kevesebb, ott kevésbé. Minél sötétebb volt az eredeti kép, a sav annál mélyebbre marja a rézhengert, minél világosabb, annál kisebb lesz a mélyedés; így a rásztér rácsozatának megfelelően mélyebb vagy kevésbé mély csészécskék, bemélyedések keletkeznek a henger felületén. (Előzőleg a pozitív képen a sötét és világos tónusokat retusálással is kiemelik, egymástól távolítják.)

A maratás elvégzése után a rézhengert a nyomógépre szerelik, nyomás közben automatikusan festékezik. A henger felületéről a felesleges festéket egy a felületre ferde szögben álló s vele finoman érintkező acél kés, az un. rakel (ezért nevezik az eljárást rakel-mélynyomásnak) távolítja el. Festék tehát csak a különböző mélységűre maratott csészécskékben marad s innen kerül át a papírra s ad a csészécskék mélységének megfelelő tónusos, világosabb-sötétebb képet.

A rakel-mélynyomás később színes képek sokszorosítására is alkalmas lett s ma is az egyik legolcsóbb és legnépszerűbb tömegsokszorosító eljárás. Egyedüli versenytársa az ofsetnyomás, de míg az elsősorban nagy színfoltokat tartalmazó képek pl. plakátok nyomtatására alkalmas, addig ezzel főként sok apró tónust tartalmazó képeket, leginkább fényképeket (sok fényképet tartalmazó képeslapokat, magazinokat) nyomtatnak.

A könyvkötés

A papírgyártás, a nyomtatás, a szedés és a különböző képsokszorosítási eljárások mellett a technikai fejlődés a 19. század során a könyv-

kötészetet is érintette és átalakította. A 19. század első negyedének végéig, az 1820-as évekig nem volt általános a ma már elengedhetetlen kiadói kötés. A kiadó a nála megjelent vagy a költségén megjelentetett könyveket legtöbbször ívfüzetekben, bekötetlenül juttatta el a könyvkereskedőhöz vagy könyvvásárlókhoz s ők ezeket a maguk szükséglete és ízlése szerint kötötték főleg bőrbe illetve félbőrbe. A kiadók általában csak a szegényebb vásárlórétegeknek szánt olcsó tömegkiadványokat (lmakönyvek, énekeskönyvek, iskolakönyvek, naptárak stb.) szállították bekötve, mert ezeknek nem volt módjuk saját könyveik beköttesére. 1820 táján már olyan kiterjedt polgári olvasó és könyvvásárló közönséggel kellett számolni, hogy a kiadói standard-kötés fokozatosan általánossá vált s a drága bőrkötést fokozatosan kiszorította a vászonkötés és félvászonkötés, igénytelenebb kiadványok esetében pedig a papírkötés és megjelent a fűzött könyv is. A vászonkötés egyik kezdeményezője az angol William Pickering volt.

A 19. század végén a kézi kötést majdnem teljesen felváltotta a gépi kötés. Fokozatosan gépesítették a könyvkötőmunka mindenegyes fázisát s ma egy korszerű könyvkötő-üzemben már gépek végzik az ívek hajtogatását, fűzését, felvágását, a fedél készítését és egyesítését az összefűzött ívekkel. A géppel kötött könyv nem "kötött könyv" olyan értelemben, mint a kézi kötésű volt; az ívek ugyanis nincsenek egyenként összekötve a kötéstáblával, ahogy kézi kötés esetében, hanem az ívekből összefűzött (újabbán összeragasztott) könyvblokk bele van ragasztva az előre elkészített, géppel gyártott kötéstáblába.

A gépek elterjedése a könyvkötőművészetben is hanyatlást, visszaesést eredményezett. Lényegesen csökkent azonban a kötött könyvek ára s idővel a gépi kötés is tökéletesedett esztétikailag. Főként Angliában, de Svájcban és Németországban is olcsó, egyszerű, de ízléses kiadói kötések készültek.

A kiadói kötés érdekes mellékterméke a ma már szinte mindenütt általánossá vált könyvborító vagy védőborító, amelynek eredeti funkciója a 19. század közepén még az volt, hogy a kötést a szennyeződéstől és sérüléstől megóvja. Eleinte üres papírt használtak erre a célra s csak jóval később ismerték fel a figyelemfelkeltésre, a könyv reklámozására való alkalmasságát. A századforduló óta a tipográfusok és könyvgrafikusok a legváltozatosabb s gyakran nagyon ízléses, művészi védőborítókat tervezik és készítenek el. Kezdeti célja olykor teljesen háttérbe szorult: a művészi értékű borítókat nem egyszer külön üres lappal, tehát egy második védőborítóval védik a külső hatásoktól.

Az előzőekben ismertetett találmányok és új eljárások mellett a modern gépek és technikai újítások egész sora jelent még meg a könyvpiar különböző területein és ágazataiban a 18. század végétől a 20. század elejéig. A technikai átalakulás folyamata természetesen azóta is tart, a régi gépek, berendezések, munkafolyamatok is modernizálódnak és tökéletesednek s mellettük újabbak és újabbak keletkeznek és kapnak helyet a gyakorlatban. A technika (elektronika, kibernetika, fotomechanika stb.) új vívmányait sorra alkalmazza a könyvgyártás is s ezek közül nem egy egészen új perspektívát nyit a nyomda- és könyvpiar számára. Pl. a 19. század második fele óta történnek kísérletek a foto- vagy fényszedés bevezetésére, azaz olyan berendezések és eljárások kidolgozására, amelyeknek a segítségével a megolvasztott betűfémek és öntőformák ki lehetne küszöbölni és fényérzékeny anyaggal, filmmel helyettesíteni. E kísérletek, amelyeknél a betűket fényképezés segítségével viszik át a filmre s a szöveget (sőt újabban a szöveget és képet együtt) erről sokszorosítják, napjainkban egyre eredményesebbeknek mutatkoznak. Ha a próbálkozás teljes sikerrel jár, a fotoszedés feleslegessé teszi a nyomdászatban a fémek és a nyomást egyaránt s a nyomdaipart háromdimenziós eljárásból kétdimenzióssá alakítja át és ez az 500 éves gutenbergi-korszak végét s egyben új időszak kezdetét jelenti.

Az Európa-szerte felmerülő technikai problémák - ha nem is olyan intenzíven, mint Nyugat-Európában, s ha több esetben valamivel későbbben is - a magyarországi nyomdászatot is érintették. Több nyomdász, vagy más technikai képzettségű szakember tett nálunk is kísérletet a nyomdaipar valamely részágának modernizálására, megújítására, gépesítésére. Közülük a két legnevezetesebb: Bikfalvi Falka Sámuel, a híres betűmetsző, akit "a sztereotípiás első magyar mestere"-ként is szokás emlegetni és Kliegl József, aki a betűszedés gépesítésére tett kísérletet, még a 19. század első felében.

Bikfalvi Falka Sámuel (1766-1826) erdélyi nemesi családból származott a Háromszék megyei Bikfalváról. A székelyudvarhelyi református kollégiumban, majd Kolozsvárott tanult rajzolást és réz- és acélmetszést, és az erdélyi református konzisztórium ösztöndíjjal Bécsbe küldte.

1791-től 1798-ig tartózkodott Bécsben; rajzakadémiára járt, acél- és betűmetszést, valamint betűöntést tanult. Betűinek szépsége (ezekkel nyomtatták pl. Teleki Sámuel gróf marosvásárhelyi könyvtárának a katalógusát), tökéletes rajzai és rézmetszetei Bécsben és Magyarországon egyaránt felkeltették a szakemberek figyelmét. A budai Egyetemi Nyomda is felfigyelt rá és hazahívta Magyarországra. 1798-tól haláláig, 1826-ig az Egyetemi Nyomdánál működött mint betűmetsző és a betűöntő-műhely vezetője. Ez az időszak, a 19. század első harmada, volt a nyomda működésének a virágkora. A megújuló és polgárosodó magyar irodalom és a korabeli magyar tudományos élet legfontosabb kiadványai közül számos jelent meg itt. Ezeket nyomták Falka - főleg bécsi és párizsi betűtípusok nyomán készített - betűivel s nem egyhez ő készítette a címlap-metszetet is (pl. Verseghy Ferenc, Kisfaludy Sándor, Kazinczy Ferenc műveihöz, vagy az Erdélyi Múzeum című folyóirat első füzetéhez stb.).

Betűmetsző tevékenysége európai mértékkel mérve is magas színvonalu volt. Az Egyetemi Nyomdánál végzett munkájának pedig külön is nagy jelentőséget ad, hogy saját betűanyag készítése révén a nyomda függetleníteni tudta magát más (főleg bécsi) nyomdáktól s Falka Sámuel azzal, hogy tanoncokat vett maga mellé és képezett ki a betűmetszésre, meghonosította Magyarországon is a nyomdászatnak ezt a fontos és nélkülözhetetlen iparágát.

A legjelentékenyebb eredményeket tehát mint betűmetsző érte el, de a sztereotípiával folytatott kísérletei révén bekapcsolódott a nyomdászat technikai megújításába is. Bécsi tartózkodásának utolsó éveiben, az 1790-es évek második felében jutott el a sztereotípia híre az osztrák fővárosba. Falka 1798-ban találkozott az első sztereotíp nyomásu munkával, egy Párizsban készített könyvvel. Elég volt három hét, hogy maga is sztereotíp táblákat készítsen, amelyek valószínűleg ön- vagy cinklapok voltak. Még mielőtt ugyanebben az évben (1798) Budára költözött volna, Bécsben kísérletet tett sztereotíp-eljárásának a szabadalmaztatására. A bécsi rendőrség azonban - félve a francia forradalmi eszméktől - gyanusnak találta még a francia eredetű technikai eljárást is, s így a szabadalmat nem kapta meg, sőt gyanított francia kapcsolatai miatt kellemetlenségek is adódtak.

Falka - bár itt a betűmetszés és öntés volt a tulajdonképpeni feladata - eleinte (az 1800-as évtized első felében) még a budai Egyetemi Nyomdánál is sokat foglalkozott a sztereotípia problémájával. A korabeli sajtóban több tudósítás látott napvilágot kísérleteiről és eredményeiről, ezek méltatják úgy, mint a sztereotípia magyar mesterét -, s fennmaradt néhány kiadvány is, mely az ő sztereotíp eljárásával készült. A magyarországi nyomdaipar fejletlensége miatt Falka találmánya azonban nem terjedt el, fáradozásának gyakorlati eredménye alig volt.

Ugyancsak a magyarországi nyomdaipar elmaradottsága s a technikai újítások iránti csekély érdeklődés volt részben az oka a másik magyar feltaláló, Kliegl József kudarcának. Kliegl (1795-1870) képzett ember volt s kalandos, változatos pályát járt végig. Pesten egyetemet végzett, majd katonai pályára lépett, de egy sebesülése miatt más foglalkozás után kellett néznie. Bécsben festészetet tanult, egy ideig működött is a festői pályán, de 1833-tól technikai, gépészeti problémákkal kezdett foglalkozni. Számos találmányt tervezett, modelljüket is elkészítette (pl. buvárhajót, számológépet, egysínű vasutat, hangjegyrőgépet, aratógépet stb.) de megvalósításukra, gyakorlati alkalmazásukra nem került sor. Ez lett a sorsa nyomdai szedő- és osztógépének is.

A Kőnig-féle gyorsajtó gyakorlati alkalmazása - ahogy láttuk - az 1810-es évektől meggyorsította a nyomást, a szedés viszont még mindig lassan, kézi eljárással történt. Kliegl tehát komoly társadalmi szükségletet kívánt megoldani, amikor az 1830-as években olyan gépet tervezett, amely betűket szed, majd a nyomás után vissza is osztja őket. A gép modelljét is elkészítette és kiállította az 1839-1840-i pozsonyi országgyűlésen, hogy az ott megjelent politikusok figyelmét felkeltse találmánya iránt. Foglalkozott vele 1840-ben a Magyar Tudós Társaság is s számos cikk propagálta a különböző lapokban és folyóiratokban. A reformkori írók és politikusok Zsoldos Ignác kezdeményezésére a Kliegl-könyv című munka kiadásával siettek a feltaláló segítségére. Pulszky Ferenc a mű előszavában ismertette a találmányt s Kliegl reménytelen helyzetét és támogatásra szólította fel az olvasóközönséget. Később országos gyűjtésre is történt

kísérlet (1842). A magyar társadalomban azonban még nem volt olyan nagy a kiadványok iránti érdeklődés, hogy a nyomdák hatékonyabban foglalkoztak volna a találmánnyal, gyakorlati alkalmazására nem került sor, sőt később a gép modellje is elveszett. Halála előtt újabb gép feltalálásáról adott híreket, ez azonban nem készült el, a tervezésen nem jutott túl a feltaláló.

A kapitalista könyvtermelés és könyvterjesztés sajátosságai

A nagyipari nyomdászat létrejöttének következményei

A polgári társadalom és olvasóközönség új igényei, továbbá a nyomdaipar minden ágában bevezetett számos, meglehetősen nagy anyagi befektetést igénylő találmány és ujtás s az így létrejött és sok megrendelést igénylő nagy kapacitású üzemek fenntartása, valamint a bonyolult nagyipari kombinátok munkájának szervezése és irányítása sok - a kézműipari időszakhoz képest radikális - változást, átalakítást kívánt meg és eredményezett, új munkamódszerek, üzleti fogások, terjesztési eljárások stb. alkalmazását tette szükségessé. Fokozódott a nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem fontossága mind a gazdasági, mind a szellemi életben; új, önálló iparágak keletkeztek a könyviparban, specializálódott a könyvigyártás folyamata; megváltozott a szerzők és kiadók kapcsolata és jogi viszonya; szervezettebbé vált a munka az egyes üzemeken belül s megindult a szakmabeliek országokénti és nemzetközi szervezkedése is.

Igazán korszerű, minden új találmánnyal és gépi berendezéssel rendelkező nyomda felszerelése a 19. század közepétől kezdődően rendkívül nagy anyagi befektetést, tőkeerős vállalkozókat kívánt. A kapitalista tőkefelhalmozódás nyomán akadtak is ilyen tőkeerős vállalkozók, bár nem túl nagy számban. Ennek következményeként a kapitalista időszakban minden ország nyomdaiparának fő jellemzője, hogy viszonylag kevés a modern nagyüzem, amelyek korszerű felszerelésük révén az ország könyvtermelésének túlnyomó többségét produkálják és igen sok a gyakran alig néhány alkalmazottat foglalkoztató kis nyomda, amelyeknek nagyon kicsi a teljesítőképességük, s rendszerint egy-egy helyi lap a főkiadványuk és az alkalmi, általában tartalmilag jelentéktelen nyomtatványok előállításából tartják fenn magukat.

A nagy teljesítőképességű kapitalista nyomdai nagyüzemek gazdaságos, anyagi hasznot biztosító működtetése nagyon sok megrendelést kíván. A nyomdák tehát mindenfajta munkát elvállalnak a profit érdekében s ezzel régebbi, a kapitalista időszak előtt általában meglevő, viszonylag egységes jellegű szellemi, ideológiai profiljukat elvesztik. Korábban egy-egy nyomda pl. a humanizmus, a reformáció, az ellenreformáció vagy a felvilágosodás szolgálatában állt, s ez a műhely ellenkező nézeteket terjesztő művek nyomtatására nem - vagy csak kivételesen - vállalkozott. A nagyipari nyomdászat korában legfeljebb elvétve akad ilyen üzem, s az is rendszerint kis

nyomda. A nagyüzemek a gépek gazdaságos foglalkoztatása miatt mindent elvállalnak; pl. a különböző politikai pártok sajtóorgánumai készülnek ugyanabban a nyomdában.

A nyomdaipar minden részterületének korszerűsödése szükségszerűen magával hozta a könyv előállításával foglalkozó összes iparág, valamint a könyvkiadás és könyvkereskedelem specializálódását is. A régebbi időkben a nyomdász többnyire egyben kiadó s gyakran saját kiadványainak a terjesztője is volt. Maga tárgyalta a szerzőkkel, megszerezte és előkészítette nyomásra a kéziratot, majd kinyomtatta s esetleg maga kötötte be és árusította is. A nyomdai nagyüzemek létrejötte után ilyen komplex tevékenység ellátására nem volt már képes. Az üzem vezetése, a sokrétű munka irányítása igénybe vette minden idejét, a technikai feladatok ellátása mellett mást nem tudott vállalni. A nyomdászok és szerzők közvetlen kapcsolata megszűnt, kialakultak az önálló kiadók s szerepük a kulturális és tudományos életben mind nagyobb lett. Önálló foglalkozási ággá vált a könyvkereskedelem és könyvkötés is. A kapitalista fejlődés során ezek a részágazatok is tovább specializálódtak. A nyomdaiparon belül pl. a betűöntés, szedés, korrektúra, kinyomtatás, a kémiai eljárások, a színes nyomás, az accidens szedés stb. elkülönültek egymástól. A könyvkereskedelemnek, a terjesztésnek is számos formája és módzata jött létre: a szortiment, a bizományi árusítás, az ügynökök révén szervezett részletfizetéses eladás, az utcai, pályaudvari stb. könyvkereskedés; szakkönyvesboltok (zenei, művészeti stb.), ifjúsági, felekezeti könyvkereskedések, önálló antikváriumok stb. keletkeztek. Mindezek felhasználták a reklám legválogatosabb fajtáit, hogy a nagy tömegben készült kiadványtermést, amelyet a kapitalista cégek elsősorban árukészletnek tekintettek, eladják a vásárlóközönségnek.

A kapitalista fejlődés későbbi fokán a specializálódással párhuzamosan egyfajta integrálódási, központosulási folyamat is végbement. Az újabb és újabb találmányok létrejötte már olyan nagy tőkebefektetést kívánt, amellyel egyetlen nyomdász, vagy nyomdászcsalád nem rendelkezett. Eleinte kisebb társulások keletkeztek (pl. Magyarországon Landerer Lajos nyomdász és Heckenast Guasztáv könyvkereskedő és kiadó egyesülése révén a Landerer-Heckenast-cég 1840-ben), majd a kapitalista gazdasági életben lejátszódó koncentrálódási folyamatnak megfelelően a könyvkiadásban és nyomdaiparban is nagy nyomdai és kiadói részvénytársaságok alakultak. E részvénytársaságok olyan komplex képződmények, amelyek a könyv előállításának minden ágazatát és munkafolyamatát igyekeznek egyesíteni; a legtöbbjük rendelkezik kiadóhivatallal, nyomdával, betűöntődével és a sokszorosítóipar különböző részlegeivel, könyvkötészettel, de a legnagyobbak még papírgyárat is szereznek maguknak, sőt könyvterjesztő osztályuk, könyvkereskedelmi apparátusuk (ügynökhálózat, üzletek stb.) is van - bár a könyvkereskedelem az az ágazat, amely a részvénytársaságok időszakában is meglehetősen önállóan, külön uton fejlődik. A részvénytársaságokai tehát megint egy kézbe kerül a könyvkészítés egész folyamata, de nem

egy személy kezébe, mint a nagyipari időszak előtt volt, hanem egy magasabb kapitalista gazdasági szerv, a részvénytársaság kezébe. A részvénytársaságok a nagyobb anyagi haszon, a magasabb profit érdekében szerzik meg maguknak mindezeket a részlegeket; ezek birtokában önköltségi áron, saját maguk tudnak elvégezni minden munkát és nem kell bér munkát végeztetőik s ezzel a haszonon más cégekkel osztozniok. A kapitalista kiadói és nyomdai részvénytársaságok nagyteljesítményű ipari nagyüzemek s mint ilyenek jelentékeny szerepet játszanak a modern gazdasági életben. A részvényesek számára olyan komoly hasznot biztosítanak, hogy hamarosan érdeklődni kezd irántuk a banktőke is; bekapcsolódik e vállalatok tevékenységébe és segíti fejlődésüket. A bankok vezetői pedig a részvénytársaság fő-részvényesei, vezető emberei lesznek tekintélyes politikusok, közéleti emberek, írók, tudósok, gazdasági és kereskedelmi szakemberek stb. mellett, akik résztvesznek a maguk szakterületén a vállalkozás irányításában és a részvénytársaság számára a szellemi, politikai és gazdasági élet minden területén tekintélyt biztosítanak s ennek fejében a profitból osztalék formájában részesülnek.

A törekvés a mind nagyobb haszonra - ahogy a kapitalista gazdasági életben általában - a könyvkiadás és kereskedelem terén is vezető elvvé válik. Az új technikai találmányok e nagy részvénytársaságok kezében tehát a teljesítmények növelésével együtt a profit növelésének eszközei lesznek s ugyancsak a profit érdekében a részvénytársaságok konkurrencia-harcot folytatnak egymás ellen és a kisebb cégek ellen is. A nagy vállalatok bővítése nem egyszer történik a kevésbé tehetős konkurens cégek egy-egy részlegének, vagy némely kiadványaik szerzői jogainak megvásárlása révén stb. de gyakran sor kerül az egész cég bekebelezésére is. A kisebb magánnyomdák és kiadók e versenyt mennyiségi téren nem bírták s ezért legtöbbjük - ahogy volt már róla szó - jelentéktelen, kis teljesítőképességű, alig tengődő üzem, vállalkozás volt. Amelyek valamelyes jelentőségre tettek szert, azok minőségi téren tudták felvenni a versenyt; vagy tartalmilag vagy tipográfiai, könyvművészeti vonatkozásban hoztak létre kiemelkedő kiadványokat. E kisebb kiadók egy része pl. valamely szűkebb területre specializálta tevékenységét: egy-egy tudományág, vagy művészeti terület illetve rokon ismeretágak kiadványtermését (könyveket, folyóiratokat) tette közzé s mint szakkiadó működött, az általános profilu nagyvállalatoktól eltérően. (A szaktudományok fejlődésével s a szakkiadványok számának gyarapodásával a nagyobb cégek közül is több szakkiadóvá alakult át.) Művészeti téren e kisebb magánnyomdák ápolták - az általános művészeti színvonalstülyedés időszakában - a kézműipari időszak nemes tipográfiai és könyvművészeti hagyományait (pl. az angol Whittingham és Pickering-féle Chiswick Press) s tőlük indult ki a 19. század végén e színvonalstülyedés kiküszöbölését célzó új könyvművészeti mozgalom is (W. Morris és követői).

A kiadói részvénytársaságok és magáncégek mellett egyre több az olyan közület is, amely - rendszeresen vagy időlegesen - szintén foglalko-

zik könyvkiadással. A polgári időszak előtt az egyetemek általában rendelkeztek nyomdával s főleg tudományos műveket és ókori klasszikusokat adtak ki. Az egyetemek mellett most megszorodnak azoknak a tudományos, művészeti és társadalmi intézményeknek, hivataloknak és egyéb testületeknek (akadémiák, muzeumok, könyvtárak, társaságok, egyesületek stb.) a száma, amelyek a tevékenységüknek megfelelő területeken szakkiadói munkásságot folytatnak. A hivatalos testületek között mint kiadó is fontos helyet foglal el az állam, illetve az e célra felállított állami nyomdák. Az állami nyomdák az állam tulajdonában, kezelésében és költségén működnek a fő tevékenységi területük hivatalos nyomtatványok, (törvények, rendeletek hű szövegei, különféle felhívások, úrlapok stb.) bankjegyek és értékcikkek előállítása. A feudalizmus korábbi időszakában az államok vezetői (uralkodók, fejedelmek) alkalmi proklamációik, rendelkezéseik kinyomtatását valamely magánnyomdászra bízták, akit titoktartásra köteleztek s esetleg felruháztak az "udvari nyomdász" címmel is. A feudális abszolutista, de különösen a polgári államokban, - amikor egyrészt a politikai hatalmi eszközök fokozottabb állami ellenőrzése szükségessé vált, másrészt, az állami élet bonyolultabb rendszeréből adódóan a nyomtatványok tömegének gyors és nagypéldányszámu előállítása lett a feladat -, a kormányzat a maga kezébe vette saját (s gyakran a megjelenésükig bizalmas jellegű) nyomtatványainak, kiadványainak előállítását s erre a célra hozta létre az állami nyomdát.

Igy keletkezett 1640-ben Párizsban a francia Királyi Nyomda, amelyet a forradalom 1789-ben Állami Nyomdává alakított át, vagy 1768-ban a felvilágosult abszolutista III. Károly uralkodása idején a portugál állami nyomda Lisszabonban, 1804-ben az osztrák állami nyomda Bécsben, 1818-ban az orosz Szentpéterváron, 1860-ban az USA-é Washingtonban, 1851-ben a porosz állami nyomda, majd 1879-ben az egységes Németország birodalmi nyomdája Berlinben, s a kapitalizmus időszakában fokozatosan minden egyes országban alakult állami nyomda. Az első magyar állami nyomda "Álladalmi nyomda" néven 1849-ben alakult s működött a forradalmi nemzeti kormány szolgálatában. A kiegyezés után, az önálló magyar kormányzat létrejöttével 1868-ban keletkezett a Magyar Királyi Állami Nyomda, amely a pénzügyminisztérium felügyelete alatt álló korszerűen felszerelt nagyüzem volt.

A legtöbb állami nyomda a fő tevékenységi körébe eső hivatalos nyomtatványokon és értékcikkek kivül - bár jóval kisebb mennyiségben - kibocsátott irodalmi, tudományos vagy tipográfiai szempontból fontos kiadványokat is. Irodalmi kiadványaik főként klasszikusok művei voltak, a tudományos művek pedig rendszerint olyan költséges munkák, amelyeknek kicsi volt a piacuk. Néhány állami nyomda (pl. a svájci vagy az osztrák) privilégiumot kapott tankönyvek kiadására s az állami iskolák számára készülő tankönyvek kizárólagos kiadói lettek.

A privilégiumok azonban a polgári államok könyvkiadásában egyre jobban elveszítették régi, feudalizmus-kori szerepüket. (A feudál-kapita-

lista országokban még a 19. században is virágoztak.) A nagy kapitalista könyvkiadóvállalatok más módon igyekeztek megszerezni maguknak a kelendő kiadványokat. Megváltozott a kiadók és szerzők viszonya. A kiadók az említett kelendő kiadványok szerzőit, a sikeres írókat, akiknek művei a közönség széles rétegei körében tarthattak számot érdeklődésre s nagy példányszámban való kiadásuk kifizetődőnek látszott, kedvező szerződésekkel igyekeztek magukhoz kapcsolni. Az ilyen szerzőnek egy-egy munkáján kívül, összes művel kiadási jogát is próbálták maguknak biztosítani, ha lehetséges volt hosszú évekre, sőt örök időkre. (Ilyenszerű kapcsolat alakult ki pl. a német Cotta-cég valamint Goethe és Schiller, vagy Magyarországon a Révai Testvérek s Jókai és Mikszáth között.)

Hogy a szerződésileg megszerzett anyagi előnyöket e kiadók ténylegesen is biztosítani tudják maguknak, szükség volt az ún. rablókiadások, jogosulatlan utánnyomások törvényes eltiltására s ugyanakkor a szerző és kiadó közti megállapodások, törvényes, jogi biztosítására, azaz a szerzői jog nemzeti, majd nemzetközi szabályozására. A szerzői jog elismerése a polgári kor vívmánya. Elsőnek Angliában az 1709-i copyright-törvény, majd a francia forradalom 1793. július 19-i dekrétuma szüntette meg törvényileg is a privilegizált és rablókiadásokat s rendelkezett a szerzők jogának védelméről a két legnagyobb európai országban. A megosztott Németországban először a szász-weimari nagyhercegség adott ki szerzői jogi törvényt 1839-ben. A 19. század során aztán, - a francia forradalom intézkedésére hivatkozva, amely ebben a vonatkozásban is fordulópontot jelent - fokozatosan minden polgári, illetve polgárosodó államban napirendre került és megvalósult a szerző jogainak intézményes és törvényes védelme. Ez a védelem a szerzői jogot a tulajdon egyik fajtájának tekintette, amellyel a szerző mint tulajdonos maga rendelkezik, neki van kizárólagos joga alkotását, mint tulajdonát értékesíteni. Ez a jog a szerzőt egész életében s örököseit és jogutódait az ő halála után meghatározott ideig illette meg. E nemzeti szerzői jogi törvények, rendelkezések csak a kibocsátó ország területére vonatkoztak. A 19. század végén a nemzetközi kiadványcsere növekedése nyomán sor került a szerzői jog nemzetközi rendezésére is: az 1886-ban megkötött berni konvenció (egyezmény) megállapította a nemzetközi kölcsönösség alapelveit a szerzői jogvédelem terén. Amely országok e konvencióhoz csatlakoztak, kölcsönösen védték egymás szerzőinek jogait a maguk területén.

Magyarországon is a polgári jellegű irodalmi fejlődés kapcsán merült fel a szerzői jog szabályozásának az igénye. A Kisfaludy Társaság kezdeményezésére Szemere Pál készített javaslatot e tárgyban, s ezt az 1844-i országgyűlés el is fogadta, a király azonban nem szentesítette. 1847-ben Jászay Pál törvényjavaslata került az országgyűlés elé, de szentesítésére 1848-49-i események miatt nem kerülhetett sor. A szabadságharcot követő önkényuralom és elnyomatás időszakában, amikor Magyarország nemzeti önállóságától megfosztva Ausztria részévé vált, a szerzői jog tekintetében is az osztrák polgári törvénykönyv előírásai vonatkoztak az országra.

Az alkotmányos élet helyreállítása, az 1867-i kiegyezés után került ismét a magyar törvénykezés napirendjére a szerzői jog szabályozása: az 1875. évi XXXVII., az 1884. évi XVI., majd pedig az 1970-ig hatályban levő 1921. évi LIV. törvény tartalmazta a szerzői jogi előírásokat. (Az 1921-ben kiadott szerzői jogi törvény számos rendelkezését módosították és kiegészítették különböző intézkedések 1945 óta; új, szocialista szellemű szerzői jogi törvény kibocsátására 1969-ben került sor.) Magyarország 1922-ben csatlakozott a berni nemzetközi szerzői jogi egyezményhez.

A szerzők jogalk realizálása végett szerződéses viszonyba léptek a kiadókkal: a szerződésben szerzői jogdíj, honorárium ellenében engedték át műveiket egyszeri, többszöri vagy mindenkor megjelentetésre. A szerzői jogi törvényekben mindig a szerzők "kizárólagos" jogáról volt szó, a szerződésben azonban a két fél: a szerző és kiadó csak elvileg volt egyenlő, szabadon szerződő fél. A szerződés feltételeit tulajdonképpen az anyagiilag tehetősebb, erősebb fél, a kapitalista kiadó szabta meg. A kiadók a nagyobb profit érdekében igyekeztek a szerzői jogot minél kevesebb honoráriumért a védelmi idő egész tartalmára maguknak megszerezni s e törekvésük legtöbbször eredményes is volt. A szerzők tulnyomó többsége szerényen élt a csekély szerzői jogdíjakkal, a kapitalista kiadók pedig tekintélyes nyereségre tettek szert ugyanezen szerzők művelnek az eladásából. Ez a magyarázata, hogy a szerzői jogvédelmet nemcsak a szerzők, de a kiadók is szorgalmazták s ennek kiharcolása valamint egyéb célok elérése érdekében a kiadók és könyvkereskedők szervezkedni kezdtek. A szakmai szervezkedés terén a németek értek el különösen figyelemreméltó eredményt a "Börsenverein der deutschen Buchhändler" létrehozásával 1825-ben, Lipcsében. A német könyvkiadóknak és könyvkereskedőknek ez az egyesülete hamarosan magába foglalta a politikailag és államilag széttagolt német nyelvterület minden fontos kiadó- és kereskedőcégét, s megvalósította - jóval a politikai egység előtt - a szakmai egységet. A 19. század során Európa majdnem minden országában létrejöttek a kiadók és könyvkereskedők szervezetei s működésük a szerzői jog törvénybeiktatása mellett pl. a könyvek egységes bolti árának a kialakulását is elősegítette.

A privilégiumok s a jogosulatlan utánnyomások megszüntetésével együtt megváltozott a polgári államokban a sajtóellenőrzésnek az a módja is, amelyet a feudális-kori cenzura testesített meg. A 18. század feudális abszolutista uralkodói szinte minden európai országban szigorú cenzurát honosítottak meg: a 18. század első kétharmada Európában a privilégiumok és a cenzura virágkora volt. A cenzurázásban erősen érvényesültek egyházi szempontok is, a cenzurát irányító és végző személyek legtöbbször egyházi személyek voltak. A felvilágosult abszolutista uralkodók - a század utolsó harmadában - enyhítettek a szigorú cenzuraintézkedéseken és a cenzurázást világi emberekre, állami tisztviselőkre bízta. A cenzura angliai 17. századvégi eltörlése után Európában a francia forradalom szüntette meg elsőnek a feudális intézményt, amikor is 1789. augusztus 26-án "a gondolatok és vélemények szabad kicserélését" az egyik legértékesebb em-

beri jognak nyilvánította s kimondta, hogy "minden polgár szabadon szólhat, írhat és nyomtathat". E példák nyomán a 19. században fokozatosan minden polgári államban megszűnt a feudális jellegű, előzetes cenzúra. A továbbra is feudális körülmények közt élő országokban még fennmaradt, s a levert polgári forradalmak után nemegyszer a polgári államokban is visszaállították a feudalizmus restaurálására törekvő kísérletek során (pl. Franciaországban). Németországban, Magyarországon, Svájcban pl. 1848-ban szűnt meg, Franciaországban - többszörös visszaállítás után - véglegesen 1872-ben. Háborúk esetén azonban a polgári államok is szigorú előzetes cenzurát vezettek be.

A nyomdatermékek, a sajtó ellenőrzéséről azonban a polgári államok sem mondtak le. Polgári sajtótörvényeket léptettek életbe, amelyek rendszerint első helyen mondták ki a cenzúra eltörlését és a polgári sajtósabadságot, de mindig tartalmaztak olyan megkötéseket, előírásokat, amelyek révén az állam biztosította a felügyeletet a nyomdatermékek felett. Már a francia forradalom említett 1789-i dekrétuma is hangsúlyozza "a felelősség elvét a törvény által meghatározott esetekben". A felelősségrevonás azonban utólag, a nyomdatermékek megjelenése után történt a polgári törvények, jogi előírások valamelyikének a megsértése miatt (felség-sértés, lázítás, az államrend megdöntésére való izgatás, osztályok elleni izgatás stb.) s általában az ún. ügyészügyi kötelezpéldányok alapján. (A terjesztés megkezdésével egyidejűleg minden nyomdaterméket meg kellett küldeni az illetékes ügyésznek; ez az ügyészügyi kötelezpéldány.) A sajtóvétség miatti büntetés lehetett pénzbüntetés, börtönbüntetés, esetleg a vádolt nyomdatermék elkobzása. A sajtójogi felelősség elsősorban a szerzőt terhelte, utána időszaki sajtótermékek esetében a felelős szerkesztőt, majd a kiadót s végül a nyomdatulajdonost; ezért kellett az ő nevüket minden nyomdaterméken feltüntetni. A sajtóvétségek miatti eljárás polgári bíróságok előtt történt s a vádlottaknak módjuk volt a törvényes védekezésre.

A polgári sajtótörvények korlátozó rendelkezései eleinte a továbbélő és a restaurációra törekvő feudális erők, a 19. század második felében azonban egyre inkább a baloldali törekvések, a munkás- és parasztmozgalmak, az alsóbb társadalmi rétegek burzsoá-ellenes tevékenysége ellen irányultak. Mivel a kiadvány terjesztése után került csak sor a megkötő rendelkezések alkalmazására, a polgári sajtótörvény sokkalta nagyobb lehetőséget biztosított - még esetleges elkobzás esetén is - a kiadványok révén történő társadalmi agitációnak, mint az egykori feudális cenzúra. Eleve nem veszélyeztette és nem tette lehetetlenné a kiadvány megjelenését s - ha kiadó és nyomdász akadt - a kiadvány terjesztésére is sor kerülhetett, az elkobzást kimondó intézkedés is legfeljebb a még a kiadói raktárban, vagy könyvkereskedésekben található példányokra vonatkozhatott. A polgári kiadók és nyomdatulajdonosok többsége persze nem vállalt kockázatot az ilyen sajtójogi szempontból veszélyes baloldali és ellenzéki kiadványok létrehozásáért, de minden országban akadtak olyan szimpatiz-

zása kiadók és nyomdászok, akik igen; továbbá e mozgalmak pártjai, szervezetei is folytattak kiadói tevékenységet s arra is van azért nem egy példa, hogy ha valamely "veszedelmes" kiadvány üzleti szempontból kifizetődőnek bizonyult az iránta megnyilvánuló tömeges érdeklődés miatt, polgári kiadók is rászánták magukat a közzétételére. Így aztán a polgári időszakban a rengeteg kiadvány között megjelenhettek világszerte a tudományos szocializmus olyan kiemelkedő alkotásai is, mint pl. a Kommunista Kiáltvány, vagy Marx Tőkéje és más munkái, valamint Engels, Lenin és mások művei.

A kapitalista könyvkiadás olvasóközönségét azonban nem e marxista s baloldali kiadványok öntudatos olvasói alkották, hanem a legszélesebb polgári s a polgárság alatti társadalmi rétegek. Kétségtelen tény, hogy a ténylegesen olvasók száma is erősen megnövekedett, de amíg a 18. század végéig az olvasni tudók általában egyben olvasók is voltak, a 19. századtól már nem ez volt a helyzet. A kapitalista kiadók e rétegek megnyeréséért is mindent megtettek, s a szellemi igénytelenségükhöz igazodva az irodalmilag értéktelen ponyvák, bestsellerek, a giccs színvonalán levő olvasmányok tömegét gyártották számukra filléres áron.

Az igényesebb polgári olvasórétegek is olcsó kiadványokat igényeltek azonban, hiszen anyagilag nem álltak azon a szinten, mint korábban a feudális kor könyvgyűjtői és olvasói. El is terjedtek világszerte a népszerű, olcsó sorozatok, amelyek a kiadó számára anyagi, az olvasók számára pedig ugyancsak anyagi s egyben szellemi hasznot is jelentettek. A nagy kiadók azonos külsőben (ugyanolyan nagyság, alak, betűk, nyomás, kötés, borítólap), szinte típusfüzetekben vagy kötetekben futószalagszerűen, óriási példányszámokban és nagyon olcsón tudták kiadni e sorozatok tagjait a modern technikai berendezések felhasználásával. A kiadók jó része értékes munkákból álló sorozatokat adott ki a 19. század első felétől (pl. a német Reclam-cég Universal-Bibliothek című sorozata, vagy a magyar Franklin Olcsó könyvtára Gyulai Pál szerkesztésében stb.), de ilyen olcsó füzetes sorozatokban jelentek meg általában az értéktelen ponyvakiadványok is. E sorozatok erősen megnövelték a könyv társadalmi funkcióját, sok olvasóhoz juttattak el értékes kiadványokat is, nagy volt tehát az irodalom- és tudománynépszerűsítő, valamint közönség szervező szerepük is.

A nagy kiadók a profit érdekében kísérték figyelemmel az olvasóközönség alakulását, s igyekeztek kielégíteni minden olvasóréteg sajátos igényét. Kiadtak természetesen komoly tudományos és irodalmi értéket képviselő műveket is, hiszen ezek iránt is volt igény, sőt a jelentékenyebb és igényesebb kiadók - éppen a tudományos és irodalmi körök elismerésének kivívása és megőrzése érdekében - még hasznot nem hozó tudományos művek kiadását is vállalták a tömegkiadványokból, bestsellerekből származó profit terhére. Mindez nem változtat persze azon az alapvető törvényszerűségeken, hogy a kapitalista könyvtermelést a profit, az üzleti haszonszerzés irányította. Ez az egyik oka annak a visszaesésnek is, amely

a könyv külsejében, tipográfiai, művészi kivitelében bekövetkezett. A 19. század, különösen második fele, mélypont a könyvművészet történetében s ez annál szembetűnőbb, mert az előző időszak, a klasszicista nyomdászati kora, amely egyben a polgári fejlődés első szakasza is, a művészi könyv történetének kiemelkedő időszakai közé tartozik.

A 18. század a polgárság megerősödésének és előretörésének, a felvilágosodásnak és a francia forradalomnak az időszaka Európában. A polgári felfogás és izlés (még a feudalizmus körülményei közt) jelentékeny változásokat eredményez a tudományban, a művészetben, a szokásokban s az élet számos más területén. Gyökeres változások történnek a kor könyvkultúrájában is, mind tartalmi, nyelvi, mind formai szempontból. Tartalmi vonatkozásban a legszembetűnőbb változás: egyrészt, hogy az addig számszerűleg túlsúlyban levő vallási tárgyú művekkel szemben megnő a világi témájú kiadványok száma, másrészt, hogy a klasszikus görög és római irodalom alkotásaival szemben előtérbe kerülnek az újabb nemzeti irodalmak termékei. Nyelvi szempontból figyelemre méltó, hogy amíg a kiadványok többségének addig a latin volt a nyelve, most megszaporodnak a nemzeti nyelvű munkák, minden ország tudósai anyanyelvükön kezdik művelni a maguk tudományát a polgári igényeknek megfelelően. Formai szempontból új külsejű könyvek látnak napvilágot, új könyvstílus alakul ki a 18. század közepén és második felében: a klasszicista könyvstílus.

A klasszicizmus egyetemes, egész Európára kiterjedő művészeti irányzat volt a 18. században és a 19. század első felében, amely összefüggött a felvilágosodás eszmevilágával s általában a polgárosodással. Tudatosan követte az antik művészet egyszerű, világos formáit; a polgári racionalizmus szellemében a rend, a fegyelem, a szimmetria fontosságát hangsúlyozta. Ahogy a többi művészetek esetében, a könyvművészetben is a barokk és a manierizmus uralmát váltotta fel s tudatosan szemben állt velük. A barokk könyvet zsufoltság, tuldiszítettség jellemezte: mozgalmas, sokszor dagályos, egész oldalas rézmetszetes illusztrációk, dusan aranyozott kötéstáblák, nyugtalan címlapok hosszú címekkel, amelyek aláztalmaztak, cirádás betűk, sok keretítés és záródísz stb. Mindez kielégítően nem felelt meg s így jött létre a klasszicista könyv. A zsufolt díszek helyét egyszerű, az antik díszítőelemeket tartalmazó, szabályosan, többnyire szimmetrikusan felépített illusztrációk foglalták el mind a könyvek lapjain, mind a kötéstáblákon. Az illusztrált könyvek száma azonban csökkent, egyre több csak tipográfiailag felépített munka jelent meg. A ci-

rádás betűk helyett a kor kiemelkedő klasszicista betűmetszői az antik, római kapitálisig (nem egyszer a humanista nyomdászok közvetítésével) visszanyuló, szép, egyszerű betűket terveztek és metszettek s ezekből építették fel munkáikat. Eltűntek a hosszú barokk címek is s megjelentek a modern, egy hosszanti tengely köré felépített szimmetrikus címlapok.

A klasszicista könyvművészet, mint a polgári könyvkultúra első időszakájának stílusa tehát művészileg, formailag kiemelkedő helyet foglal el a könyvtörténetben. Megteremtői angol nyomdászok, W. Caslon és elsősorban J. Baskerville, de Európa számos országában voltak kiemelkedő képviselői, Franciaországban pl. a Didot-nyomdászcsalád tagjai, Olaszországban G. Bodoni, Németországban pedig J. F. Unger és még sokan mások.

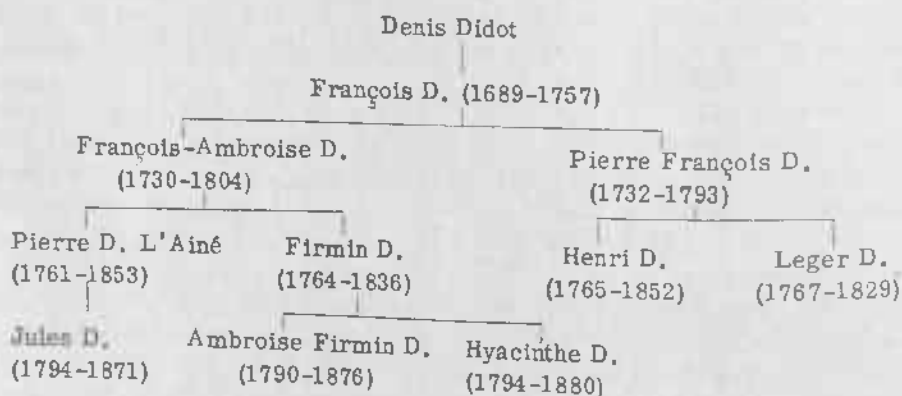
A stílusirány angliai kezdeményezői közül William Caslon (1692-1766) még nem volt igazán ujtító. Ő a neves humanista nyomdászokat, Aldus Manutius-t és Garamond-t követte a betűmetszésben és betűöntésben. John Baskerville (1706-1775), az egyik leghíresebb angol nyomdász viszont már kétségtől ujtító, ő a klasszicista könyvstílus megteremtője. Pályáját, mint számos kora nyomdász, ő is szépiróként kezdte, sőt 1733-tól 1737-ig szépirást tanított Birmingham-ben. Később pecsétviaszkereskedéssel foglalkozott s ennek révén jutott olyan jövedelemhez, hogy 44 éves korában, 1750-ben a nyomdászatra térhetett át. Betűöntődt és nyomdát rendezett be, papírmalmot szerzett magának s így rendelkezett minden eszközzel a könyvek előállításához. A régi nyomdászokhoz hasonlóan minden munkafolyamatot saját maga igyekezett elvégezni s a nyomdászat minden területén végzett tökéletesítéseket, ujtásokat. Saját maga készítette a nyomdai festéket, amelynek telített fekete színe nagy feltűnést és elismerést keltett. Tulajdonképpen a velínpapír felfedezése felé tette meg az első lépést, amikor nyomás után a sajtóból kikerülő lveket két forró rézlemez közé helyezte s ezzel a papírnak selymes fényt adott. Legjelentékenyebb ujtása azonban az általa megteremtett új betűtípus volt, a klasszicista antikva. Caslon kezdeményezését folytatva alakította ki sajátos antikváját. Zömök, kerekded betűi még magukon viselnek némi reneszánsz jelleget, de számos ujtást is tartalmaznak, sokkal tetszetősebbek pl. annak folytán, hogy a humanista antikva vékony és vastag vonalai közötti kontrasztot erősíti s ezzel a szöveg olvashatóságát fokozza.

E részujításainál (festék, papír, betű) is jelentékenyebb kezdeményezése azonban Baskerville-nek az alkalmazásuk révén előállított új nyomdai termék: a tipográfiai felépített klasszicista könyv. Legtöbb munkájából ugyanis hiányzik minden illusztráció és ornamentális dísz, a tisztán tipográfiai elemekből álló könyvnek a híve. S ez az ujtása a 18. század közepén, amikor a könyvet az illusztrációk, a rézmetszetek uralták, valóban forradalmi tett volt s a modern könyvművészet számára is ösztönző erejű lett. Első munkája hét évi kísérletezés után jelent meg 1757-ben: Vergilius műveinek negyedréti-alaku kiadása. E művét még kb. 50 követte, s kevés hozzájuk fogható szép könyv van a nyomdászat történetében. Legnevezetesebb közülük: Milton "Elveszett paradicsom"-a (1758), Juvenalis, Persius (1761).

Horatius (1762) munkái, Ariosto "Örjögő Loránd"-ja (1773. - ez utóbbi rézmetszetes illusztrációkkal jelent meg) stb. Baskerville 1758-tól 1766-ig a cambridge-i egyetem nyomdája volt s az egyetemi nyomda számára görög betűket is metszett, amelyekkel 1763-ban az Újtestamentumot nyomtatta. Ugyancsak az egyetemi nyomda szabadalmaként adta ki 1763-ban a teljes bibliát folio-kiadásban, amely talán legkiemelkedőbb nyomdászati teljesítménye, a nyomdászattörténeti szakirodalom a 18. század "egyik legszebb könyvének" emlegeti. Munkái művészileg magasrendűek, de szövegeik nem hibátlanok. Tanult korrektorokat nem foglalkoztatott, ő maga sem volt különösebben művelt ember.

Bár Baskerville az egyetemes nyomdászattörténet kiemelkedő egyénisége s az angol nyomdászművészetnek legnagyobb alakja volt, életében kevés sikert ért el Angliában. A külföld sokkal előbb felfigyelt rá; a Didot-család tagjai, Bodoni, a német Breitkopf csodálták tehetségét, Benjamin Franklin, Voltaire s mások leveleztek vele. Nyomdáját halála után (1779) Beaumarchais vásárolta meg özvegyétől Voltaire munkáinak a kinyomtatására. Betűire Angliában a 20. század elején figyeltek csak fel, azóta újra metszve újból használják őket a modern szép könyvek előállítására. Hatása a kontinensen már a 18. század második felében erős volt, az ő kezdeményezését folytatják és fejlesztik tovább, többek közt a francia Didot-k is.

A Didot-család tagjainak majdnem két évszázadon keresztül vezető szerepük volt Franciaország nyomdászatának a történetében. Ők készítették a 18. században divatos legszebb rézmetszettel illusztrált könyveket, ők teremtették olyan új antiktípát, amellyel a francia klasszícizmus kiemelkedő könyveit nyomták, ugyanakkor több olyan találmányt hoztak létre (tipográfiai pontrendszer, sztereotípia stb.), amellyel a nyomdai par technikai fejlődését segítették, majd a nagyipari korszakban őrizték a régi könyvművészeti tradíciókat. A kiemelkedő egyéniségekből álló népes család tevékenységének a számbavételét és megértését elősegíti a főképvisezőket bemutató alábbi családfa:

A család első tagjának, Denis Didot-nak (aki nyomdász és kiadó volt) a tevékenységéről nincsenek adatok, ezért alapítóként François Didot-t (1689-1757) említi a nyomdászattörténet. 1713-ban nyitotta meg nyomdáját Párizsban s mint Prévost abbé barátja - más híres kiadványok mellett - közreadta az ő "Histoire générale des voyages" című munkáját 20 kötetben. Tizenegy gyereke közül kettő lett nyomdász: François-Ambroise és Pierre François s az ő utódaik révén a nyomdászcsalád két ágra szakadt.

A két testvér közül François-Ambroise Didot (1730-1804) volt tehetségesebb és szerzett magának kiemelkedő nevet több találmányával és művészileg-tartalmilag jelentékeny kiadványaival. Nevezetes kezdeményezései és találmányai: az öntött ürtöltők alkalmazása (a szedésben a szavak közti hézagok kitöltésére), a nyomdai sajtó és a tipográfiai pontrendszer tökéletesítése, a velinpapír feltalálása, új antikva-betűtípus metszése. A betűk nagyságát szabályozó tipográfiai pontrendszer, a tipometria tökéletesítésével Pierre Simon Fournier kísérleteit folytatta s tulajdonképpen egységet teremtett a korábbi zűrzavaros helyzetben, amikor majdnem minden nyomdásznak saját, egyéni rendszere volt a betűk nagyság szerinti osztályozására. Az ő rendszere széles körben elterjedt. Alapegysége a tipográfiai pont; 1 tipográfiai pont = 0,376 mm (1 m = 2660 tipográfiai pont); a betűk s a szedéshez szükséges egyéb anyagok magasságát ettől kezdve pontban fejezték ki s a tipometriát szinte kötelező szabványnak tekintették. Ez az egységesítés előfeltétele volt a szedés gépesítésének a nyomdászat nagyipari korszakában. - Az általa feltalált velinpapírnak (1780) Baskerville forró lemezek közt préselt papírja volt az előzménye. E sima és fehér papírfajta a legfinomabb nyomtatópapírok egyike s különösen jól érvényesültek rajta annak az új klasszicista antikvának a hajszálvékony vonalai is, amelyet François-Ambroise Didot 1775-ben készített el. Ez a szép antikva-típus, amely a 19. század legelterjedtebb betűi közé tartozott, végleges formáját a feltaláló fiától, Firmin Didot-tól kapta. Kitűnő teljesítményeivel a francia udvar figyelmét is felkeltette s érdemelért XIV. Lajos megbízásából ő nyomtatta 1783-tól a jövőző uralkodó, a dauphin számára a klasszikus szerzők híres munkáit. A címlapokon levő szöveg "ad usum Delphini" (= a dauphin használatára) jelezte, hogy a szövegből kihagyták a fiatal trónörökös számára - nevelői megítélése szerint - káros részeket. (A fiatalok részére erkölcsi szempontból átdolgozott, rövidített irodalmi művek jelölésére azóta is használatos a kifejezés). Az ókori klasszikusok után francia írókat (pl. Fénelont) adott ki, majd legnevezetesebb kiadványai közé tartozik Tasso "Megszabadított Jeruzsálem"-e 2 kötetben (1784-1786) és Homérosz művei 12 kötetben (1787-1788) Bitaubés fordításában. Mindezek a munkák a klasszicista könyvművészet nagy alkotásai európai vonatkozásban is.

François Ambroise Didot halála után két fia vette át a vállalatot; megosztották egymás között - Pierre Didot (1761-1853) a nyomdát és kiadót, Firmin Didot (1764-1836) pedig a betűöntödét örökölte -, de harmonikusan együttműködve jelentékeny klasszicista munkákat hoztak létre. Firmin

Didot volt a nagyobb nyomdászegyeniség, s mint nagyműveltségű ember az egész Didot-családnak is kiemelkedő tagja. Ő adott végleges formát atyja antikvájának s azt olyan művészi szintre emelte, hogy a Didot-antikva egy évszázadon át a legelterjedtebb és legkedveltebb nyomdai betű volt Európában és még ma is alkalmazzák. Napóleon is felfigyelt nagy tehetségére s a Császári Nyomda (Imprimerie Impériale) betűöntődjének a vezetőjévé nevezte ki. 1795-ben a sztereotípiát tökéletesítette, az új eljárással francia, olasz és angol klasszikus szerzők munkáit készítette el nagyon alacsony áron.

Testvére, Pierre Didot, nyomdájában szintén felhasználta Firmin Didot találmányait. A híres Didot-antikva tulajdonképpen az ő nyomtatványai révén lett ismert és világhírű. Amikor az Állami Nyomda 1789-ben elhagyta a Louvre-t, teremtett Pierre Didot rendelkezésére bocsátották a munkássága iránti megbecsülésből. Itt az új antikvával állította elő Éditions du Louvre-nak (Louvre-kiadásoknak) nevezett, értékes művekből álló s Franciaországban és külföldön egyaránt nagy hírű sorozatát. A sorozathoz tartozó, kis példányszámban megjelent művek mind szövegük pontossága, mind tipográfiai szépségük révén híres alkotásai a nyomdászat-történetnek. A Vergilius-foliokiadással kezdődő sorozat (1798) kiemelkedő darabjai még Horatius (1799) és Racine (3 köt. 1801-1805) művei, továbbá Lafontaine meséi és Voltaire "Henriade"-ja. Különösen a Racine-kiadás keltett nagy feltűnést, a kortársak minden idők legnagyobb nyomdászati teljesítményeként emlegették. Pierre Didot felhasználta nyomdájában öccse másik találmányát, a sztereotípiát is, kisformátumú, különösen olcsó nyomtatványokat adott ki vele.

Pierre Didot fia, Jules Didot (1794-1871) Bazelben lett nyomdász, a család párizsi nyomdáját Firmin Didot fia, Ambroise Firmin-Didot (1790-1876) és Hyacinthe Didot (1794-1880) vette át és közösen vezették. Mindketten kiválóan képzett emberek voltak s nyomdájuk számos jelentékeny kiadványt tett közzé. (A cég az ő vezetésükkel és utódai alatt nagyipari vállalattá fejlődött, s Firmin-Didot néven részvénytársaságként még ma is működik; Firmin Didot leszármazottai ugyanis az iránta való tiszteletből családnevükhöz csatolták a Firmin keresztnévet.)

A Didot-család másik ágát François-Ambroise testvérének, Pierre-François Didot-nak (1732-1793) az utódai alkotják. Ő maga szintén neves nyomdász és betűöntő volt s Essones-ban papírgyárat alapított. Ez a papírgyár készítette a forradalom idején a papírpénz előállításához felhasznált papírost s Pierre François halála után, amikor az üzemet fia, Léger Didot (1767-1829) vezette, itt találta fel a papírgyártógépet Louis Robert a tulajdonossal együttműködve. Idősebb fia, Henri Didot (1765-1852) mint betűöntő lett ismert, egyfajta "mikroszkopikus"-nak nevezett kis formátumú betű létrehozásával.

A klasszicista könyvstílusnak s egyben a 18. századi európai nyomdászatnak legmagasabb színvonalu képviselője az olasz Giambattista Bodoni (1740-1813). Atyja is nyomdász volt, a mesterség alapjait nála sajátította

el, majd fiatalon, 1758-ban a híres pápai Propaganda-nyomdába került. Itt keleti nyelveket tanult és keleti szövegek szedésére specializálta magát s hogy a nyomda betűkészletének a hiányait pótolja, betűmetszéssel is foglalkozott. 1767-ben Ferdinánd páрмаi herceg udvarába került a pápai nyomda ajánlatára s a herceg által felállított udvari nyomdának, a Stamperia Reale-nak lett a vezetője. Haláláig, 46 éven át működött e fejedelmi magánnyomdában, amelyet a párizsi udvari nyomda mintájára rendeztek be, azzal a céllal, hogy a hercegi udvart és Pármát a művészetek és tudományok központjává tegyék. Bodoni egyrészt a herceg és az udvari körök ízlésének megfelelő - gyakran irodalmilag csekély értékű - könyveket nyomtatott itt, másrészt olyan munkákat, amelyeket ő maga javasolt és kezdeményezett.

Munkáihoz eleinte Párizsból szerzett be betűket, Fournier-től, de hamarosan saját betűket tervezett és metszett ezek mintájára, majd a nyomdát saját készítésű görög és különböző keleti betűtípusokkal is felszerelte. A Fournier-típusból kiinduló új antikváját a 19. század folyamán többször utánmetsztették és használták. Betűtípusait Manuele tipografico című híres betűmintakönyvében tette közzé 1788-ban s ennek révén Itáliaszerte és külföldön is ismertté vált. (A mű 2. kiadását özvegye tette közzé 1818-ban.)

A Stamperia Reale Bodoni vezetésével nagy hírű nyomdává fejlődött, kiadványai mindenütt elismerést keltettek a gazdag könyvgyűjtők körében. A műhely számos megrendelést kapott, Bodonit pedig több helyre meghívták s hogy a herceg Pármához kapcsolja, 1791-ben engedélyt adott neki a várban magánnyomda felállítására, amelyben saját tetszése szerint és saját költségére dolgozhatott. Ebből a nyomdából kerültek ki azok a Bodoni-művek, amelyek az európai klasszicizmus csúcsteljesítményei. Magánnyomdáját halála után özvegye, az udvari nyomdát tanítványa, Giuseppe Paganino vezette.

Munkássága két szakaszra tagolódik. Az első időszak kiadványai még tartalmaznak illusztrációkat s betűik vagy még Fournier-től valók, vagy közel állnak a régi, reneszánsz kori betűk típusához. A második szakasz kezdete a 18-19. század fordulójának idejére esik. Ekkori kiadványainak jó része már saját magánnyomdájának a terméke. E munkákból eltűnik szinte minden illusztráció és díszítőelem, a Bodoni-alkotta antikvából tisztán tipográfiai felépített, tökéletesen klasszicista mesterművek. Esztétikai hatásuk, szépségük a tökéletesen szimmetrikus felépítésben, a szedéstűkör és margók egymáshoz viszonyított finom arányaiban, a sorregiszter szigorú pontosságában, a betűk vékony és vastag vonalainak ritmusában, a címlap s a belső címek és szöveg arányos megkomponálásában rejlik. A gondosan kiválasztott papír, a mélytűzű fekete festék és az egyszerű művészi kötés mégcsak fokozta hatásukat. Munkássága e második szakaszának nyomtatványai testesítik meg legtökéletesebben a klasszicista könyvművészeti ideált s Bodonit vitathatatlanul a legnagyobb klasszicista nyomdásszá avatják.

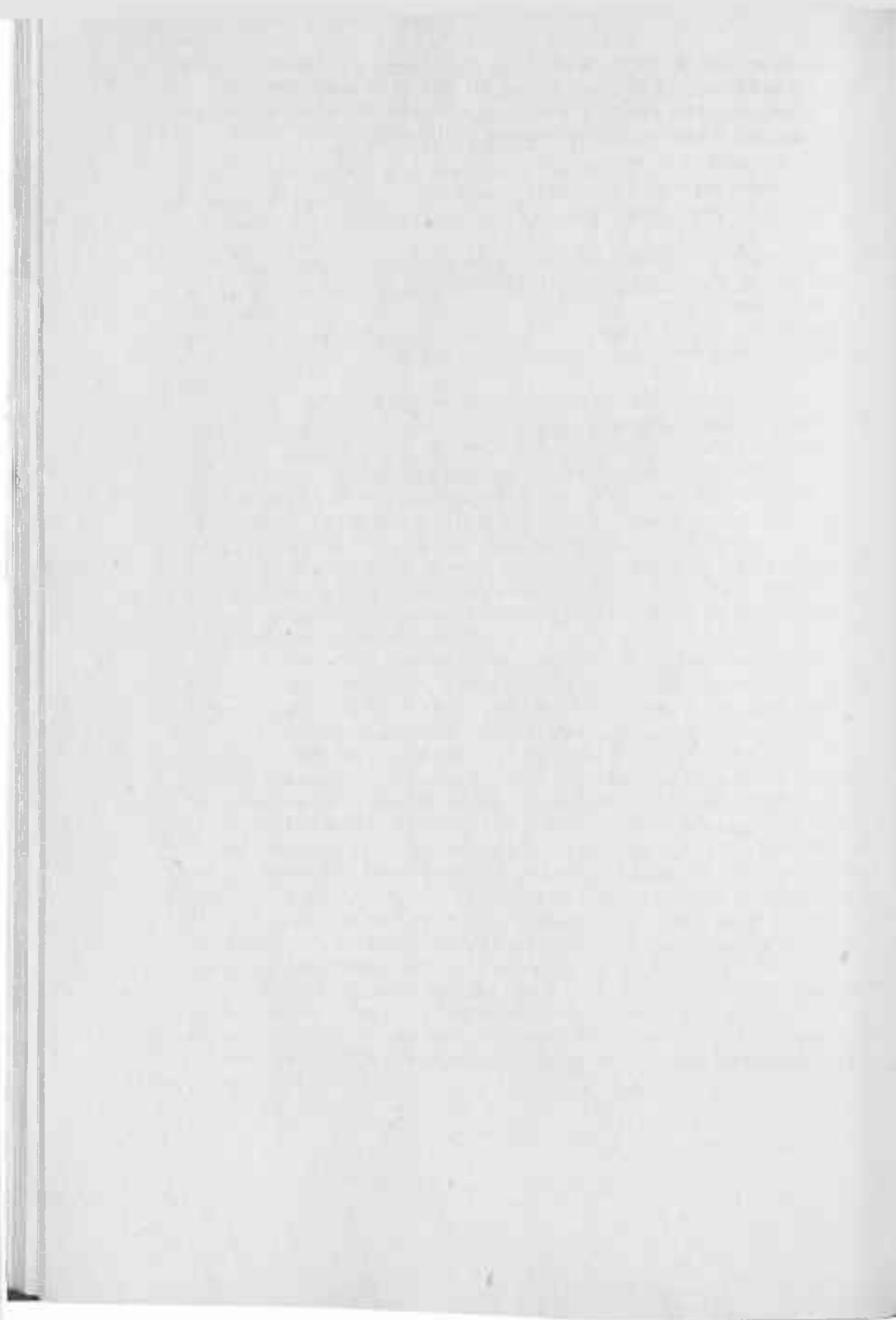
Olasz nyelvű kiadványokon kívül latin, görög, francia, angol és orosz nyelvű könyveket is adott ki. Legnevezetesebbek és legszebbek közülük említett betűmintakönyve mellett: Anakreon ódái görögül és latinul (1785), Tasso (1789), Horatius (1791), Vergílius (1793) művei, Homérosz Illásza 3 foliokötetben (1808), La Rochefoucauld Maximái (1811) és Fénelon "Télémaque"-ja (1812), melyet maga Bodoni legjobb művének vallott. Erdekies kiadványa a Miatyánk kiadása 155 nyelven (1806), amely bemutatja gazdag betűkészletét.

Nagy művészeti teljesítményei már életében biztosították Bodoni számára a nyomdászat iránt érdeklődő kortársak elismerését. A párizsi herceg nemesi rangra emelte, III. Károly spanyol király udvari nyomdászává nevezte ki, a pápa többször kitüntette, Itália helyettes királya, majd a spanyol IV. Károly és Napóleon is évfáradékot adott neki, Benjamin Franklinnal levelezett.

A művészileg kiemelkedő Bodoni-nyomtatványok tudományos és irodalmi értéke azonban meglehetősen alacsony. Ő a formai megoldásokra helyezte a főhangsúlyt s kiadványai tartalmával, szövegével keveset törődött. Szövegei hibásak, szinte minden munkájában sok a sajtóhiba. Nagy tipográfus volt, de nem volt tudós nyomdász; középsterű műveltséggel rendelkezett, fennmaradt levelei is tele vannak helyesírási hibákkal. A könyvet pusztán műalkotásnak tekintette, tulajdonképpen luxuskiadványokat hozott létre s a fontos szövegek gyors, tömeges és pontos sokszorosításával, ami a könyvnyomtató tulajdonképpeni feladata, kevésbé törődött. Ebben a szellemben a kiadványok iránt megnövekedett széles társadalmi érdeklődést nem lehetett kielégíteni.

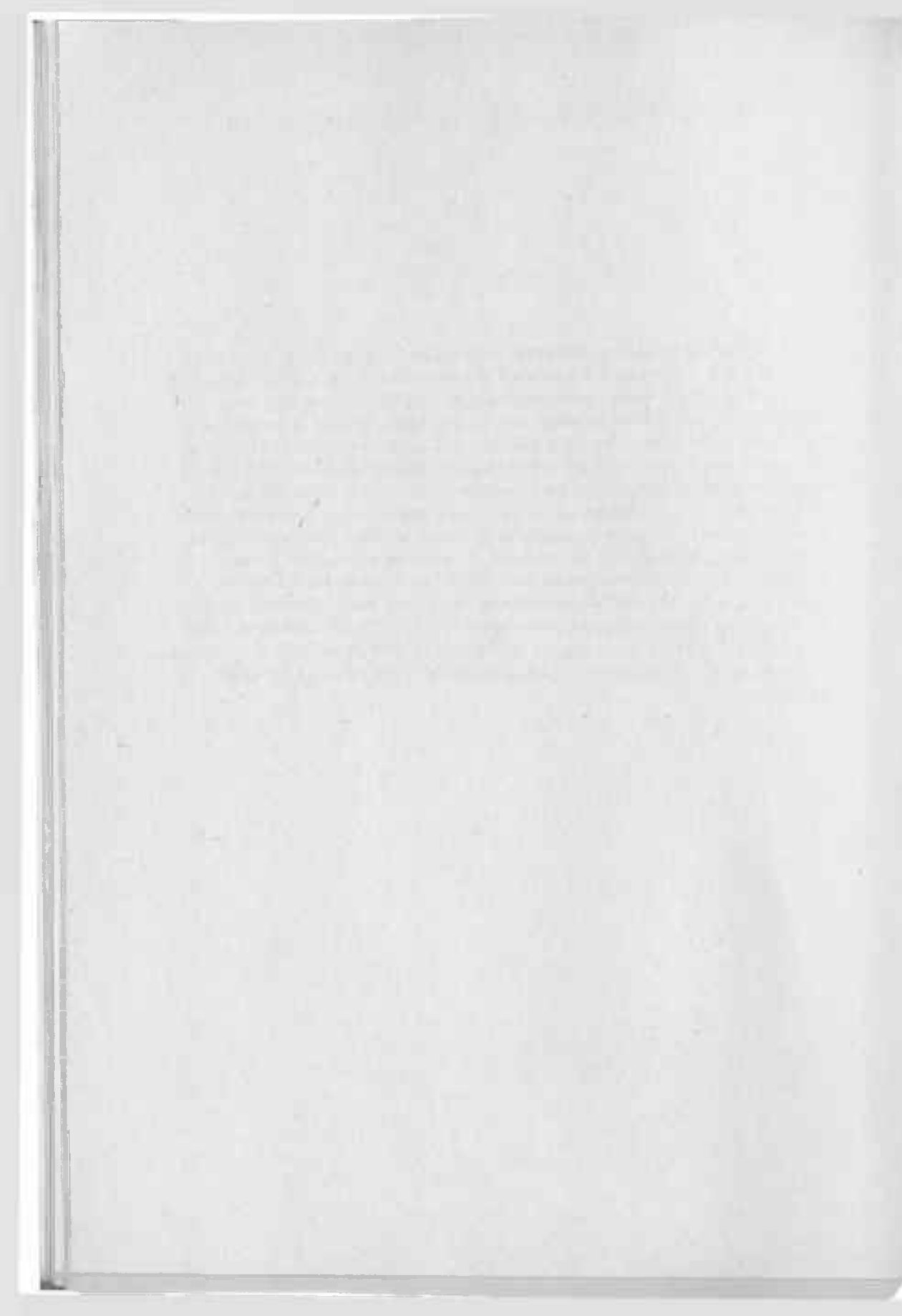
A klasszicista nyomdászat nagy képviselői eredményeiket elsősorban a szép klasszicista antikva, a latin nyomdai betű alkalmazásával érték el. Kimagasló munkáik nemcsak a későbbi korokra, hanem a nem-latin abc-t használó korabeli nyomdászok munkásságára, így a német nyelvterület fraktural nyomtató tipográfusaira is hatottak. A barokk kor a frakturt különösen díszes, círádás betűvé formálta. (Egyébként is nyugtalanabb típus, megtört, sok kiszögelyést tartalmazó vonalai révén, mint az antikva.) A klasszicista antikva elterjedésével nyilvánvaló lett a művészeti különbség a latin és fraktur-betűs kiadványok közt s a korabeli német szellemi élet vezető egyéniségei két álláspontot képviseltek a fraktur alkalmazása tekintetében. Az egyik fél a fraktur elvetését és a szép antikvára való áttérést, a másik az antikva nyomán új, egyszerűsített fraktur tervezését és készítését javasolta. A vitát Goethe és Schiller állásfoglalása döntötte el, ők az egyszerűsített fraktur mellett nyilatkoztak. Az új frakturnak - Breitkopf kísérletei után - Johann Friedrich Unger (1753-1804) berlini nyomdász lett a megalkotója. E tiszta, minden felesleges díszítéstől megszabadított Unger-fraktur, 1794-ben kapta végleges alakját, több évi kísérletezés után. Az első ezzel készített nyomtatványa Goethe "Wilhelm Meister tanulóévei"

című munkája (1795-96; 4 kötetben). Az Unger-fraktur hosszú időn át kedvelt betűtípus volt Németországban, sőt még ma is használatos, bár a 20. században német nyelvterületen is egyre nagyobb tért hódított az antikva s ma már a frakturt csak kivételesen alkalmazzák.

A külföldi könyvkultúra a kapitalizmus korában

A klasszicista könyvművészet a kézműipari nyomdászat utolsó nagy időszaka volt. Képviselői kiemelkedő könyvművészek, de egy-egy jellemző tulajdonságuk már a nagyipari korszakot készíti elő. Láttuk pl., hogy Baskerville, sőt Bodoni művészi teljesítményeinek értékét is lerontja a filológiai igény hiánya, amely a gépi korszak nyomdászmestereit vetíti előre s már nem a régi tudós nyomdászok gondosságára vall. A Didot-család tagjainak találmányai pedig ténylegesen is előkészítik a technikai haladás új időszakát. A nyomdászatnak ez az új szakasza nem egyszerre következik be minden országban, a polgári fejlődésben előbbre járó országokban időben előbb, mint a többi államokban. De azoknak a technikai találmányoknak s a találmányok nyomán érvényesülő sajátosságoknak a hatása, amelyeket a klasszicista könyvművészet tárgyalása előtt körvonalaztunk, a 19. század során valamennyi országban érvényesülnek valamilyen fokon. E fejlődés Angliában indul meg és bontakozik ki először erőteljesen, országokénti illetve földrészenkénti áttekintésünket tehát ezzel az országgal kezdjük.

Nagybritannia

A nagyipari nyomdászat és a nagyteljesítményű kapitalista könyvkiadás és könyvterjesztés először Angliában fejlődött ki, ahol a polgári forradalom már a 17. század közepén uralomra juttatta a polgárságot és lényegében megszüntette a feudalizmust. A polgárosodás folyamata azonban jóval előbb kezdődött s feudális körülmények közepette is haladt előre. A nemzeti egység a 9. század óta megvolt már, amikor a hét angol-szász királyság egységes királysággá egyesült. A 13. században kezdtek áttérni az áru- és pénzgazdálkodásra, a 15. században szinte megszűnt a jobbágyi függőség, erősen fellendült a gyapjutermelés és fejlődtek a posztó-manufaktúrák, gazdaságilag erősödött az árutermelő kis- és középnemesség, valamint a városi polgárság. A 15. század végétől a 17. század elejéig uralkodó Tudor-dinasztia (1485-1603) erős abszolút monarchiát épített ki, de a parasztok elűzésével földjeikről segítette az eredeti tőkefelhalmozódás folyamatát s munkásokat biztosított a manufaktúrák számára. A 16. századi angol reformáció megszakította az ország vallási kapcsolatát a pápasággal, elkobozta és főként a kapitalizálódó ujnemesség és burzsoázia kezére juttatta a katolikus egyházi földbirtokokat s ezzel a polgárosuló rétegek és a világiasabb szellem megerősödését szolgálta. A 16. század végén - 17. század elején kezdődő gyarmatosítások tovább fokozták az eredeti tőkefelhalmozódást és erősítették a polgárság és polgárosodó ujnemesség hatalmát, mely a 17. század közepére élesen szembekerült a Stuartok feudális abszolutista politikájával. A parlamentben tömörülő antifeudális erők 1640 és 1649 között vívták meg Cromwell vezetésével polgári forradalmi harcukat a királyság ellen, 1649-ben kivégezték I. Károlyt, kikiáltották a köztársaságot és megszüntették a feudális kötöttségek tulnyomó részét. Cromwell halála után a nagypolgárság és a nemesség restaurációs kísérlete az 1688-i un. "dicsőséges forradalom"-hoz vezetett: a régi abszolút monarchiát az alkotmányos monarchia váltotta fel; a királyság és az arisztokrácia vezetészerepe fennmaradt ugyan, de a parlamentáris rendszerben megszilárdultak a polgári forradalom során kivívott eredmények. A kapitalista Anglia a 17-18. század során a világpiacon és a gyarmatosítás terén is a feudális abszolutista Franciaország fölé kerekedett, majd a 18. század második felében kibontakozó ipari forradalom révén a világ vezető ipari nagyhatalmává vált. Az ország gyarmati, tengeri és

kereskedelmi vezetőszerépét még csak erősítette a Napóleon feletti győzelem, majd a 19. század első felében kiteljesedő ipari forradalom. Viktória királynő uralkodásának ideje (1837-1901), a viktoriánus korszak Angliában a szabadkereskedelem és a liberalizmus virágkora, ekkor éri el az ország hatalmának és nemzetközi tekintélyének legmagasabb csúcspontját; Marx mint a kapitalizmus klasszikus példáját tekinti és a világ műhelyének nevezi. A 19-20. század fordulóján világszerte csökken, ipari és gazdasági monopolhelyezete is megrendül, a frissen fejlődő imperialista államok, az USA és Németország mögé szorul.

A korán meginduló polgárosodás, majd az ipari forradalom s a nagymértékű kapitalista fejlődés kedvező technikai, gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyokat teremtett a modern nagyipari nyomdászat és polgári könyvkiadás számára is. Az ipari fejlődéssel együttjáró nagyfokú gépesítés létrehozta a korszerű nyomdai par technikai bázisát. A belső tőkefelhalmozódás és a gyarmatokról beáramló tőke megteremtette a nagy összegeket kívánó technikai üzemek és óriási kiadói és terjesztői apparátusok gazdasági alapját. Az iparosodást követő városiasodás nagy tömegek számára jelentett magasabb életnivót, civilizáltabb életkörülményeket, a kulturálódás fokozottabb lehetőségét. Korán kialakultak Anglia nagy ipari gőcpontjai, London mellett Birmingham, Glasgow, amelyeknek a lakossága ma már jóval meghaladja az 1 milliót, továbbá Liverpool, Manchester, Sheffield és Leeds, alig 1 millió alatti lakossal és számos más nagy, városi település. A fejlett polgári állami és közigazgatási apparátus, az ipari, kereskedelmi és általában a polgári gazdasági élet irányítása, magasabb általános és szakműveltséget kívánt, maga után vonta a közoktatásügy és a tudományos élet fejlődését. Már a 19. század során Anglia iskolaügye a legfejlettebbek közé tartozott Európában. A középfokú képzés korán figyelembe vette a társadalmi és gazdasági élet követelményeit: az általános műveltséget nyújtó gimnázium-szerű iskolatípus mellett általános gyakorlati irányú képzést nyújtó iskolafajták és ipari és kereskedelmi jellegű középiskolák egész sora jött létre. Felsőfokú szakiskolák is alakultak (ma kb. 780 van) és a régi híres egyetemek (Oxford, Cambridge, London) mellett újak keletkeztek (ma 21 az angol egyetemek száma). A tudományos élet irányítására már 1660-ban létrehozták a londoni Királyi Társaságot (Royal Society), mellette 1901 óta külön működik a Brit Akadémia. Tudományos és művészeti életének fontos centruma - könyvtárával együtt - az 1753-ban alapított British Museum is. Az egyre jobban terebélyesedő polgári és értelmiségi rétegek s a tanultabb dolgozó rétegek is mind több kiadványt igényeltek; a munkaidő csökkentése és a javuló kereseti viszonyok fokozták a művelődési lehetőségeket is. Kedvezően alakultak a kulturális alkotómunka, az irodalmi és tudományos tevékenység feltételei is. Az angol polgári tudomány és irodalom eredményei iránt világszerte nagy az érdeklődés. A kiemelkedő, klasszikus értékű természettudományi (Newton, Halley, Watt, Stephenson, Dalton, Faraday, Young, Joule, Maxwell, Davy stb. stb. művei) és társadalomtudományi (Morus, Bacon, Hobbes, Locke,

Berkeley, Malthus, Mill, Spencer, Owen, Macaulay, Carlyle, Ruskin stb. stb. munkái) valamint irodalmi (Shakespeare, Bunyan, Milton, Donne, Butler, Dryden, Swift, Defoe, Richardson, Fielding, Sterne, Burns, Blake, Wordsworth, Coleridge, Byron, Shelley, Keats, W. Scott, Jane Austen, Dickens, Eliot, a Brontë-nővérek, Tennyson, Browning, Wilde, Hardy, Wells, Kipling, Conrad, Galsworthy, Shaw, V. Woolf, A. Huxley stb. stb. művei) kiadványokat az ország határain kívül is mindenütt olvasák angol nyelven vagy fordításban. Az angol nyelv világnyelv, a kínai és a különböző ind nyelvek után ma is legtöbben beszélik (kb. 250 millió ember), a világ jelentékeny részén még mindig a nemzetközi érintkezés nyelve is. Az angol könyvkiadásnak tehát jelentékeny a nyelvi bázisa, s az ország a 18. század óta hatalmas mennyiségű könyvet exportál a világ minden részébe.

A kapitalista angol könyvkiadás elsősorban a polgárság kiadványok iránti igényét elégíti ki, de az angol proletáriátus - amelynek bizonyos szintű képzése szintén szükségessé vált a tőkés termelés fokozása érdekében - már a 19. század első felében aktív tényezőként kapcsolódott be az angol könyv- és könyvtári kultúrába. Az ipari forradalom során kialakuló és megerősödő munkásság nehéz helyzete miatt (16-18 órás munkaidő, alacsony bérek, rossz munka- és lakásviszonyok, női és gyermekmunka stb.) korán megkezdte harcát és politikai, gazdasági törekvései támogatására igénybe veszi a művelődés eszközeit, a könyvet és könyvtárat is. A 19. század első felében létrejönnek az első szakszervezetek (trade-union) és az 1830-40-es években már tömegméretű és politikai jellegű szervezett munkásmozgalom bontakozik ki, a chartizmus, amelynek a baloldali vezetői Marx-szal és Engelszel is kapcsolatban álltak. A chartisták demokratikus és szocialisztikus követeléseiket kiadványokban tették közzé és népszerűsítették (pl. People's Charter - a Nép szabadságlevele), önálló hírlapokat adtak ki (Northern Star - Északi Csillag), iskolákat és olvasóegyleteket szerveztek és tartottak fenn s szervezeteik behálózták egész Angliát, tehát a könyvkultúrát is széles körben terjesztették. - A szocialista mozgalom különösen fellendült az 1880-as években, amikor 1884-ben megalakult a Szociáldemokrata Föderáció, majd balszárnya - Engels harcanak az eredményeként a szövetségből kiválva - létrehozta a Szocialista Ligát, amelynek egyik tevékeny vezetője volt a "szép könyv-mozgalmat" megindító W. Morris, akinek a könyvművészeti törekvései is erős szálakkal kapcsolódtak az angol munkásmozgalomhoz. Nagy hatása volt az angol könyvkultúra fejlődésére a Szociáldemokrata Föderációval egyidőben keletkezett haladó, reformista polgári-értelmiségi csoportosulásnak, a Fábiánus Társaságnak is, amelynek alapítói közé tartozott G. B. Shaw, a neves író.

Az angol könyvkultúra természetesen e haladó törekvések, baloldali tendenciák ellenére is alapjában kapitalista jellegű. A hatékony polgári fejlődés a könyvkultúra terén is a 17. század közepi angol forradalom után indult meg, de a század végéig fennmaradnak még azok a korlátozások, amelyek az angol nyomdászat és könyvkiadás fejlődését a forradalom előtti

időszakban gátolták. 1695-ben szüntetik csak meg a szigorú cenzuraintézkedéseket és a nyomdák számát korlátozó rendelkezéseket. 1662-ig csak Londonban, Oxfordban és Cambridge-ben engedélyezték a nyomdaipar gyakorlását, ekkor indulhatott meg Yorkban is nyomdászat. De a nyomdák számát városonként is megszabták, egy 1637-es rendelettel pl. Londonban legfeljebb 20 nyomda és 4 betüöntöde működését engedélyezték. A hatékonyabb ellenőrzés érdekében a kiadókat nyomdászokat és könyvkereskedőket egyetlen céhbe tömörítették, céhen kívüli személy nem kaphatott engedélyt nyomda vagy könyvkereskedés nyitására. A cenzurahívattal minden egyes kiadványt engedélyeztetni kellett, külföldi könyvet tilos volt az országba vinni. E szigorú cenzurarendelkezések ellen és a sajtószabadság ügyében írta Milton 1644-ben *Aeropagitica* című híres munkáját. Az erős ellenőrzés 1640 és 1660 között, a polgárháború és köztársasági uralom idején átmenetileg szünetelt (nagy számban jelentek meg ekkor puritán szellemű munkák), de a restaurációval együtt újra életbe lépett.

A nehéz nyomdai és könyvkiadási körülmények ellenére is jelenhetett meg néhány irodalomtörténetileg fontos mű a 17. századi Angliában. A kiadványok többsége azonban csak történetileg és irodalmilag fontos (pl. Shakespeare, Bacon, Bunyan s mások művei), tipográfiaiilag nincsenek kiemelkedő alkotások; a korszak mélypontot jelent az angol könyvművészet történetében. Az a kevés mű, amely nyomdászattörténetileg figyelemre-méltó, sem eredeti, valamennyi holland betűtípusokkal készült. Sok a nyomdai sajtóhiba is, még a Biblia szövege is többször jelent meg gondatlanul korrigálva, súlyos szöveghibákkal. - Irodalom- és nyomdászattörténetileg egyaránt a fontosabb munkák közé tartozik William Jaggard, londoni kiadó és nyomdász 1623-ban megjelent Shakespeare -foliókiadása, a nagy drámaíró arcképével. 1632-ben 2. kiadásban is megjelent és ennek az irodalomtörténeti érdekességét növeli, hogy Milton verses ajánlását is tartalmazza, s ez az ajánlás Milton első verse. Ugyancsak Jaggard adta ki atlagon felüli nyomdai színvonalon 1641 és 1645 között Milton műveit, majd 1667-ben "Az elveszett paradicsomot" külön is. - A század egyik jelentékeny londoni nyomdása, az 1651 és 1677 közt működő Thomas Roycroft nyomtatta a kor legterjedelmesebb tudományos kiadványát, az un. Londoni Polyglottbibliát. A kilenc nyelvű szöveg kiadását Cromwell támogatta; 6 kötetben jelent meg 1654 és 1657 között.

A Stuartok abszolutista politikája idején a londoni nyomdák erős hatósági ellenőrzés alatt álltak, a 16. században alapított két egyetemi nyomda, az oxfordi és cambridge-i azonban - az egyetemek önállóságából adódóan - nagyobb szabadságot élvezett. Az Oxfordi Egyetemi Nyomda John Fell (+1686) támogatásával a 17. századi angol nyomdászat vezető műhelyévé fejlődött. Fell, aki oxfordi érsek és az egyetem helyettes-kancellárja volt, kitűnő francia és főként holland betűket vásárolt a nyomda számára, majd 1667-ben - a holland Peter Walpergen betűmetsző vezetésével - betüöntödét is csatolt hozzá. Papírmalom alapítását is sürgette. A nyomdának tipográfiaiilag és tudományosan is kitűnő termékei jelentek

meg a század második felében. 1688-tól 1830-ig két részlegre válva működött: külön a Biblia-nyomda és külön a tudományos nyomda. -

A Cambridge-i Egyetem Nyomdát a 17. század végén Richard Bentley (1662-1742) jeles klasszika-filológus szervezte ujja. Ő ugyancsak holland betűanyaggal szerelte fel, amellyel szép biblia-kiadások és klasszikus-kiadványok készültek.

A 17-18. század fordulóján két, az angol nyomdászat és könyvkiadás további fejlődése szempontjából korszakos rendelkezés lát napvilágot. 1695-ben eltörlik a cenzurát és a nyomdászat terjedését gátló egyéb intézkedéseket, 1709-ben pedig érvénybe léptetik a szerzői jogot. Az első rendelkezés elhárít minden akadályt a nyomdászat elterjedése, a nyomdák számának gyors gyarapodása elől. 1695-től 1720-ig az addig engedélyezett 4 városon (London, Oxford, Cambridge, York) kívül a következő helyeken nyílnak nyomdák: Bristol, Plymouth, Shrewsbury, Exeter, Newcastle, Nottingham, Chester, Liverpool, Birmingham, Manchester, Canterbury és Worcester, tehát szinte minden jelentékenyebb angol városban. Az 1709-i szerzői jogi törvény a szerzői és kiadási tevékenység számára jelent nagyobb biztonságot és lehetőséget. A világon első ízben írja elő jogilag a szerző számára a honoráriumot, megszünteti a jogosulatlan utánnymásokat és rablókiadásokat, s ezzel biztosítja mind a szerzőnek, mind a vele szerződött kiadónak a kiadványból származó erkölcsi és anyagi hasznot Anglia területén. A két rendelkezés nyomán rendkívül élénk nyomdászati és kiadói tevékenység kezdődött. A kiadványok művészi színvonala azonban alacsony vagy közepszerű volt, nagy teljesítményekhez hiányzott még a nyomdászok megfelelő szaktudása és különböző technikai előfeltételek, mindenekelőtt szép angol betűtípusok. A kor kiemelkedő angol irodalmi termése, olyan jelentékeny alkotók munkái, mint Johnson, Richardson, Goldsmith, Fielding, Smollet, Sterne vagy Hume, is idegen betűkkel jelentek meg. A tipográfiai színvonal emelése érdekében tehát szükségessé vált új eredeti angol betűtípus megteremtése s ez William Caslon betűöntő nevéhez fűződik.

William Caslon (1692-1766) működése fordulópontot jelent az angol nyomdászat történetében. A nemzeti betűtípus létrehozásával megnyitja azt a 18. századi fejlődést, amely Baskerville munkáiban tetőződik majd. Betűrajzoló tehetségét az idősebb William Bowyer, neves angol nyomdász fedezte fel, az ő segítségével rendezte be betűöntödéjét Londonban, 1720-ban. Előbb arab, egyéb keleti és gót típusokat készített, majd létrehozta azt a híres antikvát, a Caslon-tipust, amelyhez a 19-20. század kiemelkedő angol nyomdásza is újból és újból visszatérnek, s ma is el van terjedve Angliában. Caslon antikvái nem függetlenek teljesen a 17. századi holland betűművészek és a 16. századi francia Garamond és Granjon típusaitól, de sajátosan angol-szász jellegű nemzeti betűk. Teljesítményét angol kortársai pl. az őt felfedező Bowyer, de még Baskerville is elismeréssel és lelkesedéssel fogadta, sőt olyan neves külföldi betűmetsző, mint a francia Pierre Simon Fournier is nagy megbecsüléssel nyilatkozott róla.

Caslon betüöntödése függetlenítette az angol nyomdákat a külföldi, elsősorban holland piactól. 1742-ben az ifjabb William Caslon betársult atyja műhelyébe, majd halála után továbbfejlesztette és felvirágoztatta az üzemet, amely 1873-ig a Caslon-család tulajdonában volt. 1874 óta is Caslon cégjelzéssel működik.

Caslon kortársai közül jelentékeny szerepe volt az angol könyvnyomtatás 18. századi megújításában az idősebb és ifjabb William Bowyer-nek és John Nichols-nak. Az id. William Bowyer (1663-1737) finom irodalmi ízlésű és vállalkozó szellemű nyomdász volt. Műhelyéből a 18. század elején kiemelkedő irodalmi és tudományos értékek kerültek ki átlagon felüli tipográfiai külsőben (pl. Pope művel és Illas-fordítása). Nemcsak betüöntödése berendezésekor támogatta Caslont, hanem ő alkalmazta először új antikváját is. - 1722-től együtt dolgozott a cambridge-i egyetemen nagy tudást szerzett fiával, az ifj. William Bowyer-rel (1699-1777) aki a nyomdai munkáknál, elsősorban a korrigálásnál volt segítségére. Az ifj. Bowyer atyja halála után, 1737-ben átvette a műhelyt, fokozatosan kiemelkedő szakemberré képezte magát s mint "tudós nyomdász" a londoni Királyi Társaság számára dolgozott. - Az ő inasa volt s később társa, majd 1777 után utóda lett az irodalmilag ugyancsak művelt John Nichols (1745-1826). Nichols mint a kor egyik legtekintélyesebb angol folyóiratának, a *Gentleman's Magazine*-nak kiadója szoros kapcsolatban állt a vezető írói körökkel s az ő munkáikat tette közzé. Maga is tekintélyes író volt, két 9 kötetes munkában ad eleven és szemléletes leírást a két Bowyer-ről és irodalmi kapcsolataikról, illetve a 18. századi Anglia szellemi életéről. (*Biographical and Literary Anecdotes of William Bowyer, Printer; és Literary Anecdotes of the Eighteenth Century*). - De nemcsak a 18. század neves angol nyomdásza volt irodalmilag képzett és finom ízlésű emberek, hanem a kor nagy írói közül is többen szoros kapcsolatban álltak a nyomdászattal - ez a nyomdai művészet megbecsült voltát és fontos szerepét mutatja a kulturális életben. D. Defoe pl. egyideig Edinburghben volt nyomdász, O. Goldsmith pedig korrektorkodott; Samuel Richardsonnak főfoglalkozása volt a nyomdászmesterség és saját munkáin kívül - bár meglehetősen alacsony színvonalon - más írók munkáit is közzétette, és olyan nevezetes hírlapokat és folyóiratokat adott ki, mint pl. a *The Daily Journal* és a *The Daily Gazetteer*.

A 18. században Caslonnal kezdődő angol könyvművészeti megújulás a század második felében John Baskerville (1706-1775) munkásságában érte el csúcspontját. Ő nemcsak Anglia nyomdászattörténetének, de az egész európai könyvnyomtatásnak és könyvművészetnek is egyik legnagyobb egyénisége és - ahogy láttuk - új, európai jelentőségű tipográfiai irányzatnak, a klasszicizmusnak a megteremtője.

Baskerville 1758-tól 1766-ig a Cambridge-i Egyetemi Nyomda nyomdása volt, s az üzem Bentley 17. századvégi reformjai nyomán megélénkült tevékenysége az ő munkássága idején vált különösen jelentékennyé. Szépen nyomtatott ókori klasszikusok és bibliák egész sorát adta ki a 18.

században s a 19-20. században is a vezető angol nyomdák és tudományos kiadók közé tartoztak. 1873-ban Londonban is nyitott kiadói részleget. Legismertebb kiadványai: mintaszerű matematikai nyomtatványok és nagy történeti munkák (Cambridge Histories), továbbá bibliák, amelyeknek a privilégiumán az Oxfordi Egyetemi Nyomdával osztozik. - Az oxfordi nyomda-ban a 18. század során folytatódott a Fell érsek kezdeményezte kedvező fejlődés. A nyomda 1702 és 1704 közt kiadta Edward Clarendon államférfi (1609-1674) híres munkáját az angol forradalomról és polgárháborúról (History of the Rebellion and Civil Wars in England) s ennek a jövedelméből új épületet építtetett (Clarendon Building), ahova 1713-ban költözött be. Ettől kezdve az elnevezése, amely a kiadványok impresszumában is szerepel, Clarendon Press (C.-nyomda). 1880 óta főkvállalata működik Londonban, amely a cég régi nevét (Oxford University Press = Oxfordi Egyetemi Nyomda) viseli. Tehát mind a két néven megjelenő munkák az oxfordi egyetem kiadványai. A Clarendon Press 18. századi nyomdai teljesítményei közül tipográfiaiilag is kiemelkedik Shakespeare műveinek 16 kötetes kiadása (1744-46) és az Újtestamentum kopt nyelven és latin fordításban (1716). A 19-20. századi kiadványok tudományos munkák (ezek közül a pedagógia, teológia, és vallástörténet termékei a legszámtottevőbbek) és bibliák.

A két vidéki város egyetemi nyomdáján kívül kevés jelentékeny nyomda és kiadóvan vidéken a 18. században. Az angol nyomdaipar és könyvkiadás fokozatosan Londonban összpontosul. A 18. század elején, 1724-ben 75 önálló nyomdász működik az angol fővárosban, számuk 1785-ben 124-re, a 19. század elején, 1810 körül pedig már 216-ra emelkedik. A vidéki nyomdák és kiadók közül kettőnek a munkásságáról szólunk röviden, ezek irodalomtörténetileg érdekes kiadványokat adtak közre. Horace Walpole (1717-1797) angol író és műgyűjtő 1757-ben rendezett be magánnyomdát, a Strawberry Hill Press-t, vidéki birtokán, Strawberry Hill-ben. A tulajdonos haláláig, 40 éven át működő műhelyben több nyomdász dolgozott és Walpole saját munkái és iróbarátainak (pl. Thomas Gray) művei mellett alkalmi kiadványok (üdvözlő versek stb.) egész sorát nyomtatta. A nyomtatványok többsége szép, jól olvasható betűi révén a 18. századi angol nyomdászat kitűnő terméke és a bibliofil-könyvgyűjtők körében ma is keresett és megbecsült munka. - A Strawberry Hill Press nyomtatványainál irodalomtörténetileg jelentékenyebbek a Bristolban működő Joseph Cottle kiadó 18. századvégi kiadványai. Az angol romantika kialakulását és fejlődését segítette az első angol romantikus költőnemzedék munkáinak: Coleridge költeményeinek (1796), Southey "Joan of Arc" című munkájának (1796) s Wordsworth és Coleridge Lirai balladáinak (1798) kiadásával.

Tiszteletreméltó helyet vívott ki magának a nyomdaművészet történetében a 18. században Skócia. Edinburghban jelent meg 1713-ban az első angol nyelvű nyomdászat történeti munka (History of the Art of Printing), amely azonban nagyrészt fordítás. James Watson, az Edinburgh Gazette és Edinburgh Courant című skóciai lapok és egyéb, fontos irodalmi munkák kiadója fordította le a francia Jean de la Caille munkáját (Histoire de

l'imprimerie, Paris, 1689), de kiegészítette az angol nyomdászat történetének és korabeli helyzetének leírásával. - Watson a skót nyomdászat színvonalát holland nyomdászok segítségével kívánta javítani, de a skót nyomdászat a 18. század közepén és második felében Caslontól és Baskerville-től kapott hatékony ösztönzést. A nyomdászat súlypontja ekkor Glasgow-ba helyeződött át, az itteni egyetem nyomdászaként működött a két Foulis-testvér, Robert Foulis (1707-1776) és Andrew Foulis (1712-1775), a század skóciai nyomdászatának legnagyobb alakjai. Ők Alexander Willson (1714-1786) betűöntővel voltak kapcsolatban, aki Caslon és főként Baskerville típusai alapján kítőnt antikva és kurzív betűket, valamint a francia Garamond nyomán szép görög betűket készített számukra. Ezekkel nyomtatták tipográfiailag és filológiailag egyaránt színvonalas klasszikus kiadásait, latin, de különösen görög auktorok eredeti nyelven és fordításban megjelenő műveit; pl. Cicero (1749), Homeros (1756), Horatius (1774) munkáit. De kiadtak teológiai műveket, sok filozófiai munkát és angol, olasz, francia szerzők alkotásait is. Angol nyelvű kiadványaik közül kiemelkedik Milton Elveszett paradicsoma (1770) és Alexander Pope költői műveinek 3 kötetes folio-kiadása (1785). A Foulis-testvérek tudós nyomdászok voltak, s e törekvésük nyomtatványaik szöveggondozásában is megmutatkozik: klasszikus kiadványaikat hatszor korrigálták, háromszor ők maguk, háromszor pedig az egyetem két professzora. Nyomdájuk később az ifjabb Andrew Foulis (Robert fia) vezetésével 1795-ig állt fenn és összesen körülbelül 700 munkát adott ki. - Elsősorban Walter Scotttal való kapcsolata miatt érdemel figyelmet a skóciai Ballantyne-Press 19. század eleji munkája. A nyomda tulajdonosa, James Ballantyne (1772-1833) Scott iskola-társa és barátja volt s a Kelso Mail című lapot adta ki az Edinburgh melletti Kelsóban. Scott tanácsára Edinburghba települt át és itt - többek között - Scott műveit és az Edinburgh Review című folyóiratot nyomtatta. A vállalkozásba Scott is nagy összeget fektetett be, majd társtulajdonos lett; amikor a nyomda 1826-ban csődbe jutott az óriási adósságokat neki kellett kifizetnie. A Ballantyne-nyomda kiadványai szép és pontos munkák voltak; később részvénytársasággá alakult át és ekkor is kitűnt jó eredményei révén. - A nyomdatechnika fejlődésében is szerepe van Skóciának a 18. században. A sztereotipia kezdete William Ged (1690-1749) edinburgh-i aranyműves nevéhez fűződik, aki 1725-ben találta fel a gipsz-matricáról készített ólomlemezről való nyomtatást, amellyel 1739-ben Sallustiuszt adott ki.

Az angol nyomdai művészet 18. századi fejlődése két jelentékeny személy munkásságában összegeződik, akiknek a pályája azonban átnyulik a 19. századba és a Caslon-, Baskerville-féle nemes hagyományokat ápolják a nagyipari korszak kezdetén. E két nyomdász William Bulmer (1754-1830) és Thomas Bensley (1750-1835). Tevékenységük szinte azonos időre esik, művészetfelfogásuk is nagyon hasonló: mindketten a költséges, művészi értékű luxus-nyomtatványokat kedvelik, Bulmer azonban a tipográfiai megoldást, Bensley viszont az illusztrált könyvet részesíti előnyben.

Bulmer inkább 18. századi jellegű könyvművész, feljegyzése szerint a nyomdásznak csak tipográfiai kifogástalan szépségű műveket szabad kiadni. Bensley - művészi célkitűzéssel mellett - felismeri már az új technikai fejlődés fontosságát is, König gyorsajtója az ő támogatásával válik gyakorlati értékű találmánnyá. - Bulmer legnagyobb vállalkozása egy 9 folió-kötetben megjelent Shakespeare-kiadás (1791-1804) volt, amelynek a létrehozására George Nicol könyvkereskedővel és John Boydell kiadóval szövetkezett. A munka Boydell Shakespeare-gyűjteménye alapján készült, ő készítette el a mű illusztrációját s ezért Boydell-Shakespeare-ként szokták emlegetni. A kiválóan nyomtatott művel Bulmer egy csapásra hírnevet szerzett magának, a legnagyobb angol nyomdásznak tekintették, nyomdáját pedig Shakespeare-nyomdának nevezték. További híres kiadványai: Milton költői munkái 3 folió-kötetben (1793-1797), Goldsmith és Parnell költeményei (1795), az Ezeregyéjszaka 5 kvart alaku kötetben (1802) és Thomas Fragnet Dibdin híres bibliográfus és bibliofil (a legelső bibliofil társulat, a Roxburgh Club egyik alapítója) bibliográfiai munkái az 1810-es években. Bulmer nyomtatványai számára William Martin, a kor egyik vezető betűmetszője készített szép antikva-típusokat Didot és Bodoni stílusában. - Bensley nyomtatványai nem érték el a Bulmer-kiadványok művészi színvonalát, de tartalmilag közelebb álltak a kor szükségletéhez. Főként angol és német felvilágosodás kori írók munkáit adta ki, köztük Hume angol történeti művét 5 folió-kötetben (History of England. 1806), Lavater Physiognomiáját (1789-1798), Bürger Lenore-ját (1796) stb., valamennyit jeles korabeli rézmetszők, rézkarcolók és rajzolók illusztrációjával. Bensley korszerű gyakorlati érzéke tehát művel kiválasztásában ugyanugy megnyilvánult, ahogy a modern technika iránti vonzódásában.

A nyomdatechnika 19. századi találmányai Angliában terjedtek el leggyorsabban és szélesebb körben, a nagyipari nyomdászat fejlődése - az Amerikai Egyesült Államok mellett - itt volt a legnagyobb mértékű. Számos későbbi találmányt angolok kezdeményeztek (már a 18. században is), de az Anglián kívül keletkezett technikai újítások, találmányok legtöbbjét is itt alkalmazták először a gyakorlatban, s ezt az angol kiadványok iránti belső igény és külföldi, nemzetközi érdeklődés tette szükségessé s az angol cégek tőkeereje tette lehetővé. Különösen uttörő szerepe van e téren az 1785-ben alapított nagy világlapnak, a Times-nek, ennek a nyomdájában és technikai üzemeiben használták fel először a nyomdászat majdnem minden új találmányát. A 19. század elejétől fogva számos más nagy hírlap- és könyvnyomda is keletkezik s nem egy közülük a század közepén óriási ipari üzemmé fejlődik. A londoni Waterlow-nyomdának pl. 1867 körül már 2500 alkalmazottja van. A nyomdászat fejlődésével együtt fellendül a könyvkiadás és könyvkereskedelem is. Jónéhány előbb is működő cég továbbfolytatja tevékenységét, de a 19. század elején - és később is - az új angliai és skóciai nagyvállalatok egész sora alakul meg, s legtöbbjük ma is az alapító családnak a tulajdonában működik: pl. Longman, Rivington,

Clark, Constable, Murray, Blackwood, Chambers, Nelson, Macmillan, Maclehore, Blackie, Black, Cassel, Unwin stb.

Egyik-másik nagy kiadóvállalat kiterjeszti tevékenységét az egész angol nyelvterületre, fiókvállalatokkal rendelkezik szinte minden kontinensen. A Macmillan-cég pl. mint londoni kiadó keletkezett 1843-ban; Daniel Macmillan (1813-1857) és Alexander Macmillan (1818-1896) alapította. 1896-ban részvénytársasággá alakult át és fiókvállalatokat hozott létre Bombay-ban, Calcuttában, Madrasban és Melbourne-ben. 1869-ben New Yorkban Macmillan Company néven alakult meg a londoni kiadó társvállalkozása, amely ugyancsak 1896-ban lett részvénytársaság. Ennek a fiókvállalatai Bostonban, Atlantában, Chicagóban, Dallasban és San Francisco-ban működnek. Harmadik nagy Macmillan-vállalkozásként Torontóban jött létre a Kanadai Macmillan-Company. A Macmillan-kiadó nemcsak kiadványaival szerzett magának tekintélyt, a harmadik generációhoz tartozó Harold Macmillan a közéletben és világpolitikában is ismert személyiség lett: 1920-tól egyidejűleg volt a kiadó vezetője, szerző és képviselő, 1942 után minisztériumi tisztségeket töltött be, végül Nagybritannia külügyminisztere, majd miniszterelnöke lett. A kiadó tevékenysége kiterjed az irodalom és a tudományok majdnem teljes területére. Elsősorban természet-tudományos műveket ad ki, mellette történelem- és irodalomtudományi munkákat, ókori és angol klasszikusokat és modern szépirodalmat. Vannak nevezetes folyóiratai (a Macmillan's Magazine c. havilap 1859 óta és a Nature c. heti folyóirat 1869 óta) és néhány nagyon ismert olcsó tömegsorozata: The Globe Library, Library of English Classics és a Golden Treasury Series. A Globe Library Shakespeare műveinek sorozata, 1864-ben jelent meg. Néhány hónap alatt 20 000 példány kelt el a munkából s ez a kötetek rendkívül olcsó árának volt köszönhető: amikor az angol regények átlagos ára 31 és fél shilling volt, a Macmillan-cég 3 és fél shillingért adott egy Shakespeare-kötetet.

A Macmillan-kiadó olcsó sorozatait időben azonban megelőzte néhány más angol kiadó sorozata. Ezeknek az olcsó gyűjteményeknek a kiadása - néhány 18. századi sikertelen vállalkozás után - akkor került e kiadók érdeklődésének az előterébe, amikor 1830 körül a polgárság alsóbb rétegei és a munkásság is politikai tényezővé vált Angliában és bekapcsolódott az olvasási kultúrába, majd amikor az 1840-es években a vasut kényelmesebbé tette az utazást, illetve lehetővé tette az olvasást mint utazás közbeni időtöltést. Elsőként Archibald Constable, egy a 18. századból való edinburgh-i cég vezetője beszélt a "milliók irodalma" megteremtésének szükségességéről és indított sorozatot Miscellany címmel, amelyet 1827- és 1835 között jelentetett meg; őt John Murray követte a Family Libraryvel (1829-1835) majd a Colburn és Bertley-cég adta ki Novels simü sorozatát (1831-1854). Köteteik legfeljebb 6 shillingbe kerültek; az akkortájt felfedezett fából készített papírra nyomták őket, keménypapírral fedték, esetleg olcsó vászonba kötötték és papír- és írószer boltokban, valamint pályaudvari könyvkereskedésekben árusították. A vasuti könyvárusítás is

angliai eredetű: a Smith-cég állította fel az első pályaudvari könyvesboltokat időszaki sajtótermékek és tömegkiadványok árusítására. Ő maga is adott ki ilyen sorozatokat. Az angol közvélemény rögtön felismerte e kezdeményezések nagy jelentőségét a műveltség demokratizálása terén és elismeréssel fogadta őket. Amikor a Colburn és Bentley-féle sorozat megjelent, a nagytekintélyű Spectator című lap annak a reményének adott kifejezést, hogy rövid időn belül minden választójoggal rendelkező polgár jó könyvtárral rendelkezik, ha értékes klasszikus művek ilyen szerény áron elérhetők lesznek.

Az első sorozatok kiadói még inkább kiadványaik nevelő értékét és nem szórakoztató jellegét hangsúlyozták. A következők már elsősorban szépirodalmi munkákat, főként regényeket tartalmaztak, jóval nagyobb példányszámban jelentek meg és olcsóbbak voltak. A Simms és Mac-Intyre-cég 1847 és 1863 közt kb. 300 kötetben megjelent Irish Parlour Library c. sorozata és George Routledge Railway Library-je (1848-1898, 1300 kötet) pl. csupa regényből állt s kötetenként mindkét sorozat mindössze 1 shillingbe került. A példányszám a későbbiekben még tovább emelkedett s az ár is tovább csökkent. A Cassei-kiadó "National Library" sorozata pl. amely tartalmazta szinte az egész angol irodalmat, 1886-tól négy éven át 209 kötetben jelent meg, papírkötésben 3, vászonkötésben 6 pennyért; kötetenként átlag 30 000 példányban, összesen tehát több mint 6 millió darab. Cassel másik hasonló szériájában, a People's Library-ban (1907-8-ban) 85 mű látott napvilágot, összesen 900 ezer példányban, egyenként 8 pennyért. Számos prózai irodalmi sorozatot jelentettek meg a különböző angol kiadók, de akadt néhány nehezebb fajsúlyú sorozat is, amelyek igényesebb olvasórétegekre is számítottak. J. M. Dent kiadó pl. 1906-ban indította meg ma is megjelenő Everyman's Library c. sorozatát, amely prózai művek mellett verseket, drámákat, történeti, teológiai, filozófiai munkákat és életrajzokat is tartalmaz. Dent hangsúlyozta, hogy mindenfajta olvasónak ki akarja elégíteni az érdeklődését: a munkásokét, tudósokét, az általános műveltséggel rendelkezőkét, gyerekeket, férfiakét és nőket egyaránt. Sorozata túlhaladta már az ezredik kötetet, s több mint 43 millió példány kelt el belőle. Figyelemreméltó jelenség, hogy a legsikeresebb 65 mű között olyan komoly olvasmányok is vannak, mint Platon két kötete, azután Descartes, John Stuart Mill művei, Marx Tőkéje, a Korán, Pepys, Boswell és Gibbon munkái. - A sorozatoknak nemcsak az eladási árak, hanem az előállítású költségük is rendkívül alacsony volt. A korszerűen felszerelt nagy teljesítményű angliai üzemek egyszerű kivitelben, de jó színvonalon olyan olcsón állították elő őket, hogy még külföldi kiadók is dolgoztattak velük. A magyar Athenaeum rt. pl. a skóciai Edinburghban, a Nelson-cég-nél nyomtatta az Athenaeum-könyvtár c. sorozatát.

A nagy angol kiadóknak kiadói és nyomdai részvénytársaságnak a sorozatok mellett rengeteg más értékes irodalmi és tudományos kiadványuk is volt. A Macmillan cég tevékenységéről szoltunk már. Kiemelkedő kiadói munkásságot folytatott a Murray-kiadó is. John Mac Murray (1745-

1793) alapította még 1768-ban a fia, John Murray (1778-1843) Anglia egyik legjelentékenyebb vállalkozásává fejlesztette. Ő indította meg a híres Quarterly Review című lapot a olyan neves szerzők munkáit adta ki, mint W. Scott, Byron, Southey, Irving stb. Az ő fia, ugyancsak John Murray (1808-1892) a híres német Baedeker-ek angol változatát teremtette meg Handbook for Travellers című utikönyvsorozatával és a kiadó profilját tudományos irányban fejlesztette tovább Livingstone, Darwin, Schlieman és mások műveinek közreadásával. - Az enciklopedikus profilu cégek mellett neves angol szakkiadók is keletkeztek a 19. században. Az 1804-ben alapított Brit Biblia Társaság (British Bible Society) fennállása óta 400 milliónál több szentírást adott ki és terjesztett világszerte 835 különböző nyelven, vagy nyelvjárásban. A szakkiadók közül kiemelkednek a híres zenei kiadók: a Curwen Press, a Boosey és Hawkes és a Novello-cég.

A szervezett antikvár-kereskedelem is Angliában alakul ki még a 18. században, de a legtöbb híres antikvárium, amely egyben színvonalas kiadói tevékenységet is folytat, a 19. században jön létre. Az 1744-ben alapított Sotheby-cég a világ legnagyobb és legrégebbi aukciós-háza. Könyvárveréseiről sokszáz katalógus jelent meg (az Országos Széchenyi Könyvtár részére néhány éve megszerzett Corvina is Sotheby-árverésen került eladásra). Világhíri angol antikváriumok még: a Bohn, Quaritch, Maggs, Blackwell és Robinson.

Az angol könyvkiadás és könyvkereskedelem központja a 19-20. században is London, a 18. században megindult koncentrálnálódási folyamat ekkor tovább folytatódott. A 19. század során számos külföldi könyvkereskedő is letelepedett az angol fővárosban; a század elején főként németek, franciák és olaszok, majd a század közepén amerikalak is. 1834-ben 832 volt a londoni könyvkereskedések száma. Segítette a könyvkultúra fejlődését a Londonban működő sok olvasótársaság, könyvklub és kölcsönkönyvtár, amelyeken keresztül bárki hozzájuthatott az őt érdeklő kiadványokhoz. 1866-ban 4752 új mű jelent meg Angliában, s ebből 4009 (az egész könyvtermés 85%-a) Londonban látott nyilvánosságot; e könyvtermést 184 kiadó állította elő és ezek közül 133 (a kiadók 72%-a) Londonban székel.

Az angol könyv színvonala a nyomdászat nagyipari korszakában sem süllyedt olyan mélypontra, mint az európai országok legtöbbjében. A tömegkiadványok esetében persze itt is számottevő visszaesés mutatkozik a kézműipari korszakhoz képest, de a 19. század közepén és második felében is van néhány kisebb magánnyomda, és kiadó, amelyek ápolják a 18. századi Caslon- és Baskerville-féle művészeti hagyományokat. 1840-ben veszi át az ifjabb Charles Whittingham (1795-1876) nyomdász a nagybátyja által 1789-ben alapított Chiswick-Press elnevezésű nyomdát. Ő William Pickering (1796-1854) neves kiadóval és antikváriussal szövetkezett a együttműködésük eredményeként a Chiswick-Press a kor legszebb kiadványait adta közre és nagy tekintélyt szerzett. 1844-től a szép Caslon antikvát használták és tevékenységükkel az angol könyvművészet 19. század végi, William Morris fellépéséhez fűződő új korszakát készítették elő.

Franciaország

Bár az angol forradalom után Franciaországban még jó ideig tovább-él a feudalizmus, a 18. század végén az ország az európai kontinens vezető polgári államává válik s ezt a vezetőszeropét - a különböző feudális restaurációk és restaurációs kísérletek ellenére is - megtartja egészen a legujabb időkig. Gazdasági eredmények tekintetében Angliával, majd a 19. század utolsó harmadától az Amerikai Egyesült Államokkal, Németországgal és Japánnal nem tud versenyezni, de a különböző francia polgári ideológiák és eszmeáramlatok, a politikai és forradalmi események ösztönzően hatnak és például szolgálnak Európa minden elnyomott, de polgárosodni akaró és a nemzeti függetlenségért harcoló népe számára. Batsányi 18. század-végi felhívása: "Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!" egész Európára érvényes érdeklődést fogalmazott meg és fejezett ki. Ugyancsak európai méretű érdeklődést keltettek az európai polgárság és értelmiség, a szakemberek és az olvasók körében a francia polgári irodalom, művészet és tudomány eredményei. A francia izlés, a mindennapi szokások, az etikett, a divat stb. a külföldi országok vezető és előkelőbb körei számára szintén például szolgáltak. A 19. századi francia szocialista eszmeáramlatok ugyanakkor az európai munkásmozgalomra és a szocializmusra hatottak. Így a francia könyv a polgári és szocialista eszmeáramlatok, a tudományos, irodalmi és művészeti eredmények hordozójaként, továbbá mint műtárgy, a francia izlés megtestesítőjeként keresett terméké vált az ország határain kívül is egész Európában, sőt a világ minden részében s a francia könyvkultúra - ha számszerűleg a többi vezető kapitalista országok mögött maradt is - tartalmilag és művészileg valamennyit felülmulta hosszú időn keresztül.

A francia feudális állam egységes központi monarchia lett már a 16. század végén, IV. Henrik uralkodása alatt. A feudális abszolutizmus még tovább erősödött a 17. században XIII. Lajos, majd XIV. Lajos uralkodása idején. E két uralkodó, illetve híres minisztereik, Richelieu és Colbert fejlesztették az államapparátust, az állami jövedelmek gyarapítása érdekében támogatták az ipart és kereskedelmet, továbbá a művelődésügyet és tudományokat s így - különösen Colbert merkantilista gazdaságpolitikája következtében - a feudális keretek közt is jelentékeny polgári jellegű gazdasági fejlődés indult meg. Ennek nyomán jelentékeny társadalmi átréteg-

zódás következett be: a monarchia bonyolult államgépezete, a fejlett gazdasági és tudományos élet nagyszámu polgárságot, értelmiségi és hivatalnokréteget kívánt meg és eredményezett. A 18. században, XV. és XVI. Lajos alatt hanyatlásnak indult a feudális abszolutista rendszer. Az országot súlyos külpolitikai kudarcok érték, a falusi szegénység megmozdulásokban adta jelét elégedetlenségének, a feudális viszonyok akadályozták a fokozódó tőkés fejlődést. A gazdasági és szellemi hatalom birtokába jutott polgárság a politikai vezetést is a maga kezébe akarta venni s az un. szabad értelmiséghez tartozó legradikálisabb elemei (ügyvédek, orvosok, írók stb.) kidolgozták a francia felvilágosodás ideológiáját, amellyel a feudális intézmények és eszmék elavultságát és életképtelenségét bizonyították, valamint az ésszerű, természetnek megfelelő polgári rend szükségességét hirdették és a nagy francia forradalmat készítették elő. A francia felvilágosodás legjelentékenyebb képviselői Bayle, Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Holbach, Helvetius, Diderot, d'Alembert stb. voltak. Nagy művük az Enciklopédia (1751-80) a felvilágosodás eszméinek és tudományos eredményeinek monumentális összegezése.

Az 1789-1794-i párizsi polgári demokratikus forradalom a polgárság és a plebejus rétegek győzelmét, a feudális előjogok és intézmények felszámolását eredményezte. Megdöntötte az abszolút monarchiát, létrehozta az első francia köztársaságot s elhárította az akadályokat a polgári társadalmi és gazdasági fejlődés elől. A könyvkultúra fejlődése számára közvetlenül is fontos eredményt jelentett az Emberi és Polgári Jogok Deklarációja a forradalom kezdetén, amely a szólas-, sajtó- és lelkiismereti szabadságot nyilvánította ki, eltörölve ezzel a cenzurát és minden előzetes könyvvizsgálatot. A szerzői jog törvényektatása is a francia forradalom idején történt meg. A szerzetesrendek megszüntetése a világi művek terjedése elől háritott el akadályt. A forradalom idején különböző politikai klubok (köztük pl. a jakobinus klub) és népi társaságok alakultak, amelyek a forradalmi eszméket és kulturát - a forradalmi kiadványokat is - terjesztették tagjaik között. - A francia felvilágosodás és forradalom eredményeinek Európaszerte nagy az ideológiai és politikai hatásuk, de azoknak az országoknak egy része, amelyekbe a forradalmat követő napóleoni háborúk során a francia seregek eljutnak (Itália, Egyiptom, Ausztria, Németország, Portugália, Spanyolország, Oroszország) közvetlenül is kapcsolatba kerül a polgári eredményekkel. Napóleon ugyanis hódításai első szakaszában ezekben az államokban megszünteti a feudális viszonyokat s bevezeti a francia polgári törvénykönyvet, a Code civile-t; világbirodalmat akar azonban alapítani, e népek nemzeti hagyományait semmibe veszi, szabadságmozgalmaikat elnyomja s így szembekerül velük.

Bukása után a bécsi kongresszus visszaállítja Franciaország régi határait, s a Bourbonok visszatérésével XVIII. Lajos, majd X. Károly alatt a feudalizmus restaurációjára történik kísérlet. A francia polgárság és a kapitalista gazdasági rend azonban már eléggé szilárd és erős ahhoz, hogy a burzsoázia az 1830-i júliusi forradalomban megdöntse a restauráció

feudális-klerikális rendszerét. A forradalom közvetlen kiváltó oka a polgári szabadságjogok korlátozása, köztük a sajtószabadság megszüntetése volt. A forradalommal a pénzarisztokráciát képviselő Lajos Fülöp "polgárkirály" kerül uralomra, aki szabad fejlődést biztosít a nagytőkén alapuló ipari forradalomnak. Az ipari fejlődés során kialakult nehéz körülmények között élő proletáriátus az 1831-i és 1834-i lyoni munkásfelkelésben kerül szembe a burzsoáziával s ugyancsak a burzsoá-munkás ellentét az alapja a 19. század első felében kialakuló francia kispolgári-szocialista (Proudhon) és utópista-szocialista (Saint-Simon, Fourier stb.) elméleteknek is, amelyeknek a terjesztésére országszerte titkos társaságok alakulnak, melyek a különböző szocialista kiadványokat is széles körben népszerűsítik. Párizsban jelenik meg első ízben 1848-ban a Kommunisták Szövetségének a programja, a Kommunista Kiáltvány is, amely a tudományos szocializmus szinte minden lényeges alapelvét tartalmazza. Az egyre jobban megerősödő ipari burzsoázia politikai törekvései vezetnek az 1848 februári párizsi forradalomhoz, és a második köztársaság létrejöttéhez, amelynek a nyomán Európa több országában forradalmi megmozdulások történnek. A forradalomban már a munkáosztály is aktívan és önálló erőként vesz részt, de júniusi felkelését a polgári erők elfojtják s a forradalom után Louis Bonaparte államcsinnyel uralomra jut, majd III. Napóleon néven 1852-ben császár lesz, ezzel létrehozza a II. császárságot Franciaországban. III. Napóleon uralkodása a francia nagyburzsoázia uralmát és további gazdasági megerősödését jelenti. A császárságot a francia-porosz háború elvesztése miatt kitört 1870. szeptemberi burzsoá forradalom dönti meg, amellyel szemben az 1871. márciusában felkelt munkásság győzedelmeskedik s létrehozza a világ első proletárdiktaturáját, a 72 napig tartó párizsi kommünt. A kommün leverése utáni harmadik köztársaságban megszilárdul a burzsoázia uralma, de a munkásmozgalom a 19. század végén is jelentékeny politikai szerepet játszik. A polgári gazdasági fejlődés a század végén lelassul, inkább a könnyűipar és kisipar különböző ágai fejlődnek s ennek következtében a kispolgárság Franciaországban a 20. században is jelentékeny politikai és társadalmi tényező marad.

A 18-19. századi francia történelem e változatos politikai és társadalmi talaján rendkívül eleven, gazdag és európai hatású könyvkultúra fejlődött. A 19. századi kapitalista fejlődés megteremtette a nagyipari nyomdászat gazdasági és technikai feltételeit is, s a nagy példányszámban megjelenő francia könyv eljuthatott a világ minden részébe. Elsősorban a francia illetve részben francia nyelvű országokban (Belgium, Luxemburg, Svájc, Kanada) és az ázsiai és afrikai francia gyarmatok francia vezető- és tisztviselőrétegei, valamint értelmiségi köreiből terjedt el, de másutt is sokan olvasták. A francia nyelvterületen kívüli világméretű népszerűségét jelentékenyen elősegítette az a tény, hogy a francia nyelv mint a diplomácia nyelve hosszú ideig mindenfajta diplomáciai érintkezésnek egyedüli hivatalos nyelve volt. Emiatt a külföldi középiskolákban is elsőként a francia nyelvet tanították s az értelmiségiek, akik az olvasási kultúra fő

bzzisát jelentik, mindenütt nagy számban beszéltek és olvastak franciául. A francia vált a társalgás és mindennapi élet nyelvévé számos európai királyi udvarban s az uralkodókörök, vezetőrétegek körében, akiknek a hatása ezen a téren is kisugárzott a középrétegekre is. A francia nyelv tehát világnyelvvé fejlődött és hatalmas nyelvi bázist jelentett mindenütt az ország könyvkultúrájának.

A 18-19. század nagy francia szellemi áramlatai és politikai eseményei, a felvilágosodás, a francia forradalom, a napóleoni háborúk, a 19. századi polgári és proletárforradalmak és megmozdulások, a szocialista eszméáramlatok stb. egész Európát érdekelték és érintették, s az emberek mindenütt a különböző francia kiadványokból igyekeztek róluk megbízható információkat szerezni. Közismert a felvilágosodás és forradalom eszméit propagáló művek, különösen a röpiratok nagy elterjedtsége és európai hatása. Ezek ösztönzik pl. a bécsi udvarban Bessenyeit és testvér-társait a magyar felvilágosodás programjának kidolgozására, de hatnak a 18. századvég és a 19. század első felének szinte minden magyar és külföldi alkotójára. A 18. század végén a francia könyv elterjed egész Magyarországon; létrejönnek pl. csak francia könyveket tartalmazó jelentékeny magánkönyvtárak, de a már előbb meglevő főúri, sőt főpapi könyvtárakban is megszorodik a francia munkák száma, az olvasókörök, kölcsönkönyvtárak és olvasókabinétek is tartanak az országba becsempészett, tiltott francia kiadványokat. A francia forradalom lapja, a Moniteur egész Európában népszerű; a bécsi udvarnak küldött titkos jelentések arról adnak hírt, hogy a Habsburg-birodalmon belül különösen Magyarországon olvassák. Megtalálható a hazai jakobinus-klubokban, Martinovicsék körében, sőt a budai Tuchl-kávéházban a nyilvánosság számára is hozzáférhető. A napóleoni háborúk során a francia seregek számos országba elviszik a francia könyvet. Sőt Egyiptomban a nyomdászat is ekkor indul meg, azon a sajtón, amelyet a francia katonaság visz magával, majd visszavonulása után hátrahagy. Dalmáciában az első ujság, egy két nyelven, franciául és horvátul kiadott hírlap megjelentetése fűződik Napóleon nevéhez. A francia forradalom története Petőfi mindennapi olvasmánya, de számos kortársával együtt olvassa az utópista szocialisták műveit és más francia szerzők munkáit is stb. stb. - A francia politikai események és eszméáramlatok mellett rendkívüli érdeklődés nyilvánult meg mindenütt a világon a francia tudományosság és irodalom nagy eredményeit közvetítő tudományos és szakmunkák, valamint szépirodalmi alkotások iránt is. Ha csak a legkiemelkedőbb szerzőket említjük is - a már említett felvilágosodáskori és szocialista írókon kívül - a társadalomtudományok (Guizot, Thierry, Thiers, Gobineau, Comte, Taine, Durkheim, Bergson stb. stb.) vagy a természettudományok (Lavoisier, Buffon, Fourier, Ampère, Gay-Lussac, Lamarck, Pasteur, a Curie-házaspár stb. stb.) illetve az irodalom területéről (Beumarchais, Chateaubriand, V. Hugo, G. Sand, Sainte-Beuve, Stendhal, Balzac, Flaubert, Baudelaire, Verlaine, Rimbaud, Mallarmé, Zola, Daudet, Maupassant, Apollinaire stb. stb.) a tudomány és irodalom klasz-

szikusainak egész sora áll előttünk, akiknek a művei és eredményei a maguk korában és azóta is eleven részei az egész világon mindenütt a szakműveltségnek és általános műveltségnek.

Maguk a francia nyomdászok, kiadók és könyvművészek is nagy mértékben hozzájárultak a francia könyv világsikeréhez. Az értékes tartalmat minden korban olyan színvonalas tipográfiával és külsőben juttatták el az érdeklődőkhöz, hogy a csupán a könyv művészi megoldása iránt vonzódó bibliofil gyűjtők körében is mindig keresett áru volt a francia könyv. Pedig a nyomdászok és kiadók tevékenységét évszázadokon keresztül akadályozta a katolikus egyház és a feudális abszolutizmus cenzurája. A nyomdászat 16. századi franciaországi elterjedésétől - kisebb megszakításokkal - 1872-ig, a cenzura végleges megszüntetéséig szigorú uralkodói megkötöttségek, privilégiumok és cenzurarendeletek nehezítették a kiadói munkát. Már a 16. század híres francia humanista nyomdászainak, Jodocus Badiusnak, az Étienne (Stephanus)-család tagjainak stb. is ügyelnőök kellett az egyházi előírásokra, de a nyomdászatnak a feudális abszolutizmus szellemében történő központi szabályozására a 17. század elején került sor, XIII. Lajos (1608-1643) uralkodása idején. XIII. Lajos nagyvonalúan támogatta a nyomdászatot, de ugyanakkor eszköznek tekintette a királyi abszolutizmus fényének és dicsőségének emelése érdekében. 1618. júl. 6-1 rendelkezésével egy nyomdásztisztület (nyomdai kamara) felállítását írta elő, amely az összes nyomdai ügyeket szabályozta, de nem működhetett önállóan, hanem az állam felügyeleti szerve volt a nyomdaipar és könyvkiadás felett. Tanácskozásain két állami hivatalnoknak kellett jelen lennie. A legfőbb cenzori hatóság egy ideig a Sorbonne teológiai fakultása volt, majd erre a célra is önálló királyi intézményt állítottak fel. Az ellenőrzés megkönnyítése és egyszerűsítése érdekében a nyomdaalapítást engedélyhez (privilégiumhoz) kötötték és a nyomdák számát városonként korlátozták. A rendelet értelmében pl. Párizsban legfeljebb 36, Lyonban és Rouenban 18, Bordeaux-ban pedig 12 nyomda működhetett. A szigorú rendelkezések miatt kevés kiemelkedő nyomdászati teljesítmény látott napvilágot s a nyomdászok egy része anyagi gondokkal küzdött. Inkább veszélytelen és a hatóságoktól nem kifogásolt szerzők regényeit és színműveit nyomtatták, mintsem olyan politikai tartalmú munkákat, amelyek miatt az egyházi vagy világi hatalommal szembekerülhettek volna.

Az abszolutizmus keretein belül azonban XIII. Lajos és a környezetének néhány előkelő személyisége támogatta a nyomdaipart. A király 1620-ban magánnyomdát rendeztetett be a Louvre-ban, majd minisztere, Richelieu bíboros ösztönzésére 1640-ben megalapította és ugyancsak a Louvre-ban állította fel a francia Királyi Nyomdát, az Imprimerie Royale-t. Ez a nyomda azóta is a francia nyomdaipar központi s magas színvonalú luxuskiadványai révén világszerte ismert és híres intézménye. Korszerű berendezése látványosság-számba ment és története során olyan előkelő látogatói voltak, mint Nagy Péter orosz cár 1717-ben, VII. Pius pápa 1805-ben vagy Napóleon 1811-ben.

A nyomdát szép antikva, görög és különféle keleti betűtípusokkal szerelték fel s vezetésével a legkiválóbb francia nyomdászokat bízták meg (Cramoisy, az Anisson-család tagjai, Vitré stb.). Első kiadványa Kempis Tamás "Krisztus követése" című munkája volt (1640), amelyet hasonlóan díszesen kiállított teológiai művek, klasszikus kiadások, matematikai és természettudományos munkák, a királyságot dicsőítő történeti munkák stb. egész sora követett. Kiemelkedik közülük a trónörökös számára átdolgozott (in usum delphini) és az 1670-es évektől megjelenő 64 kötetes klasz-szikus-sorozat.

A 18. századi francia könyvkulturát is a feudális abszolutizmus és a megerősödő polgárság közti mindjobban fokozódó ellentét határozza meg. A királyi hatalom továbbra is szigorú privilégiumokkal és cenzuraintézkedésekkel akar gátat vetni a polgári eszmék térhódításának. Rendeletek egész sora kíván róla gondoskodni, hogy a nyomdászok a katolikus egyháznak és az uralkodónak is hűséges hívei legyenek. 1713-ban Franciaország összes nyomdájának a számát 36-ra csökkentik, továbbá városonként is újból megszabják a lehetséges nyomdák mennyiségét, sőt azt is előírják, hogy egy-egy műhelynek milyen berendezéssel és betűkészlettel kell rendelkeznie. 1723-ban a nyomdai privilégiumok kiadását, a cenzurát és a döntést vitás nyomdai és kiadási kérdésekben a királyi tanács hatáskörébe utalják. Az ellenőrző szervek jogot kapnak a gyanús nyomdák átkutatására. 1724-ben XV. Lajos csak azoknak a nyomdászoknak engedélyezi mester-ségük folytatását, akik meghatározott időközönként plébánosi igazolást nyújtanak be hű katolikus mivoltukról, arról, hogy rendszeresen résztvesznek a misén, gyónnak és áldoznak. A rendelkezés megszegőit a nyomdai privilégium megvonásával és börtönbüntetéssel sújtották (pl. Caillau roueni nyomdászt). A Bastilleban az írók mellett főként nyomdászok raboskodtak a 18. században. A szigorú intézkedések, főként a nyomdák számának erős korlátozása miatt meglehetősen elszaporodtak az engedély nélkül, titkosan működő nyomdák Franciaországban. A felvilágosult szerzők művei, amelyek ellen elsősorban irányult az ellenőrzés, de számos más, jelentékeny francia író munkái is, részben külföldön, részben ezekben a nyomdákban, vagy néha legálisan működő nyomdákban, hamis impresszummal jelenhettek csak meg. Montesquieu több munkája pl. Hollandiában és Genfben, Rousseau forradalmi művei ugyancsak Hollandiában, Voltaire több műve pedig Londonban, Berlinben és hamis impresszummal Rouenban látott napvilágot. Az Enciklopédiának is csak az első kötetei készültek Franciaországban, (a párizsi Breton-kiadónál), a későbbieket külföldön kellett kiadni.

Franciaország határain kívül jelent meg a francia felvilágosodás korának egyik legjelentékenyebb kiadói vállalkozása is, amely Beumarchais-nak (1732-1799), a Sevillai borbély és a Figaro házassága című vígjáték szerzőjének nevéhez fűződik. Beaumarchais Voltaire iránti lelkesedésből a nagy felvilágosult író összegyűjtött műveinek a kiadására vállalkozott. Panckoucke párizsi kiadótól megvásárolta a munkák kiadási jogát, majd az elhunyt nagy angol klasszicista tipográfus, Baskerville özvegyétől a Basker-

ville-nyomda teljes berendezését és betűkészletét. A badeni örgróf engedélyével a Strassburg melletti Kehl várában, német területen rendezte be nyomdáját 1780-ban a Voltaire-kiadás kinyomtatására. A nagyszabású vállalkozás költségeit különféle módon igyekezett biztosítani: pl. 24 000 frankos lottó-főnyereménnyel összekapcsolt aláírási akció révén, majd pedig Nagy Katalin orosz cárnő védnökségét próbálta megszerezni. Végül saját költségén nyomatta ki Voltaire munkáit, 1780 és 1790 között, előbb egy 70 kötetes oktávkiadást, majd egy 92 kötetes tizenkettedrét kiadást; tervezett továbbá negyeddrét-kiadást is, de ennek csak két kötete jelent meg. A nyomda működése 1795-ben szűnt meg. Beaumarchais Voltaire-kiadásai mind kiadói, mind tipográfiai szempontból kiváló alkotások.

A francia felvilágosodás, majd a forradalom ügyét szolgálta Charles Joseph Panckoucke (1736-1798) is kiadványaival, akitől Beaumarchais a Voltaire-kiadás jogát megszerezte. Az Enciklopédia kiadójánál, Breton-nál tanulta meg a nyomdászatot, majd 1774-ben önállósította magát. Kiadta többek között Buffon-nak a híres felvilágosult természettudósnak és matematikusnak a munkáit s számos más tudományos és irodalmi művet. 1789-ben ő indította meg a Moniteur című lapot, majd átvette az 1692-ben alapított Mercure de France c. folyóirat kiadását is. Mint gazdag kiadó tekintélyes honoráriumokat fizetett a korabeli francia íróknak, ami ekkor még Franciaországban is kivételes kiadói eljárás volt. (Kiadója, utódai vezetése alatt a 19. században is a jelentékenyebb francia vállalatok közé tartozott.)

A francia felvilágosodásnak ezek az üldözött kiadványai (könyvek, brossurák, röpiratok, deklarációk stb.) - a Beaumarchais-féle Voltaire-kiadásokat kivéve - könyvművészetiileg általában igénytelen, közepes színvonalu nyomdatermékek voltak. Ugyanakkor a 18. században a francia könyvművészet is virágkorát élte, a feudális társadalom művészeti ízlését megtestesítő szépen illusztrált, kis alaku rokokó-könyvek egész sora jelent meg. A kor legkiválóbb francia művészei (Claude Gillot, François Boucher, Gravelot, Charles Eisen, Pierre-Philippe Choffard, Jean-Baptiste Oudry, Cochin stb.) tervezték és készítették e munkák rézmetszettel sokszorosított könnyed, gáláns, finoman erotikus könyvdiszeit, illusztrációit és vignettáit, valamint szép kötéseit. Az előző század divatos, folio- és részben quart alaku nagy kötetei helyébe a kecses oktáv, sőt tizenkettedrét-formájú kis könyvek léptek. A kiadványok szép betűtípusait kiváló betűmetszők és öntők készítették, mint pl. Pierre Simon Fournier vagy a Didot-család tagjai, akik azonban már a rokokót felváltó klasszicista stílus jeles képviselői és a nyomdászat 19. századi technikai megújulásának az előkészítői lesznek.

Pierre Simon Fournier (1712-1768) mint híres betűmetsző és betűöntő a betűtörténet egyik legjelentékenyebb alakja. Betűtípusait és ízléses könyvdiszeit még ma is gyakran alkalmazzák. Már 1750 körül európai híru betűművész volt, a svéd és szardiniai királyi nyomda és betűöntőde felállításakor is kikérték a tanácsait. Tanulmányt jelentetett meg a fametsző-

művészetről (Dissertation, 1758.), mintakönyvet adott ki saját betűkészletéről (1742), majd híres Manuel Typographique című két kötetes kézikönyvében (1764-66) tipográfiai pontrendszerét fejtette ki, amelyet később François Ambroise Didot fejlesztett tovább, tökéletesített és terjesztett el. - Fournier Manuel typographique-ját Jean Joseph Barbou nyomtatta, Lyonban, Limoges-ban és Párizsban 300 éven át (1524-1820) működő nyomdászcsalád sarja, aki 1754 és 1790 között híres bibliofil klasszikus-sorozatot is adott ki. Mellette a rokokó-időszak híres nyomdásza és kiadói voltak még Pierre és Laurent Proul, Hubert Martin Cazin (1724-95), Jean François Janinet (1752-1814) és még sokan mások, de valamennyiüket felülmúlták a Didot-nyomdászcsalád tagjai, akiknek tevékenysége előremutat, illetve átnyúlik a 19. századba.

A finom és izléses rokokó könyvművészetet a francia uralkodók és környezetük tagjai szívesen fogadták és támogatták, sőt - ahogy Marie Antoinette kis árkádikus parasztgazdaságában a versailles-i parkban a gazdálkodás, úgy - a nyomdászat is egyfajta arisztokratikus divattá, főúri szórakozássá vált körükben. Magánnyomdát rendezett be magának XV. Lajos és Madame de Pompadour is, aki 1760-ban Versailles-ben kézisajtón kinyomtatta Corneille "Rodogune" című munkáját. Tevékenységük azonban jelentéktelen kuriózum csupán a nyomdászat történetében. Kiemelkedő nyomdászati teljesítmények és kitűnő kiadványok készültek viszont a 18. században is a Királyi Nyomdában, amelynek a fejlesztésére a század francia uralkodói nagy összegeket áldoztak. A nyomtató sajtók száma a század végén már majdnem száz volt s a nyomda 1793-ban 166 alkalmazottat foglalkoztatott, köztük 49 szedőt és 82 nyomtatót; a korabeli viszonyok között tehát egyedülálló nyomdai nagyüzemnek számított, Franciaországnak, sőt Európának vezető nyomdája volt. Majdnem az egész 18. századon át az Anisson-nyomdászcsalád tagjai voltak a vezetői, kezdve 1690-ben Jean Anisson-nal és befejezve 1794-ben Alexandre Jacques Anisson-Duperon-nal. 1715-ben kiváló kínai tipográfiát rendeztek be az üzem keretében, majd 1745-ben a kor két jeles francia betűmetszője, Louis Luce és Jean Alexandre felújították és tökéletesítették az 1693-ban Grandjean által készített antikva betűkészletet. 1773-ban nagy összegért megvásárolták Luce nagyértékű saját betűanyagát is a nyomda számára. Kiadványai - különösen a század első felében - folió alakú, reprezentatív disz művek voltak, amelyekből több mint 100 jelent meg, köztük francia klasszikus szerzők művei. A nagy francia forradalommal megváltozik a nyomda működésének és kiadványainak jellege. Már a névváltozásai is jelzik azokat az átalakulásokat, amelyeket a következő időszak fordulatos és változatos történelmi eseményei eredményeznek. A forradalom idején Köztársasági Nyomda (Imprimerie de la République). Napóleon alatt Császári Nyomda (Imprimerie Impériale), majd a 19. században újból Köztársasági Nyomda s végül mind a mai napig Nemzeti Nyomda (Imprimerie Nationale) néven működik. A forradalom alatt főleg röpiratokat, kiáltványokat, hivatalos nyomtatványokat és bankjegyeket nyomtatott. Saj-

tóinak egy részét különböző állami és közcélra igénybe vették, Marat pl. a párizsi községtanács számára foglalt le közülük négyet. Akkori vezetőjét az Anisson-család utolsó tagját, Anisson-Duperon-t 1794-ben valamilyen ellenforradalmi írás kinyomtatása miatt a forradalmi törvényszék lefejeztette. A nyomda szállított görög betűtípusokat Napóleon egyiptomi hadjárára számára. Napóleon szintén támogatta a nyomdát, sőt külföldön zsákmányolt betűtípusokkal is gyarapította betűanyagát. 1799-ben és 1812-ben pl. a Vatikáni nyomda matricáinak, betűkészletének és egyéb berendezésének jó részét rabolták el csapatai és adták át a Császári Nyomdának, s ezeknek egy része még ma is a nyomda birtokában van.

A forradalmi események és rendelkezések, majd a napóleoni háborúk nemcsak a Királyi Nyomda történetében jelentettek radikális változást, hanem az egész francia nyomdaipart és könyvkiadást átalakították. A forradalom előestéjén Mirabeau vitairatot adott ki a sajtószabadságról, amelynek hatására a nemzetgyűlés 1789. augusztus 26-án törvénybe iktatta a cenzura és privilégiumok eltörlését és kinyilvánította a szólás-, sajtó- és vélemény szabadságot ("...a gondolatok és vélemények szabad kicserélése egyike az emberi jogok legértékesebbjeinek: minden polgár szabadon szólhat, írhat és nyomtathat tehát, fenntartva természetesen a felelősség elvét a törvény által meghatározott esetekben..."). 1791-ben eltörlték a céheket, szabadiparnak minősítették a nyomdászatot s ezzel a nyomdászat és könyvkiadás szabadsága elől minden elvi korlátot elhárítottak. Ezek után megszorodott az időszakai sajtótermékek és a nyomdák száma, hamarosan szinte minden ujság saját nyomdával rendelkezett. Csak Párizsban 350 hirlap jelent meg a forradalom első időszakában, de Napóleon konzulása idején számuk 13-ra, császársága alatt pedig 4-re csökkent, és a sajtóellenőrzés is egyre szigorubbá vált.

A nyomdák száma a forradalom időszakában ugyancsak Párizsban mintegy 400-ra tehető. A nemzetgyűlés hatékonyan támogatta a nyomdászatot. A Didot-nyomda pl. nagy állami támogatást kapott Fénelon műveinek kiadására, továbbá államköltségen jelentették meg Bacon és Condorcet munkáit. Pályázatok kiírásával segítették a tankönyvkiadását, ipari kiállításokat rendeztek, amelyeken a nyomdák kiválóbb termékeit is bemutat-ták és népszerűsítették, illetve díjazták. A nyomdászok közül sokan közéleti és politikai tevékenységet is folytattak, többnyire a legradikálisabb forradalmi szellemben. Antoine François Momoro pl. (Fournier-nak volt a veje és utóda, és mint jeles nyomdász "Traité élémentaire de l'imprimerie" címmel kitűnő nyomdászati tankönyvet írt) a párizsi jakobinus klub alelnöke, majd Párizs forradalmi adminisztrátora volt s e miatt 1794-ben vérpadon végezték ki. Amikor 1793-ban a Notre Dame székesegyházat az Esz istennője kultuszának szolgálatába állították, Momoro feleségét ültették az istennő trónjára a templomban s e miatt később ő is halállal bünhődött. Az elvi teljes sajtószabadságot a forradalom minden irányzata a saját szempontjai szerint értelmezte s a vele szembenálló véleményeket kölcsönösen szigorú büntetésekkel torolták meg. Nem egyszer szabtak ki

halálbüntetést egy-egy cikk vagy röpirat megírásáért és kinyomtatásáért. Vérpádon fejezte be életét Mercier, a párizsi pénzjegynyomda vezetője és Nicolas, a városi nyomda igazgatója is. - A jakobinus diktatura utáni reakciós kormányzat megszüntette a polgári szabadságjogok jó részét s a cenzurát is újból életbe léptette. 1797-ben betiltották az időszakai sajtótermékek tekintélyes hányadát, az engedélyezetteket pedig szigorú rendőri ellenőrzés alá vetették. 1798-ban bevezették a hirlapbélyeget, s ezzel megdrágították az ujságok költségeit. Napóleon konzulása alatt (1799-től) majd császárrá koronázása után (1804-től) sajtóügyi intézkedések egész sorával korlátozta a nyomdászat szabadságát és az időszakai sajtó mozgási területét. 1800-ban, 1803-ban és 1806-ban hozott rendeleteivel egyre szigorubb ellenőrzést valósított meg s ennek eredménye lett, hogy - amint láttuk - az ujságok száma Párizsban 350-ről 4-re, a nyomdaké pedig 400-ról 60-ra csökkent.

A cenzura és sajtóellenőrzés a Napóleon bukását követő Szent Szövetség, majd a II. császárság korában is működött Franciaországban - a forradalmi időszakokat kivéve - egészen 1872-ig valamilyen formában, hol több, hol kevesebb szigorral. A tőkefelhalmozódás és polgári gazdasági fejlődés azonban a 19. század közepére itt is lehetővé tette a nagyipari nyomdászat elterjedését. 1854-ben már 1024 nyomdai üzem működött az ország területén. A könyvkiadásnak és könyvkereskedelemnek a középkor óta Párizs volt a központja, a főváros számára csupán Lyon jelentett időnként valamelyes konkurenciát. A 18. századvégi forradalmi időszak eseményei az akkor nyert szabadságok ellenére sem voltak kedvezőek Párizsban a könyvkultúra számára, de a 19. század során a francia könyvkiadás szinte teljesen ide koncentrálódott. Itt szervezték meg 1847-ben a kiadók és könyvkereskedők szakmai csucsszervezetét (Cercle de la Librairie), amely kiállításokat rendezett, kezébe vette a szakoktatás ügyét és 1857 óta kiadja a francia bibliográfiát is. 1850-ben Párizsban adták ki már az egész ország könyvtermésének 65%-át. 1838-ban 477, 1860-ban pedig 865 kiadó és könyvkereskedelmi vállalat működött a városban s számuk azóta is emelkedett (1935: kb. 1250). Rendkívül jelentékeny a párizsi antikvár-könyvkereskedelem, világszerte híresek és ismertek a Szajna-parti bouquiniste-ek.

A nyomdászat 19. századi technikai forradalmának találmányai közül keveset hoztak létre francia feltalálók, de néhány francia nyomdásznak jelentékeny szerepe volt e találmányok előkészítésében. Mindenekelőtt a híres Didot-nyomdász- és kereskedőcsalád tagjai alkottak ezen a téren maradandó teljesítményeket. Könyvművészetileg a rokokó-stílust követő polgári ízlésirány, a klasszicizmus európai jelentőségű képviselői voltak, s - ahogy már láttuk - a Didot-féle antikva létrehozásával hosszú időn át hatottak az európai betű- és könyvművészet alakulására. A család tagjai közül François-Ambroise Didot 1780-ban a velin-papírt találta fel, majd Pierre-Simon Fournier kezdeményezését folytatva megalkotta a tipográfiai pontrendszert és ezzel a betűk méreteit szabványosította, továbbá meg-

javitotta a nyomdai sajtót. Léger Didot essonnes-i papírgyárában dolgozott az a Louis Robert, aki megszerkesztette az első papírgyártógépet, amely már végnélküli papírt állított elő. Firmin Didot 1795-ben tökéletesítette a nyomdaipar 19. századi fejlődésében oly nagy szerepet játszó sztereotípiát. A család párizsi nyomdája Firmin-Didot néven a 19. században is a francia könyvnyomtatás élvonalába tartozott. Kltűnő kiadványok létrehozása mellett tovább ápolta és folytatta a 18. században kezdeményezett könyvművészeti törekvéseket. Nagy része van benne, hogy a francia könyv tipográfiai színvonala a nagyipari korszakban nem süllyedt olyan mélyre, mint a legtöbb európai országban.

A Firmin-Didot cég mellett jelentékeny 19. századi francia magánnyomdák még a Derriey, Chaix- és Lahure-féle nyomda. A Chaix-nyomda a 19. század második felében már 700, a Lahure-cég pedig 600 alkalmazottat foglalkoztatott. De még ezeknél a nagy magánnyomdáknál is hatalmasabb üzemmé fejlődött a század közepére az Állami Nyomda. A napóleoni háborúk után a francia tudományos akadémia és szépművészeti akadémia segítségével újjászervezték, versenypályázatot hirdettek a betűművészek és tervezők közt a nyomda részére készítendő új betűanyagra. A pályázat győztese, Marcellin-Legrand betűmetsző készítette el az 1830-as évek elejére az Állami Nyomda új betűkészletét. A nyomda a 19. században is privilégiumot kapott az összes állami hivatalos nyomtatvány készítésére, de számottevő tudományos kiadványai is voltak. A különböző keleti irodalmak számos alkotását adta közre az európai tudományos élet számára hindi, szanszkrit, szir, arab, török s egyéb keleti nyelveken. Egyik legnevezetesebb kiadói vállalkozása a francia nemzeti könyvtár nyomtatványainak 1897-től 179 kötetben megjelentetett katalógusa volt (Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale).

Az előző századból fennmaradt és tovább élő nyomdák és kiadók mellett új vállalatok tömege alakul a 19. században. Színvonalas szakkiadók, bibliofil- és irodalmi kiadók egész sora elégti ki az 1820-as és 1830-as évektől nagy mértékben növekvő és megerősödő polgárság és polgári értelmiség szakirodalmi, művészeti, és szépirodalmi érdeklődését. A nagyobb és nevezetesebb új kiadók: Flammarion, Hachette, Garnier Frères, Hetzl, Calman Lévy, Gervais Charpentier (később G. Charpentier és F. Fasquelle), Plon, Larousse stb.

Az Hachette-céget, a legnagyobb 19. századi francia kiadó- és könyvkereskedelmi vállalatot Louis Hachette (1800-1826) alapította 1826-ban. Eredetileg csak iskolai és tankönyvek kiadásával foglalkozott, de később minden tudományterületre kiterjesztette tevékenységét; nagyon híresek a klasszikus-kiadásai. Könyvkereskedelmi apparátusa és hatóköre rendkívül nagy: központi szerve a vidéki és külföldi könyvkereskedelemnek és övé a pályaúdvári könyv-, folyóirat- és hírlapárusítás monopóliuma Franciaországban. Londonban is van könyvnagykereskedése, ugyancsak Hachette néven.

Az Hachette-hez hasonlóan a Larousse-kiadó, amelyet Pierre Larousse alapított Párizsban 1851-ben, szintén klasszikusokat, tanköny-

veket és szakmunkákat ad ki, de világhírűvé az 1854 óta számos alkalommal megjelentetett különböző általános és szaklexikonai tették.

A nagy francia irodalmi kiadók értékes művek tömegét adták ki, a legtöbbet nagy sorozatokban és rendkívül olcsón. Ezek a tömegkiadványok Franciaországon kívül is, szinte egész Európában elterjedtek és nagy népszerűséget szereztek a 19. századi francia irodalom neves alkotásainak. Az 1836-ban alapított Calman-Lévy kiadó pl. hamarosan megalakulása után évente 2 millió kötet körüli könyvet produkált s kiadványai közt a legelső helyen Balzac, a két Dumas és George Sand művei voltak. A Charpentier-cég (alapítási év 1838) 1838 és 1895 közt megjelenő Bibliothèque Charpentier című sorozatában 1000-nél több irodalmi alkotás látott napvilágot s ezek közül Zola művei arattak legnagyobb sikert. - A Hetzl-kiadó (alap. 1835) mindenekelőtt Victor Hugot népszerűsítette, de világsiker Jules Verne fantasztikus és kalandos regényeivel ért el. Az említett néhány - és mellettük még több más - francia sorozat tehát európai hírűvé vált, de ugyanakkor a francia polgárság a külföld irodalma iránt alig érdeklődött. Egyetlen olyan nagyobb sorozat jelent meg a 19. században, amely külszági klasszikusok munkáit tartalmazta, az 1833-ban alapított Garnier Frères kiadó, Collection des Grands Écrivains classiques c. sorozata. Az igényesebb francia könyvgyűjtők idegenkedtek ezektől az olcsó, broszúra-szerű, rossz papíron megjelenő sorozatoktól, s ezért a kiadók legtöbbjüket jobb papíron, szebb külsőben is közreadták, természetesen alacsonyabb példányszámban és magasabb áron.

A felsorolt nagy kiadók a kapitalista nagyüzemek típusai. A 19-20. század fordulójától működött azonban mellettük néhány kisebb nyomda, amely a francia tipográfiai művészet legjobb hagyományait folytatta. Közülük a legnevezetesebbek: Léon Pichon, és Draeger Frères Párizsban és Marius Audin Lyonban. A Didot-család mellett az ő érdemük is, hogy a francia könyv művészi színvonala a kapitalista fejlődés időszakában is meghaladta az európai átlagot.

A 18-19. századi francia könyv- és íráskulturának külön kis fejezete, de világviszonylatban jelentékeny eredménye a domboru írásjelek feltalálása, a vakok írásának megteremtése. 1785-ben a francia Valentin Haüy hozta létre a tapintóérzék segítségével olvasható domboru írásjelek első változatát. Találmányát később Charles Barbier tökéletesítette, majd a párizsi vakok intézetének tanára, Louis Braille (1809-1857), aki 3 éves korától maga is vak volt, alakította ki a vakok írásának ma is használatos formáját és módját (Braille-írás). A Braille-írásrendszer hat pont szellemes kombinációjával képezi a betűket és számjegyeket, amelyeket kemény papírba nyomnak és a vakok ujjuk hegyével tapintva olvassák el őket. A legújabb időben e rendszer alapján kottákat, írógépeket, telefontárcsákat tudnak készíteni vakok számára, ezzel ők bekapcsolódhatnak az irodalomba, tudományokba, művészetekbe és a mindennapi munkába.

Németország

Németország polgári és nemzeti fejlődése az újkorban minden tekintetben eltér Angliáétól és Franciaországétól. Az egységes német állam késői létrejötte (1871) gátolja és hátráltatja a polgári gazdasági élet és a nemzeti kultúra fejlődését még a 19. században is, s a német könyvkultúra - számos különböző kedvező előzmény és korabeli körülmény eredményeként - mégis az európai fejlődés élvonalába kerül a 19. században.

A 10. században (962) keletkezett Német-Római Birodalom egészen 1806-ig fennáll ugyan, de a 18. században már pusztán elnevezés csak, nem jelent olyan egységes államalakulatot, mint Anglia, vagy Franciaország. A birodalom politikai és területi szétdarabolódása már a 13. században megkezdődött, a különböző fejedelmek, városok, feudális nagyurak a császár közponzi hatalmával szemben fokozatosan növelték saját hatalmukat, az ország tehát területileg széthullt s az egységes abszolút monarchia helyett számos kis állam, terület abszolutizmusa fejlődött ki. Egy részük időnként politikai vagy gazdasági szövetségre lépett, de lényegében valamennyi külön gazdasági egység, önálló vámterület volt s ez a körülmény visszavetette és hátráltatta a német nemzeti és polgári fejlődést is. A legfejlettebb országok, Szászország, Bajorország, de különösen Poroszország és Ausztria, hosszú időn át versengtek egymással a német hegemóniáért s e harcban végül Poroszország kerekedett felül, vezetésével jött létre a német egység, Ausztria pedig a Habsburgok uralma alatt önálló és külön állami életet élt.

A porosz és osztrák vetélkedés a 18. században általános gazdasági és politikai hanyatlást eredményezett, csak a század második felében következett némi fellendülés a felvilágosodás hatására, különösen politikai és kulturális téren. A francia forradalom eszméi és eredményei erősítették e folyamatot, Németország különböző részein megmozdulások történtek a helyi abszolutizmus és feudalizmus ellen (Mainzban pl. 1792-ben rövid időre polgári köztársaság is alakult J. H. Forster vezetésével) s a polgárság és a felvilágosult értelmiség mindenütt fellépett a feudális előjogok ellen, követelte a polgári szabadságjogokat, köztük a könyvkultúra fejlődését is gátló cenzúra eltörlését s helyette a sajtószabadság bevezetését, a céhszervezet megszüntetését stb. Az általános gazdasági elmaradottság és a nemzeti széttákoltság azonban akadályozta a polgári és forradalmi erők

egységes fellépését és hatékony előretörését. Napóleon csapatai Németország nagy részét megszállták s elsősorban az ország nyugati részén a feudális intézmények jó részét is megszüntették. Az elszenvedett vereségek eredményeként bomlott fel 1806-ban, a már csak formailag meglevő Német-Római Birodalom is. A franciák leverése után ismét megerősödött a német feudalizmus, s a bécsi kongresszus (1814-15) létrehozta a 34 szuverén államból és 4 szabad városból álló laza szerkezetű államszövetséget, a Német Szövetséget. A porosz és osztrák vezetés alatt álló Szövetség, mint a Szentszövetség tagja, jelentékeny szerepet játszott az európai külpolitikában, s a 19. század első felében az országon belül is gyorsabb ütemű polgári gazdasági fejlődés indult meg: előbb a manufaktúrális iparban, majd az 1840-es évektől a gyáriparban is. A kereskedelem fellendülését segítette az össznémet piac létrehozása az 1834-es vámszövetség (Zollverein) megteremtésével. Megindult a mezőgazdaság, elsősorban a porosz junker-nagybirtok kapitalizálódása is. Az ipar és kereskedelem általános fejlődése kedvezően hatott a könyvkultúra alakulására is, megindult a kézműipari nyomdászat technikai korszerűsödése, elegendő tőke állt rendelkezésére a nagyüzemi fejlesztéshez és a könyvkereskedelem fejlődése elől is elhárult számos addigi akadály.

A meginduló német ipari forradalom a 19. század első felében létrehozta a nagyüzemi munkásságot, a mezőgazdaság kapitalizálódása a kisparaszti rétegek elszegényedéséhez s részben proletarizálódásához vezet. E kizsákmányolt rétegek vezetői s a polgárság és értelmiség az 1840-es években élénk politikai és kulturális harcot kezd a feudalizmus ellen, továbbá a demokratizálódásért és a nemzeti egységért. A forradalmi Ifjú Németország működése s Marx és Engels tevékenysége újszerű és nagyhatású politikai, publicisztikai, szépirodalmi könyvkiadást és időszakai sajtót is létrehoz, amely ideológiailag előkészíti az 1848-49-es polgári forradalmat s amelynek széles társadalmi bázisa van a német polgárság, értelmiség és munkásosztály körében. Az ország demokratizálását és a német egységet azonban a polgári forradalom sem tudta megvalósítani, az egységes Németország nem forradalmi úton született meg, hanem a Bismarck vezette, porosz állam irányításával, "felülről", 1871-ben. Ezután nagyarányú kapitalista fejlődés indult meg, a Német Birodalom hamarosan az egyik legerősebb imperialista nagyhatalom lett a világon. A monopolkapitalista fejlődés a nyomdászat és könyvkiadás területén is centralizációt eredményezett: nagy kapitalista részvénytársaságok jöttek létre. A munkásmozgalom is megerősödött, s az államhatalom cenzurája, amely a felvilágosodás idején és a 19. század első felében még a polgári törekvések ellen irányult, és 1849 után a forradalmi kiadványokat torolta meg, most a munkáskönyvkiadás és sajtó ellen összpontosult. Az új imperialista állam helyet követelt magának a világpiacon és az 1880-as években gyarmatosító politikát kezdett, majd a világ újrafelosztását követelte s ez a törekvése vezetett az első világháború kirobbanásához.

A 19. század utolsó harmadáig tartó feudális széttagoltság, a köz-

ponti hatalom hiánya érezte hatását a német könyvkultúra fejlődése tere-
nén is. Németországban nem tudott kialakulni olyan egységes és központo-
sított könyvkultúra, mint Angliában vagy Franciaországban, a nyomdaipa-
ri, könyvkereskedelmi és könyvkiadócégek szétszórta, területileg eloszol-
va működtek a különböző német városokban. Nagyobb vállalatok csak az
ipari fejlődés előrehaladásával alakultak, addig - de mellettük ezután is -
nagyon sok volt az országban a kisüzem. Az egységes nemzeti állam hiánya,
a sok vámhatár akadályozta a könyvkereskedelem fejlődését; a különböző
feudális előjogok (cenzura, privilégiumok, céhrendszer stb.) ugyancsak
gátlólag hatottak. Van azonban egész sor olyan kedvező hagyomány és té-
nyező, amely a körvonalazott gátló körülményeket némileg ellensúlyozza
és kiegyenlíti s amelyeknek az eredményeként a német könyvkultúra az
európai fejlődés élvonalában, közvetlenül az angol és francia fejlődés nyo-
mában tud maradni a 18. század végén és a 19. század első felében is s a
német egység létrejötte után megindulhat hatékony fejlődése.

Az európai könyvnyomtatás feltalálója, Gutenberg német ember volt
s találmánya elsőnek a német nyelvterületen terjedt el széles körben.
A korán létrejött sok német nyomda a későbbiekben is tovább működött és
fejlődött. E fejlődést segítette a Németországból kiinduló lutheri reformá-
ció vallási, művelődési és nemzeti, nyelvi programja. Hatására megsza-
porodnak az iskolák, amelyek nemzeti nyelven oktatnak elemi ismereteket;
könyvtárak alakulnak, amelyeknek a reformáció közönséget is nevel; szé-
les körben elterjed az olvasás, legalább a biblia olvasása nemzeti nyelven.
A reformáció elterjedése megszünteti a katolikus egyház befolyását, amely
számos más európai országban - az államhatalommal szövetségben - aka-
dályozza a világi és polgári kultúra terjedését. A Német-Római Birodalom
területén nagyon korán, már a 12-13. században megindul a polgárosodás:
a pénzgazdálkodás, az ipar és kereskedelem, s ezek nyomán a városok
kialakulása és fejlődése (Köln, Augsburg, Frankfurt, Nürnberg stb.).
Az önállósuló fejedelemségek, területek egymással versengve kialakítják
a városokban a maguk kulturális centrumait és így Németországban pl.
számos egyetem keletkezik s egy részük már a 14-15. században (Heidel-
berg: 1386, Köln: 1388, Lipcse: 1409 stb.); de létrejön több akadémia,
tudós társaság is s ezek is megelőzik a többi országok hasonló intézmé-
nyeit (Halle: 1652, Porosz Akadémia: 1700, berlini Tudományos Akadémia
és müncheni Bajor Akadémia: 1759 stb.). A fejlett német kereskedelem
európai jelentőségű már a középkorban, Lipcse és Frankfurt am Main vá-
sárain a legkülönbélebb árucikkek közt a 16. század óta fontos helyet fog-
lalnak el számos európai könyvkereskedő és kiadó cég könyvei. De a német
könyvkultúra nemzetközi kapcsolatai nem szorítkoznak csak e vásárookra.
A német könyvnek nagy piaca van az ország határain kívül több európai
országban, elsősorban a német nyelvű területeken (az egész Habsburg-
birodalomban, Svájc nagy részében de Oroszországban is), sőt Európán
kívül is, főként az Amerikai Egyesült Államokban. E területek jó része
nemcsak vásárlója és felhasználója a német könyvnek, hanem egyben elő-

állítója is: számos német nyomdász, kiadó és könyvkereskedő telepedett le ezekben az országokban, akik főleg német munkák kiadásával és terjesztésével foglalkoztak s a nemzeti nyomdaipar és könyvkiadás fejlődését akadályozták, nemegyszer a német kulturális terjeszkedés, sőt gyarmatosítás szolgálatában álltak (különösen Közép-Európában, pl. a 18. századi és reformkori Magyarországon). A német nyelv világnyelv, s így a német könyv a világ minden részében a német nyelvterületeken kívül is elterjedt. Terjedését segítette, hogy a német irodalomnak, tudománynak és technikának, olyan klasszikusai és kiemelkedő alkotói vannak, akiknek a munkássága iránt joggal érdeklődnek világszerte az olvasók és a szakemberek: Hogy csak a polgári időszakból említsünk néhány nevet: Klopstock, Wieland, Lessing, Herder, Goethe, Schiller, Hölderlin, Kleist, Heine, Th. és H. Mann stb., stb. az irodalomban; Gauss, Ohm, Hertz, Röntgen, Helmholtz, Koch, Virchow, Haeckel, Planck, Einstein, Heisenberg stb., stb. a különböző természet- és alkalmazotti tudományokban; Leibnitz, Kant, Fichte, Schelling, Feuerbach, Grimm, Humboldt, Marx, Engels, Bebel, Liebknecht, Mehring, Kautsky, Schopenhauer, Nietzsche, Heidegger, Jaspers stb., stb. a társadalomtudományok különböző ágaiban. E nagy alkotók írásait és a róluk szóló munkákat a 19. században egyre korszerűsödő német nyomdaipar nagy példányszámu kiadásokban, gyakran olcsó sorozatok keretében tette közzé. A német nyomdászat modernizálásának egyik lehetőségét jelentette, hogy a nyomdaipari találmányok létrehozói közt több német vagy német származású ember is volt (Senefelder, König, Meisenbach, Mergenthaler stb.). Találmányaikat nemegyszer külföldön alkalmazták először, de hamarosan vagy ők maguk, vagy vállalkozó szellemű más nyomdászok Németországban is bevezették ezeket.

Ezek azok a hagyományok és egykorú jelenségek, amelyek a területileg megosztott Németország feudális kötöttségekkel terhelt könyvkultúrájának fejlődésére kedvezően hatottak. Segítette továbbá a fejlődést, hogy 1825-ben a Lipcsében székelő német könyvkereskedők egyesületének (Börsenverein der Deutschen Buchhändler) létrehozásával a német könyvkereskedők és könyvkiadók olyan egységes szervezetet alakítottak, amely összefogta a különböző német államok könyvkereskedőit és kiadóit. Már a megalakításkor 108 cég volt tagja az egyesületnek s a későbbiekben egyre több csatlakozott hozzá (1826: 258, 1850: 673, 1900: 2858 és az első világháború után, 1925-ben 4917 a tagok száma). A Börsenverein tehát a maga területén jóval a politikai és területi egység létrejötte előtt megvalósította a könyvszakma összefogását és együttműködését. Működése fennállása első fél évszázadában elsősorban a könyvkultúra haladását gátló külső tényezők ellen irányult: hatékony harcot folytatott a cenzura ellen és a német szerzői jogi törvény létrehozásáért. A német egység megvalósulása után már inkább a könyvkiadás és könyvkereskedelem belső problémái (egységes bolti ár, törvényes szabályozás stb.) foglalkoztatják, de tevékeny része van a nemzetközi szerzői-jogi törvény, az 1886-os un. berni konvenció előkészítésében és az 1901-i német kiadói jogi törvény létrehozásában is.

A Börsenverein kezdeményezése nyomán jött létre 1913-ban a német nemzeti könyvtár, a lipcsei Deutsche Bücherei. Az egyesület 1834-ben indította meg ma is megjelenő szakfolyóiratát, a Börsenblatt für den Deutschen Buchhandelt.

Lipcének már a Börsenverein létrehozása előtt is vezetős szerepe van a német könyvkultúrában, amelyre - a már említett - híres könyvvásárai révén tett szert. E könyvvásárokat az általános vásárokkal együtt és egy időben a 16. század óta rendezték meg Frankfurt am Mainban és Lipcsében, évente kétszer, tavasszal a húsvéti, ősszel pedig a Mihály-napi vásárt. A vásárokon számos német és külföldi nyomdász, könyvkiadó és könyvkereskedő találkozott, átadták egymásnak, illetve kicserélték egymás közt a kiadványaikat. A vásárok közötti időszakban raktárokat tartottak fenn a városban az el nem kelt árukészletből, majd könyvkereskedéseket nyitottak, nyomdászok is telepedtek le s így a két város hamarosan a német könyvkultúra két központjává fejlődött. A vásárookra vitt könyvekről katalógusokat is készítettek az érdeklődők tájékoztatására (Messkatalog), az elsőt Frankfurtban 1564-ben, Lipcsében 1594-ben. Frankfurt am Main vásárai az ellenreformációt követő szigorú jezsuita cenzura miatt a 17. század elejétől sokat veszítettek jelentőségükből s a 18. század közepére lényegében elszorvadtak. Az utolsó, 1750-i vásári katalógus szerint mindössze 42 német, 23 latin és 7 francia mű vett részt a frankfurti könyvvásáron, holott ebben az időben csak a német évi könyvtermés 1350 mű körül mozgott. Frankfurt hanyatlásával párhuzamosan a lipcsei vásár fontossága egyre emelkedett s a város a 18. század közepére nemcsak a német, de az európai könyvkultúra vezető központja lett. A 18. század végén már kb. 300 külföldi könyvkereskedő vett részt a lipcsei vásáron s a városban kb. 30 jelentékeny könyvkereskedő és kiadó működött. Számuk a 19. században tovább emelkedett: 1822-ben 59, 1832-ben 85, 1854-ben 174, 1871-ben pedig már 249 kiadó és könyvkereskedő volt Lipcsében. 1789-ben az egész német könyvtermés 17, 1835-ben 19, 1875-ben 16,6, 1908-ban pedig 18,4%-át adták ki lipcsei kiadók, 18. századi vezetős szerepét tehát a 19. század nagy részében is megtartotta a többi német város előtt; Berlin csak miután az egységes Németország fővárosa lett, a 19. század végén - 20. század elején multa felül, ekkor is csak számszerűen, a kiadványok tartalmi és művészi színvonala tekintetében nem tudta megelőzni. (A 19-20. század fordulóján a német könyvművészeti mozgalomnak is Lipcse volt a központja.)

A 18. századi német könyvkultúrát - amikor Lipcse a fejlődés élvonalába kerül - tipográfiai és könyvművészeti téren a már 17. században bekövetkezett hanyatlás jellemzi. Ugyanekkor rendkívül nagy a német könyvtársadalmi és művelődési jelentősége. A nyomdák és kiadók az új tudományos és irodalmi eszmeáramlatok, a felvilágosodás és a klasszika szolgálatába állítják tevékenységüket s kielégítik a fejlődő polgári és értelmiségi rétegek érdeklődését. Gyarapszik a könyvkultúra társadalmi bázisa, számos olvasótársaság alakul, megindul a közművelődési könyvtárügy fejlődése.

dése is. Fokozódik az igény a hírlapok és folyóiratok iránt, a felvilágosodás nevelő tendenciája nyomán megnő az ifjúsági és gyermekkönyvek száma. Francia példák után új kiadványfajta jelenik meg, az almanach, amely tulajdonképpen a naptár új, korszerű változata. A legkülönbözőbb ismeretágak megjelentetik a maguk almanachját, de legnépszerűbbek a polgári, különösen a nőírók által nagyon kedvelt irodalmi almanachok, a Musen-almanachok, amelyek a kor nagy íróinak és költőinek műveit tartalmazzák. Az egyik legjelentékenyebb Musen-almanachnak Schiller volt a kiadója (1796-1800). A színvonalas és tartalmas irodalmi kiadványok mellett napvilágot lát az alacsony színvonalú és selejtes szórakoztató irodalom is (romantikus lovagregények, rabló- és rémregények), amely az új és fejletlen izlésű olvasórétegek körében nagyon népszerű és mint tömegkiadvány üzletileg rendkívül kifizetődő. A polgárosodó német könyvkultúra fejlődését a 18. században s még a 19. században is jó ideig akadályozzák a feudális kötöttségek: a cenzura és a számos privilégium, valamint a jogosulatlan utánnyomások, rablókiadások. Az utánnyomást tiltó a csak egy-egy területen érvényes szórványos rendelkezések mint pl. a porosz állam 1794-i tilalma, csak kezdeti lépések a 19. század második felében létrejövő általános érvényű szerzői jogi törvény felé.

A 19. századi technikai fejlődés a német könyvkulturát is átalakította. A könyvtermés számszerűen megsokszorozódott: 1800 körül 300, 1850-ben 10 000, 1880-ban 20 000, 1900 körül 25 000, az első világháborút megelőző békeévben, 1913-ban pedig már 35 000 az évenként megjelenő kiadványok száma. A nagyüzemi fejlődés előrehaladásával egyre több cég alakult át részvénytársasággá és a kiadás szerkezetileg is megváltozott. A század első felében a kiadók még általában általános, enciklopedikus profilu kiadók, kiadványaik az irodalom és tudományok minden területét átfogják. 1850 után a szaktudományok és szakolvasóközönség fejlődésével és specializálódásával együtt megkezdődik a szakkiadók kialakulása, előbb a szépirodalom és ifjúsági irodalom, majd a társadalomtudományok s végül a természettudományok és alkalmazott tudományok területén. A 20. század első felében a német könyvkiadás gazdaságilag legerősebb tényezői a természettudományi és műszaki szakkiadók lesznek. A nagy teljesítőképességű nyomdai és kiadói vállalatok tömegtermelésre törekcszenek. A német könyvkiadást még a többi állam kapitalista könyvkiadásánál is jobban jellemzi az igen sok olcsó sorozat közzététele (szépirodalmi, ismeretterjesztő és tudományos sorozatoké egyaránt), továbbá klasszikus és nevesebb szerzők összes műveinek kiadása általában értékes, gazdagon kiállított formában és a lexikonkiadás. A német nyomdák, kiadók és könyvkereskedések a német egység megvalósulása előtti időben gyakran változtatják a helyüket: a kevésbé szigorú cenzuraviszonyok, a jobb piaclehetőségek, cégek egyesülése stb. miatt kerül erre sor. A nagyobb vállalatok általában hosszú életűek: 32 olyan cég működik ma is, amelyeknek az alapítása 1659 és 1827 közt történt.

A nevezetesebb német nyomdai és könyvkiadó-központok a 18-19. szá-

zadban Lipcse és Berlin mellett Stuttgart, München, Frankfurt am Main, de fontos vállalatok működnek Hamburgban, Heidelbergben, Göttingában, Nürnbergben, Freiburgban, Strassburgban, Hailéban, Düsseldorfban s számos más városban is.

A 18. századi hanyatlás idején - láttuk már - Lipcse volt a német könyvkultúra vezető városa. Vásárain kívül hozzájárult ehhez kedvező földrajzi helyzete Közép-Európában, továbbá azok a privilégiumok, amelyeket a szász uralkodók adtak a nyomdászoknak s nem utolsósorban a lipcsei egyetem korabeli nagy tekintélye; professzorai közé tartozott Gottsched és Gellert, akik a német irodalom irányító személyiségei voltak. A vállalkozó szellemű német nyomdászok, kiadók és könyvkereskedők kihasználták e lehetőségeket és sorra telepedtek le a városban. Az egyik legtekintélyesebb 18. századi lipcsei vállalkozás a Gleditsch-kiadó volt, amelyet még 1693-ban alapított Johann Friedrich Gleditsch és 1830-ig állt fenn, amikor is a Brockhaus vásárolta meg. - A nyomdák közül a Breitkopf-nyomda szerzett nagy tekintélyt új találmányai, szép betűtípusai s különösen művészeti és zenei kiadványai révén. A céget 1719-ben hozta létre Christoph Breitkopf, európai hírű vállalatát fia, Johann Gottlob Immanuel Breitkopf (1719-1794), a 18. század egyik legnagyobb és leg-sokoldalubb nyomdásza fejlesztette. Őt a nyomdászat elmélete és gyakorlata egyaránt érdekelte, számos új ötlet és találmány fűződik nevéhez, de - mint tudós egyéniség - írt nyomdászat-történeti munkákat is és nagy szakkönyvtárat gyűjtött össze. (Halálakor 20 000 kötetből állt.) 1745-ben vette át atyjától a nyomda vezetését. A klasszicista antikva hatására új, a réginél egyszerűbb és kevésbé cikornyás fraktur-típust metszett Dürer egykori betűelméleti műve nyomán s ezzel (megelőzve berlini nyomdásztársát, Ungert), hozzájárult német nyelvterületen a fraktur győzelméhez az antikva felett. Újfajta ötvözési eljárással megváltoztatta a betűk anyagának összetételét, keményebb és tartósabb betűket állított elő s ezzel betűöntődéje termékeit világhírűvé tette. Ő a feltalálója a kották és térképek mozgatható betűkkel való előállításának is, és a matematikai képlet-szedésnek is. Nagy személyi tekintélyénél fogva eredményesen szorgalmazta a német nyomdászati szakképzést, a tanonc- és segédoktatást. Bár Breitkopf szaktudásban, történeti és elméleti képzettségben és sokoldalúságban szinte valamennyi európai kortársát felülmulta, teljesítménye művészigleg mégis elmarad a korabeli angol és francia klasszicista nyomdászoké mögött. Kevés olyan nyomtatványa van, amely az általános színvonal felett áll, elsősorban tudós és feltaláló volt s nem a tipográfia művésze. - Kitűnően felszerelt, nagy nyomdáját fia örökölte, de ő gazdasági okokból már atyja halála után egy évvel (1795) társulni volt kénytelen Gottfried Christoph Hartelle (1762-1827) s a cég 1798-tól Breitkopf és Hartel néven működött tovább; 1800-ban Hartel lett az egyedüli tulajdonosa. Hartel irányítása alatt a vállalat fő tevékenységi területe a kottanyomás, zeneműkiadás és a zenei irodalom kiadása lett. Még a 18. század végén kiadta Mozart és Haydn összegyűjtött műveit, majd a 19. század

során Beethoven, Schumann, Chopin, Berlioz, Liszt, Schubert, Brahms, Wagner és mások első és összes kiadásait. 1830-ig a Breitkopf-féle hangjegynyomást alkalmazta zenei kiadványaiban, majd visszatért a hangjegymetszésre és a kőnyomatos kottasokszorozásra. A vállalat, amely a 19. század közepén már 400 alkalmazottat foglalkoztatott, a mai napig fennáll Breitkopf és Hartel néven.

A 18. század másik nagy lipcsei kiadója, Philipp Erasmus Reich (1717-1787) a kor kiemelkedő német íróinak kiadásával és a lipcsei könyvkereskedeleme rangjának emelésével szerzett érdemeket és elismerést. 1742-ben a Weidmann-féle könyvkereskedés üzletvezetőjeként került Lipcsébe, majd 1762-ben a cég társtulajdonosa lett. Irányításával a vállalkozás Németország legtekintélyesebb kiadójává, sortiment- és bizományi könyvkereskedésévé fejlődött. Kiadványai közül Goethe, Wieland, Lavater, Gellert, Sulzer és mások munkái emelkednek ki. 1759-től Reich adta ki a lipcsei vásári katalógusokat. A szerzők és kiadók jogainak védelme érdekében harcot kezdett az utánnyomások ellen s ezért alapította meg 1765-ben Lipcsében az első könyvkereskedő egyesületet, a későbbi Börsenverein elődjét, amelynek haláláig elnöke volt. Munkatársai elismerését fejezte ki Wieland, amikor a "nemzet első könyvkereskedőjé"-nek nevezte; mások a "német könyvkereskedelem fejedelmének" titulálták.

A német klasszikusok kiadója volt elsősorban Georg Joachim Göschen (1752-1828) is. 1785-ben alapította lipcsei kiadóját, amelyhez 1793-ban nyomdát és betűöntödét is csatolt; e nagyüzemmel 1797-ben Grimmába települt át s ott működött haláláig. Kiadványait tartalmi értékükön túl tipográfiai igényességük emeli magas rangra. Német Bodoninak és Didotnak szokták nevezni, de az angol Bulmer és Bensley is hatottak rá és klasszikus kiadásai valóban megközelítik a klasszicista nyomdatermékek művészi színvonalát. Számos első kiadást jelentetett meg Goethe (Iphigenia, 1787, Egmont, 1788, Tasso, 1790; Faust-törredék, 1790 stb.) Schiller (Don Carlos, 1787 stb.) és Klopstock munkáiból, de szép rézmetszetekkel illusztrálva kiadta Goethe (1787-1790) és Wieland (1794-1801) összes műveit és Klopstockot 12 kötetben (1798-1817). Ő kezdeményezte Németországban klasszikusok olcsó kiadását és kezdettől fogva közzétett tudományos munkákat is. A vállalatot halála után fia eladta a stuttgarti Cotta-cégnek, amely 1838-tól 1868-ig volt tulajdonosa, utána ismét önálló lett. A 19. század végén indult tudományos és ismeretterjesztő művekből álló híres enciklopedikus sorozata, a Sammlung-Göschen, amelynek több mint 1000 kötete jelent meg.

Már 19. századi alapításu a tudományos kiadványai révén világhíróvé vált Teubner-kiadó. Benedictus Gotthelf Teubner (1784-1856) 1811-ben vásárolta meg sógora lipcsei nyomdáját (a Weindell-nyomdát), majd 1823-ban kiadót csatolt hozzá. Legfontosabb kiadványai klasszika-filológiai munkák és görög-latin klasszikusok szövegkiadásai két kőnyomatos sorozatban: Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum (1849-től) és Thesaurus Linguae Latinae (1900-tól). Nagy számmal adott ki egyetemi, főiskolai és

iskolai tankönyveket és segédkönyveket, majd matematikai és természet-tudományi szakmunkákat (1894-től pl. matematikai enciklopédiát: *Enzyklopädie der mathematischen Wissenschaften*). Széles rétegek körében végzett tudománynépszerűsítő tevékenységet *Aus Natur und Geisteswelt* című, híres ismeretterjesztő sorozatával. A Teubner cég ma is fennáll, 1953 óta Stuttgartban működik.

1817-ben telepedett le Lipcsében a Friedrich Arnold Brockhaus (1772-1823) által 1805-ben Amsterdamban alapított, Brockhaus-kiadó, amely 1818-ban saját nyomdát is rendezett be. Az alapító jelentékeny szerepet játszott a kor szellemi életében több neves folyóiratával, amelyeknek a munkatársai közé híres szerzők is tartoztak (pl. Rückert, Schopenhauer, Tieck, Voss stb.). Világhírt a *Konversationslexikon* kiadásával szerzett magának, amely 1808 óta napjainkig számos újabb s javított kiadásban megjelent. A későbbi tulajdonosok - akik közül Albert Brockhaus (1855-1921) sokoldalúan képzett, művelt, nagy szervezőképességű egyénisége emelkedik ki - vezetése alatt a cég nagyvállalattá fejlődött. 1826-ban elsőnek szerezte be és alkalmazta Lipcsében a König-féle gyorsajót. Kiadói tevékenységét különböző tudományterületekre kiterjesztette, de elsősorban földrajzi kiadványai és utleírásai (pl. Stanley, Schliemann, Nansen, Sven Hedin és mások művei), valamint ismeretterjesztő munkái kiemelkedőek.

A Brockhaus-cég lexikonának 1840-től konkurrenciát jelentett a Meyer-féle *Konversationslexikon* kiadása. Joseph Meyer (1796-1856) 1826-ban alapította Gothában később nagyvállalattá fejlődött kiadóját, a Bibliographisches Institut-ot, amely 1828-ban Hildburghausenbe, 1874-ben pedig Lipcsébe települt át. J. Meyer a 19. századi német könyvkultúra egyik legjelentékenyebb, nagyon tevékeny, sokoldalú és haladó szellemű egyénisége. Kiadó, könyvkereskedő, gyáros és író volt egy személyben. Fiatal korában három évig egy londoni áruházban dolgozott mint kereskedő, majd visszatérve Gothába irodalmi tervet megvalósításához fogott. A demokratikus gondolkozású humanista kiadó jelszava: "a műveltség szabadabbá tesz", meghatározza egész tevékenységét. A kultúra demokratizálását tűzte ki célul: a német és a világirodalom kincseit, amelyek addig általában drága kiadásban jelentek meg, akarta népszerűsíteni olcsó sorozataival az alsóbb néprétegek közt, amelyek addig szinte csak borzalmas rémregényeket, primitív lovagregényeket és kalendáriumot olvastak. Először Shakespeare drámáit és W. Scott regényeit tette közzé füzetes kiadásban (1825-26); többet ő maga fordított le németre. A sorozat néhány fülete 21 000 példányban jelent meg! - Meyer ezekkel az olcsó kiadásokkal az addig Németországban ismeretlen, előfizetésen alapuló kiadási és terjesztési módot vezette be. Egyik nagyszabásúra tervezett vállalkozása, a "Miniaturbibliothek deutscher Klassiker", amely a német irodalom nagyjainak az alkotásait, mint közös nemzeti tulajdont az egész német néphez volt hivatva eljuttatni olcsó sorozat formájában, megbukott az uralkodó rétegek és a könyvkereskedőcéh ellenállásán. Meyer e miatt települt át 1828-ban kiadójával Hildburghausenbe, ahol hamarosan 100 000 példányban

adta ki a régi német klasszikusok válogatott műveit. Itt indította meg a Volksfreund című politikai lapot, amelyet szabadelvűsége és demokratikus jellege miatt a hatóságok betiltottak. A továbbiakban rendkívül nagyvonalú kiadói tevékenységbe kezdett; nevezetesen kiadványai, sorozatai az 1830-40-es évekből: az Universum című történelmi-földrajzi képes munka, amelynek 80 000-nél több előfizetője volt s időnként 12 nyelven megjelent; görög és római költők kiadásai; német klasszikusok kiadásai (Familienbibliothek, Groschenbibliothek, Nationalbibliothek címen), természettudományi (Volksbibliothek für Naturkunde) és történelmi (Geschichtsbibliothek) népszerű sorozat, földrajzi művek, térképek, művészeti munkák stb. Legnagyobb teljesítménye az 52 kötetes Grosse Konversationslexikon (1840-1852). (A Brockhaus és Meyer-féle lexikonok mellett jelent meg 1853-tól a katolikus szellemű Herder Konversationslexikon 5 kötetben.)

Halála után a Bibliographisches Institut-ot fia, Hermann Julius Meyer (1826-1909) vezette tovább atyja szellemében. Ő is kiemelkedő kiadó és haladó egyéniség volt; az 1848-i polgári forradalmi mozgalmakkal való kapcsolatai miatt 1849-ben Amerikába kellett menekülnie. New Yorkban létrehozta a Bibliographisches Institut fióközletét, 1855-ben tért vissza Németországba, 1856-ban átvette a kiadó vezetését, majd 1874-ben Lipcsébe helyezte át a vállalatot, ahol nyomdát is szerzett a kiadó és terjesztő apparátus mellé. Vezetése idején fejlődött a Bibliographisches Institut igazán korszerű nagyvállalattá. Folytatta a német és külföldi klasszikusok kiadását és a lexikonkiadást, de elsősorban tudományos munkák közzétételét szorgalmazta. 1857-ben elkészítette a Nagy Konversationslexikon kisebb, 15 kötetes kiadását; 1870-72 közt egykötetes, általános kézi lexikont, (az ún. Kis-Meyert), majd szaklexikonokat adott ki. Különböző tárgyú nagy kézikönyv-kiadványai (Der grosse Duden, Brehm: Az állatok világa, Allgemeine Naturkunde), Globus című földrajzi folyóirata (1862-66) és utikönyvei (Meyers Reisebücher, 1862-től), világhírtelmeztettek voltak. 1885-ben visszavonult a munkától és a vállalat vezetését fiának adta át. - A Meyer-család tagjai a 19. század legjelentékenyebb német kiadói közé tartoztak, a német közművelődés, irodalom és tudományos élet sokat köszönhet munkásságuknak.

Ugyancsak a közműveltség emelése és a szépirodalom terjesztése terén szerzett nagy érdemeket a Reclam-kiadó, amelyet Anton Philipp Reclam (1807-1896) alapított Lipcsében 1828-ban. Shakespeare korabeli népszerűségét és a polgári olvasóközönség érdeklődését kihasználva 1858-ban 12 kötetes olcsó Shakespeare-kiadást készített, amelynek népszerűségét bizonyítja, hogy egy éven belül 6 új kiadást ért meg. A sikertől bátorítva 1865-től már 25 kötetben adta ki Shakespeare munkáit, rendkívül olcsón, kötetenként 25 Pfennigért. Világhírt 1867-ben fiával, Hans Heinrich Reclammal együtt indított sorozatával, a Reclams Universal-Bibliothek-kel szerzett. A sorozat első füzeté Goethe Faustját tartalmazta, s a későbbiekben is a német és világirodalom legjobb alkotásait adta közre, klasszikus és modern szerzők műveit egyaránt és füzetenként mindössze

20 Pfennigért. A sorozat 1945-ig folyamatosan megjelent s 1947-ben újból megindították. 1867 és 1942 között, 75 év alatt 8000 szám látott belőle napvilágot. Ez idő alatt Shakespearet 6,4 millió, Ibsent kb. 6 millió, Dickenst 1,5 millió, Mark Twaint 776 ezer, de Platont és Kantot is 930-930 ezer, vagy Schopenhauert 860 ezer példányban tudta kiadni. Az Universal-Bibliothek ugyanis Németországon kívül is nagyon népszerű volt, világszerte olvasták, sőt mintául szolgált a hasonló tömegsorozatok kiadóinak külföldön is.

Míg a Reclam-cég német nyelven népszerűsítette a külföldi szerzők műveit is, addig a Tauchnitz-kiadó angol és amerikai írókat adott ki angol nyelven Lipcsében. A céget 1837-ben alapította Christian Bernhard Tauchnitz (1816-1895), akinek a legjelentékenyebb vállalkozása angol, később angol és amerikai szerzők műveinek kiadása volt a Collection of British (később and American) Authors című sorozatban. Az 1841 és 1939 közt megjelenő sorozatban 5400 kötet látott napvilágot, amelyek modern angol és amerikai írók legjobb műveit tartalmazták. E kötetek kedvenc olvasmányai voltak a kontinensen utazó angoloknak és amerikaiaknak s nagyon népszerűek voltak az angolul tanuló német és más európai diákok körében is. Tauchnitz eljárása a megjelentetett művek szerzőivel szemben példászerű s ez időben egyedülálló: nem volt még érvényben semmiféle nemzetközi szerzői jogi megállapodás s mégsem utánnyomásokat készített, hanem a szerzők engedélyével és önkéntes honorárium ellenében adta ki munkáikat s e műveket a Brit Birodalom és az Egyesült Államok területén nem terjesztette, amiért az angol és amerikai írók rendkívül nagyrabecsülték.

Mindezek a kiadók - s még számos más lipcsei cég is - az irodalom és a tudományok minden területére kiterjesztették tevékenységüket. A 19. század közepétől egyre több olyan vállalkozás kezd meg működését, amely már csak tudományos munkákat ad közre, vagy a tudományok területén is tovább specializálódik: egy-egy tudomány, vagy rokon ismeretágak kiadványtermését adja ki. A régi cégek közül is nem egy szakosodik, s a szakkiadók mellett szakkönyvkereskedések és speciális antikváriumok is alakulnak. Az 1780-ban alapított Barth-kiadó pl. az 1890-es évektől orvosi és természettudományi könyvek és folyóiratok kiadására specializálódik, de ugyanez a profilja a Thieme-cégnak (alap. 1886) vagy a Fock-kiadónak és antikváriumnak (alap. 1879) és a Hirzelnek (alap. 1853) is.

A Harrassowitz-kiadó és antikvárium (alap. 1822.) orientalisztikai, ókori és modern filológiai, könyv- és könyvtárügyi kiadványokkal foglalkozik, a Baedeker pedig (alap. 1827) német angol és francia nyelvű uti-könyveivel új könyvműfajt alakít ki, de fokozatosan szinte minden tudományág vagy csoport rendelkezik Lipcsében saját szakkiadóval. Lipcse jelentékeny szerepet játszott a modern német könyvművészet megeremtésében is a 19-20. század fordulóján és ma a Német Demokratikus Köztársaság könyvkulturájának egyik központja.

Frankfurt am Mainban - háttérbe szorulása után is - működött néhány

említésre méltó nyomdaipari, kiadói és kereskedő-cég. Andraa és Benjamin Krebs 1816-ban alapított nyomdájának betűműhelye, de különösen két nagyipari méretű betűöntőde a Flinsch- és a Bauer-féle szép és tartós betűkkel látott el számos korabeli német nyomdát. Johann Christian Bauer (1802-1867), az 1835-ben alapított cég tulajdonosa halálakor kb. 10 000 saját-metszésű matricát hagyott utódaira, akiknek vezetése idején az üzem a modern német könyvművészeti mozgalomba is bekapcsolódott. Nemzetközi jelentőségét mutatja, hogy 1880-tól Barcelonában, 1912-től Lipcsében és 1927-től New Yorkban is működött fiókvállalata. - A frankfurti kiadók közül a Jügel-kiadó szerzett európai hírnevet. Az 1830-as években megjelent Pocket-Novelists című sorozatában (amely tulajdonképpen Tauchnitz angol és amerikai sorozatának egyik elődje Németországban) angol írók műveit adta ki zsebformátumu papírkötésben a Rajna vidékét és a divatos német fürdőhelyeket látogató angol turisták számára. - Frankfurt am Mainban működött Németország legrégebbi és egyik legjelentékenyebb antikváriuma is, a Baer és Társa cég. Joseph Baer alapította 1785-ben és fiai fejlesztették nemzetközi jelentőségűvé. 1846 óta több mint 750 katalógust adott ki nagyértékű állományáról. Az 1848-as időkben fontos közéleti szerepe is volt; itt találkoztak rendszeresen a frankfurti szellemi élet kiemelkedő személyiségei.

Az Odera melletti Frankfurt egyik kiadójának, Chr. Friedrich Nicolai (1733-1811) írónak, a felvilágosodás idején volt fontos szerepe a német szellemi életben. A német felvilágosodás íróival és teoretikusaival (pl. Lessinggel, Mendelssohnnal) volt baráti kapcsolatban és főként az ő műveiket, valamint felvilágosult szellemű folyóiratokat adott ki.

Stuttgart a 19. század első felében vált a délnémetországi könyvkiadás és könyvkereskedelem központjává, de jelentősége azóta is növekedett. 1800 körül évente még csak 20 mű jelent meg a városban, 1846-ban már 423 s ez a szám az 1930-as évekre 1600-ra emelkedett. A stuttgarti könyvkiadás és kereskedelem felvirágzásában nagy része van az egyik leg híresebb német kiadói és könyvkereskedelmi vállalatnak, a Cotta-cégnek. A Cotta-családnak 1659 óta volt könyvkereskedése Tübingenben, amelynek a vezetését 1787-ben Johann Friedrich Cotta (1764-1832) vette át, majd 1810-ben áthelyezte Stuttgartba, ahol nyomdát is állított fel. A cég nagy hírnevét a korabeli német klasszikus írók kiadásának köszönheti. Johann Friedrich Cotta művelt, sokoldalú egyéniség volt: kiadó, politikus, és közgazdász. 1793-ban kapcsolatba került Schillerrel s ettől kezdve a költőnek majdnem minden műve nála jelent meg. Goethe - aki Schiller révén ismerte meg, - ritka jelenségnek, az írók és művészek barátjának nevezte Cottát s kései művei egész sorát vele adatta ki (Faust I. 1802; Wahlverwandtschaften, 1809; Zur Farbenlehre, 1810; Dichtung und Wahrheit, 6 köt. 1811-22; West-östlicher Divan, 1819; Schiller és Goethe levelezése 1794-től 1805-ig, 1828-29; Összes munkái, 60 köt. 1827-42; Faust II. 1832.). Goethe és Schiller mellett egész sor neves kortárs német írónak, köztük a romantika uttörőinek (Pl. A.W. Schlegel és Tieck) is kiadója lett.

Stuttgarton kívül nyomdája volt Augsburgban, amelyet az 1798-ban maga alapította híres Allgemeine Zeitung nyomására állított fel és 1827-től irodalmi és művészeti intézete Münchenben, ahol réznyomatok, térképek művészi értékű litográfiák készültek. Cotta mint régi birtokos nemes család leszármazottja s a württembergi országgyűlés tagja eredményesen tevékenykedett a közéletben is. A bécsi kongresszuson és a frankfurti szövetségi gyűlésen az utánnomlás ellen szólalt fel és a sajtószabadságért harcolt; máskor a jobbágyok helyzetének javítását követelte, szorgalmazta a gőzhajózás fejlesztését a Bodeni tavon, a Mainon és a Dunán, de legtöbbször a német vámunió előkészítéséért tett, amely első lépés volt a német államok egyesülése útján, s halála után néhány hónappal meg is valósult. - A céget utóda (fia, majd unokája) örökölték s továbbfejlesztették vásárlások, új alapítások révén. A 19. század közepén és második felében is az egyik vezető német kiadó volt s irodalmi kiadványai közt megtalálhatók ekkor is a kiemelkedő német írók munkái, de működési területe kiterjedt történeti, irodalom- és zenetörténeti és zeneművek közzétételére és terjesztésére is. 1889-ben Adolf Kröner tulajdonába ment át.

A Kröner kiadó- és könyvkereskedőcsalád nemcsak a stuttgarti, de az egységes Németország könyvkultúrájában is jelentékeny szerepet játszott a 19. század második felében. A családi vállalkozás alapjait Adolf Kröner (1836-1911) rakta le 1859-ben stuttgarti kiadója létrehozásával. 1883-ban az Ernst Keil-kiadót, 1889-ben a Cotta-céget szerezte meg és csatolta saját vállalatához és nagyszabású kiadói munkásságot folytatott. A német könyvkiadásban és könyvkereskedelemben a Börsenverein elnökeként (1882-87 és 1889-1891) számos reformot kezdeményezett és valósított meg. Fiai előbb a családi cég vezetésébe kapcsolódtak be mint résztulajdonosok, majd önállósították magukat. Alfred Kröner (1861-1922) 1898-ban alapította saját kiadóját s 1907-ben Lipcsébe helyezte át. Nietzsche műveinek a kiadása és zsebkönyvrendszere révén vált ismeretessé. Robert Kröner 1911-ben a Cotta cégnek lett az egyedüli tulajdonosa, amelyet ma az ő fia, Adolf Kröner vezet.

A Cotta- és Kröner-család mellett számos neves nyomdai és könyvkiadóvállalat működik még Stuttgartban. Legtöbbjük a 19. században jött létre, de néhány korábbi alapítású és fennáll mind a mai napig: pl. Metzler-kiadó és könyvkereskedő cég (Alapítási éve: 1862, a legrégebbi ma is működő stuttgarti vállalat, fő tevékenységi területe: közgazdaságtudomány, irodalomtörténet, klasszika-filológia és iskolakönyvek), Steinkopf-kiadó (alap.: 1792; teológia, filozófia, jog), Schweizerbart-féle kiadó és könyvkereskedelmi vállalat (1826; természettudományok), Neff-kiadó (1829; művészettörténet és szépirodalom), Enke-kiadó (1837, 1874 óta Stuttgartban; tudományos irodalom általában), Deutsche Verlagsanstalt (1848; szépirodalom, társadalomtudományok), Thienemann-kiadó (1849; illusztrált, szép kiállítású ifjúsági művek), Kohlhammer-kiadó és nyomda (1866; társadalomtudományok, történettudomány, vallástudomány), Union Deutsche Verlagsgesellschaft (1890; ismeretterjesztő irodalom, emlék-

iratok, ifjúsági művek, évkönyvek) stb., stb. - Németország második világháború utáni kettészakadása után több kelet-németországi, főként lipcsei kiadóvállalat települt át Stuttgartba, így ma a város München mellett a Német Szövetségi Köztársaság könyvkiadásának a központja.

München a 18. században a dél- és nyugatnémet, valamint a Habsburg birodalom közötti átmenő könyvkereskedelem központja volt. A német könyvkiadásban a 19. század során vált jelentékeny tényezővé. Ekkori nyomdái közül a bajor udvari nyomda tűnt ki a szépen illusztrált Fliegende Blätter kiadásával, valamint a Knorr és Hirth-cég művészi tipográfiájával. Georg Hirth volt a kezdeményezője Münchenben az 1880-as években meginduló könyvművészeti törekvéseknek is. - Szépirodalmi művek kiadása terén van kiemelkedő jelentősége három müncheni kiadónak. A Langen-kiadó, amelyet 1893-ban alapított Albert Langen, az 1896 óta megjelentetett híres Simplizissimus című satirikus hetilap kiadása mellett főként a korabeli skandináv realista írók (Björnson, Hamsun, Lagerlöf, Gunnarson stb.) műveinek német nyelvű közzétételével szerzett érdemeket. Georg Müller 1903-as alapítású kiadója egyrészt szintén a modern irodalmi áramlatokat támogatta (pl. Strindberget, Wedekindet adta ki), másrészt klasszikus kiadásai révén tűnt ki. E két cég 1932-ben egyesült. Az 1904-ben Reinhardt Piper (1879-1953) által alapított Piper-kiadó elsőnek tette közzé Németországban Dosztojevszkij összes munkáit, de szépirodalmi kiadványain kívül filozófiai (pl. Schopenhauer, Buddha) és művészeti kiadványai is világszerte ismertek. Híres sorozata a Piper-Bücherei. - A különböző müncheni tudományos kiadók közül említésre érdemesek: a Beck-féle kiadó és könyvkereskedelmi vállalat (alapítási éve 1783, 1889 óta Münchenben; jog, történettudomány, filozófia, evangélikus teológia); a Bruckmann-kiadó (1858, 1863 óta Münchenben, történettudomány, művészet, szépirodalom); az Oldenburg-kiadó (1858, természet- és társadalomtudományi művek általában, iskolakönyvek); a Langewiesche-Brandt-cég (1906; a német szellemi élet nagyjainak levelezései, életrajzok, antológiák) stb. - Münchenben működik az európai könyvritkaságok világhírű antikváriuma, amelyet Jacques Rosenthal (1854-1937) alapított 1895-ben. Fennállása alatt több mint 100 antikvár-katalógust bocsátott ki, s mint kiadó fontos bibliográfiai műveket is közzétett, köztük pl. Apponyi Sándor *Hungarica c.* munkáját.

Nem vehetjük számba a számos német városban alakult és működő nyomdaipari és kiadóvállalatok közül még a legfontosabbakat sem, holott nem egynek a kiadványai világszerte elterjedtek és Magyarországon is ismertté váltak. Vázlatos körképünket Berlin könyvkulturájának rövid áttekintésével fejezzük be, amelyről említettük, hogy a 19. században kezdett hatékonyabban fejlődni s a 19-20. század fordulójára emelkedett fel Lipcse mellé, sőt megelőzte azt nyomdáinak, kiadóinak és kiadványaiknak nagyobb számával; ma Lipcsével együtt a Német Demokratikus Köztársaság nyomdaiparának és könyvkiadásának központja. 1750-ben 11, 1800-ban 21, 1856-ban 62, 1880-ban már 255, 1913-ban 725, 1928-ban pedig 1548 a berlini nyomdák száma. Hasonló jellegű fejlődést mutat a kiadó- és könyvkereske-

dőcégek számának az emelkedése is: 1750-ben 13, 1800-ban 229, 1928-ban 929 kiadói és könyvkereskedelmi vállalat működött Berlinben. E fejlődés politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális háttérét Poroszországnak a német államok közötti egyre erősödő vezetős szerepe magyarázza. Berlin előbb mint porosz főváros, 1871-től pedig mint német birodalmi főváros lakosai számát tekintve is legnagyobb települése lesz Németországnak. Növekszik a politikai intézményeinek, iskoláinak, kulturális intézményeinek és szervezeteinek, ipari, kereskedelmi és egyéb vállalatainak a száma is. Tőkeerős nyomdaipari és könyvkiadói vállalkozások alakulhatnak, amelyek az időközben végbement nyomdatechnikai forradalom új találmányait alkalmazva hatalmas kiadványtermést állítanak elő.

A 18. század közepén és második felében lassan meginduló fejlődést különösen két kiadói tevékenységet is folytató nyomdai üzem segítette: a Decker- és az Unger-nyomda. A Decker nyomdászcsalád, amelynek tevékenysége visszanyulik a 17. század első feléig, Baselben, Breitsachban és Colmarban működött, a berlini nyomdát Georg Jacob Decker (1732-1799) szervezte s 1763-ban lett egyedüli tulajdonosa. Betűöntődjét a kor leghíresebb európai klasszicista nyomdászeitől (Baskerville, Didot, Bodoni, az ifjabb Fournier) vásárolt betűtípusokkal szerelte fel és hamarosan kiadót is csatolt a nyomdához. 1765-ben udvari nyomdász címet kapott. Szép kiállítású kiadványai közül Nagy Frigyes műveinek 25 kötetes kiadása emelkedik ki. (1782 és 1789 közt jelent meg.) A nyomdát 1792-ben azonos nevű fia vette át és Berlin legnagyobb nyomdai üzemévé fejlesztette. 1810-ben ő alkalmazta először Berlinben a litográfiát. - A Decker-nyomdában tanult a 18. század másik kiemelkedő német könyvnyomtatója, Johann Friedrich Unger (1753-1804). 1780-ban nyitott nyomdát, majd 1791-ben betűöntődjét is. Nagy érdeme a német betűtörténetben - ahogy láttuk - a fraktur reformja, egyszerűsítése a klasszicista antikva nyomán (Unger-fraktur). Sokat foglalkoztatta a megújuló és rézmetszéssel szemben egyre inkább előtérbe kerülő fametszőművészet is, 1800-ban a fametszés tanára lett a berlini művészeti akadémián. Mint kiadó - Cottához és Göschenhez hasonlóan - a korabeli német klasszikus írók művészi szintű kiadását tekintette főfeladatának. Goethe műveinek egész sorát adta ki (Das römische Karneval, 1789; Wilhelm Meisters Lehrjahre, 4 köt. 1795-96; Neue Schriften 7 köt. 1792-1800 stb.); Schillertől a Jungfrau von Orleans-t (1802), Schlegelnek és Tiecknek is több munkáját. A nyomdát Unger halála után néhány évig özvegye vezette, majd 1821-ben eladásra került. - E két kiemelkedő officina mellett szép és izléses kiadványai miatt megemlítendő még a 18. századból Ludwig Philipp Wegener 1781-től működő nyomdája.

A 18-19. századi berlini könyvkereskedők közül két, már az előző században keletkezett s még a 20. században is tevékenykedő cég folytatott élénk kiadói munkásságot. Az 1614-ben Rupert Völker által alapított legkorábbi berlini könyvkereskedés a 18. század közepétől Haude és Spener-kiadó néven működött s a 19. században közgazdaságtudományi kiadványai révén keltett elismerést. Johann Michael Rüdiger 1693-ban felállított ke-

reszkedelmi és kiadói vállalatát pedig 1751-ben Christlan Friedrich Voss vette át, aki Lessing, Herder, Jean Paul és Nagy Frigyes műveit adta ki a 18. század második felében.

A 19. században, a nyomdászat nagyipari időszakában rendezték már be a Porosz Állami Nyomdát (1851), amely 1879-ben az 1877-ben alapított Bírodalmi Nyomdába olvadt. A Bírodalmi Nyomda nemcsak az állami értékpapírok és hivatalos nyomtatványok készítésével foglalkozott, hanem művészi értékű egyéb nyomtatványok kiadására is felhasználta modern technikai felszerelését: leghíresebb ilyen kiadványai régi mesterek grafikáinak az eredetiekhez hű utánnyomásai, amelyeket 1889-től előbb kötetekben, majd laponként jelentetett meg. A 19. század során mind több nyomda és kiadó alakul vagy telepszik le Berlinben. Az általános profilu cégek mellett már korán kezdenek szakosodni a könyvkiadók és könyvkereskedések s a század második felében számos nagy teljesítőképességű szakkiadó működik Berlinben: az 1816-ban alapított Hirschwald-kiadó az orvostudományi, a Gropius-cég (alap. 1827) az építészet, a Heymann (1836 óta Berlinben) a jog- és államtudományok, a Parey-cég (alap. 1848) a mezőgazdasági tudományok kiadására és terjesztésére specializálódott. - A 19. és 20. század legnagyobb német irodalmi kiadóját, a Fischer-céget Samuel Fischer (1859-1934) alapította 1886-ban Berlinben. A modern német és világirodalom szinte minden számottevő íróját kiadta, sokat közülük összkiadásban (pl. Dehmel, Fontane, G. Hauptmann, Hesse, Hofmannstahl, Th. Mann, Schnitzler, Björnson, Ibsen, Shaw és mások összes műveit, továbbá J. Conrad, Giono, F. Kafka, Werfel, Wilder, St. Zweig és számos más szerző munkáit.). - Az 1842-ben Julius Springer (1817-1877) által alapított Springer-kiadó a természet- és orvostudományok területéről adta ki a szakkönyvek és szakfolyóiratok rendkívül nagy mennyiségét. Nemzetközi hírne emelkedett monográfiák és kézikönyvek egész sora mellett 1945-ig 110 szakfolyóiratot jelentetett meg.

A század második felében nagy újságkiadók is alakultak, melyek korszerűen felszerelt nagy nyomdákkal rendelkeztek és időszakai sajtótermékek mellett tömegkönyveket is állítottak elő. Legnevezetesebb lap- és könyvkiadók: a Mosse- (1867), a Stilke- (1872) és az Ullstein-cég (1877). A Stilke-cég szervezte meg az 1880-as években a németországi pályaudvari könyvkereskedelmet. - A technikailag fejlett berlini nyomdaipar és kiadói apparátus 1908-ban már Németország egész kiadványtermésének 22%-át állította elő; 1928-ban pedig itt működött az ország kiadóinak 42%-a.

Németország könyvtermelése a 20. század első negyedének a végére a világ élvonalába emelkedett, számszerűen megelőzte minden más ország könyvkiadását. 1922-ben Németországban 30 804 könyv jelent meg, utána Japán következett 13 081, majd Nagybritannia 10 842, Franciaország 8515, az Amerikai Egyesült Államok 7252 könyvvel. (A kimutatás csak a könyvkereskedelmi forgalomba került könyveket tartalmazza, a folyóiratok nélkül.) A német könyv világszerte elterjedt, de különösen Közép-Európában biztosított magának monopolhelyzetet. A magyar olvasók hosszú időn ke-

resztül - a német nyelv hazai elterjedettsége, Magyarország és a német nyelvterület szoros kapcsolata, s a magyar könyvkiadás fejletlensége miatt - szintén a német könyvön keresztül szereztek tudomást a világirodalom, de különösen a nemzetközi tudományos fejlődés fontos eredményeiről és eseményeiről. A német könyvkultúra ismertetése során számbavett kiadók termékeinek jó része elterjedt s ma is ismert Magyarországon, a hazai közkönyvtárakban is megtalálható; ezért is szoltunk bővebben a németországi fejlődésről. A 18-19. században számos magyar munka, nem egyszer a hazai cenzura miatt, Németországban jelent meg (pl. Táncsics művei a lipcsei Wigand-cégnél). A kapcsolat azonban nem volt egyértelműen kedvező. A 18. század során, a török kiűzése után német nyomdászok és könyvkereskedők is telepedtek le Magyarországon, akik közül néhányan ugyan magyar könyvek kiadására is vállalkoztak, de többségük a német könyv és szellemiség propagátora lett s kiadványaival a magyar könyvet szorította háttérbe még a 19. század 40-es éveiben is, a nemzeti jellegű magyar könyvkultúra megerősödésének időszakában.

Ausztria

A német hegemoniáért Poroszországgal versengő Ausztria a 18. és 19. században jóval nagyobb volt, mint ma. Az osztrák Habsburgok birodalmához tartozott - Ausztria mai területén kívül - Közép- és Kelet-Európa tetemes része. A 15-16. században kiterjesztették hatalmukat Burgundiára, Szlovéniára, Magyarország nagyrészére, Cseh- és Morvaországra, Sziléziára. A 17. század végi török elleni háborúik során megszerezték Magyarország majdnem egész területét, a 18. század eleji spanyol örökösödési háborúban Lombardiát (Olaszország), és a mai Belgium egyes részeit. Lengyelország 18. század végi felosztásakor Galiciát és Krakkót, és ugyancsak a 18. század végén a törököktől Bukovinát. Ausztria területe tehát hatalmas volt, a birodalom lakosainak száma nagy, a különböző árucikkek, köztük a könyvek piaca is jelentékeny. A feudális, soknemzetiségű államban meginduló polgárosodás rengeteg ellentmondást hozott felszínre. A 18. században fejlődésnek indult manufaktúrális ipar és a kereskedelem a feudális megkötöttségekkel találta szemben magát, emiatt a kialakuló polgárság antifeudális törekvéseinek adott hangot, a számos nem német nép a birodalmon belül függetlenségi és nemzeti törekvéseit juttatta kifejezésre, - különösen a francia felvilágosodás és a forradalmi események hatására, amelyeknek termékei a Habsburg birodalom területére is eljutottak és eszméik az osztrák polgári és értelmiségi rétegek mellett a nemzetiségek körében is élénk visszhangot váltottak ki. E törekvéseket, melyeknek a könyv- és könyvtárkultúra terén is megvan a maguk vetülete, az osztrák feudális állam belső elnyomó és gyarmatosító politikája igyekezett egy ideig akadályozni, de Mária Terézia s főként II. József felvilágosult abszolutista reformpolitikája idején jelentékeny polgári jellegű fejlődés indulhatott meg mind a politikai és gazdasági, mind a kulturális életben, a könyv- és könyvtári kultúra terén is.

A felvilágosult abszolutizmus tipikus közép- és kelet-európai jelenség. E területek feudális államainak uralkodói a nyugat-európai kapitalista fejlődés megindulása nyomán s különösen a francia felvilágosodás hatására felfismerik a polgárosodás szükségességét és feltartóztathatatlanságát. S ezért, hogy az alulról jövő kezdeményezések élet tompítsák és saját uralmukat biztosítani tudják, felülről, rendeletileg számos, a polgári fejlődést elősegítő reformot vezettek be (II. Frigyes, Nagy Katalin stb.). Reformintézkedéseik révén a kulturális élet fejlődése elől is eltűnt számos

akadály. Mária Terézia és II. József alatt Ausztria területén jelentősen fejlődött a közoktatás (Ratio Educationis), enyhült a cenzura, csökkent az egyház befolyása és térrel hódított a világi szellem. Uralkodásuk kedvező feltételeket teremtett a könyvkultúra fejlődése számára is: az általános gazdasági haladás keretében fejlődött a nyomdaipar, a művészetek és tudományok fejlődése gyarapította a kiadványok számát, a cenzura enyhítése révén haladó művek is jelenhettek meg, azzal, hogy a cenzurát kivették a papság kezéből, a világi szellem terjedése elől gördítették el az akadályokat. II. József különösen az időszakai sajtó cenzuráját enyhítette és egy rendeletével megengedte, hogy az örökös tartományokban mindenki ott ahol akar, betűöntődet és más nyomdai üzemet állíthasson fel.

A jozefinista politika kedvező eredményeit a magyarországi Martinovics-mozgalom leverése és a francia forradalom után a megerősödő feudális kormányzat majdnem teljesen megsemmisítette. Ausztria a Szent-Szövetség tagjaként a szabad gondolat és az európai szabadságmozgalmak elnyomója lett és Metternich vezetésével a 19. század első felében erős feudális abszolutista hatalommá fejlődött. Az 1848-i osztálypolgári forradalom megszüntette a feudális viszonyokat, de bukása után továbbélt az abszolutizmus és Ausztria az 1867-es kiegyezéssel létrejött Osztrák-Magyar Monarchián belül is vezetőszerepet játszott. Ez az abszolutista gyarmatosító politika főként a Habsburg birodalomhoz, majd a Monarchiához tartozó népek ellen irányult és a belső gazdasági fejlődésnek kedvezett. Ausztriában tehát megindulhatott a 19. század első felében a kapitalizálódás, fejlődött a nagyipar és a 19. század második felében a nagyipari nyomdászat is kialakult.

Az ország szellemi életének, a nyomdászatnak és a könyvkiadásnak is Bécs volt a központja. A város a 19. században, Mária Terézia és II. József uralkodása alatt fejlődött fontos európai művelődési centrummá, a francia felvilágosodás eredményeinek közvetítőjévé Közép- és Kelet-Európa felé. Itt ismerkedtek meg pl. Bessenyei és testőrirótársai a felvilágosult eszmeáramlatokkal. A német könyvkultúrában is vezető szerepe volt Lipcse és Berlin mellett a 18. században. A század kiemelkedő bécsi nyomdászai és kiadói: A Trattner-család, Joseph Lorenz Kurzböck és Leopold Johann Kaliwoda.

A Trattner-család nyomdáját Johann Thomas Trattner (1717-1798) alapította, aki Magyarországon született, Kőszeg mellett. 15 éves korában, 1732-ben Johann Peter Gehlen bécsi nyomdájában lett inas; ekkor indult el rendkívül eredményes nyomdász pályára. 1748-ban saját nyomdát szerzett és egy év múlva már a bécsi egyetem nyomdásza lett. 1750-ben már 16 sajtón nyomtatott. Foglalkozott könyvkereskedéssel is és 1751-ben már mint udvari könyvkereskedő kapott privilégiumot. Mária Terézia megbízásából az ifjú II. József számára kis nyomdát szerelt fel és megtanította a nyomdászatra. Később betűöntődet, betű- és rézmetszőműhelyt, könyvkötészetet is rendezett be, majd papírmalmot is szerzett magának. Egyéniségét rendkívüli szakértelem és okosság, de ugyanakkor ravaszság és

üzleti szempontból kiméletlenség jellemzi. Az udvar és a vásárlóközönség kegyét egyaránt megnyerte és rendkívül gazdag ember lett. Elsősorban üzletember volt. Üzeme különösen Mária Terézia alatt virágzott; ekkor számos privilégiumot szerzett. Mint udvari könyvkereskedő naptárak kiadására, mint egyetemi nyomdász az összes iskolakönyvek és katolikus vallási kiadványok kinyomtatására kapott előjogokat. Ezzel olyan korabeli tömegkiadványok előállítására terén lett egyeduralgkodó, amelyek a legnagyobb anyagi hasznot biztosították. II. József szabadabb fejlődést biztosító rendelkezései, amelyek számos privilégiumot megszüntettek és minden téren nagyobb szabadságot biztosítottak a többi nyomdászoknak és könyvkereskedőknek is s ezzel lehetővé tették az egészségesebb versenyt, nem kedveztek Trattnernek.

Kollegái ellenérzését nemcsak privilégiumaival váltotta ki, hanem jogosulatlan utánnomásaival is. A nála megjelent sikeres, jövedelmező munkákat engedélyük és a szerző hozzájárulása nélkül tömegesen adta ki; a nyomdásznak tehát konkurrenciát csinált, a szerzőnek viszont nem fizetett tiszteletdíjat, s így mindkettőt megkárosította. A leggyűlöletesebb dolgokat a német klasszikusok gátlástalan utánnomásával követte el. E tisztességtelen módszerekkel külföldi utazásai során létesített üzleti kapcsolatai révén Trattner rendkívül nagy vagyónra tett szert. 1773-ban hatalmas vállalatai számára Bécsben külön székházat építtetett, az ún. Trattnerhofot, de bécsi üzletén kívül a Habsburg birodalom számos városában voltak fiókvállalatai: Innsbruckban, Triesztben, Linzben, Pesten, Zágrábban és Varasdón nyomdája, nyolc városban könyvkereskedése. 1783-ban felállított pesti nyomdáját unokaöccse, Trattner Mátyás vezette, majd ennek fiára, ifj. Trattner János Tamásra szállt.

J. Th. Trattner nemcsak utánnomással károsította meg nyomdász-kortársait, hanem a különböző találmányok önkényes bevezetésével is. Éles szemmel figyelte a nyomdaipar fejlődését, minden új találmányról tudomást szerzett. Pl. Breitkopf új eljárását, - hangjegyek mozgatható jelekkel való szedését és nyomását is azonnal bevezette. Így keletkezett egyik legjobb kiadványa: Gluck Alcestisének partitúrája. Bár rengeteg munkát adott ki, nyomtatványai tartalmilag és művészileg egyaránt érték-telen vagy kisértékű tömegkiadványok (naptár, iskolakönyv, imakönyv). Liberálisabb szellemű könyvet sohasem bocsátott ki, irodalmi értékűt is keveset. Az említett Gluck-kottán kívül csak néhány figyelemre méltó munkája van, pl. Osszián költeményeinek kiadása, amelyet Michael Denis rendezett sajtó alá, vagy ugyancsak Denis: Einleitung in die Bücherkunde (1777-96) című kétkötetes munkája és Nachtrag zu Wiens Buchdrucker-Geschichte (1793) c. műve. Üzemeiben elég sok magyar vagy magyar vonatkozású mű is megjelent. - A nagy vagyon mellett a hivatalos rang is kijutott Trattnernek: Ferenc császár birodalmi lovaggá nevezte ki, II. Józseftől ausztriai, II. Lipóttól pedig magyar nemességet kapott, Petrőzai előnévvel.

Johann Thomas Trattner egy átmeneti korszak új típusu nyomdásza

volt. Nem patriarchális főnök már, hanem kapitalista üzletember feudális viszonyok között, aki a császári udvar kegyét és a feudalizmusból adódó összes előnyöket felhasználta, de ezeket kapitalista üzleti kiméletlenséggel és gátlástalansággal párosította, hogy üzemeit és üzleteit anyagilag felvirágoztassa.

Trattner mellett a kor másik nagy bécsi nyomdásza Joseph Lorenz Kurzböck (1736-1792) volt, de nála sokkal rokonszenvesebb egyéniség. Atyja, Gregor Kurzböck egyetemi nyomdász mellett tanulta meg a könyvnyomtatást, 1755-ben átvette az üzemet, és rövid idő alatt érdemlegesen fejlesztette. Művelt, széles látókörű nyomdász volt, s ezért az udvar mint udvari nyomdászt 1770-ben egy idegennyelvű nyomda felállításával bízta meg és 20 éves privilégiumot adott neki, hogy a Habsburg birodalom területén vagy határaival szomszédos részekben élő népek számára kiadványokat készítsen: horvát, román, trák, orosz, görög, héber és egyéb keleti nyelveken. A magyar egyetemi nyomda mellett e nyomda kiadványainak jelentékeny szerepük van e népek könyvkulturájának fejlesztésében. Számosan közülük ugyanis török uralom alatt éltek s mivel a törökök tiltották a nyomdászatot, saját nyomdákkal és nemzeti nyelvű kiadványokkal nem rendelkeztek. Kurzböck saját betűmetsző műhelyt és betűöntödét is állított fel, ahol nyomdája számára keleti betűtipusokat készített. Idegennyelvű kiadványai tipográfiailag szépek, gondos szedéssel, nyomással és jó papíron készültek. A nyomdai munka mellett irodalmi tevékenységet is folytatott, elsősorban olasz szerzők műveit fordította németre. Nyomdászati érdemeiért az udvartól 1776-ban nemességet kapott, 1789-ben pedig birodalmi lovag lett. Nyomdáját 1805-ben özvegye Anton Schmidnek adta el, aki keleti betűvel 148 munkát készített.

A 18. század harmadik jeles bécsi könyvnyomtatója Leopold Johann Kaliwoda (1705-1781) cseh származású volt, de Bécsben született. 1734-ben nyomdát, majd 1750-ben betűöntödét szerzett az osztrák fővárosban. Betűöntödéje más nyomdákat is ellátott különböző betűtipusokkal s ezzel fontos feladatot vállalt, mert az első betűöntő műhely volt Bécsben. Nyomdája színvonalas munkákat állított elő, tevékenységére felfigyeltek a hivatalos körök is. Előbb az udvari tanács nyomdásza lett, majd a bécsi egyetemé és a városi hatóságé is. Különösen rézmetszetekkel illusztrált kiadványai nevezeteseek; köztük olyan botanikai munkák, amelyek többszáz rézmetszetes növényábrázolást tartalmaznak. Kaliwoda nyomdáját és kiadóját 1775-ben Joseph Geroldnak adta el. A ma is fennálló Gerold-cég a 19. században jelentékeny kiadó- és nyomdavállalattá fejlődött Bécsben; itt nyomtatták pl. Alios Senefeldernek a könyomtatásról írt könyvét (Lehrbuch der Steyndruckerey. 1818).

A 18-19. század fordulóján megszorodnak a nyomdák és könyvkiadók száma az osztrák birodalom területén s fokozatosan egyre több nagyobb vállalkozás is alakul. Erősen kapcsolódik még a Trattner-hagyományhoz Joseph Georg Trassler (1759-1816) nyomdász és kiadó tevékenysége. Trassler Trattnernél volt nyomdai művezető, majd 1779-ben saját nyomdát

rendezett be Troppauban, ahol néhány év múlva már 25 sajtón nyomtatott. 1786-ban Brünmben nyitott nyomdát (60 sajtóval), majd egy harmadikat Krakóban, amelyet azonban 1795-ben a bécsi udvarral szembenálló lengyelek elpusztítottak. Brünni nyomdájához betüöntödét, rézmetszőműhelyt és kártyagyárat is csatolt. Kiadványai jó része - Trattner példájára - utánnyomás volt, de kiadott nagyértékű munkákat (német klasszikus szerzők művei, Adelung híres szótára), amelyekből többet a szabadkőműves páholyok rendeltek nála és ingyen terjesztettek az alsóbb néprétegek közt felvilágosító célzattal. - Trassler utódai alatt a brünni és troppai nyomda és kiadó nagyvállalattá fejlődött. Kiadványaik a 19. század elején nagyobb részt a romantika szellemében fogant tömegnyomtatványok (ájtatos és épületes könyvek, imakönyvek stb.), de megjelentették pl. Beethoven Krisztus az Olajfák hegyén című művét, W. Scott munkáit németül, továbbá Anastasius Grün, Grillparzer és más német írók alkotásait is.

Bécsnek az a nagy nyomdaipari vállalata, amely a nyomdászat nagyipari korszakának technikai találmányait is felhasználta már, az 1804-ben alapított Osztrák Államnyomda volt. A napóleoni háborúk okozta bonyolult politikai viszonyok miatt működését csak 1814-ben tudta megkezdeni. Első igazgatója Joseph Vinzenz Degen (1761-1827), aki mint könyvkereskedő és udvari nyomdász megbízásból már előbb is készítette az állami nyomtatványokat. Az üzem működése Alois Auer (1813-1869) igazgatása idején lendült fel. Auer energikus vállalkozó szellemű, okos, művelt ember volt. Pályáját nyomdai szedőként kezdte és 28 éves korában, 1841-ben nevezték ki az Állami Nyomda igazgatójává. Átszervezte az üzemet, felújította és gyarapította a betűkészletet és új technikai felszerelésekkel is ellátta a nyomdát, bevezette a 19. századi nyomdaipari találmányok egész sorát, sőt neki magának is volt néhány találmánya és ujitása. Vezetése alatt a nyomda korszerű berendezése és kiváló munkája révén világhírűvé vált. 1850-ben már a világ első sokszorosító intézetei közé tartozott, 868 alkalmazottat foglalkoztatott és a sokszorosítás minden fajtáját művelte: a szedés és nyomás mellett a fametszést, a litográfiát, a réz- és acélmetszést, a különböző kémiai eljárásokat stb. 1860-ban hozzácsatolták a Wiener Zeitung című hivatalos lap nyomdáját. Auert, aki megírta a nyomda történetét is (Geschichte der Wiener Hof und Staatsdruckerel. 1851), 1866-ban nyugdíjazták. Utódai alatt az üzem lassabban fejlődött, de az osztrák nyomdai és grafikai ipar élén állt még a 20. században is.

A 19. század közepétől az osztrák tőkés gazdasági fejlődés nyomán egyre több korszerű nyomdai üzem és nagy kiadóvállalat alakul Ausztria területén is. Színes nyomtatványai révén tűnt ki pl. Heinrich Reiss és Ludwig Lott bécsi nyomdája, de nagy érdemeket szerzett a nyomtatás terén az 1888-ban keletkezett állami Grafikai Tan- és Kísérleti Intézet, a Freytag és Berndt-féle térképnyomda, az Osztrák Nemzeti Bank bankjegynyomdája, továbbá az Elbemühl-, Holzhausen-, Jasper- és még számos más magáncég. Ausztriában is megindult a könyvkiadók szakosodása. A bécsi Pikler-cég iskolakönyveket, a Hartleben-kiadó tudományos munká-

kat, az Urban és Schwarzenberg, amelynek Bécsen kívül Münchenben és Berlinben is voltak vállalatai, orvosi és természettudományos munkákat, a 16. századi alapítású innsbrucki Wagner-féle egyetemi könyvkereskedés, amely 1830-ban Ausztriában elsőnek vezette be a gyorsajót, osztrák tudósok munkáit adta ki elsősorban. Ma is működő híres 19. századi bécsi zenei kiadók: az Universal-Edition, a Doblinger- és az Artaria-cég (az utóbbi egyben művészeti kiadó is).

Az osztrák könyvkultúra fejlődésével együtt megkezdődik az osztrák kiadók és könyvkereskedők szervezkedése is. 1807-ben a bécsi cégek létrehozzák a maguk egyesületét, amely később az 1825-ben megalakuló Börsenverein tagja lesz. 1859-ben önálló osztrák kiadói és könyvkereskedő egyesület jön létre: Verein Österreichischer Buchhandler, amely a monarchia idején, 1888-tól Verein der Österreichischen-Ungarischen Buchhandler néven a magyarországi cégeket is magában foglalja. Magyarországnak azonban már korábban is (a 16. század óta) szorosak voltak a kapcsolatai az osztrák könyvkultúrával. A 18-19. században különösen sok magyar könyv készült és jelent meg Ausztriában, főként Bécsben. Itt láttak napvilágot pl. Bessenyei felvilágosult röpiratai, néhány első magyar hírlap is, s számos más munka még a reformkorban és a 19. század második felében is. Magyarország területén - a németekkel együtt - a 18. században megjelentek a betelepülő osztrák nyomdászok és könyvkereskedők is, akik elsősorban német könyveket terjesztettek és adtak ki s ezzel a felvilágosodás idején és reformkorban megújuló magyar nemzeti irodalom és könyvkiadás fejlődését és az olvasközönség magyarosodását hátráltatták. A polgárosodó magyar könyvkultúrának - az általános gyarmatosító tendenciák mellett - az ő közvetlen tevékenységüket is le kellett győznie.

Csehország és Szlovákia

A Csehszlovák Köztársaság mint egységes állam 1918-ban alakult, előtte az ország két nagy része, Csehország és Szlovákia évszázadokon keresztül külön állami keretben élt. Csehország a Német-Római császársághoz, majd a Habsburg-bírodalomhoz tartozott s így közvetlenül érte minden téren (a könyv- és könyvtári kultúra terén is) a német illetve osztrák hatás. Szlovákia fejlődését pedig, amely Magyarország része volt, közvetlenül és elsősorban a magyar történelmi fejlődés határozta meg, de közvetve, Magyarországon keresztül az osztrák gyarmatosító törekvések is befolyásolták.

Csehország már a 12. században a Német-római birodalom részévé vált s a 13. századtól egyre több német telepes, főleg kézműves, de mellettük sok feudális ur is telepedett le az ország területén. 1620-ban mint örökös tartományt olvasztották be a Habsburg-bírodalomba s ettől kezdve az osztrák politika akadályozta a nemzeti fejlődést. A gyarmati helyzetben levő országban a 18. század során indult meg a polgári fejlődés, de a gazdasági életet még a 19. században is a német és osztrák tőke irányította. A 19. század első felében, ahogy a Habsburg-bírodalom szinte minden tartományában, Csehországban is nemzeti mozgalmak kezdődtek Ausztria és az osztrák befolyás ellen, és az önálló polgári fejlődésért. Két irányzat állt szemben egymással: a radikális demokraták, akik önálló cseh állam létrehozását és a feudalizmus megszüntetését tüzték ki célul, és a liberális burzsoázia képviselői, akik a Habsburg birodalom átszervezését követelték federatív alapon (ausztro-szlavizmus). Az 1848-as forradalmi események után a liberális burzsoázia kerekedett felül s bár a Habsburgokkal szembenállt és a cseheknek több jogot követelt, a monarchiát - egyrészt előnyös gazdasági helyzete, másrészt a közben megerősödő munkásmozgalomtól való félelme miatt - nem akarta megszüntetni. A polgári és nemzeti célzatu mozgalmak közös osztrákkellenes és ugyanakkor egymás elleni harca során erősen fejlődött a nemzeti kultúra: a tudományos élet és az irodalom, valamint velük együtt a könyv- és könyvtári kultúra is. Így jöttek létre a különálló, sajátosan cseh könyvkultúra feltételei, amely a 20. század elejére alakult ki, de igazi polgári jellegű fejlődésére csak a csehszlovák állam létrejötte, 1920 után kerülhetett sor.

A német és osztrák gyarmatosító politika miatt a régebbi cseh könyv-

kultúra (a 15. századtól egészen a 18. századig) nem önálló, nemzeti arculatu képződmény, hanem elsősorban és nagyobb részt az osztrák, illetve a német könyvkultúra része. Az ország területén főként német és osztrák nyomdászok és könyvkereskedők működtek, akik cseh nyelvű könyveket nagyon kis számban adtak ki. A cseh nemzeti könyvkultúra fejlődését elsősorban az olyan eléggé elszigetelt kiadói próbálkozások szolgálták, mint pl. a cseh-testvérek antifeudális és protestáns szektájának kiadói tevékenysége a 16-17. században, de ők is lengyel területen működtek, Lissában, ahol cseh nyelvű műveken kívül lengyel, latin és német könyveket is kiadtak, köztük a híres cseh pedagógus, Comenius (Komensky) műveit. A harmincéves háború után megerősödő ellenreformáció a protestáns törekvéseket visszaszorította, a cseh könyvkultúra területén sem történhetett említésre méltó fejlődés a 18. század közepéig. A 17-18. században a prágai jezsuita akadémiai nyomdának volt vezető szerepe a könyvkiadásban. -

A cseh nyomdászat és könyvkiadás központja a 17-18. században Prága volt, de még a főváros könyvkulturáját is Bécs erős hatása határozta meg. Megnyilatkozott ez többek között abban is, hogy az antikva mellett, illetve annak a rovására elterjedtek a különböző fraktur betűtipusok. Még a 18. század végén is számos olyan cseh nyelvű nyomtatvány jelenik meg Prágában, amelyeket teljesen fraktural szedtek és nyomtattak. A 18. században számos nyomda működik Csehország területén, köztük osztrák nyomdák fiókvállalatai (pl. Trattneré Prágában vagy Trassler troppai és brünni nyomdája), de kezd megerősödni a cseh nyomdászat és könyvkiadás is.

A nyomdatermékek tipográfiai színvonala alacsony vagy közepes, nagyon kevés a kiemelkedő nyomdászgyeiség. Ismertebb korabeli prágai nyomdászok: Karl Franz Rosenmüller, Karel Jan Hraba, de elsősorban Johann Nepomuk Ferdinand Schönfeld. Rosenmüller a 18. század kezdetén állította fel üzemét, amely 1741-től mint cseh udvari nyomda működött tovább, termékei szép kiállítású, reprezentatív kiadványok. Az 1750-ben született Schönfeld 1770 körül rendezte be egészen kis műhelyét, amelyet Trattnerhez hasonlóan, ügyessége és könyörtelen törtétese révén fejlesztett sokoldalú, jól felszerelt nyomdává s így szerzett magának nagy tekintélyt és vagyont. Ő volt a prágai egyetem nyomdásza is. A 18. századi prágai nyomdák közül a tanítóképzőintézet 1776-ban alapított nyomdája emelkedett ki leginkább cseh-nemzeti szellemű kiadói tevékenysége révén. A 19. században folytatódik a nyomdák és kiadók számszerűgyarapodása, és egyre több technikailag is korszerűen berendezett cég jön létre. Ezek közül - magyar vonatkozása miatt is - a prágai G. Haas-féle üzemet emeljük ki. A 19. század közepén és második felében ez a nyomda volt a legnevezetesebb cseh nyomdaipari vállalat, amely az ország határain is tulterjedő hírnevét nagy teljesítményű betűöntődjének köszönhetette. A magyarországi nyomdák jó részét is ez a betűöntőde látta el különféle betűtipusokkal.

A szlovák fejlődés, 1918-ig a magyarral haladt együtt, de a 19. század elejétől itt is megfigyelhető, hogy a nemzeti törekvések hatására egyfajta sajátos nemzeti fejlődés indult meg, mely szembenállt a magyarral,

de nemegyszer haladó magyarországi mozgalmakkal is és az osztrák elnyomó politkát erősíti. (1848-ban pl. szlovák polgári nacionalista politikusok, mint J. M. Hurban és mások, a szlovák népet igyekeznek szembeállítani a magyar forradalommal, s ennek eredményeként történnek is magyarellenek felkelések.) A 19. század első felében a szlovák polgári értelmiség (J. Kollár, L. Štur stb.) vezetésével bontakozott ki kulturális téren is jelentékeny eredményeket hozó nemzeti mozgalom: kialakult a szlovák irodalmi nyelv, önálló irodalmi és kulturális fejlődés indult meg és ekkorra nyulnak vissza a saját könyvkultúra kezdetek is. A szlovákok saját nyomdákkal nem rendelkeztek, kiadványaik nagy részét bécsi és magyarországi nyomdák állították elő még a 19. század végén is. Különösen a nagyszombati, majd pesti egyetemi nyomda készített sok szlovák nyelvű kiadványt, elsősorban iskolai tankönyveket, naptárakat, imakönyveket, egyházi énekeskönyveket és egyéb vallásos tárgyú munkákat. De magyarországi (köztük kisebb részben felvidéki szász) nyomdákban látott napvilágot a szlovák irodalmi és politikai művek jórésze is, köztük pl. folyóiratok és hírlapok. A Nép Barátja című 1848-49-es magyar néplap szlovák kiadása, a Prjatel Ludu nagyon népszerű volt a szlovák olvasók körében. A 19. század második felében a szlovákok kulturális autonómiára törekedtek, s ezért alapítottak 1863-ban önálló szlovák kulturális és nevelési egyesületet Turócszentmártonban, a Matica Slovenskát. Az egyesület előadásokat tartott, iskolákat állított fel, népszerű könyveket adott ki, könyveket és kéziratokat gyűjtött. (Könyvtára ma szlovák nemzeti könyvtár.) Számos eszközzel és módon igyekezett fejleszteni a szlovák nemzeti kulturális és gazdasági életet. Tevékenységét 12 év után 1875-ben a magyar hatóságok betiltották, s csak 1919-ben folytathatta újra a Csehszlovák Köztársaság megalakulása után. Szlovákia ezen belül is megőrizte kulturális életének és könyvkultúrájának a csehekétől eltérő számos sajátosságát.

Svájc

Svájcnak, mint tulajdonképpen német lakosú országnak, a könyvkultúrája erősen kapcsolódik a többi német nyelvterület könyvkultúrájához, annak ellenére, hogy Svájc független állami életet élt a 15. század óta (a 13-15. században a Német-római birodalomhoz tartozott). Az ország azonban még a 18. század végén sem volt egységes államalakulat, 13 kanton laza szövetségéből állt s e területi megosztottság lassította a polgári fejlődést. A napóleoni háborúk idején Svájc területén létrejött a központosított helvét köztársaság, de ezt az 1802-i ellenforradalom megszüntette s az ország újból kantonok szövetsége lett. Számuk a bécsi kongresszus után 22-re emelkedett s így a politikai és gazdasági megosztottság a 19. század első felében is gátja volt a korszerű fejlődésnek. A bécsi kongresszus azonban kimondta Svájc "örökös semlegességét" is, ami jó nemzetközi kapcsolatokat, nagy tőkebeáramlást eredményezett és segítette a kapitalista fejlődést, amely elől az 1848-i polgári forradalom elhárította a politikai és jogi akadályokat is. Az új polgári alkotmány Svájcot központosított kormányzattal rendelkező szövetségi állammá alakította; uralomra került a polgárság s olyan ütemű gazdasági fellendülés kezdődött, amely a korszerű nyomdai alapjául is szolgált.

Svájc könyvkultúrája a középkortól kezdve az európai fejlődés élvonalában állt. Fontos szerepe volt e téren a reformációnak, elsősorban a két svájci reformátor, Kálvin és Zwingli működésének. Az európai reformáció küzdelmeiben a svájci nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem fontos szerepet játszott, a Svájcban készült protestáns kiadványok számos országba eljutottak a 16. és 17. század során is. A 17. században némi hanyatlás mutatkozik, de a svájci felvilágosodás idején, a 18. század közepén újból emelkedésnek indul az ország könyvkultúrája. Nagy szerepe van ebben Rousseau nagy európai népszerűségének is, aki hosszabb ideig élt Svájcban, továbbá az ország élénk 18. századi szellemi, irodalmi életének (pl. Bodmer és Breitinger svájci írók vitája Gottscheddel a klasszicizmusról az egész német irodalom fejlődését érintő elvi-esztétikai harc volt). A könyvkultúra iránti érdeklődés kedvezett a nyomdatechnika fejlődésének. A baseli Haas-nyomda és betüöntöde Svájc legrégebbi s még ma is működő betüöntő üzeme ekkor kezdett fellendülni. Tulajdonosa Wilhelm Haas (1741-1800) számos újítással korszerűsítette: megjavította

a betűöntőtechnikát, feltalálta a teljesen vasból készülő kézi sajtót, ki-dolgozta a térképszedés egyfajta eljárását stb.; s e találmányait más nyomdákban is elterjesztette. Könyvművészeti szempontból is figyelemre-méltóak a zürichi Orell-Campe kiadó kiadványai, köztük Salomon Gessner svájci költő német és francia munkái, amelyeket ő maga illusztrált (réz-metszetes vignetták, könyvdiszek rokokó stílusban).

Ez a 18. században meginduló fejlődés a 19. században teljesedett ki, a század második felében már több nagyüzem és kiadói részvénytársaság működött. A megélénkülő politikai élet gazdag időszaki sajtót hozott létre, 1867 táján majdnem 400 hírlap és folyóirat jelent meg Svájc területén. Továbbfejlődtek és korszerűsödtek a már az előző században is működő üzemek: a Haas-betűöntőde, de különösen az Orell-Campe cég, amely Orell-Füssli néven 1890-ben részvénytársasággá alakult át és - kiadói tevékenysége mellett - az ekkor ismert összes sokszorosító, nyomdaipari és grafikai eljárást is magas művészi szinten művelte; a 19. század végén - 20. század elején egy ideig nála készültek a magyar bankjegyek is. A legnagyobb könyvkiadó és nyomdaipari vállalat az 1772-ben alapított einsiedelni Benziger-cég volt a 19. század második felében. Kiadón és nyomdán kívül grafikai műintézettel, nagy könyvkereskedelmi hálózattal és könyvkötő nagyüzemmel is rendelkezett s csak a nyomdájában 700-nál több ember dolgozott 1870 körül. Három német városban (Waldshut, Köln, Strassburg) is nyitott fiókvállalatokat és 1897-ben részvénytársasággá alakult át. Kiadványai kifejezetten katolikus szemléletűek: imakönyvek, vallási díszművek, tudományos, művészi és szépirodalmi munkák és katolikus folyóiratok. - Szakkiadói közül kiemelkedik a Hung és Társa zenei kiadó, -

Semleges helyzete révén a 19. század második felében Svájc a demokratikus és forradalmi emigráció egyik központja volt. (Hosszu ideig és több ízben ott tartózkodott pl. Lenin is.) Ennek is megvan a vetülete a svájci könyvkiadásban a 19-20. század fordulóján, amikor is sok radikális és szocialista tendenciájú mű jelenik meg, amelyeket elsősorban az emigránsok saját országaiban terjesztenek, nemegyszer illegálisan.

Svájc könyvkiadása, ahogy az ország lakossága is, három nyelvű. (A lakosság megoszlása: 70% német, 20% francia, 10% olasz.) Az egész könyvtermés kb. 75%-a német, 20%-a francia, 2%-a olasz, 3%-a pedig más nyelveken jelent meg a 20. század elején. A könyvkiadók és könyvkereskedők egyesülete 1849-ben alakult Schweizer Buchhändlerverein néven, majd később a német és francia nyelvű kiadók külön egyesületbe tömörültek, amelyeket egy csúcsegyesület fog össze. Közös kétnyelvű szaklapot is indítottak: Der Schweizer Buchhandel - La Librairie Suisse. A németnyelvű könyvkiadás fontosabb centrumai Zürich, Basel és Bern, a franciáé Genf és Lausanne.

Olaszország

Itália korábbi virágzása után, a 18. században sokat veszített nemzetközi jelentőségéből. Ennek főoka, hogy a tengeri kereskedelem, amely az Appenini-félsziget gazdasági, társadalmi és kulturális fellendülésének egyik forrása és tényezője volt, áttevődött a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra. Visszavetette a fejlődést az a körülmény is, hogy az ország területe a 15. század végétől, illetve a 16. századtól szinte állandóan idegen uralom alatt volt. Egyes részei időnként önállósultak, de a többi spanyol, osztrák, francia uralom alatt állt a 18. század végéig, s az önállósult területek sem tudtak egységes nemzetté szerveződni. A 18. század második felében a félsziget mezőgazdaságilag és iparilag egyaránt fejlettebb és sűrűbben lakott északi részén gazdasági fellendülés kezdődött és elterjedtek az országban a felvilágosodás eszméi. A napóleoni háborúk okozta itáliai változások segítették a nemzeti egységért és a polgári haladásért megindult belső küzdelmet. A francia hadsereg szinte egész Itáliát megszállta, Napóleon előbb önálló köztársaságokat hozott létre, demokratikus polgári alkotmánnyal, majd 1805-ben saját uralma alatt központi államot létesített, a köztársaságokat Itáliai Királyság néven egyesítette. A francia forradalom eszméi talaján indult meg az a nagy politikai és kulturális mozgalom, mely a polgári haladásért, a nemzeti egységért és a függetlenségért a 18. század végén és a 19. század elején eredményesen folyt: a risorgimento (ujjászületés). A mozgalom a különböző polgári rétegekre és széles néptömegekre támaszkodott s rengetet kiadványban propagálta politikai célkitűzéseit. Célja elsősorban az idegen uralom elleni küzdelem volt, a Szent Szövetség ugyanis visszaállította a napóleoni háború előtti viszonyokat s Itália újból idegen, elsősorban osztrák uralom alá került.

Az 1830-40-es években a nemzeti egységért és függetlenségért folyó harcnak két fő irányzata fejlődött ki: a Mazzini-vezette polgári demokratikus Ifjú Itália mozgalom és egy mérsékeltliberális irányzat Cavour vezetésével, amely monarchikus formában képzelte el a nemzeti egységet. Az 1848-as forradalmi mozgalmakban a radikálisabb irány győzött s demokratikus köztársaságot hozott létre, de a reakció osztrák segítséggel felülkerekedett és a 19. sz. második felében a monarchikus uton, "felülről" történő egyesítés került előtérbe. Így jött létre 1861-ben Cavour miniszte-

terelnök vezetésével, II. Victor Emánuel szárd király uralma alatt az Olasz Királyság, mely 1870-re Itália egész területére kiterjedt. Olaszország monarchikus állam lett. Északon számottevő polgári gazdasági fejlődés indult meg, délen azonban megmaradtak a feudális viszonyok (ezek nyomai még ma is megvannak). A 19. század második felében megerősödött a munkásmozgalom, 1882-ben megalakult az Olasz Munkáspárt.

A 19. századi polgári politikai és kulturális törekvések tartalmilag nyomot hagytak az olasz könyvkulturán, de művészileg ez az időszak az olasz nyomdászat és könyvkiadás hanyatló korszaka. Az olasz könyvkultúra virágkora a humanizmus időszakára és a 18. század végére esik: a 15-16. században elsősorban Aldus Manutius, a 18. században pedig Bodoni nevéhez kapcsolódik. A közbeeső kor és az utána következő 19. század tehát a hanyatlás jeleit mutatják, újabb fellendülés majd csak a 20. században következik be. A könyvkultúra súlypontja a gazdaságilag és kulturális téren is fejlettebb északi területekre esik. Itt Velence, Milano, Torino és Firenze az említésreméltó városok, valamint az ország fővárosa: Róma, melynek jelentősége a 19. század közepe óta a mai napig folytonosan emelkedik a nyomdászat és a könyvkiadás terén.

A 18. század második felének - említettük már -, Bodoni, a pármai herceg udvari nyomdása volt a legkiemelkedőbb olasz nyomdászegyenysége, aki egyben az európai klasszicista könyvművészetnek egyik legnagyobb alakja. Ő és a vele egyidőben működő jelentékenyebb olasz nyomdászok is, általában klasszikus és régebbi olasz szerzők munkáit adják közre, neves kortárs szerzőket (Goldoni kivételével) nem adnak ki. Bodoni e kortársai, akik persze nem érik el az ő teljesítményének színvonalát, gazdagon illusztrált, pompás rézmetszetes könyveket alkotnak, tehetős, szűkebb közönség részére. Különösen Velence néhány nyomdájában készülnek ilyenfajta luxuskiadványok: a Remondini-nyomdában, Antonio Zattánál és az Albrizzi-család nyomdájában. Antonio Zatta élénk kiadói tevékenységet fejtett ki a tudományok minden területén, adott ki ujságokat s egy 56 kötetes olasz irodalmi sorozatot is (Parnasso Italiano, 1784-1802). Leghíresebb illusztrált munkái: Dante 3 kötetes Divina Commediája (1757-58), Carlo Goldoni vígjátékainak 44 kötetes összkiadása (1788-95) és Ariosto Orlandó Furiosoja 4 kötetben (1772-73). Kiadványainak díszítettségét, már-már tuldisítettségét mutatja, hogy a Goldoni-sorozat kb. 400, az Ariosto-mű pedig 1900-nál is több rézmetszetes illusztrációt, könyvdiszt tartalmaz. - Az Albrizzi-féle kiadványok közül Tasso Megszabadított Jeruzsálmának rézmetszetes kiadása (1745) emelkedik ki.

Velence mellett Modena és Padua jelentékeny olasz nyomdászvárosok a 18. század második felében. Modenában a Soliani-nyomdászcsalád tevékenysége (1648-1870) figyelemreméltó, Paduában a Tipografia del Seminero és a Volpi-Cominiana-nyomda emelkedik ki illusztrált munkái révén. A szemináriumi nyomda főként klasszikus szerzőket adott ki és enciklopedikus munkákat, amelyek a katolicizmus szellemében értelmezték az ismereteket és tudományokat. A Volpi-Cominiana-nyomdát a Volpi-testvérek

elsősorban görög, római és olasz klasszikusok kiadására alapították s vezetésével Giuseppe Cominot bízták meg. A nyomda termékei luxuskiadványok voltak.

Az olasz könyvkiadás és nyomdászat két mai központja Milano és Róma, már a 18. században (sőt az előző időszakban) is vezetőszerepet játszott Itáliában. Különösen tudományos szempontból fontosak a milánói Stamperia Palatina kiadványai. A nyomdát 1721-ben állította fel a Società Palatina, amelynek fő tevékenységi területe az olasz történeti források kutatása volt s nyomdája e kutatások eredményeit tette közzé. Legnevezetesebb kiadványa a L.A. Muratori kiadásában 1723-tól megjelenő Rerum Italicarum Scriptores. A korabeli olasz városok közül Milánóban jelent meg a legtöbb kiadvány, évente kb. 1000 új mű. A kor neves milánói kiadói voltak még: Bettoni, Silvestri és a Società dei Classici. - A 18. századi római cégek közül nagy híre volt Giovanni Battista Piranesi nyomdájának. Világhírű Calcográfiája (1761) a régi Rómát ábrázoló rézmetszetekeket tartalmaz. Nyomdáját fia, Francesco Piranesi örökölte és vezette tovább. Látványosságzámba ment Róma másik híres és nagy teljesítőképességű nyomda üze me, a Tipografia della Congregazione de Propaganda Fide. E pápai propagandanyomdát még a 17. században, 1626-ban alapította VIII. Orbán a katolikus egyház hittérítő tevékenységének támogatására. A 18. században már 23 nyelven nyomtatott egyházi munkákat, imakönyveket, nyelvtanokat és szótárakat a katolikus vallást terjesztő missziók számára. A nyomdát, amelyben Bodoni is tanult, Napóleon kifosztotta, a betűkészlet nagyrésztét Franciaországba vitte s ez csak 1814 után került vissza Rómába. 1910-ben a Vatikáni Nyomdával (Stamperia Vaticana) egyesült s azóta Tipografia Poliglotta Vaticana néven működik.

A 18. század végéig kb. 70 olasz városban terjedt el a könyvnyomtatás. A 19. század közepére ez a szám megsokszorozódott, 1850 körül Itália területén a nyomdák száma 600-ra emelkedett. Számszerűleg tehát nagy a fejlődés a nyomdaiparban, de már az alkalmazottak száma is mutatja az elmaradottságot: a 600 nyomdában a tulajdonosok mellett kb. 5000 ember dolgozik, egy-egy nyomdára tehát átlagosan is alig több mint 9 fő jut. Az olasz nyomdák tehát általában kis műhelyek, a nagyipari korszakot jellemző nagykapacitású üzem Itáliában alig van. A nyomdák felszerelése is elavult: kb. 2000 kézisajtó és csak néhány gyorsajtó működik a 19. század közepén. A munkastílus tehát korszerűtlen, nem nagyipari, de a színvonal kevés kivétellel mégsem a kézműiparra jellemző izlést, magas színvonalú tipográfiát mutatja, általában rendkívül alacsony vagy legfeljebb közepes.

Ennek az elmaradottnak a nemzeti egység hiánya, a lassu polgári fejlődésen és a gazdasági fellendülésen kívül más okai is vannak. Az idegen megszállás és a feudalizmus miatti cenzúra számos tartalmilag fontos munka közzétételét akadályozta meg. Az olasz könyvnek - más korabeli nyugat-európai országokhoz képest elég kicsi volt a piaca. Olaszországnak gyarmatai nincsenek, az ország lakosságának kb. fele analfabéta, elsősor-

ban a déli részek elmaradottsága miatt, Itálián kívül az olasz-lakta terület igen csekély (Svájcban a lakosság nem egészen 10%-a). Az olasz könyvnek tehát nincs megfelelő területe, közönsége, az olasz könyvkultúra a 19. század nagyobbik részében nem nemzetközi tényező, csupán helyi jelentősége van.

A fejlődés a nemzeti egység megteremtése után, a 19. század második felében indul meg. Ekkor alakul meg az Olasz Könyvkiadók Egyesülete (*Associazione Italiana Editori* - 1860), amely később szaklapot is indít (*Giornale della Libreria*; - 1888) s az olasz könyvkultúra a 20. században lesz újból nemzetközi jelentőségű a korszerű technikai fejlődés, továbbá a könyvtérzés tartalmi és a kiadványok tipográfiai színvonalának emelkedése révén.

A 19. század második felének és a 20. századnak jelentékeny kiadói és nyomdái is Rómában és az északolaszországi városokban (főként Milánóban) működnek. Rómában 1836-ban még csak 125 mű jelent meg, az akkori itáliai könyvtérzésnek mindössze 4%-a. 1884-ben már 48 könyv- és 6 zeneműkiadó és kereskedelem van a városban, ugyanekkor (1883) Milánóban összesen 69. Milánó ma is megelőzi Rómát a könyvtérzés mennyiségét és a nyomdák, kiadók, könyvkereskedések számát tekintve is. A város a 19. század óta az olasz lapkiadásnak is központja: 1836-ban 19, 1871-ben 92, 1876-ban 138 lap jelent meg itt. - A 19. század második felében is folytatják tevékenységüket a már említett nagy cégek sőt több korszerű nagyüzem is fejlődik, de újak is alakulnak. Megtöbbször a könyvkiadás szakosodása, az általános profilú kiadók mellett főként művészeti és zeneműkiadók keletkeznek. A könyvkereskedelemben általános fejlődésen belül figyelemre méltó az antikvár-kereskedelemben fellendülése (alapja a magas színvonalú régi olasz könyvművészet és könyvkiadás). Nevezetesen újabb könyvkiadók, nyomdai és kereskedelmi cégek Milánóban a Hoepli-féle kiadó és könyvkereskedelmi vállalat és két zeneműkiadó, a Ricordi és Sonzogno. A Hoepli-céget a svájci származású Ulrico Hoepli (1847-1935) alapította 1871-ben. Könyvkereskedelmi részlege (antikvárium is) a legjelentősebbek egyike Olaszországban, mint kiadó elsősorban a műszaki irodalom terén kiemelkedő. A Ricordi és Sonzogno zeneműkiadók világszerte ismertek; kiadói tevékenységük túlterjed Olaszország határain, a legkülönbözőbb nemzetiségű régi és kortárs szerzők zeneműveit adják ki. - Olaszország legszínvonalasabb tudományos antikváriumát Firenzében alapította Leo S. Olshki; 1886 óta Veronában működik. Állományáról számos értékes katalógus jelent meg s az Olshki-cég több bibliofil folyóiratot, művészeti és kézirat-reprodukciókat is kiadott a századforduló óta. 1946-ban a kiadó elvált az antikváriumtól és mint bibliográfiai és művészettörténeti kiadóvállalat tevékenykedik. - A művelődés és irodalom demokratizálása terén van nagy jelentősége az 1873-ban alapított és még ma is működő Sansoni kiadóvállalatnak. Főként tudományos műveket, olasz és külföldi klasszikusokat és folyóiratokat adott ki. Első nevezetes kiadványa: Vasari művészéletrajzai (1876). Egy ideig a belső munkatársa volt a

Nobel-díjas olasz költő, Carducci; ő állította össze a kiadó egyik híres sorozatának, "Az olasz klasszikusok iskolai könyvtára"-nak tervezetét. A Sansoni-cég korszerű fordításban népszerűsített számos külföldi író; köztük Shakespearét (teljes kiadásban), Goethét, Dosztojevszkijt stb. - Elsősorban ezeknek a kiadóknak köszönhető, hogy az olasz könyvkultúra a 19. század közepi elmaradottságából a 20. század elején ismét európai színvonalra emelkedett.

Spanyolország

Spanyolországban már a 15. században létrejött az ország politikai egysége feudális abszolútizmus formájában, amely erősen támaszkodott a katolikus egyházra (inkvizíció). A 16. század során az ország jelentékeny területekkel gyarapodott, az Ibériai-félszigeten kívül megszerezte a Baleari-szigeteket, Itália és Németalföld különböző részeit, majd Közép- és Dél-Amerika nagyrészét. Spanyolország így hatalmas gyarmatbirodalom lett, politikailag és gazdaságilag is jelentékeny tényező. 16. század végi és a 17. századi háborúiban azonban sorozatos vereségeket szenvedett és nemzetközi tekintélye meglehetősen hanyatlott. A 18. század elején a spanyol örökösödési háborúban pedig elvesztette - többek között - németalföldi és itáliai területeit. A 18. század második felében lassu polgári jellegű gazdasági fejlődés indult meg a széthulló gyarmatbirodalomban, elsősorban a manufaktúrális ipar területén.

A felvilágosodás itt is "felvilágosult abszolútizmus" formájában jelentkezett és a polgári fejlődést segítő reformokat eredményezett. Jelentékeny kulturális fellendülés következett Bourbon III. Károly uralkodása alatt (1759-1788), aki nagyvonalúan támogatta a tudományokat és művészeteket s a nyomdászatot is. Uralkodása alatt üzték ki az országból a jezsuitákat (1767) s ez a világi jellegű kultúra megerősödése terén fontos lépést jelentett.

1808-tól 1813-ig Napóleon seregei megszállva tartották Spanyolországot is, de több nemzeti felkelés tört ki ellenük, és végül angol segítséggel kiűzték az országból a francia csapatokat. E nemzeti felkelések során, 1808-1814 közt polgári forradalom zajlott le, amely polgári alkotmányt fogadott el, de 1814-ben VII. Ferdinánd visszatért a trónra és visszaállította a feudális abszolútizmust. Az uralomra került feudális abszolútizmus erejét azonban meggyengítette az 1810-1826 közötti dél-amerikai függetlenségi háború, amelynek során a közép- és dél-amerikai gyarmatok sorra elszakadtak a spanyol anyaországtól, s végül csak Kubát és Puerto Ricot tudta megtartani. Az 1808-1814 közötti polgári forradalomon kívül a 19. század folyamán még négy másik polgári forradalom zajlott le, de valamennyi rövid ideig tartott és kevés eredményt ért el. A feudális-klerikális erők végül is győztek és visszaszerezték hatalmukat.

A kapitalista fejlődést a polgári forradalom következetes végigvitele

nélkül Spanyolországban nagyon lassu volt. Lassan fejlődött az ipar, a nagyipar is, s ez kihatott a nyomdászatra s ezen keresztül az egész könyvkultúrára. Hátráltatta a nyomdászat és könyvkiadás fejlődését a szigorú cenzúra is, amely csak a felvilágosult abszolutizmus és a 19. századi polgári forradalmak idején enyhült lényegesen, vagy szűnt meg időlegesen.

A spanyol könyvkultúrára ez a történelmi-politikai fejlődés nyomta rá a bélyegét. A középkor-végi és az újkor-eleji virágzás után a 17. századi általános hanyatlás során a nyomdászat, a könyvművészet is visszaesett. A spanyol feudális állam szoros összefonódása a katolikus egyházzal a könyvkultúra terén abban mutatkozott meg, hogy a kiadványok közt még a 18. század első felében is tulsúlyban voltak az egyházi tárgyú és főként a szertartásokhoz szükséges liturgikus könyvek. Az inkvizíció és a jezsuiták uralma idején kevés jelentékeny nyomdai teljesítmény született. Fordulat a felvilágosult abszolutista III. Károly alatt történt. Az ő liberális uralkodása idején a nyomdászok számos kedvező privilégiumot kaptak. III. Károly annak a Ferdinánd pármai hercegnek volt a nagybátyja, aki Bodonit Pármában messzemenően támogatta; ő pedig a 18. század legnagyobb európai hírű spanyol nyomdászának Joaquín Ibarrának lett a mecénása.

Ibarra 1725-ben született Saragosában; atyja is nyomdász volt. Madridban működött és rendkívüli képességei révén nagyon fiatalon felkeltette az uralkodó figyelmét és elnyerte a királyi könyvnyomtató címet. Később nyomdásza lett a spanyol akadémiának is. Művei felette állnak a korabeli spanyol és európai könyvtermésnek, a klasszicista nyomdászat legjobb termékei közé tartoznak. Különösen három kiadványa kiemelkedő: Sallustius műveinek spanyol fordítása (1772), amelyet az Antonio Espinosa által létrehozott kurzívval nyomtatott (amatőrkiadást is készített belőle 120 példányban); továbbá Cervantes Don Quijotéjának négykötetes illusztrált kiadása, az un. "akadémiai kiadás" (1780) és egy latin nyelvű Biblia (1780). 1783-ban belekezdett egy ugyancsak jelentékeny négykötetes mű nyomtatásába, Nicolas Antonio "Biblioteca Hispana, Vetus et Nova" c. spanyol irodalomtörténetébe, de ennek a befejezését nem érte meg. 1875-ben Madridban meghalt. (A mű özvegye irányításával készült el.)

Ibarra munkái kitűnő tipográfiájuk, izléses fejlécek, iniciálék és rézmetszetes illusztrációik révén kétségtelenül az európai klasszicizmus kiemelkedő nyomdászati és könyvművészeti eredményei közé tartoznak. A nyomdászat-történeti írók véleménye azonban megoszlik róla. Egyesek szerint Bodoninál is nagyobb művész, mások csupán utánzójának tartják. Munkásságára tipográfiai, művészi szempontból kétségtelenül hatottak Bodoni kiadványai, de hatottak rá más klasszicista nyomdászok is, pl. az angol Baskerville. Ez a hatás azonban nem utánzásban nyilvánult meg nála, csak ösztönzést kapott tőlük, elsősorban Bodonitól. A klasszicista nyomdatermékek közt művei egészen sajátosak, egyéniek, sőt spanyolos jellegűek. Nemzeti karakterű tipográfiát teremtett, amelynek Spanyolországban sem előzménye, sem folytatása nincsen.

Ibarra mellett két spanyol nyomdász méltó még említésre a 18. század második felében: az ugyancsak madridi Antonio de Sancha (1728-90) és Valenciában Benito Monfort (1716-85).

A 19. század eleji restauráció után a spanyol nyomdaiparban ismét hanyatlás következett be. A könyvkultúra belső helyzete az olaszhoz volt hasonló. Itt is kevés a jelentékeny nagy nyomda, sok a gyengén felszerelt, elavult kisüzem. Spanyolország helyzete annyival volt jobb, hogy gyarmatai révén jelentékeny külső piaccal rendelkezett. A gyarmatbirodalom a 19. század első felében bomlásnak indult ugyan, de a Közép- és Dél-Amerikában alakult spanyol nyelvű nemzeti államok spanyol könyvek iránti igénye ezután is megvolt, és ezt az igényt megfelelő saját nyomdai kapacitás hiányában önmaguk nem tudták kielégíteni s így továbbra is a spanyolországi nyomdatermékek vásárlói maradtak. Spanyolország könyvexportja tehát a 19. század során meglehetősen nagy volt és az ebből származó anyagi haszon bizonyos mértékű fejlődési lehetőséget biztosított. A spanyol könyvkultúra azonban csak a 20. század első évtizedeiben tudott magának újból nemzetközileg is fontos helyet kivívni.

A legfontosabb könyvkiadó és kereskedő várossá Barcelona fejlődött s utána következett Madrid. Ismertebb nagy spanyol kiadók: az Espasa-Calpe-cég, a Salvat, Labor, Aguilar, Sopana stb. Különösen az 1908-ban alapított Espasa-Calpe kiadó és könyvkereskedő cég rendelkezik kiterjedt hálózattal s bonyolítja le az exportkereskedelem nagyrészét is. Leányvállalatai vannak Spanyolamerikában: Buenos Aires-ben, Mexikóban és Habanában. Legnevezetesebb kiadványai: híres enciklopédiája (Enciclopedia Universal Ilustrada "Espasa"), spanyol utikönyvei, továbbá történeti, irodalom- és művészettörténeti munkák, köztük a spanyol tudományos akadémia publikációi. A 20. század elején fellendülő spanyol könyvkultúrát a 30-as években erősen visszaveti a polgárháború, majd a Franco-rendszer szigorú cenzurája.

Portugália

Történeti fejlődése és könyvkulturájának alakulása is sok szempontból hasonló Spanyolországéhoz.

Az ország 15-16. századi tengerentúli hódításai során nagy gyarmatbirodalmat épített ki (Madeira, Azori-szigetek, Portugál Guinea, Zöldfoki-szigetek, Tanger, Angola, Brazília, Makao, Afrika egyes részei stb.) s ez az anyaországban rendkívüli gazdasági fellendülést eredményezett. 1581-1640 között Portugália spanyol uralom alatt volt és csak nemzeti felkeléssel szabadult meg alóla. Függetlenségét visszanyerte ugyan, de korábbi gyarmatbirodalmát és nagyhatalmi helyzetét sohasem. A 17. században és a 18. század elején itt is minden téren - a gazdasági életben és a kultúrában egyaránt - a hanyatlás jelei mutatkoznak s majd a 18. század második felében ugyanezek a területeken fellendülés következik be.

I. József király és minisztere, Pombal a felvilágosult abszolutizmus szellemében számos reformot vezet be a feudalizmus gyengítésére és a polgári fejlődés támogatására, hatékonyan támogatják a polgári jellegű kulturális törekvéseket is. A század végén, a francia forradalom után azonban újból megerősödik a feudalizmus, amely a különböző 19. századi polgári forradalmi felkeléseket is leveri. A feudalizmust formailag csak az 1910-es polgári forradalom számolja fel; az állam köztársasággá alakul, de a feudalizmus sok maradványa továbbél és megmarad az egyház nagy vagyona és hatalma is.

A 16-17. században a könyvnyomtatás - Spanyolországhoz hasonlóan - itt is egészen jelentéktelen s alacsony színvonalu. E téren is csak a 18. század második felében történik változás, amikor az említett I. József, felvilágosult minisztere, Pombal (1699-1782) ösztönzésére 1768-ban felállítja a portugál állami nyomdát, Királyi Nyomda (Impressão Regia) néven. A nyomdának már a következő évben (1769) kiadványai jelennek meg. Első igazgatója - 1769-től 1801-ig Miguel Manescal da Costa volt, aki a nyomdához betüöntödét s betű- és rézmetszőműhelyt is csatolt. Az ő idejében - a hivatalos kiadványok és nyomtatványok mellett - főként iskolakönyveket nyomtattak, de a nyomda a 19. század során kiemelkedő tudományos munkákat is jelentetett meg. A lassu kapitalista fejlődés miatt jelentékeny nagyipari nyomdászat a 19. században sem fejlődhetett ki, de ez a nyomda állami támogatással mindvégig nagy kapacitással dolgozott s még ma is

fennáll mint nemzeti nyomda. (Imprensa Nacional.) A 19. századi portugál könyvkultúra központja Liszabon. Itt is figyelembe kell venni azt a kedvező tényt, hogy a belső piac mellett jórészt Portugália látja el kiadványokkal a portugál nyelvű dél-amerikai államot, Braziliát, valamint a gyarmatok portugál nyelvű lakosait is.

Németalföld: Hollandia, Belgium

1579-ig Németalföldhöz tartozott a mai Hollandia és Belgium területe, valamint Franciaország egyrésze is. Ebben az évben a spanyolok elleni németalföldi polgári forradalom eredményeként megalakult a holland polgári köztársaság, Hollandia önálló állam lett, de Belgium továbbra is a spanyol Habsburgok uralma alatt maradt.

Hollandia

A németalföldi forradalom az első győztes polgári forradalom volt Európában, nyomában gyors gazdasági fejlődés indult meg, s Hollandia a 17. században Európa egyik leggazdagabb állama lett, a korabeli kapitalizmus mintaállama. Nagy tengeri kereskedelme s a 17. század első felében megszerzett gyarmatai erősen hozzájárultak e nagymértékű fejlődéséhez. Az 1602-ben alakult Holland Kelet-Indiai Társaság vezetésével gyarmatosították Indonézia nagyrészét, Ceylont, Fokföldet, a Holland Antillákat, Holland Guayanát stb. Hollandia a 17-18. századi angol-holland háborúkban elvesztette gyarmatai egy részét és a tengeri kereskedelemben Anglia mögé szorult, de továbbra is fontos tényező maradt a világkereskedelemben. 1795-ben Napóleon megszállta Hollandiát, területén előbb megalakította a Batáviai Köztársaságot, majd ezt 1806-ban Holland Királysággá alakította át. 1810-től 1813-ig az ország a francia birodalomhoz tartozott. A bécsi kongresszus (1814-1815) egyesítette Hollandiát és Belgiumot Egyesült Németalföldi Királyság néven, amelyből 1830-ban Belgium forradalmi harcok révén kivált s 1839-től 1890-ig Luxemburggal personáluniót alakítva külön állami életet élt. Ekkor jöttek létre a mai politikai határok.

A gyarmatokból származó tőke segítségével Hollandiában intenzív volt a tőkés gazdasági, elsősorban ipari fejlődés. Számtalán munkásosztály alakult ki, s a munkásmozgalom hamar megindult. Már 1850-ben létrejött Amsterdamban az első szakszervezet és 1894-ben megalakult a Holland Szociáldemokrata Párt. A szakszervezeti tevékenység jelentékeny munkáskulturát fejlesztett ki és a könyvkultúra terén is fontos eredményei voltak.

A polgári könyvkultúra a polgárság gazdasági megerősödése révén

már a középkor végén felvirágzott. A németalföldi könyvkereskedelem szoros kapcsolatban volt a híres frankfurti és lipcsei könyvvásárokkal s a 16. század második felétől az európai könyvkereskedelem élén állt. A könyvkultúra virágkora a 17. századra esik, elsősorban az Elzevirek, továbbá Blaeu (Misztótfalusi nála tanult), Wettstein és Walsberghe működése idejére, akik valamennyien nyomdászok, kiadók, könyvkereskedők és könyvkötők is voltak.

A 18. században az előzőhöz képest hanyatlás tapasztalható. Egyetlen európai hírű nyomda keletkezett csak ekkor: az Enschedé-nyomda. Isaac Enschedé (1681-1761) alapította 1703-ban Harlemben, majd fia, Johann Enschedé is bekapcsolódott az üzletbe, mint társtulajdonos. A nyomda európai hírű és jelentőségű betűöntődével rendelkezett, számos külföldi nyomdát ellátott betűanyaggal a 18. század második felében s csak a 19. század elején szorította vissza termékeit a nemzetközi piacon a híres Didot-féle betű. Az Enschedé-nyomda a 19. században is Hollandia fontos üzeme volt. A Holland Bank itt nyomatta egyidőben a bankjegyeket, a kormány pedig a bélyegeket. 1867 körül összesen kb. 300 nyomda működött az országban, de kiadványaival és betűöntődjének szép betűivel valamennyit felülmulat. Még ma is fennáll s a betűtervezést és nyomást világszinten műveli.

A holland könyvkultúra virágzását hatékonyan elősegítette a polgári sajtószabadság korai (17. századi) bevezetése. Emiatt számos külföldi nyomdász és könyvkereskedő telepedett le az országban, és sok olyan külföldi könyv jelent meg Hollandiában, amelynek kiadását az otthoni cenzura megakadályozta. Így jöttek létre pl. a 18. század során Hollandiában francia felvilágosult szerzők híres első kiadásai: többek között Voltaire: Éléments de la Philosophie de Newton (Amsterdam 1738); Prévost: Manon Lescaut (1753); Rousseau: La Nouvelle Héloïse (1761), Émile és Contrat social (1762).

A 19. században csökkent ugyan a holland könyvkultúra nemzetközi jelentősége, de a gyarmatokra, valamint a Belgiumba és Luxemburgba irányuló könyvexport ekkor is jelentékeny mennyiségű. Ez a nagy export a könyvkereskedelem fejlődésének az alapja. Már 1815-ben megalakult a könyvkereskedők szakmai egyesülete, amely 1834-től szaklapot adott ki és 1845-ben fontos szakkönyvtárat alapított: a könyvkultúrával kapcsolatos különböző kiadványok igen nagy gyűjteményét hozta létre. E gyűjteménynél egyetlen ilyen jellegű nagyobb könyvtár volt csak, a lipcsei könyvkereskedők egyesületének, a Börsenverein-nek a szakkönyvtára, amely azonban a második világháborúban elpusztult. Így ma a holland gyűjtemény a világ legfontosabb és legnagyobb könyvészeti szakkönyvtára. A holland könyvkultúra központja az Elzevirek működése óta Amsterdam, itt alakult meg 1815-ben a könyvkereskedői egyesület is. De fontos szerepet játszik a könyvkiadás és kereskedelem terén Leiden, Hága és Antwerpen is. Leidenben működik az 1848-ban alapított Brill-kiadó és antikvárium, amelynek fő

működési területe az orientalisztika, földrajz-és nyelvtudomány, továbbá az 1851-es alapítású Sijthoff-kiadó és nyomda, amely elsősorban holland, görög és latin klasszikus kiadásaival tűnik ki, de 1896 óta kiadja a holland nemzeti bibliográfiát is. Hágában székel a Nijhoff-féle kiadó és könyvkereskedő cég, amelynek kiadványai minden tudományágat felölelnek, antikvárkereskedése pedig a világon az elsők közé tartozik.

Belgium

Belgium nemzeti fejlődése csak 1830 után indulhatott meg, amikor a Németalföldi Királyságból kiválva önálló állam, alkotmányos monarchia lett. A gyors ipari fejlődés a királyságon belül is megszilárdította a burzsoázia uralmát s a belga monopoltőke a 19. század végén jelentékeny gyarmatot szerzett Belga-Kongó bekebelezésével.

Belgium területén a könyvkultúra már a 16. században európai jelentőségre tett szert, elsősorban az Antwerpenben működő Plantin-nyomda tevékenysége révén. A 17. században azonban az idegen uralom alatti országtól Hollandia vette át a vezetést és ujabb fejlődés csak a 19. században kezdődött a függetlenség kivívása után.

Belgium kétnyelvű ország: a francia és a flamand ma is hivatalos nyelv. Bár a flamandot többen beszélik, az országban mégis jóval nagyobb a francia nyelvű kiadványok száma. Ennek az az oka, hogy a flamand könyvnek a belső piacon kívül csak Hollandiában van közönsége, a holland és flamand nyelv közeli rokonsága révén. A francia könyveknek viszont igen nagy a külső piacuk, szinte az egész francia nyelvterület. A 19. században az önállósult Belgiumban erősen elterjedt a Franciaországban kiadott keleendő könyvek jogosulatlan utánnyomása. A francia szerzőknek és kiadók-nak e káros gyakorlat elleni fellépése erősen előmozdította a nemzetközi szerzői jog kialakulását. A francia nyelvű könyvkiadás központja Brüsszel, a flamandé Antwerpen.

Dánia

Dánia fejlett tengeri kereskedelme révén már korán tevékenyen bekapcsolódott a nemzetközi gazdasági életbe s ez kedvezően hatott az ország polgári fejlődésére. A polgárosodás folyamatát mind gazdasági mind kulturális téren tovább fejlesztették a francia felvilágosodás hatását mutató 18. század végi dán felvilágosult abszolutizmus reformintézkedései. Egyik legjelentékenyebb intézkedés a jobbágyság eltörlése volt 1788-ban. Ez egyrészt szabad munkaerőt biztosított az ipar számára, másrészt megteremtette az önálló paraszti réteg kialakulásának lehetőségét és megvetette a későbbi gazdag és meglehetősen művelt dán parasztság alapját. A 19. század első felében jelentékeny iparosodás indult meg, mely erős liberális burzsoázia kialakulását eredményezte. Az általános gazdasági fellendülést fokozta a parasztság szervezetekbe tömörülése a 19. század vége felé. A meglehetősen magas életszínvonal mellett a fejlett iskolarendszer az általános műveltség jó színvonalát biztosította, a parasztság továbbképzését is intézményesen oldották meg népfőiskolai oktatás formájában. Az ipar fejlődésével párhuzamosan nagylétszámú munkásosztály alakult. 1871-ben létrejött a Dán Szociáldemokrata Párt, s a munkásmozgalom fejlett munkáskulturát is eredményezett. A kulturálódás lehetőségét fokozta a nagyfokú városiasodás már a 19. században. (Ma a lakosságnak majdnem 50%-a városokban él.)

A dán könyvkultúra fejlődésének így megvoltak a gazdasági, szociális és kulturális alapjai. A dán nyomdászat kezdetei 1482-ig nyúlnak vissza s a 15. század óta szoros kapcsolatai vannak a német könyvnyomtatással és könyvkereskedelemmel. A reformáció kedvezően hat a nemzeti könyvkiadásra és nyomdászatra, majd a 17. századi cenzurarendeletek s az utánnyomás elterjedése korlátozzák a nyomdaipar haladását. A 18. század második felétől a német kapcsolatok mellett erősödik a francia, majd a 19. század vége felé az angolszász (Anglia, USA) hatás is. A polgári időszakban a nyomdászat és a könyvkiadás központja Koppenhága. Itt, az ország fővárosában működik két élénk kiadói tevékenységet is folytató nyomda, az egyetemi és az 1660-ban alapított királyi nyomda. - A 18. századi politikai és kulturális fellendülés, majd a 19. századi gazdasági fejlődés színvonalas könyvkulturát eredményez. Több olyan cég kezd meg működését a 18. században, amelyek ma is működnek s a dán nyomdaipar és

könyvkiadás vezető orgánumai. A 18. század kiemelkedő nyomdászai: Joachim Wlelandt, továbbá a Höpfner család tagjai, akik több generáción át a királyi nyomda és az egyetem nyomdászai és végül a Berling-család tagjai. Ez utóbbiak a legjelentékenyebbek. A család eredetét tekintve német, Németországból települt Dániába, majd egyik ága innen Svédországba került, ahol tagjai a lundi akadémia nyomdászai lettek. Mind Dániában, mind Svédországban generációkon át folytatták nyomdászati és kiadói tevékenységüket. A család első dániai tagja Ernst Heinrich Berling, aki 1732-ben telepedett le Koppenhágában. Kiadói munkáját 1749-ben kezdte a Københavenske danske Posttidender című hirlap közreadásával, amely megváltozott címmel (Berlingske Tidende) ma is az egyik vezető dán újság. Ugyancsak a mai napig tevékenykedik a Thiele-testvérek 1770-ben. F. H. Schultz 1783-ban alapított nyomdája és az 1770-es alapítású Gyldendalske Boghandel-cég, amely a legnagyobb dán könyvkiadóvá, könyvkereskedelmi és nyomdaipari vállalattá fejlődött. A dán könyvkultúra 19. századi fejlettségének egyik jele, hogy már 1837-ben létrejött a könyvkiadók egyesülete, s 1898 óta könyvkereskedelmi szakiskola működik Koppenhágában.

Svédország

Svédország történetét századokon át a Balti-tengeri hegemoniáért (elsősorban Oroszországgal) folytatott állandó háboruszkodás jellemzi. Az ország belső fejlődésében nagyjelentőségű III. Gusztáv uralkodása (1771-1792) a 18. század végén. Ő a felvilágosult abszolutizmus szellemében új alkotmányt vezetett be és számos olyan reformintézkedést hozott, amelyek segítették a kapitalista gazdasági és polgári jellegű kulturális fejlődést. (Pl. részleges sajtó- és vallásszabadság, a kereskedelem előmozdítása, a paraszti földbirtok átadása magántulajdonba.) A 16. század végétől a 19. század elejéig tartó állandó háboruszkodás azonban annyira meggyöngítette az ország helyzetét, hogy tartósabb gazdasági fejlődésre, a kapitalista termelési viszonyok feltételeinek hatékonyabb megteremtésére csak az 1814-et követő tartós békeidőszakban kerülhetett sor. A polgárság ekkor komoly tényezővé vált, s különösen az 1840-es évektől kezdve vívott ki magának vezetőhelyet a politikai, gazdasági és kulturális életben egyaránt. A munkásmozgalom az 1870-es évektől alakította ki a maga szervezeteit: elsősorban a szakszervezeteket, majd 1889-ben létrehozta a Szociáldemokrata Pártot. Ezek a politikai és gazdasági erők és társadalmi rétegek határozzák meg a polgári svéd könyvkultúra fejlődését.

A nyomdászat 18. századi általános virágzása Svédországban is érezteti hatását. A nyomdaipar és a könyvkiadás központja Stockholm. Itt működik 1526 óta a királyi nyomda s a 17. században más olyan nyomdák is vannak, amelyek a 18. századi feilendülés előfutárai. Pl. A Keyser-család műhelye, továbbá Ignatius Meurer (1613-1672) nyomdája, amely az első svéd hirlapot is nyomtatta. A 18. században az ő munkájukat eredményesen folytatta Stockholmban a holland származásu Peter Momme (+1772), aki egyike a legkiemelkedőbb svéd nyomdászoknak. Eredetileg jogász volt, majd érdeklődni kezdett a könyvnyomtatás iránt. Hollandiában és külföldi utjain sajátította el a mesterséget és 1738-tól működött Stockholmban. Könyvkiadással is foglalkozott, fontos művek egész sora jelent meg a költéségén. Mivel a svéd nyomdák a betűöntés fejletlensége miatt a nyomdai betűket külföldről szerezték be, Momme betűöntődét is állított fel. E téren azonban kevés sikert aratott, a szép klasszicista francia nyomdai betűkkel nem tudott versenyezni. Ugyancsak kudarcot vallott a betűöntés terén a kor másik kiemelkedő svéd nyomdászának Heinrich Keyser (II.)-nek a kísérlete is.

A könyvkultúra 18. századvégi további fellendülése III. Gusztáv említett felvilágosult szellemű reformintézkedései révén következett be. Emelkedett a svéd könyvkultúra tartalmi és tipográfiai színvonala s erősödött társadalmi funkciója is. A polgárosodás újfajta igényeket teremtett, s ezek kielégítését megkönnyítette a részleges sajtószabadság bevezetése. Különböző kiadványok jelentek meg a francia felvilágosodás szellemében s a nyomdászat tipográfiai, művészi színvonalának emelkedéséhez járultak hozzá a Franciaországból átvett szép betűtípusok: sok francia betűt vezettek be ekkor a svéd nyomdászok, pl. Fournier és Didot-féle típusokat is, melyek hamarosan igen széles körben elterjedtek. A nyomdászat nagyobb szabadságának eredményeként a könyvnyomtatás több vidéki városban is meghonosodott. A vidéki nyomdavárosok közül különösen Uppsala (1613-ban alapított egyetemi nyomdája révén) és Lund fejlődött figyelemreméltóan. Lund ekkor már régóta az ország egyik kulturális központja, egyeteme pl. a 17. század közepén keletkezett. A könyvkiadás számára kedvezőek voltak itt a feltételek. A 18. század közepétől a városban működött - a Dániánál is említett - Berling nyomdász-család egyik ága; Karl Gusztáv Berlinget 1745-ben nevezték ki akadémiai nyomdásszá. A családnak a 19. század során Stockholmban és az ország több más városában is nyílt nyomdája, melyek a korabeli svéd könyvkultúra számottevő tényezői voltak.

Az 1814 utáni általános gazdasági fellendülés és polgárosodás keretében kialakult a svéd kapitalista könyvpiar. A legjelentékenyebb nagy 19-20. századi könyvkiadó a Bonnier-cég, amelyet Albert Bonnier 1837-ben alapított Stockholmban. Saját nyomdával és könyvkötészettel is rendelkezik, s főtevékenységi területe a svéd irodalom kiadása. A 19. század második felének szinte minden jelentékeny írójával kapcsolatban állt. A kiadók Svédországban elég hamar, már 1843-ban kiadói egyesületet alakítottak. A nagy létszámú polgárság, a városokba tömörült lakosság (ma 62%), s az öntudatosodó munkásosztály fejlett könyvkultúra számára teremtett társadalmi bázist a 20. század elejére. Az országnak már ekkor jelentékeny a könyvexportja is, elsősorban a szomszédos skandináv államokba: Finnországba, Dániába és Norvégiába. Ezekkel a népekkel a 18-19. században is szoros volt Svédország kapcsolata: Finnországot hosszú időn át megszállva tartotta, Norvégiával pedig 1814-től 1905-ig perszonálunióban élt.

Norvégia

Norvégia története során a 20. század elejéig különböző idegen államok fennhatósága alá tartozott, önálló állami életet csak 1905 óta él. Az ország fejlődését a 14. század végétől 1814-ig a dán, 1814-től 1905-ig pedig a svéd politikai és gazdasági fennhatóság határozta meg.

A norvég nemzeti könyvkultúra kezdetei a 17. század végére nyulnak vissza. Ez időig a norvégeket Dánia látta el könyvekkel (csupán három norvég kis nyomda működött a 17. század közepén, de nagyon rövid ideig) s a kulturális élet minden területén nagyon erős dán befolyás érvényesült. Önálló norvég irodalmi élet sem alakulhatott ki, a norvég írók dán nyelven írtak, az irodalom tehát a dán kultúra része volt. Még a 18. században és a 19. század első felében is sok dán kiadó dolgozott a norvég könyvpiac részére. (Pl. a Gyldendalske Boghandel is.) A 17. század végétől azonban a kialakuló norvég polgári és értelmiségi réteg egyre erősebben kezdte követelni a Dániától való elszakadást s mint az idegen elnyomás alatt élő népek általában, politikai függetlenségi törekvései támogatására igénybe vette a kultúra legkülönbözőbb eszközeit is. E törekvéseket hatékonyan segítették a francia felvilágosodás eszméi. 1772-ben megalakult a Norvég Társaság, amely az önálló szellemi élet kialakításának s az önálló nemzeti irodalom létrehozásának is irányító testülete lett. Ennek a nemzeti függetlenségi harcnak a sodrában indult meg a nemzeti jellegű könyvkultúra fejlődése, saját nyomdászat, könyvkereskedelem és kiadás kezdődött, eleinte nagyon szerény keretek között. Az önállósuló könyvkultúra fejlődését mutatja a kiadók és könyvkereskedők szakmai egyesületének megalakulása a 19. század közepén, 1851-ben. A könyvkultúra központja Osló lett.

A dán uralmat felváltó svéd perszónálunió felbomlása, 1905 után, tehát csak a 20. században kerülhetett sor az önálló norvég nemzeti könyvkultúra igazi kialakulására és fejlődésére, amely napjainkig magas színvonalra emelkedett.

Finnország

Finnország története - kulturtörténete is - sok hasonlóságot, párhuzamosságot mutat Norvégiáéval. Ez az ország is idegen uralom alatt élt története tulnyomó részében. Önálló állami életre, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésre itt is csak a 20. században kerülhetett sor, de csak 1917 után, még későbbben, mint Norvégiában. Az ország területe már a 12. században svéd uralom alá került, majd a 14. században a svédekkel együtt a dán fennhatóság alá. A 16. század elején ismét a svédeké lett, majd a 18. századtól Oroszországhoz tartozott mint autonom nagyhercegség, s csak az 1917-es októberi forradalom után kiáltották ki függetlenségét. Az idegen uralom alatt a nemzeti fejlődés minden téren hátramaradt s erős akadályokba ütközött a polgári haladás is.

A reformáció az önálló finn kultúra fejlődésére is kedvezően hatott a 16. században. Mikael Agricola protestáns püspök, "a finn irodalom atyja" ekkor teremtette meg a finn írást, ami az önálló finn irodalmi élet és könyvkultúra alapfeltétele volt. Ugyancsak Agricola volt az első finn könyvek (protestáns vallásos művek és ABC-könyvek) szerzője is. Munkásságának azonban jóideig nem volt folytatása. Finnországot svéd nyomdák látták el nyomtatványokkal. Voltak ugyan nyomdák a 17. század közepétől, de ezek latin és elsősorban svéd nyelvű munkákat készítettek. Az irodalomnak - a nemzeti mozgalom (fennofil mozgalom) eredményeképpen - csak a 19. század közepén lett a finn nyelv a hordozója. A könyvkiadásban is csak ezután terjedhettek el a finn nyelvű kiadványok. Az első finn nyelvű ujság is csak 1844-ben jelent meg.

Az első finnországi nyomdahely Turku volt, az ország régi fővárosa. 1640-ben alapítottak itt egyetemet s mellette 1642-ben nyomdát is állítottak fel. Az egyetem első nyomdásza Peder Eriksson Wald volt, aki 1642-től 1653-ig dolgozott itt. Az orosz-svéd úgynevezett "északi háború" idején - 1713-ban - a nyomdát Stockholmba menekítették s csak 1721-ben helyezték vissza Turkuba. 1750-ben magántulajdonba került és még hosszú ideig működött. Virágkorát id. és ifj. Johann Christopher Frenckell idején élte.

A második finn nyomda szintén Turkuban működött 1669-től. Johann Winter vezette és kiadói tevékenysége jelentékenyebb volt az egyetemi nyomdájánál. Az Ujtestamentum finn fordításának (1683), majd a teljes bibliának finn nyelvű kiadásával (1685) a finn nép anyanyelvén támogatta a

reformációt és az általános művelődést. Ez a nyomda 1715-ben szintén Stockholmba került s később is ott maradt. Turku után Víborgban (1689), majd Vaasában (1776) keletkezett nyomda. Helsinkiben, mely 1812-ben lett Turku helyett az ország fővárosa, csak 1818-ban állítottak fel nyomdát; J. Simelius volt az alapítója. Ez a ma is fennálló nyomda a 19. század során kiadványaival a finn nemzeti kulturális törekvéseket támogatta.

Önálló nemzeti finn könyvkultúra csak Finnország függetlenné válása, 1917 után fejlődött ki, felhasználva a korábbi eredményeket. A nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem központja most már Helsinki lett, második helyen Tampere, utána Turku és Vaasa következik. Az ország svéd nyelvű lakosaira való tekintettel (a lakosság kb. 10%-a svéd, és a svéd ma is hivatalos nyelv a finn mellett) svéd kiadók is működnek és Finnországnak elég számottevő könyvexportja van Svédországba. A nyomdászat és könyvkiadás fejlődését segíti az ország fejlett papíripara. A nyomdapapír-export terén Európa egyik vezető állama.

Oroszország

A számos belső ellentmondástól terhes Oroszország a 17. század végén nagyon elmaradott ország volt a nyugat-európai nagyhatalmakhoz képest. Ezt az elmaradást kívánta felszámolni I. (Nagy) Péter reformpolitikája, melynek eredményeképp az ország valóban nagyhatalmi rangra emelkedett és bekapcsolódhatott az európai fejlődésbe. Nagy Péter (1682-1725) a bojárokkal szemben a nemességre és a fejlődő kereskedő rétegre támaszkodott és gazdasági, politikai és közigazgatási reformjai mellett a kultúra és a tudományok fejlődését előmozdító intézkedések egész sorát léptette életbe: a világi oktatás megszervezése, a tudományos akadémia megalapítása (1725), naptárreform, az első orosz ujság megindítása stb. fűződik a nevéhez. E reformok nyomán megindult a polgári fejlődés és fel-
lendült a kulturális élet.

A 18. század végén és a 19. század elején Oroszország résztvett a különböző Napóleon-ellenes koalíciókban, a francia seregek végigpusztították az országot, de végül az oroszok győztesen kerültek ki a háborúból és Ausztria, Poroszország mellett vezető szerepük volt a bécsi kongresszuson (1814-1815), valamint a Szent Szövetség minden haladó mozgalmát és gondolatot elfojtó rendszerének létrehozásában. A 19. század első felében az országon belül is a reakció erői kerekedtek felül, de nyílt terrorjuk ellen több haladó társadalmi megmozdulás történt. A legjelentékenyebb volt közülük a dekabristák (nemesi forradalmárok) 1825-i felkelése, amelyet a többivel együtt vérbefojtottak. (Szervezkedésiük, politikai agitációjuk kulturális szempontból is fontos; kiadványaik a politikai publicisztika fontos termékei.) Már a 19. század első felében egyre sürgetőbbé vált a jobbágyfelszabadítás is, mert a jobbágyrendszer és a fejlődő kapitalizmus erői közt mind jobban fokozódtak az ellentétek. Az orosz társadalmi és gazdasági fejlődés e fő kérdése körül több megoldási irányzat keletkezett. Közülük kulturális hatásában is különösen kettő jelentékeny: az egyik a szlavofilek mozgalma, akik mint a nemesi liberalizmus képviselői, felülről, rendeleti úton akarták a kérdést megoldani; a másik a forradalmi demokraták irányzata, akik az orosz értelmiség leghaladóbb képviselői voltak és a forradalmi megoldás mellett foglaltak állást. (E két irányzat törekvéseit is számos korabeli kiadvány mutatja.)

Az 1861-i jobbágyreform tulajdonképpen a szlavofilek programja

szerint történt, a nagybirtokrendszer továbbra is megmaradt, s a feudális maradványok súlyosbították a parasztság helyzetét s akadályozták a tőkés fejlődést is. Emiatt parasztmegmozdulások történtek, felújult a forradalmi demokraták mozgalma s ennek erős nyomai vannak az orosz könyvkultúra területén is. Cikkek, proklamációk egész sora látott napvilágot. Titkos forradalmi társaságok, egyesületek alakultak az ország különböző részeiben, tagjaik kicserélték politikai véleményüket, olvasták, megvittatták és terjesztették az előbb említett kiadványokat. A forradalmi demokraták a nép széles alsó rétegeit akarták mozgósítani a cárizmus ellen, s így mozgalmuk nagyjelentőségű a könyvkultúra demokratizálása terén is. Törekvéseiket folyóiratokban is propagálták és terjesztették: Kolokol (Harang) és Szovremennyyk (Kortárs). Az orosz értelmiség olyan kiválóságai tartoztak közéjük mint Belinszkij, Herzen, Csernysevskij, Dobroljubov, Nyekraszov, Sevcenko és mások, akiknek művei az orosz irodalom, publicisztika, filozófia és tudomány kiemelkedő teljesítményei. A cárizmus az 1860-as években a forradalmi demokrácia ezen megmozdulásainak is könyörtelenül véget vetett.

A forradalmi demokraták nézetei képezték a 19. század második felében létrejött forradalmi mozgalomnak, a "narodnyik-mozgalom"-nak az elvi alapját is. A narodnyik-mozgalom széles társadalmi rétegeket érintő és a parasztdemokrácia ideológiáját hirdető irányzat volt. Programja szerint Oroszország a kapitalizmus kiküszöbölésével a feudalizmusból a paraszti földközösségeken át közvetlenül a szocializmusba juthat el; s a parasztságot e harcban a forradalmi értelmiség vezeti. A parasztforradalom megszervezésére a narodnyikok is titkos társaságokat alapítottak, kiadványokat hoztak létre és a fiatal értelmiségiek személyesen is járták a falvakat. Propagandatevékenységet folytattak a parasztság széles rétegei körében, terjesztették propagandakiadványaikat. A forradalmi demokraták és a narodnyikok - többek között - követelték a sajtó- és szólásszabadságot is. A narodnyik-mozgalom később elvesztette forradalmi jellegét, az 1880-as évektől liberális irányzattá vált és szembekerült az időközben megerősödő munkásmozgalom marxista ideológiájával.

Az első munkásszervezetek már az 1870-es években megalakultak, majd 1883-ban Plehanov vezetésével Genfben létrejött "A Munka Felszabadítása" elnevezésű orosz marxista szervezet. Lenin 1895-ben létrehozta a "Harc! Szövetség-et a Munkásosztály Felszabadítására" majd 1898-ban megalakult az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt, amely az 1905-ös orosz polgári demokratikus forradalom vezetője volt s az 1917-i forradalmakban a cárizmussal szemben győzelemre vezette a proletáriátust és Oroszországban megdöntötte a kapitalizmust. A munkásmozgalom kulturális jelentősége is kiemelkedő. A 19. század végén és a 20. század elején a forradalmi marxista kiadványok tömegét (röplapokat, brossurákat, könyveket - köztük Lenin műveit -, folyóiratokat és hírlapokat; az Iszkrát majd a Pravdat) juttatta el a legszélesebb néprétegekhez.

E rövid összefoglalás elsősorban a haladó politikai és társadalmi

mozgalmak szerepét emeli ki az orosz könyvkultúra területén. Az e mozgalmakat segítő kiadványok az egész könyvkiadáson belül tartalmilag a legértékesebbek közé tartoznak, a társadalmi fejlődés útját jelzik, de számszerűleg alulmaradnak az egyéb kiadványokkal szemben. A továbbiakban azt a nyomdai, kiadói apparátust vizsgáljuk, amely a 18-19. századi orosz könyvtermést létrehozta.

Az első orosz nyomda, a moszkvai Udvari Nyomda, a 16. század második felében, 1564-ben kezdte meg működését Ivan Fjodorov vezetésével. A nyomda a 17. században is az orosz könyvnyomtatás központja volt. Ebben a században más városokban is alakultak újabb nyomdák, így 1616-ban Kijevben és Mohilevben, 1646-ban Csernyigovban és 1678-ban Novgorod-Severszkben. Termékeik túlnyomórészt egyházi jellegű, vallásos tartalmu könyvek. E téren a 18. század elején következett be változás, Nagy Péter uralkodása idején, akivel az orosz nyomdászat területén is új korszak kezdődött. Intézkedései és ösztönzése nyomán erősen fellendült az orosz nyomdaipar. Nagy Péter a könyvnyomtatás fejlesztését célzó első intézkedését hollandiai tanulmányutja során tette, amikor Jan Tessing amsterdami nyomdászt és könyvkereskedőt 1700-ban megbízta könyvek nyomtatásával Oroszország számára. 1702-ben rendeletet adott ki orosz ujságok nyomtatására s 1703 elején Moszkvában megjelent a Vedomoszti (Tudósítások) című zsebkönyv alakú ujság első száma.

Nagy Péter az általa 1703-ban alapított új fővárost, Szentpétervárat tette az orosz nyomdaipar központjává, amikor 1711-ben ott állított fel állami nyomdát Mihail Jefremov vezetésével. Moszkva az egyházi könyvkiadás centruma maradt, Pétervárott elsősorban világi, tudományos és politikai munkákat adtak ki, s az ujságkiadást is itt folytatták. Itt indult meg 1727-ben a német nyelvű (de időnként franciául és oroszul is megjelenő) Sankt Petersburger Zeitung (1915-ig megjelent), majd 1728-ban a Pétervári Tudósítások c. orosznyelvű hírlap. Az új, világi könyvkiadásban a régi egyházi szláv nyelvet az orosz váltotta fel. Nagy Péter nevéhez fontos írásreform is fűződik. A világi tárgyú könyvek és az időszakai sajtótermékek nyomtatására a régi, egyházi cirill írás nem bizonyult alkalmasnak, s ezért helyette, illetve mellette (az egyházi műveket továbbra is azazal készítették), egyszerűbb, a 18. századi orosz polgári írásmódon alapuló, az antikvához közelebb álló ún. "civil-írást" vagy polgári írást vezettek be. Az új ABC-t 1708-ban használták először. A 18. század közepére alakult ki az új írás mai formája, kialakításában I. Péter is részt vett. Alkalmazásával az orosz könyvek tipográfiai színvonala emelkedett. Az új betűk egyszerűbbek, könnyebben és szebben metszhetők voltak a régieknél. Nagy Péter 1725-ben Pétervárott Tudományos Akadémiát alapított, amelyhez felesége és utóda I. Katalin 1727-ben nyomdát csatolt. Ettől kezdve a nyomda vette át az állami nyomda szerepét, főleg tudományos műveket nyomtattak itt, többek között Lomonoszov munkáit is. A pétervári orosz akadémiai nyomda a 18-19. század során Európa egyik legjelentősebb

nyomdájává vált, a cirillen kívül latin és gót betűkkel is dolgozott. Ma is fennáll, mint legrégibb nyomdaipari vállalat a Szovjetunióban.

I. Péter és I. Katalin után az orosz nyomdászat fejlődése lelassult. A 18. század során a továbbiakban különösen két jelentős egyéniség tevékenysége segítette hatékonyan fejlődését: Mihail Vasziljevics Lomonoszov és Nyikolaj Ivanovics Novikové. M. V. Lomonoszov (1711-1765) neves orosz tudós, polihisztor, "az orosz irodalom atyja", 1755-ben Moszkvában egyetemet alapított s az egyetem mellett 1756-ban nyomdát is rendezett be. A nyomdából fontos tudományos munkák kerültek ki.

A 18. századi orosz könyvnyomtatás egyik sajátossága, hogy a nyomdák szinte kizárólag állami intézmények vagy különböző szervek (akadémia, egyetem vagy egyéb tanintézetek) és az egyház tulajdonában voltak s csak a század vége felé keletkeztek magánnyomdák. E nyomdák közé tartozott pl. Alekszandr Nyikolajevics Ragviscsevnek (1749-1802), a híres publicistának, az orosz felvilágosodás legradikálisabb gondolkozójának 1790-ben alapított nyomdája, amely saját főművét ("Utazás Pétervárról Moszkvába") is kiadta. (II. Katalin száműzte miatta.) A legkiemelkedőbb magánnyomdák közé tartozott Nyikolaj Ivanovics Novikov üzeme.

Ny. I. Novikov (1744-1802) a 18. századi orosz nyomdászat legnagyobb egyénisége, író, kiadó és könyvkereskedő, haladó gondolkozású felvilágosult egyéniség. Több nyomdát alapított Pétervárott és Moszkvában, 1771-ben bérbevette a moszkvai egyetemi nyomdát. A könyvnyomtatás fejlesztésére társaságot alapított. Kapcsolatban állt a francia felvilágosodással és forradalommal rokonszenvező korabeli értelmiséggel és nagyvonalú kiadói programot dolgozott ki munkáik közzétételére. Kiadványaival a rendek egyenjogúságáért, a polgári haladásért harcolt. A széles néprétegek képzését és felvilágosítását fő feladatának tekintette s ezt olcsó könyvek széles körű terjesztésével kívánta elérni. Közzétette az orosz írók lexikonát és az orosz irodalmi emlékek gyűjteményét. Nagy példányszámban adott ki szabadelvű munkákat, szatirikus folyóirataiban támadta a cári udvart is s mindez II. Katalin cárnő rosszalását váltotta ki. Rendelkezései nyomán Novikov több kiadványát betiltották, elkobozták, közülük néhányat nyilvánosan elégetttek, végül 1792-ben őt magát is letartóztatták és börtönbe vetették. 15 évi fogság után szabadult ki, majd 1818-ban meghalt. Munkásságának - haladó könyvek kiadása és terjesztése mellett - nagy eredménye az ujjabkori oroszországi nagy példányszámu könyvkiadás és hatékony könyvkereskedelem megteremtése. A 19. századi orosz nyomdászat és könyvkiadás, amelyet a könyvtermelés nagyfokú számbeli emelkedése jellemez, az ő tevékenységét folytatja.

A 19. század kezdetén működő nyomdászok közül Platon Beketov (1761-1836) emelkedik ki. 1801-ben rendezett be nyomdát Moszkvában, amelyhez betüöntödét is csatolt. Könyveit különösen szép tipográfia és jó kiállítás jellemzi. Nyomdája viszonylag rövid ideig működött, 11 éves fennállása után, az 1812-i nagy moszkvai tüzvész pusztította el. A 19. századi szép orosz könyv történetében előkelő hely illeti meg Nyikolaj

Rumjancev grófot (1754-1826). A tudományokat és művészeteket becsülő és pártoló arisztokraták közé tartozott. Cári diplomata volt, majd miniszter és szép bibliofil könyvek, valamint különböző műtárgyak buzgó gyűjtője. Művészeti gyűjteményéből és gazdag könyvtárából alapították halála után, 1828-ban a pétervári Rumjanvec-muzeumot, majd a muzeumot és könyvtárat 1861-ben Moszkvába helyezték át. Ez a Rumjancev-könyvtár a Szovjetunió jelenlegi nemzeti könyvtárának, a Lenin könyvtárnak az egyik alapja. Rumjancev a szép könyvek gyűjtése mellett könyvkiadóként is bekapcsolódott az orosz könyvkulturába. Nyomdával nem rendelkezett, de költségén 27 tudományos értékű és művészi szinten kiállított orosz könyv jelent meg a 19. században. Említésre méltó kiadó még ez időben A. P. Szmirgyin, aki kis, oktáv alaku sorozatban neves orosz írók munkáit adta ki és népszerűsítette.

E magánnyomdák és kiadók mellett a 19. században is számos állami és testületi nyomda és kiadó működött. A tudományos műveket publikáló ezen intézmények közül a 19. században is - a már említett - pétervári akadémiai nyomda tevékenysége a legfontosabb. A század folyamán az ország minden körzetében állítottak fel állami nyomdát. Ezek elsődleges feladata - a többi ország ilyen intézményeiéhez hasonlóan - hivatalos kiadványok, nyomtatványok, jelentések, úrlapok stb. készítése volt, de ezek mellett kisebb számban könyveket is állítottak elő. Létrehozásukkal a könyvnyomtatás az ország egész területére kiterjed.

A 19. századi orosz szép könyveken elsősorban a korabeli francia könyvstílus hatása mutatkozik meg. Az empire stílus jegyeit viselik magukon s néha a romantikus jelleg is felismerhető rajtuk. Sok szép, dekoratív illusztráció, művészi értékű, izléses könyvdísz található bennük, melyeket általában rézmetszetekről készítettek. A tömegkiadványok színvona-
la művészileg meglehetősen alacsony. A század második felében az általános kapitalista tendenciák érvényesülése, a gépek bevezetésének és a technikai találmányok alkalmazásának hatása itt is általános színvonalsüllyedésben nyilvánul meg. De bevezetik azokat a kapitalista módszereket is, melyek révén a könyvek társadalmi szerepe erősen megnövekszik. A németországi nagy kiadók hatására napvilágot látnak a széles tömegek számára is hozzáférhető, nagy példányszámu, olcsó sorozatok, s ezek megjelenésének a század második felében zajló politikai mozgalmak idején - melyek, már mondtuk, a könyvkultura demokratizálása terén is fontos szerepet játszottak - különösen nagy a jelentőségük. Ilyen "olcsó könyvtár"-jellegű sorozat kibocsátásával szerzett népszerűséget A. Szuvorin és J. V. Sztityin.

Az orosz könyvkulturának közvetlen kapcsolata is volt a német könyvkiadással a 19. század második felében. A Brockhaus- és Meyer-cégnek Pétervárott is volt leányvállalata és ezek lexikonkiadásaiikkal, továbbá klasszikus szerzők műveinek, természettudományi, történeti tárgyú tudományos munkáinak a közzétételével nagy sikereket értek el az orosz könyvpiaccon.

1880-től különösen sok olcsó, népszerű könyv, broszúra és egyéb kisebb kiadvány jelent meg a demokratikus mozgalmak és az oroszországi munkásmozgalom szolgálatában. Köztük számos marxista szellemű munka és a szocialista realizmus első alkotójának, Gorkijnak a művei is napvilágot láttak. Gorkij alkotásait a Tudás elnevezésű vezető orosz irodalmi kiadó adta ki, melynek egyik szervezője maga Gorkij volt és irányításában is részt vett. A kiadó az ő művei mellett más haladó szellemű, korabeli orosz realista írók munkáit is közreadta. Gorkij lapalapítással is bekapcsolódott az orosz könyvkulturába, Novaja Nyizsny (Új Élet) címmel indított lapot, melynek szerkesztését később Lenin vette át. Ez volt az első legális bolsevik ujság. Az orosz könyvkiadásnak ez a haladó s már a cárizmus időszakában fejlődésnek indult vonala folytatódott tovább és teljesedett ki az 1917-i szocialista forradalom után a szovjet könyvkiadásban.

A 20. század elején, a tömegkiadványok mellett, Oroszországban is megjelennek olyan bibliofil művek, amelyek a modern könyvművészeti mozgalom hatására Európa szinte minden országában. Az orosz könyvművészet nagy feltűnést kelt e kiadványokkal az 1914-15 lipcsei nemzetközi nyomdai és grafikai kiállításon.

Lengyelország

A lengyel polgári fejlődést erősen hátráltatta az ország többszöri felosztása a szomszédos államok között a 18-19. században. Lengyel területek orosz, porosz és osztrák uralom alá kerültek hosszú időre. Az idegen uralom a tőkés fejlődés mellett a nemzeti haladást is akadályozta. A polgárosodásért és a nemzeti függetlenségért folyó mozgalmakat és felkeléseket, melyek több alkalommal kirobbantak (1794-i Kosciusko-féle krakkói felkelés, 1830-i felkelések, az 1846-i mozgalmak, 1848-i forradalmi megmozdulások, 1863-i felkelés), sorra leverték. E nemzeti és polgári mozgalmak során azonban az elnyomás, rendőri üldözés és erős cenzura ellenére is fejlődött a nemzeti kultúra. A felvilágosodás eszméi itt is megindították a lengyel nemzeti nyelv uralomra jutásáért és a nemzeti irodalom fejlesztéséért indított kulturális harcot, amely a 19. századi romantikus és realista irányzatokban is folytatódott. A gazdasági és technikai elmaradottság és a nemzeti függetlenség hiánya miatt jelentékeny könyvkultúra, nagyipari nyomdászat és könyvkiadás a 19. században sem tudott kialakulni.

A lengyel nyomdászat kezdeti, 16. századi reneszánsz- és reformáció-kori virágzása után, amikor a magyar könyvkultúrával is szoros kapcsolatai voltak (pl. Krakkóban jelentek meg Sylvester művei és Komját Benedek Szent Pál leveleinek fordítása), 1650 után a hanyatlás időszaka következett. Erősebb lett a jezsuita-rend hatása s tevékenységük korlátozta a nyomdászat addigi szabad fejlődését is. Nemcsak a reformációt szolgáló nyomdákat szorították vissza, hanem a világi és politikai művek megjelenését is megnehezítették. Jelentékenyebb új nyomdák a 18. század második felében alakultak. Ezek egyrésze is az ellenreformációval megerősödő katolikus egyház, illetve a szerzetesrendek birtokában volt. Pl. a jezsuiták és a plaristák állítottak fel nyomdákat Varsóban, Lublinban és más városokban. Keletkeztek azonban magánvállalkozás révén is nyomdai üzemek: Mitzler de Kolof, M. Gröll, P. Dufour nyomdái, de a 18. századi politikai helyzetben, amely az ország felosztásához vezetett, a nyomdászat és könyvkiadás jelentősége is csökkent s a 19. században sem tudott a korábbi színvonalra emelkedni. Az idegen uralom cenzurája miatt a 19. században a haladó könyvek nagyrésze külföldön jelenik meg. A forradalmi mozgalmakban résztvevő számos értelmiségi, köztük írók, emigrációba kényszer-

rülnek, s műveiket ott teszik közzé: így Mickiewicz, a 19. századi lengyel költészet legnagyobb alakja, több kötetét (pl. Pan Tadeusz) Párizsban. Miczkiewicz az 1848-í forradalmi mozgalmak idején ugyancsak Párizsban francia nyelven forradalmi hírlapot adott ki (Tribune des Peuples), melynek nagy jelentősége volt az elnyomott népek szolidaritásának ápolása tén. -

A 19. század végén és a 20. század elején a lengyel könyvkulturában is megmutatkozott a munkásmozgalom hatása. Az ország orosz uralom alatt levő területén a munkásmozgalom szervezetei együttműködtek az orosz illegális szervezetekkel és itt is számos propagandisztikus, agitativ célu kiadványt jelentettek meg és terjesztettek.

A 19. században a lengyel könyv tipográfiai színvonala is nagyon alacsony volt. A század utolsó éveiben és a 20. század kezdetén történik ezen a téren változás, amikor majd az általános európai könyvművészeti mozgalom hatására Lengyelországban is megújul a könyvművészet.

Románia

Románia 18. századi történetét a nemzeti függetlenség és a területi egység hiánya határozza meg. A román fejedelemségek - Havasalföld és Moldva - a török terjeszkedés során török uralom alá kerültek és a feudális török rendszer különösen megnehezítette polgári fejlődésüket. A török udvar eleinte még román uralkodókat ültetett a fejedelmi székbe, de később helyettük idegeneket, elsősorban törökországi görögöket, az úgynevezett fanariotokat. A 18. század végén és a 19. század elején megélenkült az ország területén a törökellenes nemzeti mozgalom és a társadalmi haladásért folyó harc. A felvilágosodás eszméi elsősorban az erdélyi román értelmiség soraiból kikerült írók, az ún. "erdélyi iskola" körében találtak visszhangra. A csoport tagjai közül többen Budán is működtek, mint az Egyetemi Nyomda cenzorai és revizorai, s magyar tudósokkal is kapcsolatban álltak. A 19. század elején különösen fellendült a nemzeti jellegű kulturális és irodalmi tevékenység. Mivel e törekvéseket üldözték, számos titkos társaság alakult, amelyek a nemzeti könyvtérzésnek is használói és propagátorai voltak. 1821-ben Havasalföldön antifeudális parasztfelkelés robbant ki, amelynek előkészítésében e társaságok agitativ tevékenységének is része volt. A felkelés elbukott ugyan, de annyi eredményt ért, hogy a tartományok vezetői, a fejedelmek újból románok lettek. A feudális viszonyok a jobbágyrendszerrel együtt fennmaradtak, a török elnyomás is tovább tartott, de az időközben egyre erősödő és öntudatosodó polgári és alsóbb néprétegek mind élesebben követelték megszüntetésüket. Az 1848-i román polgári forradalmi megmozdulások leverése után tovább folyt a harc, a nemzeti egységért s ennek eredményeként 1859-ben Havasalföld és Moldva Egyesült Fejedelemségek néven egyesült, majd 1861-ben felvette a Románia nevet. A politikai harcot élénk kulturális tevékenység kísérte, írók, költők, publicisták, tudósok vettek részt benne és munkásságukkal a nemzeti művelődés fejlesztése keretében a román könyvkultúrát is hatékonyan gyarapították.

1862-ben megalakult a közös kormány s az egységes Romániának Bukarest lett a székhelye. Az új államban számos demokratikus reformintézkedés történt a polgárosodás érdekében. A közoktatásügyi reform révén emelkedett az általános műveltség színvonala, a kolostorok vagyonának államosítása (könyvtáraikat és az egyházi nyomdákat is államosították)

a világi kultúra fejlődését segítette, a polgári törvénykönyv kiadása számos feudális gátlóintézkedést szüntetett meg. Az 1864-i földreform megszüntette a jobbágyságot, de meghagyta a nagybirtokrendszert és a nagybirtokosok hatalmát. Az uralmát féltő földbirtokos réteg és a nagypolgárság egyes elemei a demokratizálástól félve megbuktatták Guzá, az egyesült Románia első fejedelmét és 1866-ban az államformát királyságra változtatták (I. Károly). Ezzel a polgári gazdasági és kulturális fejlődés üteme csökkent. Az elnyomás fokozódott, s erősödött az elnyomott osztályok tiltakozása is. A 19. század utolsó évtizedeiben számos munkáskör és klub alakult (ezek a politikai harc mellett a kulturálódás fórumai és a könyvkultúra ápolói is), amelyek 1893-ban a szociáldemokrata pártban egyesültek. 1905-ben létrejöttek az első szakszervezetek.

A 18-19. századi mozgalmak során fejlődött ugyan a könyvkultúra, de az évszázados lemaradását nehéz volt pótolni. A török uralom tiltotta a könyvnyomtatást, s így Románia területén általában csak titokban vagy - ha néha engedéllyel is - csupán rövid ideig működhetett egy-egy könyvnyomtató műhely. A legelső román nyomda 1493-1494-ben Cetinjében működött, cirill betűkkel, egyházi szláv nyelven adott ki imádságoskönyvet. A cirill írást használta a román nyomdászat a 19. század 30-as éveig, ekkor kezdtek áttérni a latinra, amely az egyesült román államban vált általánossá. A 16. század első felében Tárgovistében keletkezett egyházi, szerzetesi nyomda, termékei szláv nyelvű egyházi művek voltak. A nyomdászat a két román fejedelemség területén egészen a 19. századig egyházi és fejedelmi privilégium volt. Az első magánnyomda csak 1817-ben nyílt meg Bukarestben. A román nyelvű nyomdászat kezdetei a reformáció időszakára nyulnak vissza. E protestáns nyomdák azonban kívül esnek a korabeli román tartományok határain, többségük az erdélyi fejedelemség területén működik. Az Erdélyben élő románságnak - éppen a romániai részekre vonatkozó török nyomdászati tilalom miatt - különösen nagy szerepe van a román könyvkultúra kialakításában és fejlesztésében, de fejlődéséhez számos erdélyi magyar és magyarországi nyomda is hozzájárul románnyelvű kiadványaival. A lutheri reformációt támogató román nyelvű könyvek jelentek meg a 16. században Brassóban, Gyulafehérváron, Szászsebesen és Szászvárosban magyar és szász nyomdák kiadásában.

Román földön újból csak a 17. században keletkezett nyomda: 1634-ben Havasalföldön Matei Basarab uralkodó nyomdája, amely 1640-ben adta ki a Román Törvénykönyvet. A kiadványok kevés kivétellel a 17. században is egyházi, vallási tárgyú művek. Legnevezetesebb közülük az 1688-ban megjelent un. Bukaresti Biblia, az első teljes román bibliafordítás. A törökök szemben álltak a kereszténységgel is, és így az egyházi vezetők gyakran folyamodtak orosz támogatásért. Varlaam metropolita (1590-1657) pl. a 17. században Jásiban kijevei segítséggel állított fel főiskolát és mellette nyomdát is rendezett be. A 18. és 19. században is számos román könyv látott napvilágot magyar és más Románián kívüli nyomdákban. A Pest-Budára került egyetemi nyomda, vagy egy-egy bécsi nyomda (pl. Kurzböck ide-

gennyelvű nyomdája) kiadványaival hatékonyan támogatta a fejlődő román nemzeti irodalmat és tudományt. Az Erdélyi Iskola és az Egyetemi Nyomda közvetlen kapcsolatáról már volt szó, de Budapesten jelent meg pl. a Familia c. első román irodalmi folyóirat a 19. században, vagy a Luceafărul c. ugyancsak irodalmi folyóirat, még a 20. század elején is, 1902-ben.

Erdélyben, Balázsfalván 1744-ben alakult román nyomda, amely a 18. század végéig 32 román munkát nyomtatott s - bár megszakításokkal - a 19. században is működött. Erdély a kiegyezés után Magyarországhoz tartozott s vele együtt volt része az Osztrák-Magyar Monarchiának. A korabeli magyar uralkodó osztály az ottani román lakossággal szemben a nemzetiségi elnyomás és erőszakos magyarosítás politikáját folytatta s részben ennek ellenhatásaként magyarelles román nemzeti mozgalom bontakozott ki. A szlovák Matica Slovenskához hasonlóan román kulturális egyesület alakult, az Astra, amely e politikai és kulturális mozgalmat irányította, a törekvéseinek megfelelő kiadványokat tett közzé és terjesztett, román népkönyvtárakat szervezett és így nagy szerepe van a 19. század-végi román könyvkultúra történetében is.

Számos kezdeményezés történt tehát a román nemzeti és polgári könyvkultúra megteremtése és fejlesztése érdekében a 18. század végétől, de a török uralom okozta nagy elmaradás éreztette hatását még a 19. században is. Emellett a polgárosodást gátló feudálkapitalizmus is hozzájárult, hogy a könyvkultúra fejlődése nem volt folyamatos és állandó jellegű a nagyipari nyomdászat csak a 20. században alakulhatott ki Romániában: főként 1920 után, amikor az ország új területekkel gyarapodott és kapcsolatai szorosabbá váltak néhány nyugat-európai fejlett kapitalista országgal, elsősorban Franciaországgal.

A jugoszláv népek könyvkultúrája

A délszláv népek nemzeti és társadalmi fejlődése az egységes állam hiánya és a századokon át tartó idegen uralom miatt ugyancsak megkésett. Több feudális ország alakult ki a mai Jugoszlávia területén: Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Macedónia, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Montenegro (vagy Crna-Gora), de ezek sorra más államok fennhatósága alá kerültek. Horvátország és Szlovénia 1918-ig Magyarországhoz illetve a Habsburg birodalomhoz tartozott, de időnként Dalmácia s a 19. század végétől Bosznia és Hercegovina is. Dalmácia és Horvátország egyes részei több ízben Velence birtokában voltak stb. A 14-15. században, amikor a török terjeszkedés megkezdődött, a délszláv államok sorra áldozatul estek a török hódításnak. A többévszázados megszállás akadályozta a társadalmi haladásukat, fenntartotta a feudalizmust, - s bár a 16. századtól szinte állandóan széles körű felszabadító harc folyt ellene - akadályozta a nemzeti fejlődést, az önálló nemzeti, polgári kultúra kialakulását is. A török megszállás e területeken jóval tovább tartott még mint Magyarországon, a 19. század második feléig, sőt Macedóniában 1913-ig. Horvátország 1868-ban a horvát-magyar kiegyezés eredményeként Magyarország társ-országa lett, Szerbia és Montenegro az 1877-1878. évi orosz-török háború után önállósult, 1878-ban Boszniát és Hercegovinát a Monarchia annektálta. Egységes délszláv állam csak 1918-ban keletkezett, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság létrejöttével.

E történeti fejlődés miatt egységes és állandó fejlődési vonal a délszláv népek kulturájában - könyv és könyvtárkulturájában sem - található. A jugoszláv népek könyvkiadásának és nyomdászatának története szorosan kapcsolódik azoknak a népeknek és országoknak a könyvkultúrájához, amelyekkel történetük során kapcsolatban voltak. Azokon a részeken fejlődhetett ki magasabb könyv- és könyvtári kultúra is, amelyek a polgári fejlődésben nagyobb haladást elért nyugati vagy északra fekvő országokkal tartottak fenn szorosabb kapcsolatot, így elsősorban Horvátországban, Szlovéniában és Dalmáciában - Itália, Németország, Ausztria és Magyarország révén. Szerbia, Bosznia és Hercegovina, Macedónia és Montenegro a törököktől nem kaphatott semmiféle kedvező ösztönzést, sőt a törökök náluk is tiltották a könyvnyomtatást.

Horvátországban, Szlovéniában és Dalmáciában a könyvnyomtatás

viszonylag korán megkezdődött. Az első horvát nyomda már a 15. század végén létrejött Senj-ben, 1494-től 1508-ig működött. Glagolita betűkkel nyomtatott vallásos könyveket, nemzeti nyelven. A nyomda első terméke egy, az alapítás évéből való glagolita missale. A glagolita írást később háttérbe szorította a cirill és a latin ABC; végül a horvátok írása, a nyugati kereszténység révén (a horvátok általában katolikusok voltak) véglegesen latin lett. (A szerbek - ugyancsak vallási okokból a görögkeleti egyház használta cirill ABC-t vették át és használják még ma is, a szlovének a gót, majd a latin ABC-t használták.) - A második horvát nyomda Rijekában (Fiume) csupán két évig tevékenykedett 1530-1531-ben. Legfontosabb terméke egy horvát misekönyv. Mivel e két, horvát területen keletkezett nyomda nagyon rövid ideig állt fenn, a legtöbb horvát könyv, a glagolita művek is, a fejlett nyomdászattal rendelkező Itáliában láttak napvilágot, főleg Velencében, továbbá Anconában és Rómában is. Nagy többségükben katolikus vallási művek voltak.

A protestantizmus a délszláv területeken is kedvezett a könyvkultúra fejlődésének. Több nyomda alakult, ezek is elsősorban horvát és szlovén területen, de a szerbek és általában a cirill ABC-t használó délszláv népek részére is nyomtattak könyveket és igyekeztek körükben a reformációt népszerűsíteni és terjeszteni. 1560-ban Urachban alakult horvát protestáns nyomda s ez 1561 és 1564 közt kb. 25 könyvet készített: horvát nyelvű könyvek mellett glagolita és cirill betűs termékei is jelentek meg. Az ország északi részén két nyomda szolgálta a reformáció ügyét: Hoffhalter Rudolfé 1574-ben a Varasd melletti Nedelicén működött gróf Zrinyi György támogatásával, Manlius János Ljubljana-i nyomdászé pedig Varasdon (1586-1587).

A 17. század folyamán fokozatosan tért hódító ellenreformáció Horvátországban is létrehozta a saját nyomdáját: 1664-ben Zágrábban rendeztek be nyomdát a jezsuiták, ez azonban csak 1694-ben kezdett dolgozni. A 18. században előbb a püspökség (1768-ban vagy 1769-ben), majd Johann Th. Trattner - akiről említettük, hogy a Habsburg birodalom minden jelentékenyebb városában megvetette a lábát - állított fel 1774-ben Zágrábban is nyomdát. Trattner egy évvel előbb, 1773-ban már Varasdon is berendezte a maga könyvnyomtató műhelyét, de bécsi nyomdájában is készített délszláv könyveket, Trattner mellett más bécsi nyomdák (pl. Kurzböck) valamint a magyar Egyetemi Nyomda is segítette latinbetűs horvát és cirillbetűs szerb kiadványaival a 18. század végén és a 19. században a horvát és szerb művelődés és irodalom fejlődését.

A 18. század utolsó évtizedeiben a törökök elleni nemzeti mozgalom során, amely egyben a nemzeti kultúra fejlesztését és a délszláv népek egyesítését is szolgálta, újabb nyomdák keletkeztek a horvát és dalmát tengerparton: Dubrovnikban (1783), majd Rijekában és Zadarban. Ez a 18. század végén megindult politikai és kulturális mozgalom a 19. században - különösen a gazdaságilag legfejlettebb és a polgárosodás terén is legtovább jutott területeken (Horvátország, Szlavónia és Szerbia egyes részein) tovább fokozódott és az 1830-1840-es években "illirizmus" néven

különösen fellendült. Hívei, Ljudevit Gaj vezetésével Horvátország autonómiáját követelték, felléptek a magyarosítási törekvések ellen, a horvát nyelv jogaiért küzdöttek a magyarral és a latinnal szemben, és az összes délszláv népek politikai egyesítését tüzték ki célul. (A Habsburgok az illir mozgalmat is felhasználták a reformkorban és 1848-1849-ben a magyar szabadságharc ellen.) Az illirizmus kulturális eredményei számottevőek. Hozzájárult a nemzeti irodalom és tudomány fejlesztéséhez, fejlesztette a politikai irodalmat, különböző kiadványok nagy számát hozta létre, fellendítette a könyvkulturát is. Vezetője 1838-ban nyomdát alapított, mely a századfordulóig szolgálta a horvát és általában a délszláv nemzeti mozgalmak politikai és kulturális célkitűzéseit kiadványaival. Szerbiában 1830-ban Miklós cár alapított államnyomdát. A 19. század második felében a politikai és kulturális törekvések szolgálatában a szlovákiai Matica Slovenskához hasonlóan Horvát és Szerb Matica is alakult, melyeknek a szlovákokhoz hasonló szerepük volt a délszláv könyvkultúra terén.

A röviden körvonalazott 19. századi törekvések és eredmények kétségtelen előrehaladást jelentettek a délszláv népek könyvkultúrája fejlődésében. Nagyipari nyomdászat és magasabbszintű polgári-nemzeti könyvkiadás azonban Jugoszláviában csak a 20. században, az első világháború után alakulhatott ki.

Bulgária

Bulgáriában ugyanaz volt a helyzet a könyvkultúra fejlődése terén, mint a többi délszláv országban. A szláv nyomdászat kezdetei itt elég korai időre, a 15. század végére és a 16. század elejére esnek. Cetinjében (1493), Targovishtëben (1510), Priştinában (1539), Belgrádban (1552), Skutariában (1562) működtek ekkor főként cirill betűkkel nyomtató bolgár műhelyek. Munkájukat azonban félbeszakította, majd megsemmisítette a török uralom. - Bulgária öt évszázadon keresztül, a 14. század végétől a 19. század végéig élt török megszállás alatt. Az óbolgár nyelvet ez idő alatt egyrészt a török államnyelv, másrészt az egyház nyelve, a görög majdnem teljesen elsorvasztotta. A felsőbb társadalmi rétegek is görögül beszéltek, a nemzeti nyelvet szinte csak a falvakban, a parasztok használták. A törökök elleni, 18. században kezdődő nemzeti mozgalom során kezdték az írók újból használni és terjesztették el a bolgár nyelvet. Jellemző azonban a könyvkultúra elmaradott voltára, hogy amikor Paiszij, az Athosz-hegyi kolostor egyik szerzetese 1762-ben megírta a bolgár nép régi történetét - hogy ezzel is buzdítson a törökök elleni harca, - a mű terjesztésére kb. 80 évig nem akadt nyomda és kiadó. Kézírtos másolatokban terjedt, s csak 1844-ben jelent meg Budán, az Egyetemi Nyomdában, amely bolgár könyveket is nyomtatott. Számottevő fejlődés a nemzeti könyvkultúra és nyomdászat terén Bulgáriában is csak 1787 után és főként a 20. században történt.

Albánia

A török uralom Albániában is a 14. század végétől - rövid 19. század eleji megszakítással - a 20. század elejéig tartott. Az ország ezalatt, de utána is egészen 1944-ig a legelmaradottabb feudális gazdasági és kulturális körülmények közt élt. A török uralom idején tilos volt könyvet nyomtatni s ez évszázados lemaradást okozott.

A 18. század végén és a 19. század elején az Olaszországban élő albán írók körében kezdődtek nemzeti irodalmi törekvések, de az ő műveik olasz nyomdáknak láttak napvilágot. Valamelyes fejlődés a nemzeti könyvkultúra terén a 19. század második felében következett be, ekkor, 1855-ben keletkezett az első albán nyomda, de ez sem az ország területén, hanem Bukarestben. A könyvkultúra színvonala még ma is rendkívül alacsony. Ennek oka, hogy - a történeti fejlődésből adódóan - a városiasodás nagyon kis mértékű, a lakosság nagy része vidéken él és igen alacsony a népesség műveltségi színvonala. Még 1950-ben is a lakosság 80%-a volt analfabéta.

Törökország

Törökországban - amely évszázadokra visszavetette a hódítása alatt élő más népek kulturáját, - is későn, csak a 18. században került sor a nemzeti nyomdászat bevezetésére, s a könyvnyomtatás és könyvkultúra fejlettségi foka a következő évszázadban is nagyon alacsony volt. Korábban, a 16. és a 17. században is voltak már nyomdák Konstantinápolyban, de ezek nem készítettek török könyveket: 1503-ban egy zsidó emigránsok által felállított héber nyomda működött, 1567-ben örmény könyv jelent meg, 1627-ben pedig görög nyomdát alapítottak. Török nyomda felállítását először II. Bajazet szultán tiltotta meg 1483-ban, majd I. Szelim 1515-ben. A nyomdászat bevezetését még a 18. században is akadályozta egyfajta vallási ellenállás, de főként a "kalligráfusok" elleneztek. A kalligráfusok vagy "szépirók", tulajdonképpen írások, készítették a különböző, nyilvánosságnak szánt szövegeket és szerteágazó, társadalmilag is tekintélyes külön szervezetük volt. Az arab betűkkel - ezeket használták a törökök is - készített nyomtatványok már hosszú ideje ismertek voltak Törökországban külföldről való bevitelük révén, amikor a 18. század elején az első iszlámnyomda felállítása megtörténhetett Konstantinápolyban. A 18. század első fele a kulturális fellendülés időszaka volt Törökországban s ennek keretében szorgalmazták a török nyomdászat megindítását is. Damad Ibrahim nagyvezir és Said Efendi portai titkár támogatásával (aki Párizsban ismerte meg az európai könyvnyomtatást) szerezte meg III. Ahmed szultán (1703-1730) engedélyét nyomda felállításához Ibrahim Müteferrika.

Ibrahim Müteferrika, kinek az életéről és pályájáról nagyon keveset tudunk és még az eredeti nevét sem ismerjük, magyar renegát volt. 1674-ben született Kolozsvárott, tehát Misztótfalusi kortársa. Református teológiát tanult, majd török fogságba esett, és így került 1692-ben Konstantinápolyba. Miután a mohamedán vallásra tért, szabadon engedték, sőt mint több nyelvet ismerő művelt embert, bevonták a török politikai életbe is; a Porta több alkalommal megbízta diplomáciai feladatokkal. 1719-től kezdve foglalkoztatta török nyomda felállításának terve s majdnem egy évtizedes előkészület után, 1727-ben nyithatta csak meg a szultán engedélyével Konstantinápolyban az első török nyomdát. Jellemző a török viszonyokra, hogy a szultán rendelkezése folytán vallásos műveket (Korán, a hozzávaló kommentárok stb.) és vallásjogi munkákat nem volt szabad

nyomtatnia. A szultán a nyomda mellett cenzurahivatalt is állított fel, amely minden nyomásra kerülő művet szigorúan ellenőrizte. 1729 februárjában jelent meg a nyomda első terméke: egy arab szótár török átdolgozásban 2 folió kötetben. Műteferrika összesen 17 művet nyomtatott 25 kötetben. Volt köztük latinbetűs munka (egy török-francia nyelvtan); ő készítette az első illusztrált fametszetes török könyvet; kiadott egy olyan művet, amely 39 térképet tartalmazott stb. Utolsó munkája 1742-ben jelent meg. Nyomdájának termékei sokoldalúan képzett nyomdásznak mutatják, sőt egyben rajzoló, fordító és gyakran szerző is volt. Kiadványai tipográfiaiilag is színvonalasak. Hogy hol tett szert ilyen széles körű és színvonalas mesterségbeli tudásra, nem ismeretes. Legkézenfekvőbbnek az a feltételezés látszik, hogy fiatalkorában, még magyarországi tartózkodása idején sajátította el a könyvnyomdászatot. Kiadványai az első török nyomdai termékek, a török "ősnymdátványok". Műteferrika 1745-ben halt meg. Halála után a nyomda még nagy megszakításokkal 50 évig fennállt, de ez idő alatt csak 7 művet jelentetett meg. A nyomdász szerepét ismét a kalligrafusok vették át, akiknek színes kézirataihoz, a tradíciókhoz való vonzódás ekkor még győzött az egyhangubb technikai eredmények felett.

1. Abd-ül Hamid uralkodása idején, 1784-ben rendeletet hoztak török állami nyomda felállítására, de ennek tényleges megvalósítására csak a 19. század elején került sor Konstantinápolyban. Később, a 19. század közepén aztán magánnyomdák is keletkeztek és Konstantinápolyból kiindulva más török városokban is elterjedt a könyvnyomtatás. Az első török újság 1831-ben jelent meg Konstantinápolyban.

A polgári könyvkultúra fejlődésére és a nagyipari könyvnyomtatás meghonosodására csak a köztársaság létrejötte (1923) után került sor. Kemal Atatürk elnök számos reformjai közt e téren nagy szerepe volt az 1928-i írástörvénynek, amely új szakasz kezdetét jelentette a török könyvkultúra történetében. E törvény kötelezővé tette az antikva, a latin írás bevezetését az arab helyett minden területen, a nyomdászatban is. Az antikva meghonosítása technikai egyszerűsödést jelentett. Be lehetett vezetni az Európa-szerte használt szedőgépeket s ezzel megkezdődött a török nyomdászat nagyipari korszaka, a nagy példányszámu könyvkiadás. A fejlődést azonban ezután is erősen gátolta a nagyfokú analfabétizmus. A 7 éven felüli iskolaköteles lakosságnak kb. 55%-a Törökországban még ma is analfabéta.

A könyvkultúra az Európán kívüli földrészeken

Már az európai fejlődés áttekintése kapcsán nagy egyenetlenségeket láttunk a kapitalista időszak könyvkultúrájának a színvonalában. Csak az igazán fejlett polgári államok jutottak el a polgári korszakban a nagyipari nyomdászat és az olcsó tömegtermelés szintjére, még az európai országok jórésze is csak éppen megindult ezen az úton. Ezekben a társadalmilag, politikailag, gazdaságilag, kulturálisan elmaradottabb országokban sok tekintetben érvényesültek még a feudalizmus kori sajátosságok és gátló kötöttségek. Még inkább ez lesz a helyzet az Európán kívüli földrészek, kontinensek országainak és népeinek az esetében. E népek és országok többsége függőségi viszonyban (gyarmati, félgymati stb. helyzetben) volt az európai kapitalista államokkal. Ahogy egész fejlődésük, könyvkultúrájuk alakulása is függvénye volt a gyarmatosító anyaországnak. A függőség foka, illetve az attól való megszabadulás és a belső, nemzeti fejlődés mértéke határozta meg tehát könyvkultúrájuk színvonalát is. A polgári fejlődés magasabb szintjére csak két ország jutott el: az Amerikai Egyesült Államok és Japán, de számos ország vagy nép még az európai könyvkultúra feudalizmus kori színvonalát sem érte el a 20. század elejére sem. Éppen ezért e területek és népek könyvtörténetét nem tekintjük át olyan részletességgel, mint az európaiakét tettük, a főbb fejlődési tendenciák bemutatására szorítkozunk, kiemelve a fontosabb országok, illetve az egyes földrészek sajátos jellemzőit.

Amerikai Egyesült Államok

Az USA későbbi területét, elsősorban a keleti partvidékeket az európai tengeri hatalmak gyarmatosították az Amerika felfedezését követő két évszázad során: Anglia, Franciaország, Spanyolország és kisebb mértékben Hollandia. 1620 körül különösen sok angol puritán vándorolt ki Amerikába, akiknek itt is fontos kulturális szerepük volt. Az amerikai gyarmatkért, elsősorban Anglia és Franciaország folytatott nagy és hosszú küzdelmet, melynek 1763-ban Anglia lett a győztese, megszerezte Észak-Amerika területének nagy részét. Az angol gyarmatosítás elleni küzdelem 1775-ben az amerikai függetlenségi háborúba torkollott; 1776-ban a 13 angol gyarmat kibocsátotta a függetlenségi nyilatkozatot, mellyel kinyilvánította elszakadását Angliától és kikiáltotta az új állam függetlenségét. Ezt az 1783-i versailles-i békekötésben Anglia is kénytelen volt elismerni. Az önálló nemzeti lét megteremtése gyors polgári fejlődést tett lehetővé. A tagállamok száma később gyorsan emelkedett.

A rabszolgaság a függetlenségi háború után is fennmaradt; különösen a déli államok nagybirtokos ültetvényesei ragaszkodtak hozzá, akiknek a számára a rabszolga olcsó munkaerőt jelentett; az északi, iparilag fejlett és polgárosultabb államok azonban harcoltak ellene. Az 1861-1865. évi polgárháborúban az északiak győztek, megszüntették a rabszolgaságot és felszabadították a négereket. A polgárháború után nagyarányú, a történelemben addig ismeretlen gazdasági fejlődés indult meg, s az USA a 19. század végére a technikai fejlődésben és termelésben egyaránt felülmuta a legfejlettebb európai kapitalista országokat is. Megvolt tehát a nagykapacitású nyomdaipar alkalmas technikai és gazdasági bázisa, s a nyomdászati és könyvkiadás szabadságát hatósági megkötöttségek (mint amilyen a cenzúra és privilégiumok) sem korlátozták. A 19. század végén a nyomda-technika az USA-ban volt a legmodernebb s a tőkefelhalmozódás, a nagyfokú tőkekoncentráció hatalmas teljesítőképességű kiadványállalatok létrehozását tette lehetővé. Az USA könyvkultúrája egyenrangú lett a legfejlettebb európai tőkésországokéval, sőt a modern technika alkalmazása terén sok vonatkozásban felül is muta azokat. Pedig az amerikai könyvkultúra nagyon szerény kezdetekből emelkedett fel erre a szintre.

Az észak-amerikai földrészen a könyvkultúra a gyarmatosítás időszakában (1783-ig) lényegében az európai könyvkultúra függvénye volt. Ön

álló nemzeti könyvkiadás és könyvkultúra csak a függetlenség kivívása után fejlődött ki. Az első észak-amerikai nyomda 1638-ban keletkezett Camb-ridge-ben. A nyomda vezetője Stephen Day(e) volt (kb. 1594-1668), aki a nyomdaalapítása évében vándorolt ki Amerikába. Ő fiával Matthew Day(e)-vel együtt, aki tanult nyomdász volt, folytatta a nyomdász mesterséget. Az alapítást követő évben (1639) megjelentették Észak-Amerika első nyomtatványait, két nagyon kis terjedelmű munkát: egy egyleveles nyomtatványt (The Freeman's Oath = A szabad ember esküje) és egy naptárt. (Nem maradt fenn belőlük példány.) Az első könyv, egy a protestantizmus ügyét szolgáló zsoltároskönyv (Bay Psalm Book) 1640-ben került ki a nyomdából. A mű az amerikai irodalomnak is első fontos terméke. (10 példány maradt belőle.) A nyomda 1649-ig, amikor vezetését Samuel Green vette át, 22 munkát jelentetett meg, közülük azonban csak 9 maradt fenn. - A következő város, ahol Cambridge után a nyomdászat megindult, Boston volt. Itt John Forster rendezett be 1675-ben könyvnyomtató műhelyt. - A 17. század során még a következő államokban keletkezett említésreméltó nyomda: Marylandban 1685-ben, Pennsylvania területén Philadelphiában 1685-ben és New Yorkban 1693-ban. A két utolsóként említett helyen William Bradford nyitott nyomdát.

W. Bradford (1663-1752) Észak-Amerika legjelentékenyebb nyomdászgyénisége volt a gyarmatosítás időszakában. 1685-ben alapított philadelphiai nyomdája mellett, - melynek első terméke egy almanach volt, - ő alapította 1690-ben William Rittenhouse-zal (1644-1708) az első észak-amerikai papírmalmot is. Ezután egy vallási vitában való részvétele miatt börtönbe került, s kiszabadulása után, 1693-ban New Yorkban telepedett le és nyitott nyomdát. Itt 50 éven át mint angol királyi nyomdász tevékenykedett, ő nyomtatta az angol kolóniák számára a törvényeket és rendeleteket. A hivatalos nyomtatványok mellett nevezetes kiadványai: az első new yorki ujság (The New York Gazette) 1725-től; a New York történetéről szóló első könyv (1727), New York első, rézmetszetről készített térképe (1730) stb. 1728-ban New Jerseyben is rendezett be papírmalmot. 1742-ben visszavonult üzemeitől és üzleteitől, utóda egykori inasa, James Parker lett. - Fia, Andrew Bradford (1688-1742) szintén nyomdász volt. 1712-ben New Yorkból Philadelphiába települt és ott a 18. század legnagyobb amerikai nyomdászá-
nak, Benjamin Franklinnak lett a vetélytársa ujságjával és képeslapjával. A 18. század során az észak-amerikai angol kolóniákban mindinkább elterjedt a könyvnyomtatás, minden fontosabb városban alakult nyomda. 1776-ban a függetlenségi nyilatkozat kibocsátásának évében az Egyesült Államok 13 országában már 40 könyvsajtó működött. Az amerikai nyomdászat e 18. századi fellendülésében nagy szerepük volt Pennsylvania államban a német pietistáknak. A pietizmus a 17. században alakult ki Németországban, mint a protestantizmus egyik irányzata. A pietisták az evangélikus egyház kialakuló dogmatizmusával szemben a vallásos lelkiület elmélyítését, az egyéni vallásosságot, a szigorú önmegtartóztatást hirdették. Szembekerültek az evangélikus egyházzal, sőt némely csoportjaik el is szakad-

tak tőle. Az egyház üldözte a pietizmust, követői emiatt menekültek nagy számban Amerikába és számos települést hoztak létre Pennsylvániában, ahol virágzó szellemi, kulturális fejlődést bontakoztattak ki. Ennek során állították fel nyomdáikat s indítottak meg figyelemreméltó németnyelvű könyvkiadást. Egyik legjelentékenyebb településük Germantown volt (ma Philadelphia városrésze), itt virágzott leginkább az amerikai német könyvnyomtatás és könyvkiadás. Itt jelent meg az első amerikai német iskola-könyv, az első naptár (1738), az első ujság (1739-től), az első evangélikus biblia (1743) és számos más, tartalmilag is érdekes pietista szellemű munka (himnuszok, ájtatos könyvek, szimbolikus, misztikus művek). Az amerikai német pietisták e kiadványai mint amerikai német "ősnyomtatványok" ma igen keresettek és drágák. A nyomdákön kívül papírgyárat és betüöntödét is állítottak fel. Legkiemelkedőbb könyvnyomtatók a Sauer nyomdászcsalád tagjai voltak.

A Sauer-család generációkon át jelentékeny szerepet játszott az amerikai nyomdászat történetében. Legidősebb tagja, a nyomdaalapító id. Christoph Sauer (1694-1758) Pfalzból származott, az ottani pietista szekta tagja volt. 1724-ben telepedett le Germantownban. Nem volt nyomdász, csupán ügyes technikus, de mivel a német bevándorlók nem rendelkeztek a mindennapi életéhez szükséges könyvekkel, nyomda felállítását határozta el. Maga építette a sajtót, maga készítette a nyomdai festékeket is, csupán betűket hozatott Németországból, Frankfurt am Mainból. Kiadványaival a pennsylvániai pietista közösségek körében hamar sikereket ért el. Nyomtatványai 1738-tól kezdve jelentek meg. Sok imakönyvet és énekeskönyvet adott ki, de leghíresebb egyházi jellegű kiadványa - a már említett 1743-ban megjelent biblia, amelyet a nyomdászat-történet Sauer-biblia néven tart számon. Ez volt az első európai nyelven kiadott biblia Amerikában, Luther fordításában tartalmazza az Ó- és Újszövetséget. Nagy folio alakban jelent meg 12 000 példányban, ami, - ha figyelembe vesszük, hogy az átlagos példányszám ebben az időben Amerikában 500 körül mozgott - óriási szám. Hamarosan második és harmadik kiadása is megjelent 1763-ban, illetve 1776-ban. (E kettőt már az ifj. Ch. Sauer nyomtatta.) Az idősebb Ch. Sauer világi tárgyú nyomtatványokat is készített: iskolakönyveket, naptárakat és német nyelvű hirlapot.

Nyomdáját fia, ifj. Christoph Sauer (1722-1784) vette át és fejlesztette tovább. 1778 körül 4 sajtójával az észak-amerikai kolóniák legnagyobb könyvnyomtató műhelye volt. 1771-ben betüöntödét csatolt hozzá, ami azért fontos, mert ez volt az első betüöntöde Amerikában. Addig az összes betűtípusokat Európából szereztek be, elsősorban Angliából, Németországból és Hollandiából. Az ifj. Sauer idejében is vallási kiadványok, iskolakönyvek, naptárak álltak a kiadói tevékenység középpontjában, de ő adta ki az első amerikai vallásos tárgyú folyóiratot is. A függetlenségi háború idején az angolok mellett állt, ezért vagyonát elkobozták és elárverezték, őt magát pedig egy időre bebörtönözték. Élete hátralevő részében mint könyvkötő működött. A nyomdai tevékenységet három fia folytatta a 18. száz-

zadban; a Sauer-család a 19. században is működött sőt leszármazottaik ma is nagy teljesítőképességű nyomdával rendelkeznek Philadelphiában.

Az eddig ismertetett nyomdászok nem a sajátos amerikai jellegű és szellemű könyvkultúra képviselői. Nagyonbártsz idegenek, európai származásuk (a két Day(e) vagy a Sauer-család), idegen közösség könyvigényét elégítették ki (Sauer-család), vagy az angol gyarmatosítás szolgálatában álltak (Bradford, aki angol királyi nyomdász). Az első igazán amerikai nyomdász Benjamin Franklin volt, az amerikai nyomdászat leghíresebb alakja, s egyben az Egyesült Államok egyik legnagyobb egyénisége.

B. Franklin (1706-1790), sokoldalú tehetség: államférfi, író, nyomdász, tudós és feltaláló. 1706. január 17-én született Bostonban, egy szappanfőző második házasságából, aki 1682-ben vándorolt ki Angliából és telepedett le ebben a városban. Franklin 12 éves korában szegődött el nyomdászinak féltestvére, James Franklin nyomdájába. Bátyját később egy újságja kiadásánál is támogatta irodalmi tevékenységével. Már ifjú években számos cikket írt, melyek rendkívüli írói tehetségről tanuskodnak. Később ellentétbe került testvérével, és az ismétlődő összekülönbözések miatt 1723-ban otthagyta, Philadelphióba ment és Samuel Keimer nyomdájában vállalt munkát 17 éves korában. Mindezt s későbbi pályáját is leírja 1771-ben kelt önéletrajzában, amely csak halála után jelent meg, 1791-ben franciául, majd 2 év múlva angolul. (Magyar kiadása 1961-ből: Franklin Benjámín számadása életéről.) A Keimer nyomdában 1728-ig maradt két éves megszakítással, melyet Londonban töltött, s ott kapcsolatba került számos angol nyomdással s alaposan megismerte a korabeli magasszínvonalú angol könyvnyomtatást. 1727-ben tért vissza, 1729-ben Hugh Meredith-szel társult és együtt megvásárolták Keimertől a Pennsylvania Gazette c. lapot, melyet ő 1728-ban alapított és indított meg. 1730-ban a lap egyedüli tulajdonosa lett s még ez évben, 24 éves korában saját nyomdát is berendezett. Ettől fogva 1748-ig a nyomdászatot tekintette főfoglalkozásának s ideje nagyobb részét nyomdája gondozására fordította. Újságján kívül - nyilván mert ezek iránt nagy volt az érdeklődés és kereslet - számos vallásos, egyházi tárgyú könyvet nyomtatott, jónéhányat a különböző pennsylvániai szekták részére is. Ugyanakkor saját művel: politikai és morális tárgyú munkái, valamint önéletrajza is a francia felvilágosodás hívének mutatják. Mint író, az amerikai irodalom első világirodalmi jelentőségű képviselője. Hosszu időn át, 1732-1757-ig saját nyomdájában, átlag 10 000 példányban adta ki Richard Saunders álnéven kitűnő humorral és iróniával megírt, népszerű évkönyvét, a "Poor Richards Almanack"-ot (Szegény Richard évkönyve). E műve szinte az egész világon ismertté tette a nevét; 15 nyelvre fordították le. Philadelphiai nyomdáján kívül több nyomdát is alapított, de ezeket bérbeadta.

Franklin nyomdászati és írói tevékenysége mellett más téren is sokat tett az amerikai művelődés és tudományos élet fejlesztéséért. Különösen szűkebb hazája, Philadelphia köszönhet neki sokat. Itt alapította 1731-ben az egyik legelső amerikai közművelődési könyvtárat (subscription

library-t); 1743-ban filozófiai társaságot, majd városi kórházat s 1751-ben ifjúsági akadémiát (a későbbi egyetemet) hozott létre. Egyre ismertebb és fontosabb szereplője lett az amerikai közéletnek. 1748-ban a skót származású David Hall-lal társult, akinek később teljesen átadta a nyomdát. 1753 után ugyanis intenzív közéleti és politikai tevékenységbe kezdett, s számos fontos és felelősségteljes állást töltött be. 1753-tól 1774-ig az összes amerikai brit kolóniák főpostamestere volt, egyidőben teljhatalmu képviselője Pennsylvániának az angol anyaországban, Londonban. A nemzeti függetlenség kivívásában Washington mellett neki van a legnagyobb érdeme. 1776. július 4-én ő is aláírta a Függetlenségi Nyilatkozatot. 70 éves korában a független Egyesült Államok első franciaországi követe lett Párizsban és nagy szerepe volt az angolokkal kötött 1783-i versailles-i békekötés létrejöttében.

Közéleti tevékenységéből adódó elfoglaltsága alig tette lehetővé, hogy a nyomdászattal gyakorlatilag is foglalkozzék, de a könyvnyomtatást ezután is figyelemmel kísérte és tudomást szerzett minden újabb fontos eredményéről. Franciaországi tartózkodása idején megismerkedett és barátságot kötött Didot-val, de ismerte a klasszicista kor más nagy nyomdászainak munkásságát is, levelezett az olasz Bodonival és a spanyol Ibarrával. Az angol Baskerville eredményeit szintén nagyrabecsülte s a francia kormányt Baskerville halála után rá akarta venni, hogy vásárolja meg híres betűöntődjét a párizsi királyi nyomda részére. A nyomdászati gyakorlat folytatásáról közéleti munkássága idején sem tudott teljesen lemondani. Francia követi megbízatásának kilenc éve alatt a Párizs melletti Passy-ban élt, ahol kis magánnyomdát rendezett be és 37 kisterjedelmű nyomtatványt készített. E művek kis példányszámuk miatt ma már rendkívül ritkák és nagyértékűek.

Nagy tiszteletben álló és ünnevelt emberként tért vissza Párizsból 1785-ben. Dicsősége csúcspontján újból Philadelphiában telepedett le, ahová 17 éves korában koldusszegényen került. Itt halt meg 1790. április 17-én, 85 éves korában. Sirfeliratában - melyet maga fogalmazott - szerényen csak nyomdásznak nevezi magát: "Itt nyugszik a teteme - Franklin Benjamin könyvnyomtatónak. - (Mint valami ócska könyvnek a táblája - Amelyből kiszaggatták a lapokat, - S amelynek gerince és aranyozása elkopott.) - Most a férgeknek az eledele. - De a mű nem fog megsemmisülni, - Mert mint a boldogult hiszi, meg kell még jelennie - Egy újabb - És szebb kiadásban, - kijavítva és helyesbítve - A Szerzője által."

Franklin nyomdász kortársai közül rendkívüli képességei révén Isaiah Thomas (1749-1831) emelkedett ki, kinek munkássága belenyulik a 19. század első harmadába. Thomas egyaránt nevezetes volt mint nyomdász, kiadó és nyomdászattörténeti szakíró. 1749. január 19-én született Bostonban. Itt Zakariah Fowle műhelyében lett nyomdászinas, majd mint segéd bejárta fél Amerikát és tovább képezte magát a nyomdász mesterségben. 21 éves volt, amikor 1770-ben egykori mestere, Fowle tártulajdonosnak maga mellé vette. Thomas hamarosan megvásárolta magának az

egész nyomdát. Ő is felvilágosult gondolkozású nyomdász volt, maradéktalan híve a függetlenségnek. Az ő nyomdája nyomta, de ő volt a kiadója is a hetente kétszer megjelenő "The Massachusetts Spy" című újságnak, amely a függetlenné vált Egyesült Államok későbbi első elnökének, George Washingtonnak az eszméit és politikáját képviselte és népszerűsítette. A függetlenségi háború alatt, 1775-ben nyomdájával Bostonból átköltözött Worcesterbe, ahol üzeme rendkívüli módon fellendült. Volt olyan idő, amikor egyszerre 16 sajtója működött és 5 könyvkereskedése volt. 1788-ban főkvállalatot nyitott Bostonban, majd papírmalmot és könyvkötődét is szerzett. Nyomdája nevezetes kiadványai: rézmetszettel illusztrált bibliák, három újság, egy képeslap, almanachok, iskolakönyvek és különböző irodalmi művek.

Thomas a korabeli amerikai könyvkereskedelemben is fontos szerepet játszott. Ő alapította meg 1812-ben az amerikai antikváriusok egyesületét (American Antiquarian Society), s az egyesület első elnöke és mecénása lett. Az egyesületnek ajándékozta ugyanis kb. 3000 kötetes könyvtárát, amely a gyarmatosítás időszakában megjelent amerikai könyveknek, újságoknak és egyéb kiadványoknak nagyértékű gyűjteménye volt. Mint könyvtörténeti író is az amerikai nyomdászat e korai szakaszával foglalkozott. "The History of Printing in America" (A könyvnyomtatás története Amerikában) c. kétkötetes művének első kiadása 1810-ben jelent meg (2. kiadás 1875-ben). A munka még ma is forrásértékű, hiszen a szerző elsődleges forrásokat tartalmazó magánkönyvtára, továbbá saját tapasztalatai és közvetlen ismeretei alapján adott képet kora és a megelőző időszak nyomdászati viszonyairól. Thomas nyomdáját 1802-ben fiának, az ifj. Isaiah Thomasnak adta át. 1831. április 4-én halt meg Worcesterben.

Franklin és Thomas már jellegetesen amerikai nyomdászok és kiadók voltak, több kiadványukkal szolgálták az amerikai függetlenség ügyét. A függetlenség kivívása után a könyvkultúra terén is gyors fejlődés indult meg. A gyarmatosítás időszakában Boston volt a könyvkultúra központja, szerepét az 1790-es években Philadelphia vette át, New York csak 1800 után került előtérbe, de mellette az 1840-es évekig az amerikai könyvkultúra egészében jelentős szerepe volt a vidéki könyvkiadásnak. Az említett városokon kívül fontos kiadói és nyomdahelyek voltak még: Cincinnati, Chicago, St. Louis, Milwaukee. A nyomdászat, könyvkiadás és kereskedelem csak a 19. század második felében koncentráldott New Yorkban. 1864-ben az akkori 125 kiadó közül 44 New Yorkban székel, az 1875-ben kiadott 32 700 nyomtatványból 22 600 New Yorkban jelent meg, s ezek az arányok azóta még inkább New York javára változtak. A város központi szerepét mutatják azok a könyvvásárok és aukciók is, amelyeket a 19. század során számos alkalommal itt rendeztek meg. New Yorkban működtek a fontosabb könyvkiadói és kereskedői egyesületek is.

Az európai könyvkiadás hatása, elsősorban az angolé, még a 19. század elején is nagy volt, s ez a 19. század során a belföldi könyvkultúra fejlődésével és megerősödésével párhuzamosan fokozatosan csökkent.

1820-ban az amerikai könyvtermés 70%-a még európai szerzők már megjelent műveinek utánnyomása. Ez az arány 1856-ra 20%-ra csökkent, s azóta nagyjából tartja magát.

A 19. század során - ahogy már volt róla szó - az általános gazdasági fellendülés keretében korszerű nagyipari nyomdászat és nagykapacitású kiadói és terjesztési apparátus fejlődött ki az USA-ban. Különösen nagyarányú volt a fejlődés a 19. század végén és a 20. század elején. 1880 körül az USA kiadóinak száma valamivel 200 felett volt s ez a szám az 1910-es évekre megkétszereződött. A fejlődést segítette, hogy nemcsak a vállalkozók, a nyomda- és kiadótulajdonosok és könyvkereskedők rendelkeztek megfelelő tőkével a 19. században, hanem az olvasóközönségnek is megvolt a módja, hogy könyvigényét kielégítse. A könyvkereskedelem is mindent megtett, hogy az embereket könyvvásárlásra bírja. Felhasználta a reklám és az üzleti propaganda minden fogását és formáját. Persze ezek között nem egy kulturális, tudományos szempontból is nagyon hasznosnak bizonyult. Ilyen pl. az a kiadói és kereskedői gyakorlat - amely az USA-n kívül az angol könyvkiadást is jellemzi, - hogy értékes tudományos és irodalmi munkákat, miután drágább kiadásban, igényesebb formában napvilágot láttak, és a szakemberek a kiadást megvették, nagyon olcsón, valamilyen rendkívül nagy példányszámu sorozat keretében, közreadnak a szélesebb olvasóközönség számára. Így rendkívül irodalmi és tudományos értékeket juttatnak el igen széles rétegekhez, nemcsak Amerikában, hanem az európai országokban, sőt a világ minden részében. Az USA-nak ugyanis rendkívül nagy a könyvexportja; elsősorban Kanadába és Nagybritanniába szállítanak könyveket, de a világ minden angol nyelvet beszélő részén terjesztik az amerikai könyvtermést. Arról sem szabad azonban megfeledkezni, hogy a 19. század második fele óta az USA az alacsony értékű vagy teljesen értéktelen bestseller, detektívregény, rémregény és ponyvairodalom fő kiadója és terjesztője is. Ugyancsak olcsó sorozatokban jelentetik meg e kiadványok tömegét, melyeknek morális és kulturális szempontból egyaránt nagyon káros a hatásuk.

A legjelentékenyebb 19. és 20. századi nagy amerikai kiadók a következők: 1807-ben kezdte meg működését a Wiley and Co cég, amely a kor legismertebb amerikai kiadója volt. A 19. század elején kibontakozó önálló amerikai irodalom legjobb képviselőivel állt kapcsolatban és elsősorban az ő műveiket adta ki. Ebből a kiadócégből több, még ma is működő nagy kiadó fejlődött ki: pl. a Putnam, Appleton és a Harper-testvérek. Nevezetes cégek még a Macmillan, Doubleday, McGraw-Hill, Oxford University Press, Longmans, Grosset, a Donelly és Fiai, Scribner, Stechert-Hafner és a Prentice-Hall. Ezek a kiadók valóban hatalmas, nagy teljesítőképességű cégek. Legtöbbjük egyesíti a könyvipar és kereskedelem minden ágát. A Putnam cég pl. amely 1833 óta folyamatosan működik, rendelkezik kiadóval, nyomdával, könyvkereskedéssel és antikvár könyvesbolttal is. New York mellett Londonban is vannak fiókvállalatai. - Az 1872-ben New Yorkban alapított Stechert-Hafner cégnek Lipcsében

(1876 óta), Londonban (1887 óta), Párizsban (1892 óta) és legújabbban (1950 óta) Stuttgartban is van részlege s valamennyi foglalkozik könyv- és újság-kiadással, könyv- és antikvárkereskedelemmel; számos könyvtárnak, egyetemnek, szemináriumnak és ipari üzemnek a megbízottja s az USA területén a német könyv egyik főterjesztője. A közös angol-amerikai Macmillan céget 1843-ban Londonban alapították s 1896 óta a következő helyeken vannak vállalatai és leányvállalatai: New York, London, Bombay, Calcutta, Madras, Melbourne, Boston, Atalanta, Chicago, Dallas, San Francisco, Toronto, - tehát az egész angol nyelvterületen. A nagyarányu, többszázézesres, majd milliószámu példányszámu lapkiadás a 19. század közepén Angliában és az USA-ban indult meg s e nagy kiadóknak is egyik fő jellemzőjük, hogy szinte valamennyi a hírlapok és folyóiratok egész sorát adja ki. Az általános műveltségi színvonal nem túl magas volta miatt ez az egyik oka, hogy Amerikában az újság- és magazinolvasás - a könyvolvasás rovására - annyira elterjedt.

A 19. század vége óta az amerikai nyomdászat és könyvkiadás újabb nagy fejlődési utat tett meg. Az 1910-es évek kb. 400 kiadójával szemben ma már majdnem 900 a nagy vállalatok száma. Ha hozzávesszük ehhez, hogy a nagy cégek világszerte rendelkeznek fiókvállalatokkal, akkor alkotunk valódi képet az amerikai könyvpiar és könyvkereskedelem hatalmas teljesítőképességéről.

Kanada

Kanada területét a 16. században a franciák kezdték gyarmatosítani, de később számos angol bevándorló is megjelent Észak-Amerikának ezen a részén. A terület birtoklásáért Anglia és Franciaország között folyó harcot az 1763-i párizsi béke zárta le, melynek értelmében az angolok kapták meg Kanadát, s a terület a brit birodalom része lett. A 19. századi kapitalista fejlődés során kialakult nemzeti burzsoázia és az értelmiség politikai és kulturális mozgalmat indított a nemzeti függetlenség kivívásáért. Több felkelés eredményeként 1867-ben Kanada a brit birodalom első dominiuma lett. Csak 1931-ben vált a brit nemzetköziség egyenrangú tagjává. Az ország tehát lényegében a legutóbbi időben lett önálló nemzeti életet élő állam. Politikai, gazdasági és kulturális fejlődését egyaránt az angol befolyás határozta meg hosszú időn át, de különösen a déli területeken francia hatás is érezhető mind a mai napig. A lakosságnak ma 45%-a angol, 28%-a francia, a többi 27% más nemzetiségű, s nagyjában a 19. században is ilyen arányu volt a nyelv szerinti megoszlás. A kanadai könyvkultúra tehát mindig szorosan kapcsolódott az angolhoz és a franciához. A 19. századi polgári függetlenségi törekvések kapcsán indult fejlődésnek a kulturális élet, s ekkor kezdett kialakulni a könyvkultúra nemzeti arcú-lata is.

Kanadában a nyomdászat a 18. század közepén kezdett meghonosodni, kb. 100 évvel később, mint az USA területén levő angol gyarmatokon. E késés oka, hogy a francia gyarmatosítás időszakában mindenfajta nyomdászati tevékenységet tiltottak. A nyomdászat elterjedése is a civilizálódás útját követte, az Atlanti-óceán partján fekvő Halifaxból kiindulva terjedt nyugat felé, Victoriáig. Az első könyvsajtó az USA területéről, Bostonból került Halifaxba, 1751-ben. A Green nyomdászcsalád egyik tagja, Bartholomew Green vitte magával, de megérkezése után hamarosan, még mielőtt munkába fogott volna, meghalt és így társa, John Burshell lett Kanada első nyomdása. 1752-ben adta ki az első kanadai nyomtatványt, a The Halifax Gazette c. ujságot. (Első számából egyetlen példány maradt fenn.) Az első kanadai könyv, egy törvénygyűjtemény 15 évvel később, 1767-ben készült, Robert Fletscher nyomtatta ugyancsak Halifaxban.

1763 után, amikor Kanada Anglia gyarmata lett, a nyomdaiparban és általában a könyvkultúrában bizonyos mértékű fejlődés következett. Egymás

után keletkeztek nyomdák a különböző kanadai városokban: Quebecben (1764), Montrealban (1776), Ontarióban (1793), Norway-House-ban (1841) stb. A kanadai tartomány vezető nyomdásza a 19. század első felében John Howe volt, aki 1776-tól működött Halifaxban.

A 19. századi kanadai könyvkultúra jellemző vonásai: a nyomdák nagyobbrészt kisüzemek, melyek az ország politikai, gazdasági fejlődésének sodrában keletkeznek vagy vallási igényeket elégítenek ki. Igazán jelentős nyomdászegyéység nincsen, a nyomdák sűrűn változtatják tulajdonosaikat és felszerelésük technikailag is meglehetősen gyenge. A nyomdatermékek között első helyen az újságok állnak, (az újságnyomás még ma is igénybe veszi az ország teljes nyomdakapacitásának 1/3-át). A további nyomtatványok is elsősorban a mindennapi állami, egyházi élettel s az iskolázással kapcsolatosak: törvények, rendeletek, tankönyvek és vallásos művek - angolul és franciául, s kisebb részben más bevándorló csoportok és a bennszülött indiánok nyelvén. Jelentékenyebb tudományos művek és irodalmi munkák igen kis számban jelentek meg. A 19. század vége felé Kanadában is megindult a nyomdászatban a nagyipari fejlődés. Az angol hatás a 20. század első harmadában is erős, de egyre inkább növekszik az amerikai is; a francia a déli területeken számottevő. A könyvszükségletet a saját könyvtermelés nem tudja fedezni, Kanada főként az USA-ból, Nagybritanniából és Franciaországból importál könyveket és egyéb nyomdatermékeket.

Latinamerika: Dél- és Középamerika

A dél- és közép-amerikai országok lakosságának összetétele, fejlettsége, nyelve, kulturája valamint történelmük alakulása is sok szempontból azonos, vagy legalábbis nagyon hasonló a legutóbbi időkig. Ez a hasonlóság a könyvkultúra területén is megmutatkozik. A gyarmatosítás időszakában a spanyol könyvkultúra az egész terület fejlődését egyformán meghatározza, de hatása egészen a 19. század végéig erős. A kialakult nemzeti államok kezdeti könyvkultúrájában is több a spanyol hatásra visszavezethető közös vonás, mint az egymástól eltérő, sajátos, nemzeti jellegzetesség.

Közép- és Dél-Amerika földjét Kolumbus fedezte fel Európa számára 1492-ben, majd a 16. század során a spanyolok nagy részét meghódították és gyarmatosították. A portugálok - ugyancsak még a 16. században - Brazíliát szereztek meg maguknak, majd a 17. században az angolok, franciák és hollandok is bekapcsolódtak a gyarmatosításba. A spanyolok a latin-amerikai népek leigázásához igénybe vették a katolikus egyház segítségét is. Számos missziós telepet hoztak létre, sőt egy egyházi államot is (1604-1767: paraguay-i jezsuita állam), melyek a bennszülött lakosságot - erőszakos módszereket is igénybe véve - a katolikus hitre térítették. A gyarmatosítás során az őslakosság nagyrésze elpusztult, városaik, ősi, magasszintű kultúrájuk (aszték, inka kultúra) tönkrement. A gyarmati kizsákmányolás robbantotta ki az 1810-től 1826-ig tartó dél-amerikai függetlenségi háborút, amely a dél- és közép-amerikai államok elszakadásához és önálló nemzeti köztársaságok létrejöttéhez vezetett. A spanyol hatás - különösen kulturális vonatkozásban - a 19. század további részében is számottevő volt, s mellette - elsősorban politikai és gazdasági tekintetben - az angol és az amerikai (USA) tőke beáramlása akadályozta az önálló, nemzeti fejlődést Közép- és Dél-Amerika országaiiban. Az USA befolyása különösen a 19. század végén és a 20. század elején erősödött meg.

A könyvnyomtatás kezdetei a gyarmatosítás időszakára nyulnak vissza. Közép-Amerikában már a 16. század első felében megjelenik az első könyvsajtó és a század végéig Mexiko területén több nyomda alakul. Dél-Amerikában csak a 16. század legvégén jelenik meg az első könyv s a nyomdászat a 17. században terjed el. A nyomdászat bevezetése és a könyvkiadás megindítása a spanyol misszionáriusok tevékenységéhez kap-

csolódik. Nyomdáikkal és könyveikkel a gyarmatosítást és a gyarmatosítás szolgálatában álló hittérítés ügyét szolgálták. A bennszülötteket engedelmessé alattvalókká és jó keresztényekké igyekeztek nevelni. Az első spanyol-amerikai nyomtatványok éppen ezért elsősorban vallásos, egyházi művek és a katolikus szellemű iskolai oktatást szolgáló tankönyvek voltak. A nyomdákat gyakran szerzetesek vezették, de a bennszülött indiánok hamarosan eszajátították a szedést, betüöntést, a fametszés és rézmetszés technikáját, sőt a nyomtatósajtók építését is. Így akadnak már az első könyvek közt is fametszetekkel és rézmetszetekkel illusztrált szép kiadványok is.

Említettük, hogy az első spanyol-amerikai nyomda Mexiko területén működött a 16. század első felében. Egy spanyol ferences szerzetes, Juan Zumárraga, Mexiko első püspöke, majd érseke (1533-1548) kezdeményezte itt a könyvnyomtatás bevezetését. Indítványára Juan Cromberger, sevillai német származású spanyol nyomdász szállította Spanyolországból az első sajtót és 1539-ben állította fel Mexiko városában. Ez volt az első nyomda az amerikai kontinensen, Dél- és Észak-Amerikában is későbbben indult meg a könyvnyomtatás. Eleinte, 1539-től 1547-ig Juan Pablos olasz nyomdász volt a munkatársa. 1548-ban Pablos átvette a nyomdát és haláláig, 1561-ig egyedül ő vezette. (1559-ig mint az ország egyetlen nyomdásza tevékenykedett.) Számos nyomtatványt készített, ezek azonban csak töredékesen, vagy egy-egy példányban maradtak fenn. Művel többsége vallásos tárgyú munka a bennszülöttek dialektusában, de ő nyomtatta az első amerikai matematikai könyvet, és az első törvénygyűjteményt is. Rendkívül tevékeny, sokoldalú nyomdász volt, ismerte a kétszinnyomást, hangjegyeket is nyomtatott. Számos latin és gót betűtípussal és könyvdisszel rendelkezett, melyeket segédje, Antonio de Espinosa metszett és öntött. - 1559-ben Espinosa önálló nyomdát nyitott s így ő lett Mexiko második nyomdásza. 1575-ig működött, és szép, jó tipográfiai kiállítású könyveket nyomtatott. Legkiemelkedőbb munkája az 1561-ben megjelent kétszinnyomású *Missale Romanum*, amely fametszetes illusztrációkat és kottákat is tartalmaz.

A gyarmatosítás időszakában Mexiko volt a spanyol-amerikai nyomdászat központja. Már a nyomdászat bevezetésének századában, a 16. században 22 nyomdász működött itt, akik összesen 204 nyomtatványt készítettek, legnagyobb részüket a bennszülöttek nyelvén. A 17. században Mexiko városa mellett az ország más városaiban is nyíltak nyomdák. A legfontosabb nyomdahelyek még: Puebla de los Angeles (1640-től) és Guetemala (itt 1660-tól José Antonio de Ibarra volt nyomdász).

Dél-Amerikában - ahogy említettük - az első nyomda a 16. század legvégén alakult. Peru területén, Limában 1584-ben adta ki az első dél-amerikai könyvet Antonio Ricardo, Torinóból származó olasz nyomdász. A mű címe: *Doctrina Christiana*; két indián dialektusban és spanyolul jelent meg. (Ma mindössze két példány ismeretes belőle.) - Peruból kiindulva lassan, fokozatosan terjedt a nyomdászat déli irányba, követve az előrenyomuló hittérítőket, jezsuiták útját. 1610-ben a bolíviai La Pazban, 1700-ban Argentína területén Río de la Plata mellett (a bencés Johann

Neumann rendezte be a nyomdát), kb. ugyanekkor Braziliában, 1703-ban Paraguay földjén, Loreto-ban, 1738-ban a kolumbiai Bogotában, 1747-ben a braziliai Rio de Janeiroban (Antonio Isidoro de Fonseca lisszaboni portugál nyomdász), 1754-ben Ecuadorban, 1764-ben Venezuelában, 1765-ben az argentinai Córdoba-ban, 1776-ban a chilei Santiagóban, 1780-ban Argentina területén Buenos Airesben kezdte meg működését nyomda. A 18. század során tehát a könyvnyomtatás az amerikai kontinens déli részén széleskörben elterjedt, a század végén szinte minden dél-amerikai ország rendelkezett már nyomdával. Ez a kialakuló könyvkultúra azonban legfeljebb abban dél-amerikai jellegű, hogy a kiadványok egyrésze a bennszülöttek nyelvén készült. Célját és tartalmát tekintve a gyarmatosítók törekvéseit, ideológiáját szolgálta. A nyomdászok is európai bevándorlók, főként spanyolok, kisebb részben portugálok, olaszok vagy más nemzetiségűek; mellettük kevés indián alkalmazott dolgozik.

A 18. század végén egy időre ez a fejlődés is megszakad, 1767 körül kiűzték a jezsuitákat Spanyolországból és az országhoz tartozó területekről. Ez Spanyol-Amerika területén a nyomdák nagyrészének pusztulását eredményezte és egyben mintegy félszázados stagnálást jelentett a földterület nyomdászatának terjedésében. Az újabb, most már több nemzeti vonást tartalmazó könyvkultúra fejlődése csak a dél-amerikai függetlenségi háború befejezése, a függetlenség elnyerése után (1826) indult meg. Az újonnan alakult spanyol-amerikai köztársaságok önálló politikája, gazdasági tevékenysége és nemzeti kulturális mozgalmak elősegítették a nyomdaipar és könyvkiadás számszerű növekedését, ezen a téren is fokozódott a vállalkozókedv. A 19. században új könyvkultúra fejlődése kezdődött tehát, bár a spanyol könyvkiadás - éppen a spanyol-amerikai nyomdászat elmaradottsága miatt - még hosszú ideig, az egész 19. századon át éreztette hatását. Nagyipari nyomdászat létrejötté itt is csak a 20. században kezdődött el, s ez még ma is csupán a fejlődés stádiumában van. Az USA politikai, gazdasági és szellemi befolyásával, amely a 20. század során egyre fokozódott, a nyomdászatnak és a könyvkiadásnak is meg kell küzdenie. Akadályozza a fejlődést a közép- és dél-amerikai népek elég alacsony kulturális és életszínvonala is. Az analfabétizmus némely területeken igen nagy, Braziliában a lakosságnak kb. 60%-a még ma sem tud írni és olvasni.

A könyvkultúra terén Közép-Amerikában a legrégebb hagyományokkal rendelkezik Mexikó, Dél-Amerikában pedig Argentína és Brazília jutott legtovább a fejlődésben a 19. században és a 20. század elején. Mexikóban Mexikó városa, Argentínában Buenos Aires, Braziliában pedig két város: Rio de Janeiro és Sao Paulo a könyvkultúra gócpontja. Mexikóban és Braziliában a saját könyvtermelés még ma sem fedezi a belső szükségletet, mindkét ország sok könyvet importál. Argentína viszont a hazai piac ellátásán túl számottevő mennyiségű könyvet exportál más latin-amerikai országokba és Spanyolországba. A kiadványok nyelve Braziliában portugál, a többi államokban spanyol.

Afrika

Afrika minden téren a világ legelmaradottabb területei közé tartozik az ujkorban, gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettsége még ma is rendkívül alacsony. Ennek főoka, hogy a kontinens az ujkor legnagyobb részében gyarmati elnyomás alatt élt, s az őslakosság nagyobb része a rabszolgaság vagy a feudalizmus korabeli állapotokban rekedt meg. A könyvkultúra fejlődését is visszavetette a külső elnyomás és a belőle fakadó belső elmaradottság. Csak a legujabb időszakban, az afrikai népek felszabadító mozgalmai nyomán létrejött önálló független államokban indult meg e téren is némi fejlődés. A gyarmatosítás korának könyvkultúrája a megfelelő európai országokénak volt a függvénye. Afrika földjére a 15. század közepétől kezdtek behatolni a különböző európai államok kereskedői: portugálok, spanyolok, hollandok, franciák, majd angolok. Közülük nagyon sokan foglalkoztak rabszolgakereskedelemmel, az afrikai népeket tömegesen hurcolták el szülőföldjükről. Ugyanezek az európai országok a 16. században megkezdték a földrész különböző részeinek gyarmatosítását, amely a legutóbbi időkig tartott.

A könyvnyomtatás kezdetei meglehetősen késői időszakra esnek. Európa fejlett polgári országaiban a 18. század végén, a 19. század elején a nyomdászat nagyipari korszaka, a nagypéldányszámú könyvkiadás ideje kezdődik, s az igények növekedése a találmányok egész sorának létrehozását és bevezetését teszi szükségessé. Afrikában viszont csak ekkor, a 18. század legvégén indul meg a nyomdászat, nagyon szerény keretek és lehetőségek között. Másfél évtizedes eltéréssel a kontinens két ellenkező végén: a legdélebbre eső Fokföldön és a legészakibb felén, Egyiptomban jelenik meg a nyomtatósajtó.

Fokföldet a hollandok gyarmatosították és 1652-ben a Holland Kelet-Indiai Társaság itt alapította meg Cape-Townt (Fokvárost). A társaság egyik német alkalmazottja, Johann Christian Ritter (+1810), aki mint könyvkötő élt Fokvárosban, 1784-ben kedvtelésből kis kézikönymdát állított fel. Ezzel bevezette a könyvnyomtatást Afrikában. Kis kézisajtójával eleinte röplapokat és hirdetések sokszorosított, majd 1795-től 1797-ig három angol nyelvű naptárt adott ki. Ritter munkáját a fokföldi holland uralom is támogatta: nyomdászati tevékenysége az 1790-es évek végén szűnt meg, amikor az angolok szerezték meg a tartományt. 1799-ben ugyancsak Fok-

városban működött Valentin Alexis Schönberg, aki holland nyelven nyomtatott egy munkát, az első Dél-Afrikában megjelenő vallásos tárgyú kiadványt. A harmadik dél-afrikai nyomdának is Fokváros volt a székhelye. 1799-ben és 1800-ban Harry Harwood Smith nyomdász - valószínűleg Ritter egykori sajtójával - nyomtatott különböző apró kiadványokat, köztük több proklamációt. - 1800-ban két Londonból származó angol kereskedő, Walker és Robertson (akik rabszolgakereskedelemmel is foglalkoztak), hozatott Angliából sajtót Fokvárosba. Különböző hivatalos kiadványokat nyomtattak és megindították a "Cape Town Gazette and African Advertiser" c. angolnyelvű hírlapot. Az angol gyarmatosítók egyre jobban kiépülő dél-afrikai szervezeteinek tevékenysége ekkor már saját, állami nyomda felállítását tette szükségessé. Egyrészt emiatt, másrészt hogy a könyvnyomtatást teljesen a kezében tartsa, az angol állam hamarosan átvette Walker és Robertson nyomdáját. A műhely azonban rövid ideig és csekély eredménynyel dolgozott, mint állami nyomda, nagyon hamar megszűnt. 1824-ben újból magánnyomda nyílt Fokvárosban, Georg Grieg műhelye. A 19. században Fokváros után Dél-Afrika más helyein is megindult a nyomdászat. A második nyomdászváros Bethelsdorp. Itt volt a "London Missionary Society" (londoni hittérítő társaság) telephelye, s ez a társaság 1816-ban saját tevékenysége támogatására állított fel nyomdát. Bethelsdorpot aztán több dél-afrikai város követte: 1821-ben Griqua Town, 1824-ben Chumle, 1826-ban Lovedale stb.

Fokföld mellett Egyiptomot említettük, mint ahol a 18. század végén szintén megindult a könyvnyomtatás. Itt is európaiak, a franciák voltak a kezdeményezők. Egyiptom földje a 16. század eleje óta török uralom alatt volt. A törökök itt is megakadályozták a nyomdászat megindulását és elterjedését. Az első nyomdai sajtó Napoleon hadseregének 1798-i expedíciója során került Egyiptomba. A francia seregeket különböző tudósok, szakemberek is kísérték a megszállt országokba, így jutott el a nyomdász és vele együtt a nyomdászat is Egyiptomba. A francia hadsereg nyomdáját, amellyel már a hajón is nyomtattak, J. J. Marcel orientalista és Marc Aurel nyomdász vezette. A nyomda a katonaság utját követte, így nyomtattak vele Alexandriában, majd Kairóban és utóbb Gizeh-ben is. A francia nyomda, az Imprimerie Nationale (Nemzeti Nyomda) elsősorban a hadsereg szükségleteit szolgáltatta, kiadott két francia nyelvű hírlapot a "Courrier de l'Égypte"-t és a "Décade Égyptienne"-t, de készített arab nyelven is kiadványokat. - 1801-ben vége lett a francia seregek egyiptomi hadjáratának, befejezte ténykedését a nyomda is. Újabb műhely alapítására csak husz év múlva, 1821-ben került sor. Ez már egyiptomi nyomda volt, Mohammed-Ali alapította Bulaq-ban, Kairó kikötővárosában, mint Állami Nyomdát. Hivatalos kiadványokon kívül arab, perzsa és török nyelvű könyveket, sőt francia és angol nyelvű munkákat is nyomtatott. 1828-tól jelentette meg arabul és törökül az első egyiptomi ujságot. A nyomda még ma is működik mint Állami Nyomda, - Bulaq-nyomdának is nevezik - s nagy része van van abban, hogy Kairó az arab könyvtermelés és könyvkultúra központjává

fejlődött, s ma is innen kerül ki az egyiptomi arab nyelvű könyvtermelés legnagyobb része.

Az afrikai országok könyvkulturájának jellegét a saját nyomdák megjelenése után, a 19. században és a 20. század elején is a gyarmatosító európai országok könyvkulturája határozza meg. A 19. századi Egyiptomban is hosszú ideig a francia könyv hatása volt döntő, majd az angol könyv került előtérbe. A dél-afrikai könyvkultúra is csak a 20. században kezdett sajátos, egyéni arculatot kialakítani, de még ekkor is erősen támaszkodott az angol és holland könyvtermésre és piacra, mely a 19. században még kizárólagosan meghatározta fejlődését. – Kb. ugyanezek az ismérvek jellemzőek minden afrikai országra. A 19. században a legnagyobb városokban alakulnak nyomdák, de az elmaradott gazdasági élet és az alacsony műveltségi színvonal az egész kontinensen minden téren akadályozza a kulturális haladást. Az analfabétizmus igen nagyfokú, még a viszonylag fejlettebb Egyiptom esetében is 90%-os az őslakosság körében a 20. század elején. Másutt pedig ennél is rosszabb a helyzet. A másik fejlődést gátló tényező a városi lakosság kis száma. A tulnyomó többség primitív körülmények között, a kulturálódásnak szinte minden lehetőségétől elzárva él. (Pl. Egyiptom lakosságának ma is csupán 14%-a él városokban.) Polgári mértékű könyvkulturáról és a nyomdászatban nagyipari korszakról Afrikában általánosságban ma sem lehet beszélni. Vannak elvételre nagyobb nyomdák vagy könyvkiadók, de nemzeti jellegű fejlődés csak a felszabadult népeknel indult meg s egyelőre kezdeti fokon van.

Japan

Az ázsiai országok közül Japán könyvkultúrája ért el a legmagasabb szintre a kapitalizmus időszakában. Ennek egyik oka - a 19. század második felében minden téren bekövetkezett általános gazdasági és kulturális fellendülés mellett - hogy a japán könyvkultúra nagyon hosszú, s gyakran magas színvonalu fejlődésre tekinthet vissza s így meglehetősen gazdag hagyományokkal is rendelkezik.

A kézzel írott könyv tekercs formájában nagyon korán elterjedt, de kéziratok csak a 8. század óta maradtak fenn. Ekkor kezdődik a nyomtatott könyv kora is. A pecsétnyomás technikájával hozzák létre 750 körül az első nyomtatott, szintén tekercsformájú japán könyveket. A japán nyomdászat e legkorábbi időszakából kevés emlék maradt fenn. A feudális gazdasági és társadalmi viszonyok között élő ország buddhista kolostoraiban már a 11. század végén vannak kolostori nyomdák, amelyeknek működése a 14. századra gazdag könyvkultúrát eredményez. E nyomdák egyházi célokat szolgálnak s a 16. századig szinte kizárólag vallási könyveket nyomtatnak a pecsétnyomás technikájával. Japánban ebben az időben már gazdag a világi jellegű szépirodalmi termés is, de a világi tárgyú művek (regények, különféle verses munkák és tudományos művek) csak kézíratos uton, kézi másolás révén terjednek.

A 15-16. századtól jelentékenyen fejlődött az áruforgalom Japánban, kereskedelmi kapcsolatok létesültek eleinte a közelebbi országokkal: Kínával és Koreával, majd az európai államokkal is: előbb Portugáliával, majd Spanyolországgal. A portugál és spanyol kereskedőkkel együtt megjelentek a hittérítők is az országban és elkezdődött az európai kultúra és a kereszténység terjesztése. A 16. század végétől kezdve a misszionáriusok több nyomdát alapítottak és nyomdászati tevékenységükkel tovább fejlesztették a buddhista kolostorokban kialakult könyvkultúrát, meghonosítva Japánban az európai könyvnyomdászat addig elért eredményeit.

A 15-16. században a feudális széttagoltságban élő ország központi hatalommá fejlődött, majd az uralomra jutott Tokugawa-dinasztia feudális-abszolutista rendszert épített ki. A kereskedelmi tevékenység révén megerősödött polgárság műveltségi igénye megmutatkozott a világi irodalom utáni érdeklődésben. A nyomtatott könyvek közt is tulsulyba jutottak a világi tárgyú kiadványok, az egyházi nyomdákkal és kiadókkal szemben

megnőtt a polgári kiadók száma. A Tokugawa korban (1615-1868) 1100-nál több kiadó és könyvkereskedő működött az ország területén, nagyrészüik egyben nyomdászati tevékenységet is folytatott. A szépirodalmi tárgyú kiadványok a 18. század elejétől első helyet vívtak ki maguknak a könyvkiadásban. Elterjedtek az olcsó "népkönyvek", amelyek rossz papíron előállított, meglehetősen alacsony színvonalú füzetek voltak, de tömegesen nagy példányszámban jelentek meg. A nyomdászat és könyvkiadás terén két város, Japán két akkori művelődési centruma állt az első helyen a 17. század elején: Kyoto és Osaka; Tokió csak 1750 után került a vezető helyre.

A Tokugawa-korszaknak e magas színvonalú könyvkulturája jellegetesen japán volt. Az európai, spanyol és portugál kereskedők és misszionáriusok ugyanis a központosított feudális abszolutista politikát folytató dinasztiával szemben az ország széttagozottságát fenntartani akaró koalíciót támogatták, ezért az uralkodó a 17. század elején kiűzte őket az országból. Betiltották a keresztény vallást is, bevételi tilalmat hirdettek ki az európai könyvekre. Japánoknak halálbüntetés terhe mellett tilos volt elhagyniuk az országot. Így Japán gazdaságilag és kulturálisan is szinte teljesen elzárkózott a külvilágtól.

Ennek a befelé-fordulásnak és elzárkózásnak azonban hamarosan érződött a káros hatása s ezért a 18. század közepe táján enyhítették az európai könyvek bevételi tilalmát, sőt tudományos művek importálását és fordítását egyenesen szükségesnek tartották és államilag is támogatták. Az elzárkózás politikája a 19. század közepén gazdasági téren is megszűnt. Japán élénk kapcsolatokat épített ki a fejlett kapitalista országokkal, első sorban az USA-val. Az országban számos polgári jellegű reformot hajtottak végre, amelyek gazdasági és kulturális fellendülést eredményeztek.

E politika eredményeként a japán könyvkulturának a 19. század közepe óta állandó a kapcsolata a külföldi nyomdászattal és könyvpiaccal. A hollandok révén ismerkedtek meg másodszor is az európai nyomdászattal. Holland eredmények alapján Motogi Shōzō nagaszaki nyomdász olyan betűket állított elő, melyek európai jellegű nyomdaipar kiépítését tették lehetővé. Ő lett az első japán betűöntőde vezetője s az újabb időszakban ő honosította meg Japán mellett Kínában is az európai nyomdászatot. A könyvnyomtatás európai eredményeinek átvétele után bevezették Japánban az európai könyvipar más vívmányait is: a nyomdai gépeket, a nyomtatópapírt, a könyvkötést, sőt minden Európában ismert és elterjedt, újabb sokszorosító eljárást.

Igy aztán a 19. század végén és a 20. század elején nagykapacitású, nagyüzemi nyomdaipar alakult ki. Erősen emelkedett a könyvtermés a századforduló óta s ma már a könyvek előállításához szükséges minden berendezést - a legnagyobb nyomógépek kivételével - a japánok maguk állítják elő. - Japán írással készült könyvek mellett szinten minden fontosabb európai nyelven adnak ki könyveket, s bár az USA-ból, Angliából és Nyugat-Németországból importálnak is, számos országba van könyvexportjuk. Japán könyvkulturája a legfejlettebb európai országokéval vetekszik.

Kína

A kínai írás- és könyvkultúra kezdetei nagyon régi időre nyúlnak vissza. A legtágabb értelemben vett írásos közlés mód első eredményei már az i. e. 2. évezredben megtalálhatók (jóslócsontokon, bronzedényeken, kagylókon stb. talált írások). A Csou-korban (i. e. 1134-247) már valódi írásművek is keletkeztek, ezek azonban később elpusztultak. A sokszorosításnak két fontos és elterjedt módja volt: a másolás és a fametszés. A fametszetes táblanyomatok Kínában már a Tang-korban (618-906), az i. sz. 1. évezredben széles körben elterjedtek. - A Szung-dinasztia uralkodásának időszakára (961-1279) esik a mozgatható betűkkel való nyomtatás kezdete. Elsőnek Pi-Seng nevű ötvös állított elő égetett földből mozgatható betűket, majd utóbb cinkből, a 14. század elején fából, a Ming-korban (1368-1644) bronzból készítették őket. A nyomtatás e mozgatható betűkkel eleinte nemigen vált be, mellettük állandóan használták a régi táblanyomást is.

A 18. században élénkebb lett Kína gazdasági kapcsolata Európával. Elsősorban az angol és holland kereskedőkkel folytatott kiterjedt üzleti tevékenységet. Így jutott el az európai nyomdászat Kínába. A 18. században használatosakká váltak az európai típusú betűk, majd a 19. században a nyomdaipari találmányok egyrésze is. Mellettük azonban ekkor is mindig fel-felbukkan a régi, bevált táblanyomás. A nemzeti jellegű könyvkultúra hatékonyabb fejlődését gátolta az a körülmény, hogy az európai kapitalista országok gazdasági tevékenysége a 19. század során félgymarmati helyzetbe süllyesztette Kínát. Megnehezítette továbbá a fejlődést az alacsony kulturális színvonal. Az ország lakosságának 86%-a még ma is falvakban él és a falusi lakoságnak kb. 90%-a analfabéta. A kulturális fejlődést még ma is gátolják a kínai nyelv sajátosságai. A kínai a világ egyik legrégebbi kultúrnyelve, de nem egységes, a főbb nyelvjárások rendkívül erősen eltérnek egymástól. Csak a legutóbbi időben, a Kínai Népköztársaság megalakulása óta történnek erőfeszítések egy, a pekingi nyelvjáráson alapuló, egységes nemzeti nyelv kialakítására és elterjesztésére. Az egymástól erősen eltérő nyelvjárásokat beszélő népcsoportokat csak a kínai szóírás kapcsolja össze, mivel ez hangalakoktól függetlenül jelöli a fogalmakat. A kínai írás azonban az írásjelek nagy száma és bonyolultsága (kb. 50 000) miatt nehezen tanulható meg. Ezért vezettek be írásreformot, amely lényegesen egy-

szerüstette a jelrendszert, és csökkentette az írásjelek számát. Az analfabétizmus felszámolása nagy erővel folyik, de a lakosság elmaradottsága, konzervativizmusa, az iskolarendszer fejletlensége, a településviszonyok stb. miatt nagy akadályokba is ütközik. Felszámolása rendkívül fontos lenne, mert minden kulturális fejlődésnek - a könyvkulturának is - az íráskultúra az egyik nélkülözhetetlen feltétele.

Kína legfontosabb nyomdai és kiadóvállalata a 19. század közepe óta a sanghaji Commercial Press (Kereskedelmi Nyomda; ma állami könyvkombinát), mely elsőnek alkalmazta az európai nyomdaipari találmányokat, köztük a különböző fotomechanikai eljárásokat is.

India

India könyvkulturájának fejlődése a hosszú ideig gyarmati sorban élő népekeivel azonos sajátosságokat mutat. Területe már az ókorban idegen hódításoknak esett áldozatul (pl. Nagy Sándor makedon király hódító hadjárata), a 10. századtól a muzulmánok tartották megszállva, majd a 16. századtól mongol uralom alatt élt. Az európai gyarmatosítók közül a 15. század végén a portugálok jelentek meg India földjén, őket az angolok, hollandok és a franciák követték. A 17. században létrejött Brit, Francia és Holland Kelet-Indiai Társaságoknak itt is nagy szerepük volt a gyarmatosításban. A 18. században és a 19. század első felében teljesen Anglia szerezte meg magának az országot. A 19. század végére kialakult az indiai nemzeti burzsoázia, majd a proletáriátus, s e két réteg harcot kezdett India gyarmati helyzetének megszüntetéseért. Csak hosszú küzdelem után, 1947-ben kapott dominiumi státust a brit birodalmon belül (önálló állam lett, de nem szakadt el Nagybritanniától). 1950 óta az ország államformája köz-társaság, de azóta is a Brit Nemzetközösség tagja.

A hosszú gyarmati megszállás és a máig tartó szoros angol kapcsolatok miatt nemzeti könyvkultúra csak az újabb időkben kezdett kialakulni. A különböző gyarmatosító társaságok saját országuk könyveit is eljuttatták Indiába s végül az angol könyvkiadás honosodott meg az ország területén. Indiai jellegű, nemzeti könyvkultúra kialakulása a nemzeti burzsoázia politikai és kulturális törekvései nyomán indult meg, de kevés eredményt ért el. Több ok van, amely e téren még ma is akadályozza a fejlődést. Egységes kultúra kialakulásának itt is erős hátráltatója a nagyfokú nyelvi megosztottság. 15 nagyobb nyelvcsoport van az országban, számos nyelvjárással. A hivatalos nyelv ma már a hindi, de hosszú időn át az angol volt s a hindi mellett még ma is második hivatalos nyelvnek tekintik.

A lakosság kulturális színvonala még mindig nagyon alacsony, ma is majdnem 85%-a analfabéta. A népsűrűség igen nagy, a világ második legnépesebb országa. Ugyanakkor a gyarmatosítás időszakában gazdaságilag igen elmaradott volt s az életszínvonal még ma is nagyon alacsony.

Nagyipari nyomdászatnak és könyvkiadásnak tehát nem voltak meg sem a politikai, sem a kulturális, sem a gazdasági feltételei, sőt még ma is erősen korlátozottak. A legutóbbi időben megindult némi fejlődés, de az eredmények elsősorban az ország gazdasági viszonyainak javulásától

és a műveltség emelésétől függenek. Az indiai nyomdaipar még a meglehetősen alacsony belső szükségletet sem tudja kielégíteni, nagy könyvimportja van Angliából és az USA-ból. A megindult fejlődés jele, hogy megalakultak a nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem szakmai egyesületei, de a megosztottságnak megfelelően ezek nem központi szervezetek, hanem területenként külön jöttek létre. A könyvkultúra két fontosabb központja: Bombay és Delhi.

Indonézia

Indonézia is gyarmati sorban élt a legutóbbi időkig. A 16. században kezdték meg az európaiak az ország megszállását, a 18. században Hollandia vette birtokába s az ország csak 1945-ben tudta kivívni függetlenségét; önálló köztársasággá alakult.

Ez a magyarázata, hogy az indonéz könyvkultúra a II. világháborúig a hollandnak volt egyik ága s csak utána indult meg a nemzeti fejlődés, részben még a régi holland cégekkel együttműködve. Még mindig nagy Hollandiából a könyvimport. A gyorsabb fejlődést itt is akadályozza a nyelvi megosztás. A lakosság 90%-a a hivatalos nyelvet, a malájt beszéli, de ennek 25 különböző, egymástól erősen eltérő nyelvjárása van. Nagyszámu kínai (kb. 2 millió) is él az országban és kisebb számban más népek is. A fejlődő nemzeti indonéz könyvkultúra így nem egységes képződmény: még mindig több ágra szakad: külön európai jellegű (elsősorban holland), indonéz, kínai és mohamedán könyvkulturára. A lakosság majdnem 50%-a Indonéziában is analfabéta.

Ausztrália

Ausztráliát 1770 után Anglia gyarmatosította. Az első települést 1788-ban hozták létre a kontinens területén, addig tehát gazdasági vagy kulturális fejlődésről nem is lehetett szó. De szinte ugyanez mondható el a 19. század első feléről is, amikor Ausztrália Anglia fegyvergyarmata volt, ahová a politikai vétségek és bűncselekmények elkövetése miatt nagy tömegeket deportáltak. A nagyobbarányú európai bevándorlás csak a 19. század közepén kezdődött s ekkor indult meg a gazdasági élet fejlődése is. Kialakult a gyarmati uralkodóréteg, mely elsősorban angolokból állt. A gyarmati kizsákmányolás miatt nagyon hamar kibontakozott a munkás-mozgalom, számos szakszervezetet hoztak létre, amelyeknek politikai aktivitását mutatja, hogy a szakmunkások az 1860-as években - elsőnek a kapitalista világban - Ausztrália területén harcolták ki a 8 órás munkanapot. Az ausztráliai gyarmatok 1901-ben tömörültek államszövetségbe, ekkor kapott e terület a Brit Birodalmon belül dominumi státust, tulajdonképpen ekkor jött létre Ausztrália, mint állam. Az ország Ausztráliai Államszövetség néven ma is a Brit Nemzetközösség tagja. A lakosság tulnyomó többsége angol, az őslakosság az idők folyamán kihalt vagy az angollokkal keveredve nagyrészt közéjük olvadt. A lakosság száma kb. 10 millió, s ebből csak 40 000 a bennszülött s ezek többsége is különböző rezervátumokban él.

Az ország hivatalos nyelve az angol, az irodalomé, a különböző könyvek és kiadványoké is. A kulturális élet, az irodalom és a könyvkultúra is csak a 19. században kezdetét találta. Első időszakát, mely bele nyúl a 20. századba, az angol gyarmatosítók igényeinek kielégítése határozza meg. Az ausztráliai könyvkulturát éppen ezért a legutóbbi időig csak mint az angol könyvkultúra részét említhetjük. A könyvtermés nagyrésze nem is az országon belül készült, hanem elsősorban Angliában, és az angol könyvkereskedelem útján jutott el ide. A nemzeti jellegű kultúra és könyvkultúra kialakulása csak a legutóbbi időben veszi kezdetét, de az önálló Ausztráliai könyvkulturának is szoros kapcsolatai vannak az angollal.

A nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem fontosabb központi helyei: Sidney és Melbourne, továbbá Adelaide és Perth. Ezekben a városokban számos nagy angol cégnek is van fiók vállalkozása, vagy egyéb érdekessége. Ausztráliának nagy a könyvimportja is Angliából és az USA-ból. Az ország csak a II. világháború óta exportál könyveket, elég csekély számban.

A kapitalista korszak könyvkultúrájának sajátos fejlődése (Összegezés)

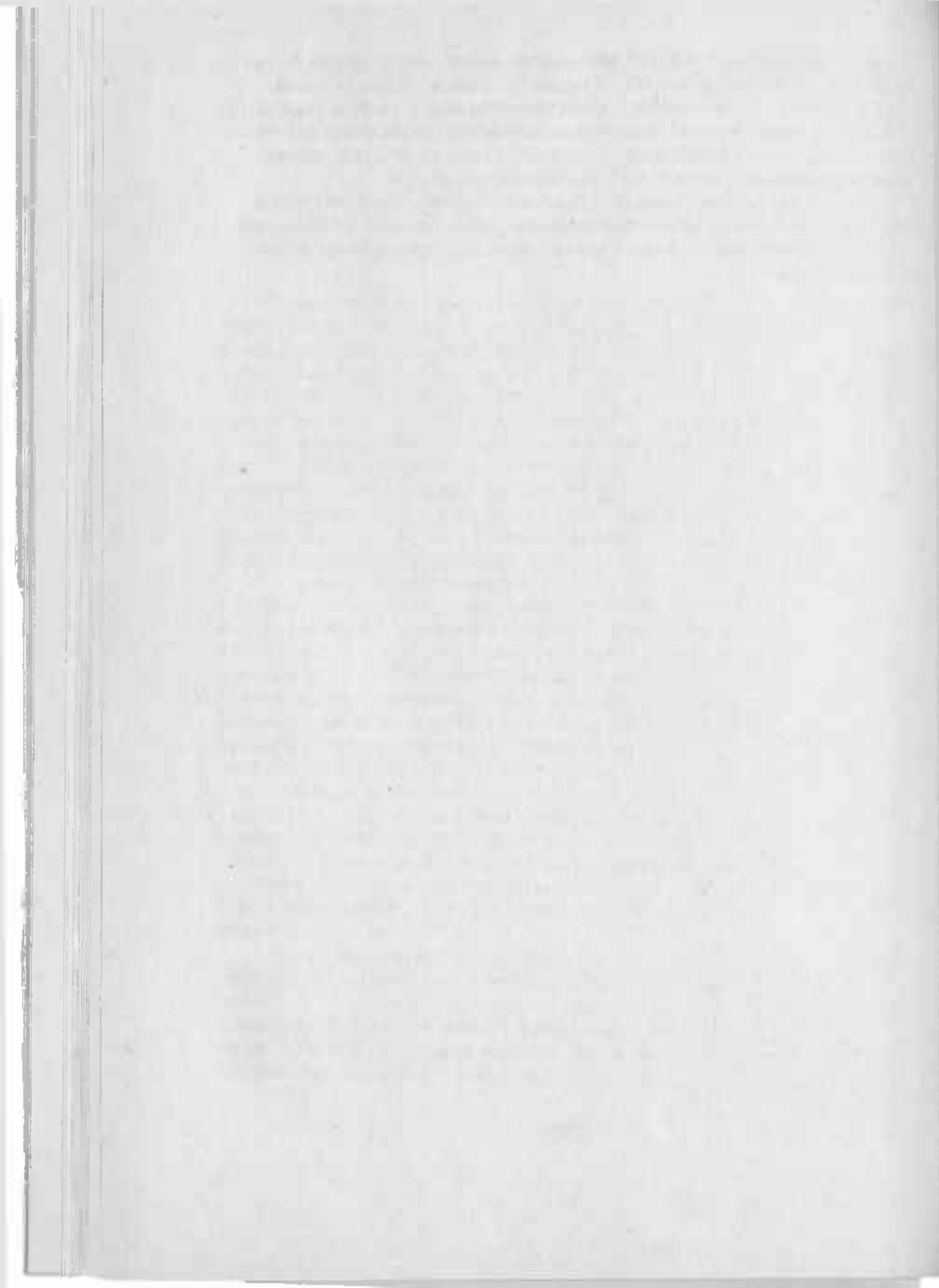
Világmeretekben, földrészenként illetve országonként áttekintve a polgári korszak könyvkultúráját, nagy fejlődési egyenetlenségeket tapasztalunk. Angliában és Franciaországban már az időszak elején megkezdődik s gyorsan magasra ível a polgári könyvkultúra fejlődése. Németország, az USA és Japán csak a 19. század végén, a 20. század elején jut el a fejlődés élvonalába, amelyet a többi európai ország a 20. századig sem ér el, legfeljebb könyvkultúrájuk erősebb ütemű fejlődése indul meg a 19. század során. Az Európán kívüli kontinensek legtöbb országa (csak az USA és Japán kivétel) pedig csupán a legújabb időben indul meg a polgári fejlődés útján. Egységes polgári könyvkultúra tehát a kapitalizmus időszakában nincsen. Ennek az oka a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése, pontosabban a polgári nemzetek kialakulásának - gyakran nagy - időbeli különbsége.

A nemzet az emberek történetileg kialakult tartós közössége, mely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúrának a közössége alapján keletkezett. E tényezők együttes megléte esetén beszélhetünk tehát csak nemzetről s ezek történetileg rendszerint a kapitalizmus időszakában alakulnak ki. E feltételek Angliában és Franciaországban már a kapitalista korszak kezdetén létrejöttek; innen van az ottani gyors fejlődés a könyvkultúra területén is. A területi és ebből adódóan a gazdasági egység Németországban vagy Itáliában csak a 19. század második felében valósul meg s ott ekkor indul meg a polgári könyvkultúra erősebb fejlődése. Számos olyan országgal is találkozunk, ahol megvolt a nyelvi, területi és gazdasági egység, - pl. a skandináv államokban, - viszont ezekben az idegen megszállás miatt nem fejlődhetett a nemzeti kultúra, a kulturális egység hiányzott. Ezért maradt vissza náluk a fejlődés a polgári könyvkultúra területén is. Arra is láttunk példát - elsősorban az ázsiai országoknál -, hogy a nyelvi egység hiánya hátráltatta vagy hátráltatja ma is a polgári, nemzeti kultúra kialakulását.

A polgári könyvkultúrának tehát nyelvi, területi, gazdasági és kulturális feltételei vannak s ahol ezek megvalósulhattak és hatékonyan fejlődhetek, ott jött létre és fejlődött a nagyipari nyomdászat és nagy példányszámu könyvkiadás, melyről említettük, hogy megnövelte a könyv társadalmi funkcióját. Ezt a megnövekedett lehetőséget használták ki a polgári időszak nagy szellemi áramlatai és politikai mozgalmai: a felvilágosodás,

a francia forradalom, a 19. századi nemzeti mozgalmak, a polgári forradalmak, a munkásmozgalom stb. A kapcsolat azonban kölcsönös köztük: ezek a mozgalmak kihasználták a könyv megnövekedett társadalmi funkcióját, de ugyanakkor kedvezően hatottak a könyvkultúra fejlődésére: egyrészt létrehozták a maguk kiadványait, másrészt társadalmi igényeket ébresztettek e kiadványok iránt s ezzel olvasóközöniséget neveltek.

Láttuk azt is, hogy e nagyipari korszak tipográfiai vonatkozásban a művészi színvonal süllyedését eredményezte. 1850-1900 közt mélypont van a könyvművészet történetében s a század végén indul meg erőteljesebben a művészi fejlődés.

A modern könyvművészeti mozgalom

A könyv tipográfiai és művészi hanyatlásának a 19. század második felében több eredője van. Első és főoka az általános kapitalista tendenciák-ban rejlik. A minél nagyobb profitra törekvő kapitalista nyomdászat és könyvkiadás belső lényegével volt ellentétes a művészi megmunkálás. Az olcsó tömegkiadványok lehető leggyorsabb előállítására a lehető legolcsóbb anyagokból s a legkevesebb munkával nem kedvezett a művészi szintű könyvnek. Másik ok: a technikai problémák előtérbe kerülése a művészi törekvésekkel szemben. A század első három negyedét a könyv iránt megnövekedett társadalmi igények kielégítéséhez szükséges találmányok és új eljárások létrehozása tölti ki. A nyomdászok érdeklődésének középpontjába a gépek és technikai problémák kerülnek, a közvetlen cél ezek megteremtése illetve megoldása, a velük létrehozandó termék, maga a könyv másodlagos jelentőségű lesz számukra. Ez az oka, hogy a kapitalista kor könyvtörténetét áttekinthetően nem (vagy csak nagyon kivételesen) találkozhatunk kiemelkedő tipografusokkal és könyvművészekkel, a régi tudós, tanult, nagy nyomdászegységeket helyett a technikát jól ismerő mesteremberek tömege foglalta el. A betűket is betűrajzoló és metsző mesteremberek készítették, nem igazi betűművészek. Akadtak olyan egyéniségek a kapitalista időszakban is, akiknek művészi elképzeléseik és törekvéseik voltak, de nem tudták művészi szinten követni az egyre nagyobb technikai lehetőségeket. Nem fejlődött még ki a modern technikának megfelelő modern könyvesztétika, a régi kézműipari nyomdászat esztétikai elvei és művészi fogásai viszont nem voltak alkalmazhatók az új körülmények között, s az új eljárások sem a régi elvek szerint. Megbomlott a könyv művészi egysége, a szép betűk helyét jellegtelen, sematikus új betűtípusok foglalták el s betűikkel szemben túlsúlyba került az illusztráció és ornamentika. A litográfia pl. lehetővé tette, hogy a címlapokon megjelenjenek a rajzolóművészek legváltozatosabb formájú, gyakran túl díszes betűi, amelyek aztán a betűtervezőkre is hatottak, és a belső könyvlapokat is elárasztották az izléstelen nyomdai betűk. A szedés és illusztráció művészi harmóniája is felbomlott a tónusos, a festői eljárásokhoz közelebb álló illusztrációk megjelenésével, amelyek a betűk rajzának megfelelő vonalas fametszetet szorították háttérbe. Így a kapitalizmus korában olcsón előállított, művészileg kis értékű tömegnyomtatványok s mellettük hivalkodó, tolazkodó pompájú luxusművek keletkeztek.

Csak a 19. század utolsó harmadában, amikor a technikai találmányok már gyakorlatilag használható eredményekre vezettek, kezdtek újból nagyobb figyelmet fordítani magára a könyvre, s művészi, tipográfiai megújítását tűzték ki célul. A kezdeményezés nem a nyomdászmesterekből indult ki, hanem művészettörténészekből, íróktól és művészekből, akik megnyerték elképzeléseiknek az üzleti hasznon túl a művészi színvonnal is törődő nyomdászokat és kiadókat. Törekvéseiket segítette, hogy a 18. századvégi klasszicizmus tradíciói nem pusztultak el teljesen, hanem néhány országban (pl. Angliában, Franciaországban) a kapitalista színvonalsüllyedés idején is továbbéltek és hatottak.

E törekvések a művészi színvonal emelésére eleinte egyéniek voltak s csak fokozatosan szerveződtek mozgalommá. Szemléletük kezdetben történelmietlen, a régi könyv másolását tűzték ki feladatul az új technikával s nem új könyvművészet megteremtését. Az első ilyen mozgalom Németországból indul el: a müncheni nyomdászok és művészek reneszánsz mozgalma. A müncheni reneszánsz-mozgalom az 1870-es években bontakozott ki s Münchenből kiindulva az 1870-es és 80-as években Németország számos nyomdájának tevékenységén éreztette hatását. Feladatának és céljának a 16. századi reneszánsz könyvstílus másolását, utánzását tekintette az új technika eszközeivel és eljárásaival. Gazdagon alkalmazta a könyvdizíté-
seket, iniciálékat s a fekete mellett a vörös színt is. A mozgalom eredményeként szép kiadványok születtek, de a kitűzött cél nem valósul meg; nem jött létre új modern könyvművészet, csak új eszközökkel készültek régi stílusú kiadványok. A müncheni reneszánsz művészek archaizáltak. A stílusirány megteremtője Max Huttler volt, jeles képviselői közé tartozott Otto Hupp (1859-1949), aki mint betűmetsző művész tevékenykedett. Neves neoreneszánsz-stílusú kiadványa volt a Münchener Kalender (1895-1935). A legjobb reneszánsz betűket a mozgalom képviselőinek a Genzsch és Heyse betűöntőde készítette Hamburgban. Nagyon szép archaikus művek kerültek ki a Drugulin-nyomdából.

A könyvművészet fellendülése azonban nem a müncheni reneszánsz mozgalom nyomán indult meg, hanem az angol William Morris nevéhez fűződik. Ő is archaizál, de elméleti, esztétikai nézetével elindít egy eredményekhez vezető nagyhatású mozgalmat.

A modern angol könyvművészet William Morris és követői

Angliában már Morris előtt, a 19. század első felében is voltak törekvések magánnyomdák részéről a modern könyvművészet kialakítására. Ezek a törekvések a 18. századi hagyományokból táplálkoztak s az őket ápoló nyomdák elsősorban nem az üzleti érdek szolgálatában állottak, hanem saját betűtípusokkal egyéni kedvteléseket kívántak kielégíteni: egyéni

izlés szerint bibliofil könyveket állítottak elő magas színvonalon. Ilyen műhely volt pl. Charles Whittingham és William Pickering nyomdája és a kiadója, a Chiswick-Press, vagy Charles Henry Olive Daniel magánnyomdája.

Az egyéni törekvéseknél nagyobb hatásu volt azonban az 1877-i londoni Caxton-kiállítás, amelyet az angol könyvnyomtatás megindulásának 400. évfordulóján rendeztek az első angol ősnymodász, William Caxton emlékezetére. Az angol nyomdászat történetének addigi emlékeit mutatták itt be s az elmúlt századok mesterművei nyilvánvalóvá tették azt a mélypontot, ahova a 19. században még az angol nyomdászat - amely ekkor sem süllyedt arra az alacsony színvonalra, ahova a többi országoké - is eljutott. A jelen és közelmúlt silányabb nyomdatermékeinek összehasonlítása a régi szép munkákkal ösztönzően hatott a korabeli művészekre és nyomdászokra s Morrist is arra indította, hogy a könyvművészet megújítását tekintse fő feladatának.

William Morris (1834-1896) költő, festő, iparművész, esztétikus és szocialista gondolkodó volt. Londonban született tehetőes kereskedő családból. Iskoláit Oxfordban végezte. A praeraffaelitákhoz tartozott. Dante Gabriel Rossetti hatására festett, verseket és prózát írt, fordított (Odüsszea, Aeneis, északi eposzok) és iparművészettel is foglalkozott. (Művei 26 kötetben jelentek meg.) Példa a reneszánsz kor és stílus volt számára, mint könyvművész az olasz és német humanista nyomdászat eredményeiből indult ki. 1880-tól a könyvreformnak szentelte életét, eleinte a Chiswick-Press-szel működött együtt, majd 1891-ben bibliofil nyomdát alapított, a Kelmscott Press-t. (A Themze melletti Kelmscott-ban levő vidéki házáról nevezte el.) Kézműipari eljárással dolgozott: maga tervezte a betűket és reneszánsz díszeket, maga szedett, kézi erővel végezte a nyomást, utasítást adott a papirgyárnak, felügyelt a kötésre. 53 nyomtatványa jelent meg összesen, valamennyi szép, rendkívül harmonikus munka. Könyvdíszként csak a fametszetet használta.

Leghíresebb nyomtatványai: a Legenda aurea, amely a Jenson-antikvára visszamenő típussal készült 1892-ben, s a mű címe alapján "golden type" néven vált ismeretessé; továbbá a Trójai história, amelyet a humanista német nyomdászok gót betűi alapján tervezett, ún. "troy type"-pel nyomtatott és harmadikként Chaucer műveinek reprezentatív kiadása (1896), amely a "troy type" egy kisebb fokozatával készült. A nyomda többi termékeihez is ezeket a betűket használta, kisebb jelentőségű munkái is színvonalas kiadványok, világszerte feltűnést keltettek és hatottak.

Morris nyomdájában együttműködött Emery Walker (1851-1933) nyomdással, aki saját nyomdájával is az új könyvművészeti irányt képviselte, továbbá Walter Crane (1845-1915) és Edward Burne-Jones (1833-1898) híres angol festőkkel és rajzolókkal, akik nyomtatványaihoz díszeket terveztek és illusztrációkat rajzoltak. A Kelmscott Press Morris halála után két évvel, 1898-ban szüntette be működését.

Morris nem véletlenül tett kísérletet a könyvművészet megújítására. Ez művészettelfogásból következik, a Caxton-kiállítás is csak külső ösz-

tönzést jelentett számára. Véleménye szerint a társadalom széles tömegei az iparművészetek körébe tartozó használati tárgyakon keresztül érintkeznek naponta a művészettel, ha e tárgyak művészi színvonalúak. E cél szolgálataiba állította saját művészi tevékenységét - szakítva a reneszánsz óta uralkodó felfogással, amely a művészeteket magasabbrendű dolgoknak tekintette s a hétköznapi élettől elszakította - visszatért a kézművességhez. Iparművészeti műhelyében (amelyet 1861-ben D.G. Rosettivel, Burne-Jones-szal s másokkal együtt rendezett be) művészi használati tárgyakat készített: butorokat, lakástextileket, lámpákat, edényeket, üvegfestményeket. stb. Ujból összekapcsolta a művészet és hasznosság gondolatát. E koncepcióba illik bele könyvművészeti tevékenysége is. A könyv is mindennapi használati tárgy, amelyet a gépi korszak művésziatlenné, rossz minőségűvé tett. A könyvművészet megújítása tehát társadalmi érdek: széles rétegek művészi izlését lehet fejleszteni a művészi könyvvel. Ennek megvalósulását a reneszánszban és a reneszánsz előtti korban látja (ezért példa számára), saját korában pedig a társadalom átalakításától, a szocializmustól várja. Ekkor lesz majd idejük és módjuk az embereknek, hogy résztvegyenek a művészetben.

Morris ugyanis szocialista művész volt, nézeteit és művészi törekvéseit egyre erősebb szocialista felfogás jellemzi. Szerinte a művészetek fejlődésének alapja az igazi építőművészet megteremtése. A többi művészet fejlődésének ez a feltétele: az épület díszítésére szobrok, festmények szolgálnak, művészi berendezésre pedig az iparművészet különböző termékei. Az építőművészet és a nyomdászat között szoros kapcsolatot lát. Ahogy az építőművész az egyforma s önmagukban egyhangu építőelemeket (köveket, téglákat) megfelelően egymás mellé rakva képez ki felületeket és ér el esztétikai hatást, a nyomdász is a tipográfiai elemekből (betűk stb.) építi fel a nyomtatványt. A szép könyv legfontosabb tényezője a tipográfiai felépítés: "akármilyen legyen tárgya egy könyvnek s bármennyire dísztelen, mégis művészi lehet, ha jó a betűtípus és figyelmet fordítottak a foltok elrendezésére. Egy teljesen egyszerű könyv is gyönyörű lehet, ha építészetileg jó". (Ugyanezt az elvet vallja Kner Imre is.)

Morrist, mint a kézműipar és iparművészet művelőjét sokan a gépi termékek ellenségének tartották. De ő nem a gépeket bírálta, hanem a gépi termékek silányságát s azt a tényt, hogy ugyanakkor e gépek segítségével kizsákmányolják a munkásságot. E bírálata 1880-tól szocialista tendenciájú. "Hogyan élünk és hogyan élhetnénk?" című művében írja: "Jelenleg észre kell vennünk, hogy mindazok a bámulatos gépezetek, melyeket feltaláltak, arra szolgálnak, hogy szaporítsák a profittermelő áruk összességét; más szavakkal, hogy egyesek a hasznot saját előnyükre növeljék, a haszon egy részét tőkének használják fel még több haszon termelésére." - "Hasznos munka haszontalan vesződség ellen" majd "Amilyen a gyár lehetne" című műveiben a leendő kellemes munkahely, a gyár képét rajzolja meg: "A gyárak az intellektuális tevékenység központjai is lehetnének és a bennük végzett munkát kellemesebbé lehetne tenni: a szükséges gép kiszol-

gálása a napi munkának csak kis része lehetne...". illetve: "A gyár, amely így vezetnek, költeni fog arra, hogy munkásait nevelje és a kívülálló polgárok neveléséhez is hozzájáruljon. Így könnyű lesz biztosítani a nyugodt szórakozást, mert megfelelő épület fog rendelkezésre állni: könyvtár, tanterem, étkezdé és hasonlók; társas összejöveteleket, zenei vagy színházi előadásokat könnyű lesz rendezni. - Azok az emberek, akik a fent említett körülmények között élnek és akiknek kézügyességük, technikai és általános tudásuk és idejük van ahhoz, hogy ezeket az előnyöket kihasználják, bizonyára megszeretik a művészeteket."

Morris a kispolgári életforma kezdeti bírálataitól radikális társadalomkritikáig jutott el: szocialistává vált. Elképzelései megvalósítását a munkásszótálytól várta s ezért tevékenyen bekapcsolódott az angol munkásmozgalomba. 1877-ben "Kifáltvány Anglia munkásaihoz" című röpiratában harcra szólítja fel a proletariátust. 1883-ban csatlakozott a Szociáldemokrata Szövetséghez, majd a Szövetség kettészakadásakor a baloldali Szocialista Ligának lett a tagja. Halálakor az egyik szociáldemokrata nekrológ így búcsúztatta: "Morris elvtárs nem halt meg; nincs egyetlen olyan szocialista sem, aki őt halottnak hinné, mivel ott él minden igaz férfi és nő szívében és élni is fog az idők végezetéig."

Morris tehát társadalmi nézeteiben és művészetfelfogásában eljutott a korabeli szocialista eszméig. Elvi koncepciói és művészeti gyakorlata közt azonban ellentmondás van. Elméletileg túl akar lépni a kapitalista viszonyokon, hogy egy új szocialista társadalomban a gépek segítségével több szabadidőt, emberibb életkörülményeket lehessen biztosítani a társadalom egésze részére, hogy így a legszélesebb rétegek megismerkedheszenek a tudomány és művészet eredményeivel, sőt bekapcsolódhassanak a művészi tevékenységbe is. Ugyanakkor saját művészi, könyvművészi gyakorlatában is a múlt felé tekint, archaizáló jellegű könyveket hoz létre, régi stílusban, régi technikai eszközökkel, ha magas színvonalon is. Ösztönző ereje így is rendkívüli, de követői nem művészi gyakorlatát folytatják, hanem elvi megállapításait próbálják megvalósítani a gyakorlatban. Ők a jövő felé fordulnak, gyakorlati tevékenységükkel is arra törekcsenek, hogy a gépi technika eredményeit felhasználva teremtsenek új könyvművészeti stílust. Az őt követő angol könyvművészek is ezen az úton indulnak el, de különösen az 1890-es években fellépő német könyvművészek alkotnak újszerű műveket Morris elképzeléseiből kiindulva és azokat korszerűen továbbfejlesztve.

Morris fellépése után magánnyomdák egész sora keletkezett Angliában, amelyek az ő példáját követve saját betűtípusaikkal művészi igényű bibliofil kiadványokat készítettek. A néhány legnevezetesebb közülük: az Ashendene Press, melyet John Hornby alapított 1895-ben; a Vale Press, Charles Rickett alapítása 1896-ban; és különösen a Doves Press, melynek létrehozói Thomas Cobden-Sanderson és Emery Walker voltak 1900-ban. E nyomdák művészi kiadványai - Morris produktumaival és különösen ösztönző erejű eszméivel együtt - kedvezően hatottak az Anglián kívüli új könyvművészeti mozgalomra is.

A német könyvművészeti mozgalom

Németországban - a müncheni reneszánsz-művészek historizáló irányzatát követően s annak reakciójaként - az 1890-es években indult meg egy széles körű könyvművészeti mozgalom, a korabeli általános iparművészeti megújulási törekvések részeként. A könyvkultúra legkülönbözőbb képviselői és intézményei vettek részt benne, támogatták, harcolták végig és vitték végül is diadalra. Számos költő és író ujságokban és folyóiratokban propagálta, e folyóiratok jórésze külsejében is megvalósította. Kiadók és nyomdák csatlakoztak hozzá és terjesztették eredményeit. Fiatal művészek sora vállalkozott betűk tervezésére és könyvdiszkek rajzolására. A mozgalom képviselői a tipográfia és a könyvdiszítés s az illusztráció és technikai előállítás művészi egységének a megteremtését tekintették főfeladatuknak a modern nyomdászati találmányok alkalmazásával.

Az első időszak törekvései tudatosan szembefordultak az általánossá vált historizmussal és archaizálással s merőben új könyvművészetet akartak teremteni, elvetve minden hagyományt. E kezdeti irány központi orgánuma az 1896-ban Münchenben megindult Jugend című folyóirat lett, amelyet szecesszionisták hoztak létre. A lapról kapta a stílusirány az elnevezését is: Jugend-stílus, ami tulajdonképpen a szecesszió németországi változata. A Jugend-stílus hamarosan minden művészeti ágban éreztette a hatását, a könyvekben is megjelentek az újszerű, sokszor keresett, erőltetetten modernkedő díszítőelemek. Az irányzat azonban gyökértelen, a használható nemes hagyományokat is mellőző s csinált modernsége miatt zsákutcába torkolló próbálkozásnak bizonyult a könyvművészet terén.

Nagyobb jelentősége és eredménye volt az új német könyvművészet megteremtésében két másik folyóiratnak, az 1895-ben Berlinben megindított Pan, s az 1899-től Lipcsében megjelenő Insel című lapnak. A német könyvművészet új korszakát az öt éven át megjelenő Pan megindulásától számítják. Az Insel tulajdonképpen a Pan kezdeményezését folytatta és vitte diadalra; ez a lap, amelyet a híres Drugulin-nyomda nyomott, új korszakot testesít meg a német és európai könyvművészetben. Megindulása után hamarosan saját kiadója, az Insel-Verlag adja ki, amely - bár a folyóirat 1902-ben megszűnt - még ma is működik. 1905-ben Anton Kippenberg (1874-1950), a híres Goethe-kutató és későbbi professzor lett a kiadó vezetője. Ő az Insel-Verlag és általában a modern könyvművészet elsődleges céljának nem reprezentatív disz művek kibocsátását tekintette, hanem a tömegkiadványok, a mindennapi használati könyvek művészi szintű megvalósítását, olcsón, gyorsan, magas példányszámban, a legmodernebb technikai eszközök és eljárások alkalmazásával. S ezt a célkitűzését és törekvését váltotta valóra az Insel-nél megjelentetett kiadványaival, különösen az 1912-ben megindított Insel-Bücherei című olcsó sorozatával, amellyel tulajdonképpen a "tömegbibliofiliát" teremtette meg, s az új művészi könyvet tette elérhetővé mindenki számára. Az Insel kiadványai a legszebb német könyvek közé tartoznak, megtestesítik a minden művészi és bibliofil igényt

kielégítő modern könyvet; a szedés és a könyvdiszek, a szedéstükör és a margók, a kötés és a könyv belseje tökéletes összhangban vannak egymással. Kippenberg azonban reprezentatív kiadványaival is kiemelkedőt alkotott; legnagyobb ilyen jellegű teljesítménye a 42-soros Gutenberg-biblia facsimile kiadása (1913-1914). Az Inselnél megjelent munkák tartalmi szempontból is figyelemreméltóak: elsősorban Goethe, de más német és külföldi klasszikusok s a legjobb modern írók (pl. Rilke, Carossa, Richarda Huch) műveit adta közre a kiadó a legjobb német betűtervezők (pl. Walter Tiemann), könyvművészek és nyomdák (Drugulin, Spamer, Poeschel és Trepte stb.) közreműködésével.

Az Insel Verlag mellett más német kiadók is bekapcsolódtak a könyvművészeti mozgalomba (pl. Eugen Diederichs Lipcsében majd Jénában; a Hyperion-Verlag és Georg Müller - akinek munkatársa volt Paul Renner is - Münchenben; a Fischer-Verlag Berlinben stb.), továbbá keletkeztek jelentékeny bibliofil magánnyomdák is (pl. a Janus-Press 1907-ben, az Ernst Ludwig-Press 1908-ban stb.), amelyek szép kiadványaikkal széles körben népszerűsítették a modern könyvet. Tevékenységük hatása alól még a nagy német kiadócégek sem tudták kivonni magukat, náluk is jelentek meg ettől kezdve bibliofil jellegű kiadványok. Így a modern könyvművészet hatása rendkívül megnőtt s ezzel az összhang nemcsak a könyv művészi kiállítása terén teremtődött meg, hanem társadalmi funkciója és művészi külseje között is. A nagy példányszámu, olcsó, szép könyvet a művészi külső mind szélesebb körben népszerűsítette s ezzel jelentékenyen fokozta a tartalom társadalmi hatóerejét is.

Az új könyvművészeti mozgalom támogatói közé tartoztak a bibliofil társaságok is, amelyek Németországban terjedtek el először, s feladatuknak a modern bibliofil könyv népszerűsítését tekintették a közönség körében. Mindjárt a mozgalom kezdetén, 1899-ben alapította a weimari bibliofil társaságot Fedor von Zobeltitz, aki a "Zeitschrift für Bücherfreunde" című folyóiratot is kiadta. A különböző városokban számos helyi egyesület hasonló törekvéseket szolgált. Legjelentékenyebb volt köztük a Maximilian Gesellschaft, mely számos könyvművészeti fontos kiadványával emelkedik ki. Kiadványai előállításához igénybe vette a Serpentin-műhelyt és több más vezető nyomdát is.

A modern könyvművészet a többi országban

Az angol és német könyvművészeti mozgalom eredményei eljutottak és hatottak Európa szinte minden országában és a kapitalista tendenciákkal szemben ezekben az országokban is ellenhatást váltottak ki s számos helyen születtek is jelentékeny könyvművészeti alkotások.

Franciaországban elsősorban Morris hatása érvényesült, de nem váltott ki olyan erős, újszerűsége törekvő mozgalmat, mint Németországban, mert a francia könyv színvonala nem romlott le úgy mint más országokban.

A régi könyvművészet, elsősorban a klasszicizmus hagyományai a Didot-család révén itt elevenek voltak s így inkább a tradíciók folytatásáról és továbbfejlesztéséről volt szó, nem új könyvművészeti irányról. Ahogy Franciaország könyvművészetét régen is az illusztrált könyv reprezentálta, most a 19-20. század fordulóján is egy új, fametszettel illusztrált könyvstílus kialakításának vagyunk a tanúi. Olyan jelentékeny kiadók vettek ebben részt, mint Edouard Pelletan, akinek az illusztrátorai közt Toulouse-Lautrec is megtalálható, vagy a francia Könyvbarátok Társasága (Société des Amis du Livre), amely az 1890-es évektől jelentékeny művészi szintű könyvkiadói tevékenységet folytatott, továbbá Léon Pichon, és a századfordulótól kezdve egyre több kiadó.

Olaszország modern könyvművészetét is erősen meghatározzák a tradíciók, főleg az olasz humanista könyvművészet és Bodoni hatása érvényesül. Róma és Milánó az új könyvművészet központja, Velence elvesztette erre az időre 18. század végi jelentőségét. A milánói Scuola del Libro igazgatója, Raffaello Bertieri és az ugyancsak Milánóban székelő Istituto Italiano del Libro vezetője, Giuseppe Fumagalli a kor könyvművészetének vezető egyéniségei, mint teoretikusok, nyomdászok és betűalkotók. Reprezentatív művészeti kiadványok jellemzik az Officina Bodoni működését Veronában.

Jelentékeny új könyvművészeti alkotásokat eredményezett az angol és német hatás Németalföldön, a skandináv országokban (elsősorban Svédországban), Csehországban, Lengyelországban is, de különösen figyelemreméltó könyvművészeti szempontból a cári Oroszország néhány nyomdájának és kiadójának művészi teljesítménye. A századforduló táján itt is írók, költők, művészek léptek fel a könyvkiadásban megmutatkozó hanyatlás ellen. Különösen Valerij Brjusov, a modern orosz költészetnek is jeles képviselője, emelte fel szavát jobb minőségű könyvek előállításáért érdekében. Mint a Szcorpion-kiadó vezetője minden művészi követelményt kielégítő munkákat adott közre. A Szcorpion mellett színvonalas, szép nyomású és kötésű bibliofil kiadványok készültek pl. a pétervári Szírjusz-nyomdában, a Golicke és Viborg-nyomdában, s a moszkvai Voronov-nyomdában is. A modern orosz könyvművészet termékei az 1914-ben megnyitott lipcsei nemzetközi könyvművészeti, grafikai és nyomdai kiállításon keltettek fel-tűnést. E kiállítás, a "Bugra" (Internationale Buch- und Graphik-Ausstellung) 1914 májusában nyitott meg, s az új könyvművészet gazdag eredményeinek világméretű seregszemléje volt. Résztvettek rajta a 20. század elején kibontakozó modern magyar könyvművészet termékei is, s a gyomai Kner-nyomda báli meghívó a zsűri aranyérmét nyerték el. A kiállítást három hónapi nyitvatartás után be kellett zárni az első világháború kitörése miatt, amely egy időre a könyvművészeti törekvéseknek is gátat vetett.

A könyvművészeti mozgalom fejlődésének jellemzői

(Összegezés)

Áttekintve William Morris kezdeményezését és hatását s néhány európai ország könyvművészeti mozgalmának törekvéseit és eredményeit azt láttuk, hogy a mozgalmat a könyv tipográfiájának és művészi kiállításának általános süllyedése váltotta ki. A süllyedés izléstelen, dagályos díszművekben és a gépi-technikai eljárások csekély értékű tömegtermékeiben nyilvánkozott meg. A kezdeti törekvések iránya archaizáló, historizáló jellegű, ami a régi könyvművészet utánzásában, példájának szolgai követésében nyilvánul meg. A historizáló irány utóbb ellentétébe csap át, egyfajta csinált, mesterkélt modernségbe, amelyet pl. Németországban a Jugendstilus keresett formái reprezentálnak. Kezdetben a törekvések uttorói gyakran a technikai fejlődést is elutasították s kizárólag régi kézműipari módszerekkel dolgoztak. Fokozatosan, többirányu próbálkozások révén alakult ki az új könyvművészet, s jött létre a technikai haladás eredményeit felhasználó, olcsó, de szép kiállítású művészi tömegkönyv.

Nem jellemzi persze e fejlődés a kapitalista könyvkiadás egészét, sőt - a könyvtermés mennyiségét tekintve - csak kis részét. Tovább élnek és működnek a nagy, üzleti érdekeket előtérbe helyező kapitalista vállalatok, részvénytársaságok. Ezek produkálják a könyvtermés tulnyomó részét, sok silány tartalmu és kiállítású kiadványt is. A könyvművészet új eredményei azonban bizonyos mértékben ezekre is hatnak mind tartalmi, mind művészi vonatkozásban. A könyv tipográfiai színvonala általánosságban is emelkedik.

Az új könyvművészetnek két főága van: Az egyik, amely a mozgalom elindulásakor szinte egyeduralkodó, a könyvdisztítést, az illusztrációt részesíti előnyben. A másik, amely az 1900-as évektől kerül előtérbe, pusztán a betűkre és a szedés összképének hatására építi produktumait, a tipográfiai felépttést tartja elsődlegesnek, megelőzve (vagy alig alkalmazva) az illusztrációt. E két irányzat a későbbiekben egymás mellett hat és fejlődik. Egész Európa modern könyvművészete s az új magyar könyvművészet is ezt a fejlődési irányt mutatja. Kezdetben nálunk is megmutatkozik egyfajta keresett, szecessziós modernség (Nyugat-kiadó), majd kialakul a két főirány: a tipográfiai (Kner) és az illusztráció és tipográfia összhangján alapuló irányzat (Tevan).

Magyarország könyvkultúrája

Magyarország területén a török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc utáni békés időszakban, a 18. század első felében indulhatott fejlődésnek a könyvkultúra s elmaradott feudális körülmények között és idegen, Habsburg elnyomás alatt kezdődhetett meg polgári jellegű átalakulása a 18. század utolsó harmadában, a felvilágosodás időszakában. Nálunk is megnövekedett a nemzeti jellegű és magyar nyelvű kiadványok száma, megszorodtak a világi tárgyú könyvek, megindult a magyar időszaki sajtó fejlődése. Segítették e folyamatot II. József szabadabb szellemű, felvilágosult-abszolutista reformjai, liberálisabb cenzurarendelkezései. A Martinovics-mozgalom leverése azonban egy időre megakasztotta e nemzeti, polgári jellegű fejlődést. Újból megszigorították a cenzurát s minden téren akadályozták a nemzeti és polgári kulturális törekvéseket. Még a reformkorban is, amikor a radikális értelmiség és a liberális nemesség harca nyomán számottevő kulturális eredmények születtek, sokakat ítéltek el sajtóvétségért (pl. Kossuth Lajost, Wesselényi Miklóst, Táncsics Mihályt stb.). A hatósági üldözés s az egyéb gátló tényezők ellenére meglehetősen magas színvonalú polgári-nemzeti könyvkultúra alakult ki a reformkori politikai, társadalmi és kulturális küzdelmek során. Gyarapodott a nyomdák és a kiadványok száma, fejlődött a könyvkereskedelem és fokozatosan olyan nagyságú és jellegű olvasóközönség alakult ki, amely e színvonalas könyvkultúrát igényelte és fenn is tudta tartani.

A reformkori küzdelmek után az 1848. március 15-i forradalom a könyvkultúra terén is fontos eredményt hozott: Petőfiék a Nemzeti Dal és a tizenkét pont felsőbb engedély nélküli kinyomtatásával kiviták a polgári sajtószabadságot, amelyet aztán 1848. április 11-én a független, felelős magyar kormány törvénybe is iktatott. Az új, polgári sajtótörvény nyomán a forradalom és szabadságharc alatti nehéz idők ellenére is biztató fejlődés indult meg, amelyet azonban a Világos utáni önkényuralom megakasztott és visszavetett. A nagyipari nyomdászat, a kapitalista könyvkiadás és könyvterjesztés így csak az 1867-i kiegyezés utáni alkotmányos időszakban fejlődhetett ki nálunk az általános gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés keretében, de az ország sajátos helyzetéből adódóan ekkor is érvényesültek bizonyos feudális gátló tendenciák.

A magyar könyvkultúra fejlődési irányát és eredményeit a következők-

ben az ország politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális történetének
alábbi korszakai szerint vesszük számba és vizsgáljuk

1. A gyarmatosító Habsburg abszolútizmus kiépülésének időszaka
(1711-1772);
2. A felvilágosodás kora. (1772-1825);
3. A reformkor és a forradalom és szabadságharc időszaka
(1825-1849);
4. Az önkényuralom ideje (1849-1867);
5. A dualizmus kora (1867-1918).

A gyarmatosító Habsburg abszolútizmus kiépülésének időszaka (1711-1772)

A 17. század végén a török kiszorult ugyan az ország egész területéről, de a Habsburg abszolútizmus bevezetésének kísérlete széles körű ellenállást váltott ki amely végül is a Rákóczi-szabadságharcba torkollott. A felkelés - bár elfojtották - jelentékeny politikai eredményeket ért el: utána a Habsburg ház nem folytathatta nyílt abszolutista politikáját, a szatmári békében (1711) tulajdonképpen kiegyezett a magyar nemességgel. Az udvar elismerte a nemesi előjogokat annak ellenében, hogy a magyar uralkodó osztály lemondott az állami függetlenség kivívásáról és beletörődött az ország függőségi, félgyarmati helyzetébe. A 18. század első felében kialakult az "udvarhü", főként katolikus magyar arisztokrácia, amelynek jórésze nemzeti nyelvét sem használta. E réteg és a katolikus főpapság tetemesen gyarapította birtokait s egyben megnövelte politikai befolyását is. A század első fele a katolikus restauráció időszaka. A Habsburg-ház a Rákóczi katonaságának jórészét alkotó rebellis protestánsokkal szemben a katolikus főurakon és főpapokon kívül a szerzetesrendekre, köztük első sorban a jezsuitákra támaszkodott.

A közép- és kisnemesség gazdasági és kulturális téren is egyre jobban háttérbe szorult, de védte nemesi kiváltságait a vármegye sáncai és a latin nyelv kultusza mögé huzódva. A polgárság még gyenge, kialakulatlan társadalmi réteg volt s csak kisebb részét alkották a magyar iparosok, kereskedők, kézművesek, túlnyomó többsége német és e nagyobb rész a 18. századi betelepítések, bevándorlások során még tovább gyarapszik. Magyarország lényegében az osztrák ipar nyersanyagellátó területe, gazdasági gyarmata a szatmári békét követő időszakban. A jobbágyság elnyomott helyzetben van, iskolát nem végez, ránehezedik a felsőbb osztályok és az állam eltartása, súlyos adók, a katonáskodás terhei sújtják.

E politikai és társadalmi viszonyok rányomták bélyegüket a korszak kulturális arculatára is. A katolikus közép- és felsőiskolák túlnyomórészt szerzetesrendek kezén voltak, a tanítás latin nyelven folyt, az iskola gyakorlati ismereteket alig nyújtott. Növendékeivel a könyveket, az olvasást, a tudományokat nem tudta megkedveltetni, azok hazatérvén birtokaikra, ami keveset tanultak is elfelejtették s a nemesség parlagi életét élték. E téren csak a Ratio Educationis kibocsátása (1777) jelent némi javulást a század utolsó harmadában, de a népiskolákról az sem intézkedik. Ezek a val-

lásoktatást tekintették fő feladatuknak, az írás, olvasás és számolás elemeinek elsajátíttatására is csak másodsorban fordítottak gondot. Valamivel jobb volt a helyzet a protestáns iskolákban, amelyek általában magyar nyelven oktattak s a reáliák tanításával is többen törődtek. A magyar nyelv a tudomány és irodalom művelése terén is háttérbe szorult a latin mellett egészen a század végén megerősödő felvilágosodásig.

A háborúk utáni békés időszak mégis hozott valamelyes fellendülést. A magyar arisztokrácia és köznemesség tudományok iránt érdeklődő nemzeti érzésű tagjai (Rádayak, Telekiek stb.) nyugat-európai útjaikon, tanulmányútjaikon megismerkedtek a fejlettebb polgárosodó államok életével, tudományával, könyvkiadásával - sőt a felvilágosodás nézeteivel is - és ösztönzést nyertek a hazai viszonyok javítására, a nemzeti tudomány és kultúra művelésére és támogatására. Az országon belül - a török pusztítás után - most indulhattak meg a nagyobb arányú építkezések. Egymás után keletkeztek a katolikus egyház térhódítását és a nemesi-rendi öntudatot szimbolizáló pompás barokk épületek: templomok és kastélyok, városi paloták és vidéki kuriák, amelyeknek szinte elmaradhatatlan részük volt a gazdagon díszített barokk könyvtárterem.

A fontos tudományos munkák jórésze még külföldről kerül be az országba (a barokk magánkönyvtárakba is), mert egyrészt a magyar tudományos élet meglehetősen elmaradott, a szaktudományok fejlődése csak éppen megindul a 18. században; másrészt a magyar könyvkiadás és nyomdászat is eléggé fejletlen, legalábbis a század első felében. Ugyanakkor a 18. század mégis új fejezet kezdetét jelenti a magyar könyvkultúra és könyvnyomtatás történetében. A török uralom után, amely a magyarországi nyomdászatot is erősen visszavetette, különösen a hódoltsági területeken, most indulhat meg az a folyamat, amely a reformkori polgári jellegű könyvkultúra kialakulásához vezet. A 18. század első háromnegyed részében, a felvilágosodás időszaka előtt, a fejlődés azonban még meglehetősen lassu, inkább csak a nyomdák számának szerény emelkedése jelzi. A fontosabb nyomdák azonban nagyrészt szerzetesrendek és bevándorolt német nyomdászok tulajdonában vannak s ez a tény nem kedvez a világi irodalom kiadásának és a magyar, nemzeti szellemű kiadványok nyomtatásának. A német nyomdászok nagyrésze a hazai német polgárság igényeit elégíti ki kiadványaival s a későbbi időszakokban, a magyar olvasóközönség gyarapodásával - amikor ez üzletileg is kifizetődő lesz - válik csak a magyar könyvek kiadójává. Korlátozza továbbá a könyvnyomtatás fejlődését a lakosság többségének szegénysége és kulturális elmaradottsága, valamint a bécsi udvarnak és a politikai reakciónak a szellemi termékek létrehozását gátló tevékenysége: elsősorban a különböző szabadalmak (privilegiumok) és a szigorú cenzuraintézkedések. Szabadalomhoz, azaz engedélyhez kötötték pl. a nyomdák felállítását, s szabadalmat adtak egy-egy nyomdának vagy nyomdásznak valamely kelendő kiadványfajta (pl. naptár, iskolakönyv, törvények, ima- és énekeskönyvek stb.) nyomtatására meghatározott időtartamra s ugyanakkor a többi nyomdát e kiadványok nyomtatásából kizár-

ták. (Innen e szabadalmak elnevezése: privilegia exclusiva - kizárólagos szabadalmak.) Ezért szokták a 18. századot a magyar könyv történetében a privilegiumok korának nevezni.

Nyomda felállításához tehát udvari engedélyre volt szükség.

III. Károly egy 1715-ben kelt rendeletében írja elő a nyomdai privilegium megszerzését s egyben eskü letételére kötelezi a nyomdászt, hogy a birodalmi rendeleteket büntetés terhe alatt megtartja és azokkal szembenálló műveket nem bocsát sajtó alá. Ugyanez a rendelkezés írja elő cenzorok kinevezését is minden nyomda mellé, hogy a leendő nyomtatványok kéziratát ellenőrizzék. E rendelkezésen majd csak Mária Terézia és fia II. József enyhít a 18. század vége felé. A szigorú megkötés ellenére a magyarországi nyomdák jórésze privilegium nélkül kezdte el működését s csak amikor felléptek ellenük, szerezték meg a nyomdai engedélyt vagy esetleg betiltás, büntetés lett a tulajdonosok osztályrésze.

A század első felében magyar könyvet kevesen olvastak, a tudományok nyelve a latin volt s tudományos munkákat elsősorban az ország tudományos központjainak a nyomdáiban nyomtattak, pl. a nagyszombati jezsuita egyetem és a kassai jezsuita akadémia nyomdájában, vagy a protestáns debreceni városi nyomdában. Az 1577-ben alapított nagyszombati egyetemi nyomda volt a 18. század legnagyobb és legjobban felszerelt magyarországi könyvnyomtató műhelye; több kiadvány jelent meg itt mint az összes többi nyomdában együtt. Az egész 18. század során kb. 1000 mű, az 1745-1773-ig terjedő időben pedig - pontos kimutatás szerint - 532; ebből 382 latin, 62 magyar, 46 szlovák, 36 német, 5 francia és 1 horvát nyelvű munka. A latin kiadványok tehát a könyvtermés túlnyomó többségét (kb. 70%-át) képezték, s a nyomda jelentékeny szerepet játszott a magyarországi nemzetiségek könyvellátása terén is. A nyomda szellemi irányítója a jezsuita rend valamelyik kiemelkedő tagja volt, mint nyomdai prefektus (pl. 1748 és 1750 közt Faludi Ferenc), a technikai irányítást pedig szakképzett művezető (faktor) látta el. A nyomda kiadványai főleg teológiai és vallási művek, misekönyvek, imakönyvek, katekizmusok, naptárak, de fontos jogi, filozófiai és történeti munkák és egyéb tudományos kiadványok (pl. Corpus Juris, törvények, Kaprinai István, Pray György történeti művei stb.), vagy irodalmi alkotások (pl. Faludi és más írók írásai) is vannak köztük. A könyvek nyomdai kiállítása felülmúlja a korabeli magyar nyomdatermékek jórésztét. Az Egyetemi Nyomda a jezsuita rend 1773-i feloszlásakor az állam tulajdonába és a királyi kamara kezelésébe került. Az ekkor készült leltár szerint 6 nyomtató sajtója és majdnem 700 mázsa betűkészlete volt, 10 szedő, 10 nyomtatómunkás és 1 inas dolgozott a nyomdában s raktárában 149 fajta kötött könyv és 624 fajta krudában levő (kinyomtatott és ivenk szerint összehajtogatott, de még be nem kötött) kiadvány volt. - A kassai jezsuita akadémia 1670-es években alapított nyomdája, amely a Mercurius Hungaricus-t, az első magyar hirlapot nyomta 1705-ben, szintén 1773-ig volt a jezsuiták kezén, ekkor Landerer János Mihály tulajdonába került.

A debreceni városi nyomda (Huszár Gál alapította 1561-ben) amely Magyarországon 1711-ig a legtöbb magyar nyelvű könyvet adta ki, (282 munkát 110 latin mű mellett) elsősorban a református egyház, a debreceni kollégium és egyéb protestáns iskolák könyvszükségletét elégítette ki a 18. században. A nyomdában jelent meg a század elején Rákóczi Ferenc imádsága (1703) és nevezetes kiáltványa (1704) is, s emiatt 1705-ben a várost elfoglaló labanc seregek teljesen feldúlták a nyomdát. 1719-ben tűzvész pusztította el, a század további részében pedig a bécsi udvar és a jezsuiták cenzurája nehezedett rá, elsősorban a Rákóczi-szabadságharc alatti rebellis tevékenysége miatt. Megtiltották számára még a debreceni kalendárium nyomtatását is. Emiatt szinte az egész 18. században néhány sajtó működött csak itt s kiadványai közt kevés a nagyobb szabású munka. Alkalmi iratok, vallásos művek és tankönyvek – amelyek között a kollégium olyan kiemelkedő tanárainak híres munkái is megtalálhatók, mint Maróthy György, Hatvani István, Sínai Miklós, Budai Ézsaiás stb. – alkotják a nyomda termékeinek többségét.

Több más olyan nyomda folytatta tovább működését 1711 után is, amelyek még az előző században keletkeztek (pl. Kolozsvárott a református főtanoda nyomdája, amely Tótfalusi Kiss Miklós halála után az ő tipográfiajával is gyarapodott, vagy Töltési István 1686-ban felállított műhelye Komáromban, amely még 1705-ben kapott szabadalmat a híres Komáromi Kalendárium kibocsátására stb.), de a század folyamán számos kisebb-nagyobb új nyomda is keletkezett, amelyeknek tulajdonosai főként – a már említett – Ausztriából és Németország területéről áttelepült nyomdászok voltak. Nem egy olyan városban alakul nyomda 1711 és 1772 közt, amelyekben addig még nem volt, tehát új helységek kapcsolódnak be a könyvnyomtatásba s a nyomdászat fokozatosan az országnak szinte az egész területére kiterjed. (E folyamat hatékonyan folytatódik 1772 után Mária Terézia illetve II. József liberálisabb rendelkezései következtében.) E nyomdák többsége rövidéletű kisüzem, gyakran váltogatják tulajdonosait, kiadványaik jórészenek nincs művelődéstörténeti jelentősége, de akad köztük néhány olyan műhely is, amely fontos kiadványokkal járul hozzá a magyar irodalom és tudomány fejlődéséhez s a könyvkultúra nemzeti és polgári jellegének kialakulásához.

Pozsonyban 40 évi szünetelés után 1715-ben nyitott ismét nyomdát Royer János Pál Salzburgból bevándorolt protestáns nyomdász, de csak 1720-ban kezdhetette meg munkásságát, mert az esztergomi katolikus egyházmegyei konzisztórium tiltakozása miatt csak ekkor kapta meg az engedélyt. Nála készült a Bél Mátyás szerkesztésében megjelenő Nova Posoniensia című latin nyelvű ujság (1721-1722). A nyomdát örököseitől a magyar nyomdászat történetében jelentékeny szerepet játszó Landerer-család egyik tagja, Landerer János Mihály vásárolta meg 1750-ben.

A Landerer-család nyomdáját 1724-ben alapította a bajor származású Landerer János Sebestyén Budán, ahol Hess András első magyarországi nyomdája óta 251 évig nem nyílt könyvnyomtató műhely. Az alapító korai

halála után özvegye, Veronika 1728-ban a nyomda faktorához, Nottenstein János Györgyhöz ment feleségül, majd második férje halála után 1738-tól 1752-ig ő maga (Nottenstein Veronika néven) vezette a műhelyt. 1752-ben első házasságából való fia, Landerer Lipót Ferenc lett a nyomda tulajdonosa, majd halála után 1770-től 1802-ig özvegye Landerer Katalin és fia Landerer Mihály. Landerer Lipót Ferenc alatt főként német katekizmusok és ABC-s könyvek, valamint ponyvatermékek kerültek ki a budai Landerer-nyomdából, amely majd a Martinovics-mozgalomban játszik fontos szerepet.

Az alapító Landerer János Sebestyén másik fia, Landerer János Mihály 1750-ben a pozsonyi Royer-nyomdát, a jezsuitarend feloszlatása után, 1774-ben pedig a rend kassai nyomdáját vásárolta meg, 1773-ban Pesten is nyitott nyomdát, amelyet Royer Ferenc Antal vezetett. Három nyomdája számos nevezetes kiadványt tett közzé, a pozsonyi nyomtatta pl. 1764-től a Pressburger Zeitung c. ujságot. Nagy jövedelemre tett szert, megvásárolta Füskút Temes-megyei falut, amelyről 1783-ban, amikor nyomdászati érdemeiért a király nemességre emelte, nemesi előnevét is kapta. Az ő leszármazottja az a Landerer Lajos, akinek majd a reformkorban és 1848-1849-ben lesz kiemelkedő szerepe.

Pesten a Landerer nyomda felállítása előtt is működött könyvnyomtató műhely, 1756-ban Eitzenberger Ferenc rendezte be a város első tipográfiáját. Nevezetesebb nyomdaalapítások még a 18. században, 1772 előtt: Streibig Antal József műhelye 1725-ben Sopronban, majd 1728-ban Győrött; a nagyváradai katolikus szemináriumú nyomda 1741-ben; a kalocsai Érseki nyomda 1749-ben; Siess János József nyomdája Sopronban 1749-ben, akinek utóda, Siess Antal 1776-ban Szombathelyen alapított könyvnyomtató műhelyt; a gróf Károlyi Ferenc által felállított nagykárolyi nyomda 1754-ben; az egri püspöki nyomda 1756-ban; Royer Ferenc Antal esztergomi nyomdája 1761-ben; Skarnitzl József Antal nyomdája Szokolcán 1762-ben; Patzkó Ferenc tipográfiája 1770-ben Pozsonyban; Ambró Ferenc Ignác váci nyomdája 1770-ben; Engel József pécsi műhelye 1772-ben és még számos könyvnyomtató műhely. Erdély területén a korszak végén, 1772-ben a következő helyeken működtek nyomdák: Kolozsvárott és Brassóban 2-2, Balázsfalván, Beaztercén, Csíksomlyón, Medgyesen és Nagyszébenben 1-1 nyomda.

A nyomdák tevékenységét a kizárólagos szabadalmak mellett erősen gátolta a könyvvizsgálat, a katolikus és Habsburg cenzura is, amely a 18. században szintén virágkorát élte Magyarországon. III. Károly 1726-i rendelkezése értelmében minden kiadvány kéziratát kinyomtatás előtt be kellett küldeni, vallási tartalmú műveket az egyházi, egyebeket a polgári hatóság elé vizsgálat végett, s kinyomni csak olyan kéziratot volt szabad, amelyen a cenzor "imprimatur"-ja szerepelt. 1747-ben a könyvcenzurát két jezsuitára bízta, majd 1767-ben olyan rendelkezést hoztak, amely a magyarországi nyomdatermékek felülvizsgálatánál is a bécsi cenzuraszabályok alkalmazását írta elő. Így az 1770-es évekre a magyar cenzura teljesen az osztrák hatóságok ellenőrzése alá került s a bécsi érdekek és

gyarmatosító törekvések hatékony eszközévé vált. Az előzetes cenzura mellett az utólagos könyvvizsgálat is megvolt. A kinyomtatott művekből három példányt kellett beszolgáltatni a Helytartótanácsnak ellenőrzés végett.

A szigorú cenzurarendelkezők, a privilégiumok s az olvasóközönség hiánya az egész 18. századon át nehezítette a könyvkiadást. A nyomdák jórésze mint kiadó is működött, de főként nagyobb számú vásárlóközönségre számítható műveket tett közzé (iskolakönyvek, naptárak, vallásos és imakönyvek, ponyvatermékek) s ezeket gyakran maga árusította. Az írók könyveiket sokszor mecénások segítségével vagy a maguk költségén adták ki s honoráriumként kisszámú tiszteletpéldányt kaptak a kinyomtatott műből. A saját kiadású könyvek árusítását többnyire barátaikra bízták akik ismerőseik körében igyekeztek azokat eladni. Könyvkiadóként működtek a könyvkereskedők is. Mind a nyomdák, mind a könyvkereskedők de különösen a saját költségükön megjelenő szerzők gyakran előfizetésgyűjtés útján előre biztosították a kiadandó mű költségét.

A könyvkereskedelem csak a század utolsó harmadában, amikor a könyvtermés bőségesebb lett és az olvasók száma is gyarapodott, vált külön a nyomtatástól s kezdett önálló foglalkozási ággá válni. Addig a nyomdászok jórésze egyben könyvkereskedő is volt s kiadványai egyrészét bizományba adta könyvkötőknek, akik szintén foglalkoztak könyvek eladásával s árukat vásárokon kínálták. Voltak vándor-könyvárusok, akik portékájukat faluról falura hordva árulták. Az első hivatásos könyvkereskedő (aki nem volt már sem nyomdász, sem könyvkötő) Pesten Maus János Gellért (1715-1780) volt. Ő Kölnből vándorolt Magyarországra s 1748-ban nyitotta meg pesti könyvkereskedését. Mint könyvkiadó latin munkákat tett közzé. 1768-ban Weingand János Mihály, 1769-ben pedig Köpf György nyitott könyvkereskedést Pesten s mint kiadók "Weingand és Köpf" néven működtek egy ideig. Köpfnek Budán és Kassán is volt üzlete. Weingand kereskedésében sok külföldi könyv volt kapható, számos korabeli író, tudós rajta keresztül jutott külföldi munkákhoz, ő volt pl. Kazinczy Ferencz könyvkereskedője is. Buda és Pest mellett Pozsonyban, Temesvárott, Nagyszebenben, Kassán, Brassóban, Sopronban, Marosvásárhelyen, Zágrábban, tehát a polgárosultabb városokban nyitlak könyvkereskedések.

A könyvkereskedelem nagyobb arányú fejlődése szükségessé tette a könyvkereskedők jogi helyzetének, képzettségének, működési körének stb. a megállapítását. A magyarországi könyvkereskedelem ügyét először az 1772. augusztusi helytartótanácsi rendelet szabályozta átfogóan (Ordo pro Bibliopolis in Hungaria stabiliter manentibus). Figyelemreméltó, hogy a rendelkezés milyen komoly nyelvtudást és képzettséget kívánt meg a korabeli könyvkereskedőktől: 6-7 éves tanulódót, s ezalatt könyvkereskedelmi szakismeretek, a német, a latin és még egy idegen nyelv megtanulását, majd 4 éves segédidőt, s a különböző tudománysszakok szerzőinek és műveiknek megismerését, amelyről egyetemi bizottság előtt kellett számot adniok. Ahogy a könyvkereskedelem önálló iparággá vált, a cenzura figyelem a könyvesboltokra is kiterjedt, s hogy a felvilágosodás eszméinek itt-

honi terjedését meggátolják, a vámbatóságok csak szigorú vizsgálatok után adták tovább a külföldről érkező könyveket.

A nyomdászok és a könyvkereskedők árukészletükről a 18. század második felében már könyvjegyzékeket is hoztak forgalomba s ugyancsak a század folyamán időszzerűvé vált nemzeti irodalmunk számbavétele is, elkészültek az első bibliográfiák, (Czwittinger Dávid: *Specimen Hungariae Literatae* 1711, Spangár András: *Magyar Bibliothéka* - kéziratban maradt és elveszett, Schmeizel Márton: *Bibliotheca Hungarica ... sive de scriptoribus rerum Hungaricarum commentatio litterario-critica* - kéziratban maradt és elveszett, Bod Péter: *Magyar Athénás* 1766, Horányi Elek: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis natorum* 1775-1777.) E jegyzékek egyrészt tudományos célokat (a magyar irodalom és tudomány számbavételét), másrészt a könyvkereskedelem, az olvasók és a könyvgyűjtők érdekeit szolgálták. Az első bibliográfiai munkák tulajdonképpen biobibliográfiák: írói életrajzgyűjtemények, amelyek az életpálya ismertetése kapcsán sorolják fel a műveket. E nemben tehát a magyar irodalomtörténetírás előzményei is, írói lexikonok. Az önálló magyar tudományos élet - egyelőre még latinul - a 18. század folyamán más szaktudományok terén is megindul (pl. Bél Mátyás, Pray György, Katona István s mások művei).

Magyar nyelvű időszaki sajtó a 18. század végéig nem alakult ki; II. Rákóczi Ferenc latin nyelvű hadi ujságja, a Mercurius Hungaricus (1706-1710) után csak német és latin nyelvű ujságok jelentek meg 1780-ig. Ekkor indult meg az első magyar nyelvű hirlap, a pozsonyi Magyar Hirmondó, amelynek megjelenése azonban már a magyar művelődés- és könyvtörténet új időszakára esik.

A felvilágosodás kora (1772-1825)

A Habsburgok gyarmatosító politikája a magyar nemesség (főként középnemesség) és Bécs ellentéteinek kiéleződéséhez vezetett már Mária Terézia uralkodása végén és különösen utóda, II. József (1780-1790) felvilágosult abszolutista rendszere alatt. A felvilágosult abszolutizmus némi jelei Mária Terézia uralma idején is felismerhetők már, (pl. a jezsuita-rend feloszlata, iskolák állami felügyelet alá vétele), de teljes mértékben II. József alatt érezteti hatását. II. József erőszakos reformjaival tovább fokozza a gyarmatosítást, a magyar nemesi alkotmányt semmibe veszi, végső célja az osztrák birodalom teljes központosítása s Magyarország beolvasztása a centralizált birodalomba. A hivatalok és a tanítás nyelvét a németet teszi, megszünteti a megyarendszert, feloszlata a szerzetes-rendeket, türelmi rendeletében kimondja a szabad vallásgyakorlat elvét s az állami hivatalviselést lehetővé teszi nem-katolikusok részére is. Jobbágyrendeletével sokat könnyít a parasztság helyzetén. Reformjai a magyar polgári fejlődést is sok tekintetben segítették (ezért is támogatta őket a magyar felvilágosult, un. jozefinista értelmiség), de központosító gyarmatosító intézkedései akadályozták a független nemzeti fejlődést. Rendelkezései heves ellenállást váltottak ki a megyék nemességéből, amely szintén a felvilágosodás jelszavait hangoztatta s a saját kiváltságaival együtt gyakran nemzeti érdekeket is védett. Az ellenállás különösen II. József halála után, az 1790-1791-i országgyűlésen vált erőteljessé. A Habsburgok a török háború nehézségei, a francia forradalom eseményei, Belgium elszakadása és az osztrák-porosz ellentétek miatt egy ideig nehéz helyzetben voltak s ekkor a nemesség követelése, függetlenségi törekvései is határozottak: teljesen magának követeli a törvényhozó hatalmat, s hatékonyan kívánja ellenőrizni a végrehajtó hatalmat is. Mikor azonban a Habsburg külpolitika kedvezően alakult s az udvar elvben kinyilvánította Magyarországot függetlenségét, a rendek minden kikötés nélkül királlyá koronázták II. Lipót (1790-1792).

Az 1790-es évek ellenállásában nagy szerepe volt egy, a 18. század második felében kialakuló magyar társadalmi rétegnek, a művelt demokrata magyar értelmiségnek (írók, fiatal ügyvédek, tanárok, hivatalnokok stb.) amely - különösen nem-nemesi származási része - legjobban érezte a feudalizmus hátrányait és érvényesülést gátló korlátait. E réteg a fel-

világosodás és a polgári reformok híve s II. Józsefet is támogatja, mert reformjaitól várja Magyarország gyökeres átalakítását. Legjobbjai felismerték az 1790-es országos méretű nemesi mozgalom erejét és jelentőségét, a nemzeti követelések mellé álltak, de ezeket polgári jellegű társadalmi reformokkal igyekeztek összekapcsolni. Így történt, hogy 1790-ben és a következő néhány évben, a magyar felvilágosodás fellendülése idején, egy táborban harcoltak a Habsburgok ellen a plebejus származású felvilágosult hazafiak a nemesi patriotizmus híveivel. Együttes mozgalmuk I. Ferenc reakciós uralma (1792-1835) kezdetén mind jobban kibontakozott, a helyi ellenállások 1793 végére egységes, országos jelleget öltöttek s 1794 elején - a rendőrbesugók szerint is - forradalmi volt a helyzet Magyarországon.

1793-ban Franciaországban a jakobinusok kerültek hatalomra s diktatúrájuk megsemmisítette a feudalizmus minden maradványát. A francia forradalmi események megosztották az egymásra talált magyarországi Habsburg-ellenes erőket: a nemesi ellenállók féltve hatalmukat a polgári forradalomtól az uralkodóhoz pártoltak, a demokrata hazafiak, a magyar jakobinusok pedig - most már elvesztve a köznemesség alkotta tömegbázisukat - Martinovics Ignác vezetésével a forradalmi szervezkedés útjára léptek. Martinovics két szervezetet létesített: a Reformátorok Társaságát a nemesség megnyerésére a nemzeti függetlenség kivívása céljából, és a Szabadság és Egyenlőség Társaságát, amelyről az előző társaság tagjainak tudniok sem volt szabad s célja a polgári állam megteremtése volt a nemesség félreállításával. A szervezkedést azonban néhány hónap után felfedezték és résztvevőit ellen nagyszabású politikai pert indítottak. A vezetőket (Martinovics Ignácot, Hajnóczy Józsefet, Laczkovics Jánost, Szentmarjay Ferencet és gróf Sigray Jakabot s rajtuk kívül Öz Pált és Szolártsik Sándort) kivégezték, számos résztvevőjét (Kazinczy Ferencet, Szentjóbi Szabó Lászlót, Verseghy Ferencet, Landerer Mihályt stb.) Buda, Brűnn, Spielberg és Kufstein börtöneibe zárták, ahonnan nem egy közülük sohasem tért vissza.

A magyar jakobinusok mozgalma, mivel a magyar viszonyok még nem voltak érettek a polgári átalakulás plebejus-demokratikus útjára, elbukott. A szűk demokrata értelmiségi réteg társadalmilag elszigetelődött: a nemesség a Habsburgok oldalán szemben állt a forradalmi elképzelésekkel, a polgári réteg még mindig kicsiny volt és elmaradott, a parasztság elnyomott és öntudatlan s a forradalmi értelmiségnek a jobbágyi tömegekhez nem is volt közvetlen kapcsolata. Mozgalmuk vérbefojtásával a polgári átalakulásért folyó harc hosszú időre leszorult a politika teréről.

A bécsi udvar és az uralkodó magyar nemesség kapcsolatát a magyar jakobinusok célkitűzéseinek leleplezése tehát megszilárdította. Szövetségük további alapja volt a francia háborúk alatti közös félelem és az a gazdasági konjunktúra is, amely Napóleon kontinentális zárlata miatt Magyarországon is érvényesült. Eleinte még a háború okozta inflációból is haszna volt a nemességnek, hiszen a pénz megsziporodásával régi adósságait könnyen ki-

egyenlíthette. E császári-rendi kompromisszum 1812-ig tartott. A háboru utáni mezőgazdasági válság kiélezte az ellentéteket, amelyek a háboru alatti országgyűléseken is gyakran megmutatkoztak már: az udvar gyarmati vámpolitikája ellen és a magyar nyelv jogaiért már ekkor is kemény harcok folytak. A nemesség az 1811-i országgyűlésen megtagadta az adót. Az inflációt követő 1812-i devalváció folytán, amely a papírpénz értékét 1/5-ére csökkentette, elvesztette pénze jórészét, adósságai megszorodtak s a gazdasági dekonjunktura súlyos anyagi helyzetbe juttatta. A közép-nemesség is elszegényedett, a kismemesség igen nagy része pedig már csak jobbágytelkeken élt.

I. Ferenc válaszul az adó megtagadására kísérletet tett Magyarország beolvasztására az osztrák birodalomba. 1825-ig nem hívott össze országgyűlést, a megyékbe törvénytelen módon királyi biztosokat nevezett ki, akik az adót erőszakkal hajtották be. A magyar arisztokrácia nagyrésze ebben az időben is támogatta az udvart, de a köznemesség, amelyet a dekonjunktura gazdaságilag igen súlyosan érintett, szembenállt vele s harcolt az arisztokrácia ellen is. E köznemesi réteg liberális és demokrata gondolkozású része lett később a nemesi reformmozgalom vezetője. Ferenc tervét a Napóleon bukása utáni nemzetközi helyzet alakulása is segítette. Az 1814-i bécsi kongresszuson létrehozott Szent Szövetség (Ausztria, Oroszország és Poroszország szövetsége) reakciós uralma éberén őrködött a trón és vallás védelmében s minden eszközt igénybe vett a szabadságmozgalmak feléledésének meggátlására. Az 1820-as évek elején azonban a szörnyű nyomás ellenére is szabadságharcok robbantak ki Spanyolországban, Itáliában és Görögországban. Az olasz felkelés leverésére kért katonaságot a magyar nemesség megtagadta, erre I. Ferenc kénytelen volt lemondani beolvasztási tervéről és törvénytelen kormányzásáról és 1825-re összehívta az országgyűlést, amely kevés közvetlen eredménye ellenére is nyitánya lett annak a harcnak, amelyet a közép-nemesség indított az ország függetlenségének kivívásáért és a polgárosodásért.

A nemzeti függetlenség kivívásáért és a polgári átalakulásért vívott harcot, amely Martinovics mozgalmanak is fő célkitűzése volt, a felvilágosodás eszméi támogatták ideológiailag. A felvilágosodás a 18. század utolsó harmadának magyar kulturális arculatára is rányomta bélyegét. Hívei a "józan ész" és "világosság" nevében Magyarországon is harcot indítottak minden ellen, ami a "sötét múlt" hagyománya, a polgári haladás racionalista követelményeit állították szembe a feudális társadalmi gondolkozással és berendezéssel, kemény, gyakran materialista kritikával bírálták a régi állam- és jogelméletet, a tudományt és a vallást, az irodalmat és a művészeteket. Tevékenységük jelentékeny fordulatot eredményezett a magyar kultúra és irodalom területén: diadalra vitte a magyarnyelvűséget a feudális latinsággal szemben és a világi életfelfogást, materialista gondolkozást a vallásos szemlélet ellenében. A felvilágosodás nyomai már a 18. század első felében találkoznak Magyarországon, különösen Erdélyben. Elsőnek külföldet járt magyar főurak ismerik meg, de

ők még francia nyelven olvassák termékeiket. Osztálybázisa a polgárság, nálunk szűk és elmaradott réteg, így hívei főként a nemesi eredetű értelmiségből kerülnek ki. Kezdetét hagyományosan 1772-vel, Bessenyei György fellépésével szokták jelölni. Őt a fényűző bécsi udvari élet és magasabb kultúra döbbsentette rá a magyarság elmaradottságára és műveletlenségének tudatára. A magyar felvilágosodás kulturális programját, a magyar nyelvű irodalom és tudomány világi szellemű művelésének szükségességét röpirataiban (Magyarság 1778, Magyar néző, 1779; Jámbor szándék 1781 stb.) fogalmazta meg. Batsányi János és Kazinczy Ferenc a kassai Magyar Múzeum című folyóiratban tudatosan vallották Bessenyei programját, majd 1794-ben Kármán József Urániájával továbbfejlesztette azt, kimondván, hogy az irodalomnak és tudományosságnak nem elég magyar nyelvűnek lennie, eredeti munkákra van szükség, ezek érdeklik igazán az olvasót; a nyelvművelés és a fordítás még nem tudomány, csak utegyenygetés.

A Martinovics-mozgalom elfojtását követő császári-rendi kompromisszum reakciós időszakában a haladás gondolatának egyetlen területe a nemzeti kultúra lehetett. Ezen a területen élhettek tovább – sokszor igen burkolt formában – a felvilágosodás eszméi. Ezt ismerte fel Kazinczy Ferenc, amikor fogságából kiszabadulva (1801) a társadalmi fejlődés és haladás útját a nyelvújításban jelölte meg. A nyelvújítás elfordulást jelentett ugyan a közvetlen politikai cselekvéstől, de az egységes nemzeti nyelv megteremtése a nemzetiségi válás útját egyengette, hozzájárult a politikai egység kialakulásához. A nyelvművelés ügyének a köznemesiséget is könnyen meglehetett nyerni, mert a polgári fejlődésnek egyetlen területe volt, amely nem veszélyeztette közvetlenül kiváltságait. A nyelvújítást Kazinczy Széphalomról (a magyar irodalom első központjából) szervezte és irányította, s ehhez megfelelő egyéb orgánusok és lehetőségek hiányában levelezést – tehát a könyvnyomtatás korában kézíratos formát – használta fel. A nyelvújítás az 1810-es évek végére befejeződött. A nehézkes magyar nyelv újjászületett, alkalmas lett a polgári életre, olyan egységes, nemzeti irodalmi nyelvvé vált, amely az egész író- és olvasórétegre kiterjedt, s a közös nemzeti műveltség hordozója lehetett.

A nyelvkérdés nemcsak az irodalmi életben foglalt el központi helyet, hanem az országgyűlésen és a megyei életben is. Az 1805-i országgyűlés azt követelte, hogy az országgyűlési és kancelláriai feliratok kétnyelvűek legyenek, a Helytartótanács a hozzá intézett magyarnyelvű megyei feliratokra magyarul válaszoljon s foganatosítsák az 1792. évi VII. törvénycikket, amely elrendelte a magyar nyelv bevezetését rendes tárgyként az iskolai oktatásba. Így jött létre az 1805. évi IV. törvénycikk, amely jóváhagyta a magyar és latinnyelvű kéthasábos feliratokat, és kimondta, hogy a Helytartótanács a magyar feliratokra magyarul válaszoljon. Több megye a saját szervezetén belül a megyei élet minden területén hivatalossá tette a magyar nyelvet. (Pest megye pl. már 1806. január 1-én.)

A legnagyobb eredményt az 1825–1827-i országgyűlés is a magyar nyelv ügyében érte el. Törvénybe iktatták a magyar nyelv és tudományok

ápolására létrehozott Magyar Tudományos Akadémia megalapítását, amely Széchenyi István áldozatkészségének volt az eredménye, ő ugyanis az 1825 november 23-i kerületi ülésen egy évi tiszta jövedelmét, 60 000 ezüst forintot ajánlott fel erre a célra. Az Akadémia megalapításával s előzőleg a Kazinczy munkáját folytató fiatal írókból (Kisfaludy Károly, Bajza József, Vörösmarty Mihály stb.) alakult Auróra-kör tevékenységével Pest az ország kulturális és tudományos középpontjává vált.

Az udvari kulturpolitikával szemben az oktatásügy területén is folyt a harc. Amíg az 1777-i Ratio Educationis polgári jellegű reformokat vezetett be az iskolai oktatásban, az 1806-ban kiadott II. Ratio Educationis teljesen a reakció szellemében készült. Az oktatást minden fokon egyházi irányítás alá vonta s a latinul tudó vallásos ember nevelését tűzte ki célul. A hittant még az egyetem bölcsészeti és jogi karán is rendes tárggyá tette, s a középiskolai tantárgyak számát a reális tárgyak rovására csökkentette. Az egyetemi tanároknak sem engedte meg, hogy önálló kutatásaik eredményeit publikálják, a kijelölt reakciós kézikönyvhöz kellett ragaszkodniok. Bár hangoztatta a magyar nyelv oktatásának szükségességét, a középiskolákban a tanítás nyelve a latin maradt, a magyarnak csak néhány nyelvgyakorló óra jutott. A hivatalos iskolapolitikai előírásoknak a katolikus iskolák többnyire maradéktalanul eleget tettek, az önkormányzattal rendelkező protestáns iskolák csak a nekik megfelelő részeket fogadták el. Ilyen körülmények közt az oktatás igen alacsony színvonalu és a nemzeti érdekektől idegen volt s a nemesség nagyrésze keveset is törődött gyerekei nevelésével. Ugyanakkor az az értelmiségi réteg, amely a magyar könyv- és könyvtárkultúra szempontjából számításba vehető, még a 19. század elején is meglehetősen szűk volt.

A felvilágosodásnak eszméi terjesztéséhez és az ellenséges ideológiák elleni harchoz a könyv volt a legfőbb fegyvere. A mind hatékonyabb ismeretközlés és propaganda, a magyarnyelvű irodalom és művelődés ujjászületése érdekében új, mozgékonyabb jellegű kiadványtipusokat teremtett illetve honosított meg: a röpiratot, folyóiratot és újságot. A felvilágosult ember ezekből szerzett tudomást a külföld, főleg a francia forradalom eseményeiről. Igen kedvező változásokat hozott a könyv- és könyvtári kultúra minden területén: megszorodott a külföldről behozott és itthon nyomtatott művek száma, fejlődött a könyvkereskedelem, gyarapodott az olvasóközönség, kiterjedt a könyvgyűjtők köre, megváltozott a gyűjtemények és könyvtárak egész jellege s mindez az államhatalom, valamint a politikai és műveltségi monopóliumát féltő uralkodó osztályokkal szembeni folytonos harcban. A felvilágosodás hatására a világi elem és a magyarnyelvűség egyre döntőbb módon jutott érvényre a könyvkultúra terén is a latinos-barokkos-vallásos jelleggel szemben. A könyv- különösen az eredetű mű - a magyarnyelvűség előmozdítójává és a világi kultúra hordozójává vált. Az irodalmi élet fellendülése gyarapította a nyomdák és a megjelent művek számát. A könyvek az olvasóréteg kiszélesedésével nagyobb példányszámban s olcsóbb kiállításban láttak napvilágot.

Az egyház és az államhatalom a cenzura segítségével igyekezett gátat szabni a felvilágosodás szellemét terjesztő műveknek, amelyek korán eljutottak Magyarországra. Már 1767-ben rendelet jelent meg a vallás-gunyoló, libertinus könyvek terjedésének megakadályozására. II. József 1782-ben kiadott cenzurarendeletével Bécsben központosított cenzura-szervezetet épített ki, de ezen a téren is megnyírbálta a katolikus egyház befolyását: a cenzuraügyet teljesen kivette a püspökök kezéből és világiakból álló bizottságra bízta. A cenzura az ő felvilágosult abszolutista felfogásának megfelelően engedett szigorából. Különösen az időszaki sajtótermékek cenzuráját enyhítette, s ennek következtében az 1764 és 1780 között indult nyolc új hirlappal és egy folyóirattal szemben az ő uralkodása idején, 1780 és 1790 között, 23 új hirlap és 10 folyóirat indult. A halála utáni 1790-i országgyűlésen a rendek saját kezükbe akarták venni a cenzura ügyét, de sikertelenül. II. Lipót még ebben az évben megtiltotta a hatósági intézkedések bírálatát a sajtóban, 1791-ben pedig elrendelte, hogy a magyar újságoknak a francia forradalom eseményeiről csak olyan híreket szabad közölniük, amelyek a hivatalos bécsi lapban, a Wiener Zeitungben is megjelentek. A sajtó és könyvkiadás elnyomását I. Ferenc 1793-i és 1795-i cenzurarendeletei tetőzték be. A felvilágosult művek tiltott könyvek jegyzékére kerültek, utólag elkobozták pl. a Kassai Magyar Múzeumnak 1790-ben a cenzura engedélyével megjelent számát, új nyomdák felállítását megszigorították, a cenzura engedélye nélkül semmilyen kiadvány nem jelenhetett meg. Ferenc sajtó- és cenzurarendeletével szemben 1793 végén országos tiltakozás robbant ki, az ellenállás bátyái a megyék (pl. Abauj, Bihar, Gömör) voltak, amelyeknek a nemességét a magyar jakobinusok tüzelték a harcra, akik a teljes lelkiismereti-, szólás- és sajtószabadság elvét vallották.

A kulturális fejlődést s ezzel kapcsolatosan a könyvkultúra fejlődését a Martinovics-mozgalom leleplezése és elfojtása után még jobban akadályozta a Habsburg abszolutizmus titkos-rendőrsége és cenzurája; a kinyomtatandó kéziratok s a színi előadások hatósági ellenőrzése ekkor még szigorubbá vált. Az egész országot behálózta a titkos-rendőrség szervezete. 1801-ben felállították a Polizei Zensur-Hofstellét s ezzel minden szellemi termék ellenőrzését a rendőrminisztériumra bízták. A cenzura minden haladó gondolat terjedését teljesen lehetetlenné tette. A cenzorok az állam biztonsága mellett az egyház tekintélyét is minden eszközzel próbálták védeni, a szövegből törölték a bibliai hasonlatokat is: Salamon bölcsessége helyett Solon bölcsességét, vagy Mathuzsálem öregsége helyett Neszor vénységét kellett írni. A cenzor előjáróitól határozott utasításokat kapott, de félelmében még ezeken is túlmenő szigorral ítélkezett.

A bécsi hatóságok arról is gondoskodtak, hogy a Martinovics-mozgalom előtt megjelent veszedelmes műveket elvonják az olvasóktól. 1803-ban újra cenzuráló bizottságot (Rezensurierungs Kommission) szerveztek, amely az 1791 előtti engedéllyel megjelent könyvekből összeállította a tiltott művek katalógusát. A jegyzék 2500 munkát tartalmazott, köztük a francia

felvilágosodás szellemét tükröző alkotásokat, pl. Montesquieu, Voltaire, Rousseau műveit, ugyanakkor azonban német klasszikus írók, pl. Goethe, Lessing, Schiller munkáit is. A korábban megjelent nem kívánatos könyvek terjesztésének és olvasásának megakadályozása miatt tiltották be a kölcsönkönyvtárakat és olvasókabinéteket is. A kávéházak irodalmi folyóiratokat nem járathattak, csak cenzurázott hírlapokat. A külföldről behozott könyveket a vámhatóságok szigorúan ellenőrizték s gyakran lefoglalták, tiltott könyvek közül elvétele sikerült csak egyet-egyet becsempészni a határon. A titkosrendőrség az írók, tudósok, politikusok magánlevelezését is ellenőrizte. Emiatt sokan nem postán, hanem küldőnccel küldték leveleiket, de a rendőrség nemegyszer a levélvivők személyét is kinyomozta s őket megvesztegetve igyekezett megszerezni a levél tartalmát.

A cenzura tehát - II. József uralkodásának rövid egy évtizedét kivéve - a felvilágosodás időszakában is erősen gátolta a magyar polgári könyvkultúra kialakulását, a nyomdászat fejlődését is. A nyomdák száma ugyan különösen II. József alatt tovább gyarapodott, de kevés volt köztük a teljesítőképes üzem s még mindig a német nyomdászok tevékenysége nyomta rá bélyegét a magyarországi könyvkulturára. II. József uralkodása idején kb. 30 nyomda működött Magyarországon és Erdélyben, s számuk Magyarországot területe 1817-re - Trattner János Tamás kimutatása szerint - 38-ra emelkedett; az erdélyi és horvát-szlávónországi műhelyekkel együtt kb. 50 nyomda volt az ország területén. Kétségtelenül gyarapodott az olvasóközönség s ezzel együtt a könyvek iránti igény is, mégis gyakori a panasz, a nyomdászok körében a 19. század elején, hogy több nyomda van mint kellene, holott a nyomtatóműhelyek számát csak a nyomtatási igény szerint volna szabad emelni, mert a feleslegesek lezültenek s lezüllesztik az egész mesterséget. Külföldön - ahogy láttuk - a 18. század végétől - a 19. század elejétől nagy technikai megújulás ment végbe a nyomdászatban, számos jelentékeny találmány forradalmasította a nyomdatechnikát. Magyarországon ezek a találmányok csak a 19. század negyvenes éveiben kezdenek majd meghonosodni s a század második felében terjednek el.

Az 1770-es évek után Buda és Pest kezdett a magyar nyomdászat és könyvkultúra központjává válni. Itt működtek a legnagyobb kapacitással dolgozó nyomdai üzemek, amelyek a polgárosodó és megújuló, s az ugyancsak Pest-Budán központosuló magyar irodalom és tudomány terjesztéséből is részt vállaltak. Az 1773-ban államosított nagyszombati Egyetemi Nyomda egyik felét Mária Terézia 1777-ben az egyetemmel együtt Budára helyezte át, ahová szekerekkel, majd tutajjal a Vágon el is szállították. A nyomda Mária Teréziától kedvező privilégiumokat kapott (pl. 1779-ben az összes magyarországi tankönyvek nyomtatására és terjesztésére), de a bürokratikus vezetés miatt budai működésének első másfél évtizedében semmit sem jövedelmezett. Munkájában a 18. század legvégén mutatkozott némi fellendülés. 1797-ben a nyomda Nagyszombaton maradt másik felét is a budai részhez csatolták, majd megvásárolták Novákovics Iván bécsi horvát tipográfusé s ezzel az egyetemi nyomda tetemes című anyagi birtokába

jutott és a későbbiekben számos szláv és román nyelvű munkát nyomtatott a magyarországi nemzetiségek és az ország határai mellett élő népek számára. Nevezetes volt a nyomda betűöntődéje, amelyet az 1798 óta itt működő híres betűmetsző, Bikfalvi Falka Sámuel tevékenysége lendített fel, aki elsőnek kísérletezett Magyarországon, az egyetemi nyomdában a sztereotípiával. A nyomda virágkora a 19. század első évtizedeire, Sághy Ferenc igazgatósága idejére (1804-1838) esik. Ekkor az ország legnagyobb nyomdai üzeme, 1822-ben 150 alkalmazottat foglalkoztat, kb. 20 sajtója van, s betűöntődéje számos más nyomdát is ellát betűanyaggal. Sághy jó-viszonyban van több haladó, sőt a Martinovics mozgalomban kompromittált íróval, és munkáik kiadására is vállalkozik. Batsányi, Verseggy, Kazinczy, Virág Benedek, Kisfaludy Sándor, Révai Miklós s számos korabeli magyar író munkáinak kiadója ekkor az egyetemi nyomda, amely lapokat, folyóiratokat is nyomtat, pl. a német nyelvű Ofner-Zeitungot, de a Kazinczy után felnövő új polgári írónemzedék orgánumát, a Kisfaludy Károly szerkesztette Aurórárt is 1823-24-ben.

Az ugyancsak Budán működő Landerer-nyomdában, Landerer Katalin tipográfijában tevékenykedett az a Landerer Mihály, aki a Martinovics-mozgalmat vérbefojtó reakciónak lett nyomdász-áldozata. A kor egyik legműveltebb magyar könyvnyomtatója volt, 1773-tól dolgozott nyomdászként, 1779-től mint a budai Landerer-nyomda vezetője. Kapcsolatba került Martinovicsékkal, tagja lett a társaságnak s engedély nélkül kinyomtatta pl. a forradalmi kátét. Előbb halálra, majd 10 évi börtönre ítélték, Kazinczyval, Batsányival és Verseggyvel raboskodott Kufsteinben. A budai nyomdát Landerer Katalin vezette haláláig, 1802-ig, majd leányára, Landerer Annára szállt, s főként kalendáriumokat és népies munkákat bocsátott ki Gyurián József vezetésével.

A pesti Landerer-nyomda 1773-tól Royer Ferenc nevén működött egy ideig, majd a tulajdonos Landerer Mihály Jánosén haláláig, 1809-ig, de apró jelentéktelen kiadványaival nem volt lényeges tényező a magyar könyvkultúrában, 1824-től kezd csak majd fellendülni, amikor vezetését Landerer Lajos veszi át.

Rendkívül fontos azonban magyar művelődéstörténeti szempontból a 18-19. század fordulóján a pesti Trattner-nyomda kiemelkedő tevékenysége. A bécsi Trattner János Tamás, akinek a Habsburg birodalom számos városában volt nyomdája vagy könyvkereskedése, Magyarország területén is nyitott fióknyomdákat: 1774-ben Varasdon, 1776-ban Zágrábban, majd 1783-ban Pesten. Pesti nyomdáját Trattner Mátyás (1745-1828) nevű rokona vezette. Ő a bécsi Trattner-nyomdában tanult, majd 13 évig Párizsban nyomdászkodott s 1778-ban hazatérve a budai egyetemi nyomdát igazgatta. Trattner Mátyásnak 1789-ben fia született, az ifj. Trattner János Tamás, akinek a bécsi Trattner lett a keresztapja s keresztszülői ajándékol pesti nyomdáját adta neki. Nagykorúságáig atyja irányította a nyomda munkáját, aki a magyar kultúra ügyéért is sokat áldozott, pl. nála indult meg 1806-ban Kultsár István Hazai Tudósítások c. lapja. Az ifj. Trattner János

Tamás (1789-1824) 1813-ban lett nagykorú s ekkor átvette a nyomda vezetését. Jóízű nyomdász volt, s emellett a magyar nyelv és irodalom buzgó pártolója. Pesti háza szellemi központ volt, a korabeli jeles írók találkozóhelye. Élénk kapcsolatok fűzték Kazinczy Ferenchez is. A kor nyomdászkiadói közül ő áldozott legtöbbet a magyar irodalom ügyéért, gyakran még anyagi veszteség árán is vállalkozott az írók műveinek közzétételére. Működése 1817-től 1825-ig terjedő kilenc éve alatt 827 munkát nyomtatott s ezek közül 400-nál több magyar könyv volt. A magyar munkák többségének kiadási költségeit is maga viselte. Egyik legfontosabb kiadványa Kazinczy összes műveinek 9 kötetes kiadása volt, amelynek utószavában így vallott élete céljáról: "Kedves hazámnak erőmhöz képest használni: s én ezt másképp nem tehetem, mintha hasznos, szépen írott s gyönyörködtető munkákat saját költségeimen nyomtattatok..." 1816-ban megvásárolta a kalocsai piarista nyomdát s felzserelésével pesti üzemét gyarapította. Teljesítőképes nyomdájában (1817-ben 10 sajtón 23 szedő és 20 nyomtatómunkás dolgozott nála, 1824-ben 15 sajtón 23 szedő és 30 nyomtatómunkás) számos időszakos lap is készült: pl. Kultsártól a Hazai Tudósítások és Hasznos Mulatságok, Szemere Pál Szépliteraturai Ajándék és Élet és Literatura című lapja, a kor legnevezetesebb tudományos folyóirata: a Tudományos Gyűjtemény stb. Amikor Trattner János Tamás fiatalon, 31 esztendőskorában meghalt, a magyar írók jótevőjüket gyászolták benne. Kultsár István írta róla: "Ezen jeles fiatal férfiuban a hazai nyelvnek s a magyar irodalmának hathatós terjesztőjét és az írók gyámolítóját veszítettük el... Őhöz-zá minden munkákkal a tudósok egész bizodalommal folyamodának..." Halála után ismét atyja vezette a nyomdát, majd 1827-ben vejének, Károlyi István ügyvédnek adta át, aki Trattner-Károlyi nyomda néven igazgatta.

A Landerer- és Trattner-nyomda mellett Pesten működött még a felvilágosodás korában Patzkó Ferenc nyomdája (1788-tól 1806-ig), amely az 1770-ben felállított pozsonyi Patzkó-nyomdának volt a fiókja. Patzkó pozsonyi műhelyének volt kiadványa az első magyarnyelvű ujság, az 1780-ban Ráth Mátyás szerkesztésében meginduló Magyar Hirmondó. Ugyancsak pozsonyi nyomdász volt 1783-tól Wéber Simon Péter, aki számos magyar munka kiadásával támogatta a hazai irodalmat, nála jelent meg első ízben Gvadányi József Egy falusi nótáriusnak budai utazása című műve.

Az említett nyomdák többsége - s rajtuk kívül e kor még több más tipográfiája is - folytatott tehát kiadói tevékenységet is. A komolyabb irodalmi munkáknak azonban még mindig meglehetősen szűk az olvasóközönségük s ezért gyakran nem akad rájuk nyomdászkiadó. A nyomdák elsősorban most is a kelendő kiadványokra igyekeztek maguknak privilégiumot biztosítani. A kizárólagos privilégiumok tehát a nyomdászatnak és könyvkiadásnak még ebben az időben is igen nagy kárt okoztak. A kelendő könyveket nem adhatta ki bárki, s így a nyomdász nem tudott olyan haszonra szert tenni, amely tőkét biztosított volna fontos irodalmi és tudományos művek kiadási költségeinek vállalásához. A kizárt nyomdászok emiatt adtak ki nagy számban kalendáriumokat (a Hazai és Külföldi Tudósítások

1809. évfolyama szerint évente 150 000 példánynál többet), de éppen a nagy példányszám miatt ezeket is olcsón kellett adniok, hogy elkeljenek, s így alig volt hasznuk belőle. Ilyen módon számos írónak saját magának kellett munkáját kiadni még a felvilágosodás idején is. Előfizetőket azonban nehezen találtak, a nemesek nagyrésze nem szívesen költött magyar könyvekre. Még a 19. század elején is divott a mecénás-keresés, de nem egy polgári író megalázónak tartotta már. Kisfaludy Károly Auróra című almanachjának kiadási költségeit pl. több író adta össze, s amikor Esterházy herceg a neki küldött példányt felül akarta fizetni, a polgári gondolkozású Kisfaludy az áron felüli részt önérzetesen utasította vissza, és ezzel kinyilvánította, hogy a főúri mecénások kora az 1820-as évekre lejárt.

A könyvkereskedők is adtak ki könyveket de előbb előfizetés útján tájékoztak a közönség érdeklődéséről, s általában csak akkor jelentettek meg egy-egy munkát, ha legalább 200 aláíró jelentkezett. Ilyenkor saját költségükön nyomtatták ki a kéziratot s az írónak általában csupán néhány példányt adtak tiszteletdíjként, a többiért befolyó haszon pedig egészében az ő markukat ütötte.

A magyar könyvkereskedelem fejlődését az ország félgymarmati helyzete erősen gátolta. A kereskedések tulajdonosai nagyobbrészt németek voltak, akik elsősorban külföldi, főként német és francia könyveket árultak, magyart nemigen tartottak üzletükben. Magyarul többnyire még az alkalmazottaik sem tudtak. Ha valamely magyar író a könyvét saját költségén megjelentette, a kereskedő csak igen nehezen és 25-30%-os haszonért vette át bizományi árusításra. Az írók igen gyakran még mindig barátaik segítségével tudták csak eladni műveiket. Könyvkereskedelemmel továbbra is foglalkoztak a nyomdászok és könyvkötők is, de a hivatásos, önálló könyvkereskedők száma tovább gyarapszik. 1792-ben már öt könyvkereskedő-cég működött Pesten, akik régi (antikvár) könyvekkel is kereskedtek, s az ország más városaiban is nőtt a számuk. Nagy könyvforgalmat teremtett Mária Terézia uralkodása idején a jezsuita rend, majd II. József alatt a legtöbb szerzetesrend feloszlatása.

A 18-19. század fordulóján a könyvkereskedelem is Budán és Pesten kezd központosulni. Tovább működik Pesten Weingand János Mihály még Mária Terézia idején alapított könyvkereskedése (a tulajdonosnak Millot apát "A világ közönséges története" című munkája miatt, amelyet Verseghy fordításában kiadott, a cenzurával is meggyűlt a baja 1792-ben), amelyet halála után 1802-ben Engenberger József vesz át. Kereskedése a legjobbak közé tartozott, számos külföldi könyvet is árusított, de kiadói tevékenységével a magyar irodalmat szolgálta. Még a 18. század végén több új könyvkereskedés alakul az ország szellemi központjában. Az 1785 óta Óbudán könyvkötőként működő Kiss István, aki bekötött könyveiből nagyobb kereskedői raktárt is tartott fenn, 1799-ben Pesten önálló kereskedői üzletet nyitott. "Nemzeti könyvtár"-ként jelölte magát 21 magyar kiadványán s árukészlete is nagyobbrészt magyar munkákból állt, kevés német könyvet tartott. Jelentékeny könyvkereskedés volt Strohmayer Ignác Antal erdélyi

származásu nemes ember 1788-ban alapított pesti üzlete, amelynek Budán és Kassán is nyílt fióküzlete; továbbá Stahel József és Kilián Ádám 1789-ben alapított pesti könyvkereskedése. Stahel eredetileg bécsi kereskedő volt s a megújuló magyar szellemi élet hatására nyitott Pesten is üzletet Kiliánnal társulva. 1794-ben azonban visszavonult Bécsbe s a pesti kereskedés Kilián Ádám és öccse, György vezetésével Kilián Testvérek néven működött tovább. A cég kereskedői és kiadói munkája mellett nagy szolgálatot tett a korabeli magyar könyvkulturának azzal is, hogy a lipcsei Messkatalog (vásári katalógus) mintájára Schedius Lajossal, az egyetem irodalomtörténet-professzorával összeállíttatott és kiadott egy vásári könyvjegyzéket (Allgemeines-Verzeichniss der Neuen und Neuauflagelegten Bücher...), amelyet 1802-ig minden évben újra kinyomtatott. A vásáron résztvevő vidéki könyvkereskedők számára, akik üzletük árukészletét itt ujitották fel, hasznos tájékoztatást nyújtott a katalógus.

E nagyobb könyvkereskedések mellett több kisebb is keletkezett Pest-Budán a 18. század végén s számuk a 19. század elején tovább nőtt. Ismertebb korabeli könyvkereskedők még: Leyrer József (1795-től), Institöris Gábor, (mint könyvkötő 1793-ban magyar könyvekből álló kölcsönkönyvtárat, majd könyvkereskedést nyitott), Müller József (1811-től), Burián Pál (1818-tól) és Ivanics Zsigmond. Ivanics a régi könyvek iránt érdeklődő, bibliofil hajlamu ember volt, s 1800-ban Budán könyvkereskedést és antikváriumot alapított. 1802-ben könyvkereskedését eladta Hartleben Konrád Adolfnak, s ettől kezdve minden energiáját antikváriumára fordította, amelyet 1815-ben Pestre költöztetett át. Ő volt Magyarországon az első önálló antikvár-kereskedő. Később kölcsönkönyvtárat is nyitott, s önálló könyvkiadóként is működött, de főleg régi magyar könyvek és kéziratok gyűjtésén fáradozott. Számos ritka magyarvonatkozásu munkát kutatott fel külföldön is és szerzett meg magának illetve az országnak. Sokat ajándékozott belőlük nagy könyvtárainknak, főként a Nemzeti Muzeum könyvtárának. Ivanics rendezte Magyarországon az első könyvárveréseket is az 1830-as években. Egykori budai üzlete Hartleben Konrád Adolf kezében jelentékeny könyvkereskedéssé és kiadvállalattá fejlődött. 1804-ben Pestre került s itt működött a kiegyezésig. Hartleben német származása ellenére számos magyar munkát tett közzé, bár munkássága első időszakában kiadványai többsége németnyelvű. 1802 és 1831 között 41 magyar művet adott ki 51 kötetben és 91 nem magyar 293 kötetben. 1813 és 1831 közt rendszeresen látogatta a lipcsei könyvvásárokat.

A vidéki városok könyvkereskedői és kiadói közül kiemelkedik a nagyszebeni id. és ifj. Hochmeister Márton. Az id. Hochmeister 1777-ben alapította könyvkereskedését, amelyet 1786-ban II. József is meglátogatott. Kiadványaival egyaránt szolgált a erdélyi magyar és szász művelődést. Kiadta pl. Bethlen Farkas Erdélyország története című latinnyelvű munkáját és 1784-től az első erdélyi német ujságot, a Siebenbürger Zeitungot. Halála (1789) után 22 éves fia folytatta munkáját. Megindította az első erdélyi tudományos folyóiratot Siebenbürger Quarterschrift címen és 1790-ben

Erdély első magyar ujságját, az Erdélyi Magyar Hírvivőt. 1790-ben Kolozsvárott, ahol az erdélyi kormányhivatalok működtek, is rendezett be könyvkereskedést és nyomdát.

Neves könyvkereskedő volt Ellinger János József Kassán, ahol 1787-ben alapította könyvkereskedését és nyomdáját. Kiadványaival jelentékenyen támogatta a megújuló magyar irodalmi életet. Tevékenységét a Kazinczy, Batsányi és Baróti Szabó Dávid alkotta Kassai Magyar Társaság szolgálta. Ő nyomtatta az első magyar folyóirat, a Magyar Múzeum második évfolyamát 1792-ben, kiadta pl. Baróti Szabó Kisded Szótárát és Költeményes munkáit, Kazinczy Bácsmegyei-jét, Milton Elveszett paradicsomát Bessenyei Sándor fordításában stb. Összesen 98 magyar, 51 latin és 18 német nyelvű munka jelent meg kiadásában. Üzleteit 1820-tól fia, Ellinger István majd az ő utódai vezették.

Jelentékenyen szolgált a magyar irodalom és művelődés ügyét Debrecen 1804-ben alapított első könyvkereskedése, a Csáthy-féle könyvkereskedés, amelyet kezdetben Csáthy György (egyidejűleg a városi nyomda vezetője) és felesége Kis Rákhel, majd utódai vezettek. Kiadványaik közt a felvilágosodás- és reformkori debreceni írók neves munkái állnak első helyen, pl. Fazekas Mihály és Diószeghy Sámuel híres Magyar Fűvészkönyve (1807).

A könyvkereskedők számára jó üzletet jelentett a külföldi könyvek, különösen a tiltott művek árusítása. Bár a cenzura figyelme a könyvkereskedelemre is kiterjedt, a legszigorubb ellenőrzés sem tudta meggátolni, hogy a fourak tömegesen kapják külföldről - már Mária Terézia uralkodása idejében - a francia felvilágosodás termékeit. A Lipét-korabeli rendőri besugók jelentésében is számos helyen szó esik róla, hogy a könyvkereskedők titokban, kéz alatt olyan műveket szállítanak, amelyek híveket szereznek a polgárosodás gondolatának és a magyar jakobinusoknak. A Martinovics-mozgalom leverése után a reakciós kormányzat szigorúan ügyelt rá, hogy a határon át új külföldi könyvek ne kerülhessenek a könyvkereskedésekbe, sőt a már korábban odakerülteket is igyekezett a forgalomból kivonni. A kormány rendelkezésére a cenzoroknak - természetesen előzetes bejelentés nélkül - évente át kellett kutatniuk a könyvkereskedők raktárait és el kellett kobozniuk az újra cenzurázó bizottság tiltott könyveket tartalmazó katalógusaiban szereplő munkákat. Az 1790-es években több könyvkereskedő kölcsönkönyvtárat, olvasó-kabinétet nyitott. E kölcsönkönyvtárak, amelyekben gyakran tiltott könyvek is megtalálhatók voltak, valóságos szellemi központok, ahol az olvasott könyvekről az olvasók vitatkoznak. (Martinovicsék után be is tiltották őket.)

A könyv ugyanis a felvilágosodás idején már nem elsősorban gyűjtő-szenvedély tárgya, mint gyakran korábban, hanem olvasmány, amely széles körben terjeszti az új eszméket vagy világi tárgyú történetekkel gyönyörködteti az olvasókat. Nagy jelentőségét a régi rend hívei is felismerik, igyekeznek is az olvasókat a saját eszmevilágukat propagáló művek forgatására rábírni s az ellenséges ideológiát tartalmazó könyvek hatását ellen-

sulyozni. Faludi Ferenc pl. óvja a nőket a regényes, világi témájú szépirodalmi művek olvasásától, s erkölcsnemesítő, vallásos könyveket (de nem tudományos vagy teológiai munkákat) ajánl figyelmükbe. A felvilágosult szellemű materialista felfogású könyveket Magyarországon a katolikus egyház eleinte - még az 1770-es évek előtt - latin, az 1780-as évek közepétől magyar nyelvű vitairatokban támadja. (Pl. Szaicz Leó: Igaz magyar 1785-1790, Alexovics Vazul: A könyvek szabados olvasásáról 1792.) Az új irodalom mégis terjed, írónk fordításokkal majd eredeti magyar művekkel igyekeznek a széles rétegek olvasás iránti közömbösségét eloszlatni. Kármán József az Uránia megindításával a nők kezébe akar magas színvonalú irodalmat adni. Irodalmi diáktársaságok, iskolai önképzőkörök alakulnak, ahol a diákok a haladó hazai irodalmat és külföldi írók műveit olvasják és azokról egymást tájékoztatják (pl. Kis János és Berzsenyi a soproni evangélikus liceumban, Csokonai és társai a debreceni Kollégiumban, Petőfi, Jókai és mások a pápai református Kollégiumban stb.). A köznevelésnek kedvelt olvasmányai az olyan művek, amelyek a nemesi nacionalizmus szellemében fogantak s a magyar nemesség régi dicsőségének idézésével emelik öntudatát (pl. Dugonics András Etelka című regénye 1788). Erősen gyarapítja az olvasók számát a kialakulóban levő új, radikális értelmiség, amely eredetiben olvassa a francia és angol felvilágosodás műveit s a francia forradalom eseményeiről szóló híradásokat, tudósításokat. Olvasóköröket alapítanak, amelyeket politikai szervezkedésük céljaira is felhasználnak. A francia forradalmi lapokra előfizettek a Lesekabinetek és a kávéházak, a Tuchl-féle kávéházban pl. 1793-ban nyilvánosan olvasták a francia forradalom hivatalos lapját, a Moniteurt, amelyről egy korabeli francia forrás írja, hogy Európaszerte kedvelik, de különösen Magyarországon sokan olvassák. A francia eseményekről még a legelmaradottabb társadalmi osztály, a parasztság is tudomást szerzett. Bizalmas jelentések közölték a bécsi udvarral, hogy a forradalom eseményeiről tudósító Magyar Kurir című ujságot a papok és jegyzők vasárnaponként felolvassák a parasztoknak. Az időszakai sajtó olvasóbázisát persze nem a parasztok alkották, hanem polgárság hiányában a polgárosodó középnemesség és értelmiség. Toldy Ferenc írja az első magyar lapok közönségnevelő szerepéről: "Hallatlan... azon férfiak érdeme, akik a magyar időszakai sajtót létesítették, ezáltal egy állandó magyar olvasóközönséget teremtvén, s azt oly rétegekkel nevelvén, melyekbe a könyvirodalom részint a szellemi szükségek hiánya, részint az akkori könyvkereskedelmi közlekedés korlátoltsága miatt bé nem hatolt volt."

A felvilágosodás első időszakában tehát jelentékenyen gyarapodott ugyan a magyar munkák olvasóközönsége, de a korabeli Magyarország lakosságának elég szűk része olvasott csak könyveket vagy folyóiratokat, különösen magyar nyelvűeket. A középnemesség nagyobb része többnyire semmit nem olvasott, vagy legfeljebb kalendáriumot. A főurak főleg franciául és németül beszéltek, irtak és olvastak, könyvtáraikat is főként külföldi könyvekkel gyarapították. A tudósok nagyrésze a görög és latin klasz-

szikusokat kedvelte. Városaink polgársága még mind tulnyomórészt német volt. A korabeli magyar irodalom közönségét a középnemesség iskolázott és művelődni vágyó, hazafias érzésű kisebb része s a nemesi, polgári és plebejus származású értelmiség alkotta. Amíg kalendáriumokból az ország 5 millió lakosa közt évente 150 000-nél több példány elkelt a 19. század első évtizedében, addig a legfontosabb könyvekre alig akadt 500 vásárló.

A Martinovics-mozgalom elfojtása után az udvar reakciós kulturpolitikája az olvasmányokba is beleszólt. 1797-ben pl. amikor feljelentés érkezett, hogy a debreceni Kollégium diákjai forradalmi szellemű munkákat olvasnak, rendelkezést adtak ki az iskoláknak a tanulók olvasmányainak szigorú ellenőrzésére. Még az egyetemi tanárok olvasmányait is korlátozták. 1802-ben megtiltották az Egyetemi Könyvtárnak, hogy Helvetius, Rousseau, Voltaire műveit akár a professzoroknak is kiadják olvasásra. Ilyen veszedelmes munkákat ők is csak akkor forgathattak, ha "a vallás és az állam érdekeinek jó ügye védelmében" volt rá szükségük.

Az elnyomás e nehéz időszakában megtörtént az első jelentékeny lépés a magyar nemzeti bibliográfia megteremtéséért. Sándor István, felhasználva elődei adatgyűjtését is, de főként saját kutatásaira támaszkodva, 1803-ban kiadta Magyar Könyvesház című munkáját, amely a retrospektív nemzeti bibliográfia első fontos eredménye Magyarországon. Az ő munkáját kívánta folytatni Kovachich Márton György és fia Kovachich József Miklós, amikor 1814-ben kiadta Planum egy tökéletes Magyar Bibliographia és Szókönyv iránt című tervezetét, amely azonban csak terv maradt.

A magyar írók kezdetől fogva felismerték, hogy az egységes nyelvű kultúra csak akkor töltheti be nemzeti és társadalmi hivatását, ha olyan közönségre számíthat, amelynek irodalmi és tudományos igényei vannak. A reakció érdekei szerint szervezett korabeli iskola nem nevelhetett ilyen közönséget; nemcsak hogy nem olvastatta a magyar írókat, de a magyar nyelvet is háttérbe szorította. Az írók munkássága, a nyelvújítási harc, Kisfaludy Károly Aurórája révén kezdett fejlődni az 1820-as évek végére a gyorsan magyarosodó Pest-Budán és a polgárosodó vidéki városokban olyan magasabb kulturális igénnyel jelentkező közönség, amely lehetővé tette hogy a kisszámu írógárda valamelyes megélhetést találjon pusztán írói munkájából.

Az írók összefogásában és a közönségnevelésben - ahogy Toldy Ferenc fentebbi idézete is tanúsítja - nagy szerepe volt a felvilágosodás idején meginduló magyar nyelvű időszakai sajtónak. Az első magyar nyelvű hírlapot, a Magyar Hirmondót (1780-1788) Rát Mátyás alapította Pozsonyban. Az újság nagy politikai jelentősége még nem a tartalmában van, hanem abban, hogy egyáltalán létezik: közönséget nevel, ismereteket közöl és hozzászoktat a korszerű kérdéseken való gondolkodáshoz. A lapnak kezdetben 320 előfizetője volt, számuk később 500-ra emelkedett. Egyideig az első igazi magyar politikai újságíró, Szacsvey Sándor szerkesztette, aki 1786-ban Bécsben megindította a második magyar nyelvű lapot, a Magyar Kurirt (1786-1834), amely a felvilágosodás orgánumaként harcolt a papság ellen

és tudósított a francia eseményekről. Az I. Ferenc trónralépése utáni nyílt reakciónak Szacs vay lett az első áldozata, lapját betiltották. Két magyar nyelvű lap látott még Bécsben napvilágot ebben az időben, a Hadi és Más Nevezetes Történetek (1789-1803), amely Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében a magyar nyelv és irodalom ügyében fejtett ki hasznos tevékenységet, és a Pánczél Dániel szerkesztette Magyar Merkur (1793-1798).

A 18. század végén a felvilágosodás és a magyar nyelvű kultúra és irodalom fejlesztése jegyében indultak az első magyar folyóiratok is. A legelső a kassai Magyar Muzeum (1788-1792) volt; megteremtése Kazinczy Ferenc érdeme. Batsányi Jánossal és Baróti Szabó Dáviddal indította, de Batsányival való összeütközése miatt kivált a szerkesztőségéből és új lapot alapított, Orpheus címen (1790-1791). 1789-től 1792-ig Komáromban jelent meg az első magyar enciklopedikus tartalmu tudománypszerszerüstő folyóirat, a Mindenes Gyűjtemény, Péczeli József szerkesztésében. Kármán József Uránia című folyóiratával (1794-1795) Pestet akarta az irodalom és szellemi élet központjává tenni, új olvasóközönséget igyekezett nevelni (elsősorban a nők körében) és elvi cikkeivel hirdette a szerkesztői gyakorlatával is bizonyította az eredeti munkák közreadásának fontosságát.

A Martinovics-mozgalom elfojtása utáni időszakban a folyóiratirodalom előtérbe lépett a hírlapokkal szemben, az elnyomás ugyanis a politikai hírek megjelenése elé sok nehézséget támasztott. A külföldi hírlapokat is ellenőrizték s 1804-től jegyzéket adtak ki azokról, amelyeket az országba beengedtek. A tiltott lapokat csak "magasabb állásu, művelt és kifogástalan politikai magatartásu egyének" kaphatták kézbe. A magyar lapoknak nem volt szabad olyan híreket átvenni külföldi újságokból, amelyeket a hivatalos bécsi újság nem közölt. Ilyen körülmények között a magyar olvasók örömmel fogadták Kultsár István Haza! Tudósítások című politikai hírlapjának megindulását 1806-ban. Lapjában 1808-ig csak belföldi híreket közölhetett, ekkor - Pest megye tiltakozó felirata után - külföldiek publikálására is engedélyt kapott. A lap politikai közleményei azonban nem lehetek jelentékenyek, fontossága a korszak magyar nyelvi és irodalmi mozgalmainak támogatásában van.

A 19. század elejétől megvolt az igény egy magas színvonalu irodalmi és tudományos folyóirat iránt, amely az irodalmi és kulturális mozgalom vezető orgánusaként forumot ad az íróknak és szervezi a közönséget. Erdélyben ilyen céllal indította meg Döbrentei Gábor 1814-ben az Erdélyi Muzeumot, amely színvonalas irodalmi és tudományos lapnak indult, de hamarosan hanyatlani kezdett és 1818-ban megszűnt. Döbrentei mögött még főúri pártfogók álltak, az 1817-ben Pesten megindult Tudományos Gyűjtemény azonban egy polgári kiadó, Trattner Mátyás adta ki saját költségén a Kultsár István, Vitkovics Mihály, Szemere Pál körüli írói körre támaszkodva. Szerkesztőit évente 600, a lap munkatársait ívenként 4 ezüst forinttal honorálta. Az első évben 800-an fizettek elő a lapra s számuk

1830-ig csak egyszer volt 600 alatt. A lap hasábjain fejeződött be a nyelv-
ujítási harc Kazinczy győzelmével. Az 1820-as években az új polgárosodó
irodalom képviselői (Bajza József, Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály stb.)
lettek a munkatársai, és vették át irányítását. A titkosrendőrség is ve-
szedelmesnek tartotta, benne látta az "átkos magyarosodás" okát, több
cikke miatt eljárást indított ellene s a postai szállításból is kiltotta.
A Tudományos Gyűjtemény sikerei nyomán 1825-ben két új folyóirat indult:
Dessewffy József Felsőmagyarországi Minervája Dulházy Mihály szerkesz-
tésében, és az első magyar esztétikai folyóirat, az Élet és Literatura,
amelyet Szemere Pál szerkesztett Kölcsey Ferencel.

A magyar könyvkultúra és időszaki sajtó a felvilágosodás korában,
különösen első időszakában, biztatón fejlődött, kezdte kialakítani a maga
polgári és nemzeti arculatát a külső Habsburg elnyomás és a belső feudális
kötöttségek ellenére is. E fejlődést időlegesen visszaszorította ugyan a
ferenci reakció, de a legszigorubb intézkedések, a különféle zaklatások
és korlátozások sem tudták megállítani. Újabb és még nagyobb lendületet
kapott aztán az 1825-ben meginduló reformmozgalomtól, amely 1848 már-
cius 15-én a sajtó felszabadulásához vezetett.

A reformkor, a forradalom és szabadságharc időszaka (1825-1849)

Az 1825-i országgyűlésen, amely a nemesi reformmozgalom kezdetét jelenti, lépett gróf Széchenyi István a politikai élet porondjára. Az ő elméleti munkássága és gyakorlati tevékenysége mutatta meg először a haladás és nemzeti felemelkedés útját. Nagyhatásu programját Hitel (1830), Világ (1831) és Stádium (1833) című munkáiban foglalta össze. Nyugat-európai útján szerzett tapasztalatai és olvasmányai hatására Magyarország polgári átalakulásának szükségességét hirdette s ezt a nagybirtok kapitalizálása révén, az arisztokrácia vezetésével, a Habsburg birodalom keretei közt kívánta megvalósítani. Az agrárkapitalizmus kialakítása érdekében erősen támatta a feudális birtokrendszert, a birtokost a birtok tulajdonosává kívánta tenni, a hitel érdekében az ősiség eltörlésének szükségességét hirdette, meg akarta szüntetni a dézsmát és robotot is. E programja szolgálatába állította egész gyakorlati tevékenységét. A kapitalista nagybirtok termékeinek szállítását megkönnyítendő javította a közlekedést (Duna és Tisza szabályozása, Lánchíd), a főúrat akarta művelni a Nemzeti Kaszinóban s figyelmüket a korszerű gazdálkodásra irányítani a Magyar Gazdasági Egyletben és a löversenyeken.

A Széchenyi írásai, alkotásai és agitációja nyomán megélnékvált politikai életnek, a kezdődő reformmozgalomnak kedvező lökést adott az 1830-i francia forradalom és a súlyos körülmények között élő magyar jobbágyság 1831-i felkelése ("koleralázadás"). Az 1832-1836-i országgyűlésen a politikai élet színterére léptek azok a liberális köznemesi politikusok, akik a polgárosodás, a jobbágyfelszabadítás és a nemzeti függetlenség kivívásának kérdését együtt kívánták megoldani s ezzel Széchenyinnél is radikálisabb programot képviseltek már. Kölcsey Ferenc szatmármegyei követ, mint az alsótáblai ellenzék egyik vezére a jobbágyok érdekében emelte fel szavát; a Habsburgok elleni eredményes küzdelmet a felszabadított jobbágyság és a nemesség szövetségével kívánta megvívni. A főrendek között szinte egyedül Wesselényi Miklós volt a reformok híve, a jobbágyok számára ő is szabadságot és tulajdont követelt. Politikai nézeteit tartalmazó munkáját (Balitételek) a cenzura miatt külföldön kellett kiadnia. Kölcsey és Wesselényi Kossuth Lajost is támogatta, amikor Országgyűlési Tudósítások címen az országgyűlés eseményeiről tájékoztató kéziratot ujságot indított.

A reformeszmék gyors térhódítását a bécsi udvar erőszakos intézkedésekkel akarta meggátolni. Kölcseyt 1834-ben saját megyéjével vissza-

hivatta, majd politikai pereket indított és Wesselényit, az országgyűlésen résztvevő fiatal jurátusok vezetőit (élükön Lovassy Lászlóval), akik országgyűlési kaszinót szerveztek s annak keretében folytattak hatékony agitációt, s végül Kossuthot is lefogatta és bebörtönöztette. Az erőszak és az üldözés nem törte meg, sőt növelte a reformok hatását és híveit. A közvélemény az elítéltek mellé állt és az 1839-1840-i országgyűlés sem volt addig hajlandó tárgyalni az udvarral, amíg a bebörtönzötteknek amnesztiát nem adott és az erőszakoskodó, nyíltan reakciós kormányt le nem váltotta. Az országgyűlésen Kossuth folytatta politikai tevékenységét. Mögötte állt a közép- és kisbirtokos nemesség többsége, az értelmiség, a kisszámú munkásság és céhlegények s a polgárság azon része is, amely felismerte a gyarmati viszonyok megszüntetésének szükségességét. Kossuth az 1841-ben megindult Pesti Hírlap vezércikkeiben fejtette ki politikai és gazdasági programját. A polgárosodásért folyó harcot összekapcsolta a nemzeti függetlenségért vívott küzdelemmel. A Habsburgok és magyar támogatóik ellen szükségességnek tartotta a nemesség és jobbágyság érdekegyesítését, amely nála jobbágyfelszabadítást, közteherviselést és népképviselést jelentett. A bécsi udvar gyarmatosító gazdaságpolitikája ellen a magyar ipart akarta fejleszteni, s a fejlett osztrák ipar termékeivel szemben védővám bevezetését tartotta szükségességnek. Gyakorlati tevékenysége is az iparfejlesztést, a magyar gazdasági élet erősítését szolgálta: az Iparegyesület, a Gyáralapító Társaság, a Kereskedelmi Társaság alapítása, az első magyar ipari kiállítás megszervezése (1842), a Fiume felé vezető vasút megépítése stb.

Kossuth széles körű agitációjával szinte az egész nemzetet mozgósította a reformok ügyében a kormány és a Habsburgok ellen. Ezért szembe került Széchenyivel, aki a tehetősebb rétegek vezetésével és a kormánnyal egyetértésben akarta a reformokat megvalósítani s a közjogi kérdés, a Habsburgokkal való viszony megváltoztatását veszedelmesnek tartotta. Az udvar minden eszközzel igyekezett Kossuth és hívei mozgalmát akadályozni. 1843-ban a kiadó segítségével eltávolította őt a Pesti Hírlap szerkesztőségéből s az 1843-1844-i országgyűlés szinte minden javaslatát elvetette, köztük a vámügyre vonatkozót is. Ekkor Kossuth - a sajtó mozgósító erejétől megfosztva - társadalmi agitációba kezdett, megszervezte a Védegyletet (1844), amely 146 vidéki fiókból álló nemzeti egyesületté vált, s tagjai a magyar ipar támogatása érdekében csak magyar árut vásároltak. A védegyleti mozgalom - gazdasági eredményein túl - a reformok mellé állította a magyar társadalom tuinyomó részét, terjesztette a reformeszméket és erősítette az ellenzéki hangulatot. A Védegyletet s általában Kossuth politikáját a centralisták ellenzéki csoportja (Szalay László, Eötvös József, Trefort Ágoston, Csengery Antal stb.) is támogatta. Lényegesen egy pontban tértek el tőle: a polgári átalakulás szervezésére központi kormányzatot kívántak létrehozni, megszüntetve a megyerendszert, amelyben csak a feudális visszaélések bástyáját látták, de az osztrákokkal szembeni hatékony ellenállás szervét - amelynek Kossuth szánta - nem.

A kormány a haladás és a reformok ellenségeiből 1846 végén megal-

kitotta a konzervatív pártot. 1847-ben létrejött az egységes programmal rendelkező ellenzéki párt is; programját az ellenzéki nyilatkozatban tette közzé: a közteherviselést, a népképviselést, az örökváltság útján történő jobbágyfelszabadítást és a törvény előtti egyenlőséget követelte. E követeléseket a nemesség legjobbjai állították össze, akik a polgárosodásért és a nemzeti függetlenségért küzdöttek, de társadalmi előjogaik révén sok szállal kötődtek a feudalizmushoz, s így programjuk nem is lehetett teljesen következetes. Radikális megoldást a plebejus származású politikusok és írók követeltek, mint pl. Táncsics Mihály vagy Petőfi Sándor és a körülötte szervezkedő fiatal írók és értelmiségiek, akik a nép, a parasztság szószólójaként a váltság nélküli jobbágyfelszabadításért harcoltak és a forradalomtól várták a társadalmi és nemzeti kérdés megoldását.

A liberális nemesi reformpolitika csődje az 1847-ben összeült, utolsó rendi országgyűlésen vált nyilvánvalóvá. Hiába vette át Kossuth a kezdeményezést, radikális követeléseivel magára maradt az országgyűlésen s a kormány a legfontosabb reformokat megbuktatta vagy elodázta. Már-már úgy látszott, hogy az országgyűlés eredménytelenül ér véget, amikor az 1848 eleji itáliai, párizsi, majd bécsi forradalom hírére megmozdult és cselekedni kezdett Petőfi és Vasvári Pál vezetésével a pesti radikális, forradalmi ifjúság. Március 15-én a cenzura engedélye nélkül kinyomtatták Petőfi Nemzeti dal-át, s a forradalmi átalakulás programját tartalmazó Tizenkét pontot és kiszabadították a sajtóvétség miatt bebörtönzött Táncsicsot. Követeléseiket a tétovázó pozsonyi országgyűlésre és a megriadt uralkodóra is rákényszerítették.

A reformkor tehát a politikai cselekvés időszaka, a nemzeti irodalom, a kultúra most már nem egyedüli hordozója a haladásnak, mint volt a Martinovics-mozgalom elfojtása után, hanem a politikai küzdelem hatékony támogatója. A reformkor vezető politikusai tudják, hogy a polgári haladás magas kulturális színvonalat igényel, és politikai-társadalmi programjuknak egyik fontos követelése a műveltség emelése. Széchenyi a Hitelben a kiművelt emberfő mennyiségét tartja a nemzet igazi hatalmának, és legértékesebb részének. A korabeli iskola azonban nem alkalmas arra, hogy korszerű polgári műveltséget nyújtson. A gimnáziumi tanítás még mindig az 1806-i II. Ratio Educationis alapján folyik; mind a középiskola, mind az egyetem a latin nyelv járma alatt nyög. Ugyancsak Széchenyi írja, hogy a magyar nemesség azért olyan fogyatékos műveltségű, mert a konyhádiákság kényszere miatt semmiféle hasznos dolgot nem tanul. Az 1832-1836-i országgyűlés a magyar nyelv ügyében csak annyi eredményt tud elérni, hogy a törvényeket ettől kezdve magyarul is meg kell fogalmazni. Az 1844-i országgyűlésen sikerül végre kivívni a magyar nyelv jogait a latinnal szemben: a magyar nyelv elnyeri egyeduralmát a közigazgatás és a közoktatás minden területén.

A korszerű, polgári jellegű nemzeti műveltségért az iskolánál sokkal többet tettek a reformkor irodalmi, tudományos és egyéb kulturális mozgalmai. 1825 előtt a magyar irodalom a nemesi ellenállás támogatására a

multban keresett lelkesítő példákat. Széchenyi volt az, aki a multba nézés helyett a jövőre, illetőleg a jelenre fordította az írók figyelmét. 1825 után irodalmunk polgárosodása mind hatékonyabbá vált. Az irodalmi központtá fejlődött Pest-Budán kialakult polgári olvasóközönség lehetővé tette, hogy az írók egy része foglalkozását olyan hivatásnak tekintse, amely már valamelyes megélhetést és viszonylagos függetlenséget is nyújt számára. Műveikben egyre több teret kapott a korabeli magyar társadalmi valóság. Az új írógeneráció az 1830-as években, a polgárosodás követelésének és kezdetének időszakában vívta meg első jelentékeny politikai harcát. Bajza József a Conversationslexikonon perben az irodalmi élet szabadságáért és demokratizmusáért szállt sikra s kivívta a feudális előjogokkal szemben a polgári kritika diadalát, kimondván, hogy az irodalom köztársaság, amelyben a kiváltságok már megszűntek, egyedüli mérce a tudás és tehetség.

Az 1830 és 1840 közötti évtized nagy tudományos és kulturális intézmények létrejöttének az időszaka a magyar művelődés történetében. 1830-ban kezd meg működését az 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia, 1836-ban alakul a Kisfaludy-Társaság, 1837-ben nyitja meg kapuit a Nemzeti Színház. Az 1830-as évek közepére a Széchenyi-alapította Nemzeti Kaszinó nyomán vidéken is sok kaszinó és olvasóegyesület alakul, amelyek művelik, de ugyanakkor a függetlenségért és polgárosulásért folyó harcra is szervezik tagjaikat. Az Akadémia tevékenysége elsősorban a nyelvtudomány és társadalomtudományok, a Kisfaludy-Társaságé a szépirodalom, kritika és néprajz fellendülését eredményezte, a Bugát Pál által 1841-ben alapított Természettudományi Társulat a különböző természettudományok fejlődését és népszerűsítését mozdította elő.

Az 1840-es években szinte minden jelentékeny író a reformpolitika támogatója. A radikális irodalom képviselői a Nemzeti Körbe tömörülve találkoznak Kossuth politikai mozgalmával. Írásaik előkészítik a társadalmi átalakulásokat célzó reformokat, bírálják a konzervativizmust, a maradiságot. Az 1840-es évek közepétől összekovácsolódik Petőfi tábora, a Fiatal Magyarország is, amely nem reformok útján készíti elő a jövőt, hanem a plebejus demokratizmus szellemében a forradalomtól, a világszabadságtól várja Magyarország függetlenségét és társadalmi megújulását s ennek szükségességét és eljövételét hirdeti műveiben is.

A reformkorszak fontos politikai eseményei, nagy tudományos, irodalmi és kulturális eredményei addig nem tapasztalt fejlődést eredményeztek a könyv- és könyvtári kultúra területén is. A megnövekedett politikai érdeklődés fellendítette a politikai publicisztikát és a hírlapirodalmat, a tudományok és szépirodalom fejlődése a tudományos és irodalmi könyvkiadást, valamint a folyóiratirodalmat. A megnövekedett könyvtermelés korszerűbb nyomdaipart, könyvkiadást és könyvkereskedelmet igényelt. A politikai és irodalmi élet demokratizálása új, széles rétegeket vont be az olvasóközönség körébe. A könyvkultúra kiszélesedése és polgárosodása számos nehézség és akadály legyőzése révén történhetett meg. A bécsi udvar és szövetsége a magyar arisztokrácia, felismerve a kultúra ma-

gyarosodásának és demokratizálásának nagy szerepét a függetlenségi harcban és a társadalmi fejlődésben, lépten-nyomon a cenzura fegyveréhez nyúlt. Az osztrák rendőrminiszter kijelentése szerint "a nép ha elkezdtt tanulni, már a forradalom első szakaszában van". Ezért igyekezett megakadályozni a cenzura minden haladó gondolat megjelentetését és terjesztését. Amikor Dessewffy József a Felsőmagyarországi Minerva 1825-i évfolyamában Széchenyi Istvánt az Akadémia megalapításáért ódával köszöntötte, a cenzor a költeményt törölte a lapból és helyébe ártatlan versikét tétetett. Az ébredő magyar társadalom haladó része a cenzura önkényét egyre elviselhetetlenebbnek érezte, a megyék sorra tiltakoztak ellene és követelték a sajtószabadságot. Dessewffy József az 1830-iki országgyűlésen a nemesség egyik részének a nevében beszélt, amikor a sajtószabadságról szólva támadta ugyan a cenzurát, de megszüntetni nem kívánta, csak a király kezéből akarta kivenni. A konzervatív nemések többsége azonban még eddig sem jutott el: Ponor Thewrewk József szerint pl. a cenzura "védangyala a Magyar Szabadságnak", egy névtelen röpirat szerint pedig a magyar nemesség hálás lehet a kormánynak a cenzuráért. Méltán fakad ki Kölcsy Ferenc 1832-ben: "Mi még sajtószabadságra meg nem értünk."

A polgári sajtószabadság kivívása szinte minden polgári államban az országgyűlési tárgyalások nyilvánossá tételével, a parlamenti eseményekről tudósító ujság cenzurázás nélküli kiadásával kezdődött. A kormány azonban az 1832-1836-i országgyűlés idején nem engedélyezi olyan országgyűlési ujság megjelenését, amely független a cenzurától és csak a parlament felügyelete alatt áll. Ezért indítja meg 1832-ben Kossuth kéziratos formában az Országgyűlési Tudósításokat, amely az első cenzuramentes sajtótermék nálunk. Amikor azonban néhány számát litografálva adja közre, a titkos-rendőrség azonnal közbelép és a kis kösajtót elkobozzák. Az országgyűlés szétoszlása után, 1836-ban Törvényhatósági Tudósítások címen ad ki kéziratos ujságot a megyék életéről s ezt 150 példányban szinte magánlevélként küldi szét, hogy a cenzurának ne kelljen bemutatnia. A lapot Kossuth és Pest megye tiltakozása ellenére betiltják, sőt Kossuthot bebörtönzik. Wesselényi Miklós az 1838-i erdélyi országgyűlésről tett közzé Kossuth ujságjaihoz hasonló sokszorosított jelentéseket, de a kormány az ő próbálkozásainak is erős kézzel végetvetett; Wesselényi börtönbe került. Széchenyi Jelenkor című lapja a cenzura miatt belpolitikai híreket alig közölhetett. Bajza József és Toldy Ferenc 1834-ben hiába folyamodnak engedélyért Márton József akkor megszűnt Magyar Kurirjának a folytatására, politikai lap nem kerülhet olyan ember kezébe mint Bajza, akit az udvar Széchenyi és Wesselényi ügynökének tart.

A fennálló rendre veszedelmes könyvek az országon belül nem jelenhetnek meg. A cenzura vagy azonnal elutasítja őket, vagy olyan évekig tartó huzavona keletkezik körülöttük, hogy aktualitásukat veszítik. Számos mű kéziratát csempészték külföldre (pl. Lipcsébe), majd a kinyomtatás után a kész könyvet vissza az országba. Emiatt volt kénytelen Wesselényi

is politikai programját tartalmazó Balitételek című művét (1833) külföldön, s ott is hamis impresszummal megjelentetni.

A reformmozgalom erősödése s a Wesselényi, Kossuth és Lovassy-ék bebörtönzése miatti országos tiltakozás arra kényszeríti a kormányt, hogy a cenzura terén is enyhítő rendszabályokat léptessen életbe. Az 1839-1840-i országgyűlés új cenzurarendeletet fogad el. A cenzura nem szűnik meg, de központi irányítását a rendőrminisztérium kezéből kivéve a Helytartótanács keretében szervezett könyvvizsgáló hivatalra bizzák. Az új cenzurarendelet azonban csak kényszerű elvi engedmény a hatalom részéről. A reformeszméket terjesztő és osztrákelles művek megjelenését ezután is igyekeznek megakadályozni. Kossuth eszméi és tevékenysége pl. továbbra is vörös posztó a kormány előtt. Amikor működése a Pesti Hirlapnál veszedelmessé kezd válni, a kiadó segítségével nyomban elmozdítják a lap éléről. A Véd-egylet ügyében írt röpiratait ő is csak külföldön tudja megjelentetni. A Véd-egyletről a korabeli lapoknak sem szabad írniuk, Vahot Imre többször szól ugyan róla a Pesti Divatlapban, de mindig nevének említése nélkül. A győri Das Vaterland c. német lap (később: Hazánk) cenzorát elcsapják, mivel a Védegyletről cikket engedett megjelenni. Petőfiéket a Pílvax "közvélemény-asztalánál" állandóan figyeli a titkosrendőrség s a kormány, ismerve radikális baloldali felfogásukat, megtagadja tőlük a lapengedélyt, amikor 1846-ban Pesti Füzetek címen saját sajtóorgánumot akarnak indítani.

A haladó ellenzéki erők folytatják a harcot a cenzura ellen, a sajtószabadságért. Táncsics, aki a cenzura miatt majdnem minden írását külföldön jelentette meg, Sajtószabadságról nézetét egy rabnak című munkájában (Lipszében jelent meg névtelenül 1844-ben Párizs impresszummal) leplezte le a cenzura igazi célját. A kormány nem a vallást és az erkölcsöt védi vele, ahogy állítja, hanem a népet tartja sötétségben, hogy "vele baromként hánhaasanak". Műve végén a cenzura eltörlését, sajtószabadságot és emberi egyenlőséget követel. A könyvet azonnal elkobozták Magyarországon és az ismeretlen szerző ellen vizsgálatot indítottak, - eredménytelenül. 1846-ban azonban a sajtószabadságért folyó harc áldozata lett, Nép-könyv című műve miatt elfogták és a budai várbörtönbe zárták. Többször felelemelte szavát a cenzura ellen Bajza József is. Sérelmezte, hogy a legnagyobb elmék sok évi, a nemzeti és tudományos haladásra üdvös munkásságának eredményét olyan cenzorokra bizzák, akik azt megítélni sem képesek, s megjelenését mégis megakadályozzák. A cenzura nyomasztó volta miatt az Ellenzéki Kör Ellenőr című zsebkönyvét (1847), amelyet ő szerkesztett, külföldön kellett kinyomtatni, holott az nem tartalmazott felforgató, alkotmány- és törvényellenes írásokat. Bajza a cenzurát törvénytelen eszköznek tekintí, nem kíván a sajtó terén korlátlan szabadságot, de sajtótörvényeket és sajtóvétségek esetén független bírakat tart szükségesnek.

A tiltakozások hatására az 1847-i országgyűlés Széchenyi István vezetésével bizottságot jelölt ki sajtótörvények kidolgozására. A cenzura azonban végül is nem alkotmányos úton szűnt meg nálunk, hanem 1848.

március 15-én Petőfi és Vasvári Pál maguk mellé véve az egyetemi hallgatókat, a Landerer és Heckenast nyomda egyik sajtóját "a nép nevében" lefoglalták és cenzori engedély nélkül kinyomtatták rajta a Nemzeti Dalt és tizenkét pontot és ezzel kivívták a sajtószabadságot. Ugyanezen nap délutánján a Magyar Nemzeti Múzeum előtti tömeggyűlésen a pesti nép elfogadta a forradalmi átalakulás programját tartalmazó tizenkét pontot, amelyek közül az első: "Kivánjuk a sajtó szabadságát, a cenzura eltörlését." Kiszabadították a budai vár foglyait, köztük Táncsics Mihályt is, a szabad sajtóért folytatott harc áldozatát.

A cenzuraviszonyok kedvezőtlenül hatottak a könyvkiadás és a nyomdászat alakulására még a reformkorban is. Bár az irodalmi termés és a könyv iránti igény erősen megnőtt, a nyomdák száma igen lassan gyarapodott s nagyobb részük ekkor is német kézben volt. Magyar Mihály "A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében" írott cikkében (1848) szól a nyomdaipar állapotáról is, és panaszolja, hogy ugyanannyi nyomdánk van mint hatvan év előtt, a nyomtatás lassu és kellő konkurrencia hiánya miatt a nyomdai költségek igen magasak. Magyarország lakossága ekkor kb. 15 millió s a nyomdák száma mindössze 41. Míg nálunk egy millió lakosra 3 nyomda sem jut, addig Szászországban 56 ezer főre esik egy.

Nagyobb nyomdáink a nyomtatványok iránti nagyobb szükséglet miatt alkalmazottaik számát szaporítják. Lassanként kialakulnak az olyan tőkés vállalkozások, amelyek nyomtatással, könyvkiadással és könyvkereskedéssel egyaránt foglalkoznak. Nyomdáink sorra alkalmazni kezdik a század elején külföldön létrejött gépeket és találmányokat. Az 1814-ben feltalált gyorsajtót a pesti Trattner-Károlyi nyomda alkalmazza elsőnek 1839-ben s még ugyanebben az évben a budai Egyetemi Nyomda is felállít kettőt. A divatlapok az új sokszorosító eljárást, a kőrajzot (litográfiát) használják fel divatképeik előállításához s Frankenburg Adolf az Életképek divatmel-lékleteit a kor legnagyobb magyar művészeivel, Barabás Miklóssal rajzoltatja kőre. Egy magyar feltaláló, Kliegl József - számos találmánya közt - nyomdai osztó- és szedőgépet is szerkeszt, de, ahogy a technikai fejlődés áttekintése során már láttuk, találmányát nem tudja a gyakorlatban alkalmazni.

Az a 18. század végén meginduló központosulási folyamat, amelynek során az ország politikai és művelődési centruma s a magyar könyvkultúra központja is Pest-Buda lett, a reformkorban még erőteljesebbé vált. 1848-ban összesen nyolc nyomda működött itt; Pesten hat: a Trattner-Károlyi, a Landerer és Heckenast, Beimel József (1830-1852-ig), Kozma Vazul (1846-tól 1852-ig), Lukács László és Müller Adolf nyomdája (a két utóbbi 1848-ban keletkezett); Budán pedig kettő: az Egyetemi Nyomda és Bagó Márton nyomdája. A nyomdák egyik főkiadványa a reformkorban az időszakai sajtótermék. Az általános politikai, közéleti és kulturális érdeklődés a folyóiratok és hírlapok iránti igényt erősen megnövelte s minden jelentéke-nyebb nyomda a lapok egész sorát készítette.

A Trattner-Károlyi nyomda 1827-től Károlyi István vezetésével mű-

ködött. Károlyi nagy gondot fordított az üzem technikai korszerűsítésére (az első hazai gyorsajtó felállításán kívül 1840-ben gőzerőre rendeztette be a nyomdát) és az alkalmazottak képzésére, nevelésére is (inassait görög nyelvre is taníttatta). A nyomda a mai Petőfi Sándor utcai Trattner-Károlyi házban dolgozott, amely működése kezdetén az Akadémiának és az Akadémiai könyvtárnak is helyet adott. Az 1840-es években száznál több alkalmazottat foglalkoztatott. Károlyi István a közéletben is magas rangra emelkedett: pesti városi tanácsnok, majd az 1840-es országgyűlésen Pest követe lett. Politikailag Széchenyi eszméit vallotta, 1838 és 1848 közt ő adta ki lapját, a Jelenkort is. A nála megjelenő többi ujság is mérsékelt, sőt konzervatív szemléletű volt, pl. a Nemzeti Ujság (1840-1848), a Világ (1841-1844) stb.

A reformkori Pest másik nagy nyomdai vállalata a Landerer és Heckenast-nyomda volt, amely Landerer Lajos nyomdájának és Heckenast Gusztáv könyvkereskedésének egyesüléséből keletkezett 1840-ben. Landerer Lajos 1824-ben lett nagykorú s ekkor vette át a család pesti és pozsonyi nyomdájának a vezetését. Az energikus és tehetséges nyomdász felismerve Pest központi kulturális helyzetét a pesti üzemet fejlesztette, pozsonyi kilenc sajtójából hetet ide helyezett át. Az új technikai találmányokat is ismerte és alkalmazta: az 1830-as évek elején pl. a sztereotípiát és a színes nyomást. Vállalkozásának új, fellendülő szakasza kezdődött 1840-ben, amikor Heckenast Gusztávval társult s együttesen vezették a Landerer és Heckenast céget.

Heckenast Gusztáv az 1830-as évek legjelentékenyebb magyar kiadó-könyvkereskedője volt. 1834-ben vette át sógora, a politikai üldözés elől Lipcsébe menekült Wigand Ottó pesti üzletét, s nagyszabású kiadói tevékenységbe kezdett. A korabeli magyar irodalom támogatásával szerzett érdemeket s az írók és az olvasóközönség elismerését egyaránt kiérdemelte. Amikor üzletét és könyvraktárát az 1838-i árvíz elpusztította, a kor jeles írói siettek segítségére. Eötvös József szerkesztésében "Árvízkönyv"-et adtak ki, s a munka jövedelmét felajánlották "Heckenast Gusztáv kiadó-könyvárus urnak baráti ajándéku." Az Árvízkönyvben jelent meg Eötvös A karthauzi című regénye is.

A Landerer és Heckenast-féle közös vállalkozás már kapitalista jellegű nagyüzem volt, amely egyesítette a kiadványok előállításához szükséges összes üzemrészeket és üzletágakat. A nyomdai, technikai részek vezetése Landerer, a könyvkiadás és könyvkereskedelem ügyeinek irányítása Heckenast feladata volt. A két vezető technikailag magas színvonalra fejlesztette a nyomdaüzemet. 1844-ben Németországban, Angliában, Hollandiában és Franciaországban jártak s az ottani fejlett nyomdáktól szép új betűket, sajtókat és más technikai újdonságokat vásároltak. Kiadványaik közt jelentékeny időszaki lapok találhatók: pl. ők voltak a Budapesti Szemle megindítói 1840 elején, 1843-tól kiadták a Frankenburg szerkesztette Életképek c. divatlapot, de a vállalat Kossuth Pestí Hírlapjának köszönhetette felvirágzását. Az 1840-es évek végén már négy gyorsajtója, öt vassajtó-

ja, 35 szedője és 5 nyomtatója volt. A szomszéd házak lakói többször panaszt emeltek a gyorssajtó dübörgése miatt, amelyek a környező épületek épességét is veszélyeztették. Landerer és Heckenast már igazi kapitalista vállalkozók: nyomda- és kiadványvállalat mellett borospincék bérletével is kamatoztatják jövedelmüket. 1848. március 15-én az ő sajtójukon nyomtatják ki a szabad sajtó első termékeit s az ő nyomdászaik vezetik 1848-ban az első magyarországi bérmozgalmat.

Beimel József 1830-ban az egykori pesti Paczkó-nyomdának lett a tulajdonosa. Gátílastalan üzletember volt, aki nagyszámu inast alkalmazott s őket kizsákmányolva igyekezett minél nagyobb anyagi haszonra szert tenni. Így olcsón tudott munkát vállalni, s nála is számos ujság jelent meg az 1830-1840-es években, pl. 1832-től 1837-ig a Jelenkor is. Különféle üzletei során végül annyira eladósodott, hogy 1846-tól nyomdája lényegében már főhitelezője, Kozma Vazul papírkereskedő tulajdonában volt, bár a kiadványokon ettől kezdve is gyakran szerepel a neve.

A budai Egyetemi Nyomda 1838-ig Sághy Ferenc, majd Tressinszky Ferenc igazgató vezetésével folytatta felvilágosodás kori munkáját. 1839-ben két gyorssajtó felállításával korszerűsödött technikailag, amire az ott készülő lapok nyomtatásához szüksége is volt. A nyomdában látott napvilágot pl. Bajza Kritikai Lapok (1830-1836) című folyóirata, az Akadémia orgánuma, a Tudománytár (1834-1844), az Athenaeum és társalapja, a Figyelmező (1837-től), Vahot Imre Pesti Divatlapja, amelynek Petőfi segédszerkesztője és korrektora volt, továbbá a másik divatlap, a Honderű stb. A nyomdának jelentékeny szerepe lesz majd a szabadságharc idején.

A másik budai nyomda, Bagó Márton tipográfiaja a budai Landerer-nyomda folytatása. 1833-ban vette át Landerer Annától Bagó Gyurián Józseffel társulva. Főkiadványa a kalendárium volt, amelyet évente kb. 15 000 példányban adott ki.

A legtöbb vidéki városban is működött nyomda a reformkorban: Aradon pl. Klapka György 1848-as honvédtábornok atyjának, Klapka Károly Józsefnek a műhelye, akinek Temesváron is volt nyomdája; Debrecenben a Városi nyomda, amely valamelyest szabadabban dolgozhatott mint a 18. században s a szabadságharc alatt játszott kiemelkedő szerepet; Győrben a Streibig-nyomda, amely 1847-1848-ban a Hazánk című radikális lapot nyomtatta; Kassán az Ellinger-nyomda és a Landerer-műhely folytatójaként Werfer Károly nyomdája, amely az első magyar képeslapot, az Ábrázolt Folyóiratot adta ki 1848 elején; Kecskeméten Szilády Károly nyomdája, aki 1830-ban az akkor alakult pápai református főiskola nyomdát is berendezte és igazgatta; Komáromban a Weinmüller-, Szegeden a Grün-, Székesfehérváron és Veszprémben a Számmer-nyomda stb., stb.

Számos nyomda egyaránt foglalkozott könyvkiadásai és könyvkereskedelemmel is. A magyar könyvkiadás és kereskedelem a reformkor elején is sok nehézséggel küzdött. A könyvüzletek nagyrésze még mindig német kézben volt s magyar könyvet nemigen tartott raktáron. A fellendülő függetlenségi mozgalom ezen a téren is kedvezően hatott. Wigand Ottó kassai né-

met kiadó és könyvkereskedő pl. ottani könyvkereskedését öccsének, Wigand Györgynek adta át, kiadói részlegével pedig 1827-ben Pestre költözött s jelentékeny kiadói tevékenységbe kezdett. Szerencsétlenségére azonban nem az Auróra-körrel lépett kapcsolatba, s így a kiadásában megjelenő első nagyobb magyar lexikont (Közhasznú Esméretes Tára, 1830) Bajzáék sulyosan bírálták (Conversations-Lexikon pör). Pedig haladó gondolkodású egyén volt, az üzlete melletti rejtett szobában gyakran találkoztak a magyar írók és politikusok s olvasták az országból kitiltott könyveket és újságokat. Ő adta ki 1833-ban Wesselényi Balítételek c. művét Lipcsében hamis (Bukarest) impresszummal; emiatt, továbbá külföldi összeköttetései és baloldali politikai nézetei miatt a bécsi rendőrség üldözése elől Lipcsébe távozott, pesti üzletét sógorának, Heckenast Gusztávnak adva át, ki később Landerer Lajossal társult. A Landerer és Heckenast és a Trattner-Károlyi nyomda sokat tett a magyar irodalomért számos magyar művet adtak ki, gyakran anyagi kockázat árán is. Mellettük főleg Emich Gusztáv folytatott igen hasznos kiadói tevékenységet.

Emich Gusztáv (1814-1869) a magyar könyvkereskedelem és könyvkiadás kimagasló egyénisége. 1841-ben "nemzeti könyvkereskedést" nyitott Pesten, 1843-ban pedig fiókiüzletet Budán. 1843-tól fő tevékenységi területe a könyvkiadás s bár a magyar nyelvet törve beszélt csak, kiadói munkásságát a polgárosodó magyar irodalom szolgálatába állította. Már 1843-ban 17 magyar munkát tett közzé s hamarosan becsült egyéniség lett az írók körében. Legbizalmasabb barátai Kemény Zsigmond és Jókai voltak. Az irodalomért anyagi kockázatot is vállalt, a lapkiadásban pl. félhaszonra szerződött a szerkesztővel: nyereség esetén tehát osztozott vele a haszon, a veszteséget viszont teljesen magára vállalta. Saját neve feltüntetése nélkül közreadta a Tudós Társaság kiadványait: meglehetősen szűk közönséget érdeklő, anyagilag tehát nem jövedelmező, elég kis példányszámban megjelenő tudományos műveket. Érdemei elismeréséül Széchenyi ajánlataira a Nemzeti Casino tagjává választották. Leghíresebb kiadványa Petőfi Sándor összes költeményeinek 1847-i kiadása, de Arany-, majd a szabadságharc után Jókai-, Kemény- és Madách-műveket s a külföldi nagy írók közül Dickens-, Dumas-, Molière-, Voltaire-munkákat is közrebocsátott.

Szintén a magyar irodalmat támogatta Geibel Károly, aki ugyancsak 1841-ben nyitotta meg pesti könyvkereskedését. Hét év alatt 71 munkát tett közzé 84 kötetben, 8 német és 1 latin könyv volt csak köztük, a többi magyar munka. 1850-ben Lipcsébe költözött, pesti üzletét öccse, Geibel Ármin vette át.

Rajtuk kívül Hartleben Konrád Adolf, Eggenberger József, a Kilián-cég, Müller József, Burián Pál, Magyar Mihály, Bucsánszky Alajos és Edelman Károly voltak a kor ismert pest-budai kiadói és könyvkereskedői. A vidékiek közül a kiemelkedőbbek: a Csáthy-féle könyvkereskedés Debrecenben, Kassán az Ellinger-cég és a Wigand Ottót (1816-1826) felváltó Wigand György (1827-1834), Eperjesen a Benczur és Vetter, Kolozsvárott Barra Gábor Jósika Miklós műveinek első kiadója stb.

A hivatásos nyomdák, kiadók és könyvkereskedők mellett a reformkorban alakult tudományos és irodalmi intézmények, társaságok is adtak ki könyveket és időszakai sajtótermékeket. Az Akadémia 1830-ban kezdődő tevékenysége a könyvkiadás s általában a könyvkiutúra szempontjából is fontos eredményeket hozott. Alapszabályai szerint: "A hazai nyelvet egész gonddal csinosabbá és gazdagabbá fogja tenni. Azt mind eredeti munkák dolgozása, mind régi és új remekírások magyarrá tétele által gyarapítja... Megfejtés végett feladandó kérdések s beküldött feleletek megjutalmazása által a nemzeti literaturát elősegíti. A nyomtatásban megjelent munkákat szoros, de egyenes vizsgálat alá veszi; a legjelesebbeket megjutalmazza s bírálásait valamint tudományos hirdetményeit közre eresztí. A beadandó kéziratokat megvizsgálván ha helybenhagyást nyernek, tulajdon költségén és hasznára közrebocsátja, szerzőiknek pedig illendő jutalmat ad. Tulajdon évkönyveit, értekezéseivel és gyűlési jelesebb munkálkodásaival együtt, sajtó alá bocsátja."

Az Akadémiának 1831-től kezdve valóban jelentek meg kiadványai, s ezek a nyelvtudomány és a társadalomtudományok terén igen számottevők.

Az 1836-ban alakult Kisfaludy-Társaság 1841-ben létesített kiadó-vállalata különösen a szépirodalom, a kritika és a néprajz körébe tartozó művek közzétételével ért el jelentékeny eredményeket. A Társaság megjelentette a pályázatain díjat nyert műveket is, amelyek közt olyanok találhatók, mint pl. Arany János: Az elveszett alkotmány és Toldi című munkája. Értékes sorozatokban adta közre a magyar (Nemzeti Könyvtár) és világirodalom (Külföldi Regénytár, Új Külföldi Regénytár, Heilén Könyvtár) klasszikus alkotásait. - A Természettudományi Társulat kiadványai a természettudományok fejlődését és népszerűsítését szolgálták.

Az 1840-es években az idősebb írók gyakran siettek fiatalabb pályatársaik segítségére műveik kiadásakor. Petőfi első verseskötetét pl. Vörösmarty ajánlására tette közzé közadakozásból az ellenzéki írókból és politikusokból álló Nemzeti Kör, amely kiadta Rózsavölgyi zeneműveit is. Ugyancsak Vörösmarty gondolata volt egy olyan szépirodalmi könyvkiadó-vállalkozás alapítása, amely az irodalmat felszabadítaná addigi nyomorúságos helyzetéből, az írókat kiszabadítaná az üzleti szempontot előtérbe helyező kiadók zsarnokoskodása alól, megvásárolná és kellő haszonnal ki nyomatná kézírataikat és saját ügynökkel terjesztené széles körben a megjelent munkákat. A 40-es években Népkönyvkiadó Egyesület alakult, amely ismeretterjesztő, népies munkákra pályázatokat írt ki és a díjnyertes munkákat kiadta.

A könyvek nagyrésze még a reformkorban is a szerző költségén jelent meg. E műveket valamelyik könyvkereskedőnek adták át bizományi árusításra. Sokan, akik a kiadási költségeket nem tudták másképpen előteremteni, még mindig az előfizetésgyűjtés rögzös út járták. Jelentéke nyen megváltozott azonban az 1840-es évekre az írók és kiadók viszonya. 1820-ban Trattner János Tamás bécsi kiadó Batsányinak 20 példányt akart

adni tiszteletdíjként verseskötete kiadásakor, Emich Gusztáv 1847-ben Petőfinek már 1500 forintot fizetett összes verseiért. A kiadó és író szerződésben kölcsönösen megszabták egymás iránti jogait és egymással szembeni kötelelességeiket. Az irodalom polgárosodásával együtt az 1830-as években nálunk is napirendre került a szerzői jog törvényes szabályozásának a kérdése. A Kisfaludy-Társaság az írók érdekvédelmi szerveként lépett fel és Szemere Pál megfogalmazásában törvényjavaslatot nyújtott be a szerzői jog ügyében. Magyar szerzői jogi törvény azonban – ahogy látuk – csak 1867 után született.

Bár a könyvkiadás és könyvkereskedelem helyzetével foglalkozó írások még a reformkor végén is panaszkodnak a magyar vásárló- és olvasóközönség szűk köre és fejletlensége miatt, kétségtelen, hogy a mozgalmas politikai, irodalmi, tudományos és kulturális élet növelte a könyvek, folyóiratok és ujságok iránti érdeklődést, az olvasás iránti igényt és ebből következőleg az olvasók számát is. A főrangúak általában még ekkor is külföldi könyveket olvasnak, de többük figyelmét a magyar irodalom, tudomány és politika felé fordítja az Akadémia tevékenysége, Széchenyi reformtörekvései és a Nemzeti Kaszinóban olvassák és megvitatják a magyar publicisztikai irodalmat és az ujságok közleményeit. A parlagias és csak kalandáriumot és Corpus Jurist forgató középnemesség mellett kialakulóban van egy olyan réteg, amely külföldi egyetemeken kedvet kap az olvasásra, látogatja a vidéki kaszinókat és olvasóegyleteket, a politikában Kossuth híve, olvassa a Pesti Hírlapot, a reformkori politikai irodalmat s olykor a szépirodalmat is. A polgárság még jórészt német, de lassan magyarosodik és a német lapoktól a magyarokhoz pártol. Az olvasóközönség zömét most is az értelmiség alkotja. Az ő körükből kerül ki az a városias izlésű és polgári igényű réteg, amely az irodalmat és olvasást már szórakozásnak is tekinti. Politikai érdeklődése a legélénkebb, a magyar ujságok és folyóiratok mellett külföldieket is olvas, s legműveltebb és leghaladóbb tagjai ismerik a külföldi társadalomtudományi és forradalmi műveket; Petőfinek pl. mindennapi olvasmánya a francia forradalom története. A tanulókat az iskola nem nevelte olvasásra de több iskolában működött a felvilágosodás óta, vagy ujonnan is alakult irodalmi diáktársaság, önképzőkör, amely a haladás eszméit terjesztette s amelyből a forradalmi átalakulás számos vezetője és híve került ki. A női olvasóközönség gyarapításában és ellenzéki szellemű nevelésében a divatlapoknak volt jelentékeny szerepük, különösen az 1840-es években. A köznép, a parasztság egyrésze is olvas, nagyjából még értéktelen ponyvairodalmat, de 1834 és 1848 között Erdélyben megjelenhet már az első magyar néplap, a Vasárnapi Ujság Brassai Samu szerkesztésében, a "szegényebb sorsu és kevésbé művelt nép" felvilágosítására. A jobbágyság politikai lapokat is olvas (sok helyen a jegyzők és tanítók olvassák fel őket előtte), pl. az Iparegyesület folyóiratában, a Hetilapban Kossuth vezércikkeit s megismerkedik a reformkori szépirodalom némely termékével is; Petőfi írja, hogy egyik versét a nép népdalként énekelte. Az 1848-i forradalom után Sallai Pál sárbogárdi ta-

nító már azt javasolja, hogy a nép számára szerte az országban alapítsanak olvasóköroket.

Mindezek ellenére Magyar Mihály pesti könyvkereskedő 1848-ban írott, A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében című cikkében könyvkereskedelmünk elmaradottságának egyik okát az olvasóközönség fejletlenségében látja. Az olvasók tájékoztatására szükségesnek tartja egy, az újonnan megjelent műveket tartalmazó kiadvány közzétételét. Ilyen kurrens bibliográfia-szerű összeállításokra már előbb is történtek kísérletek. A Tudományos Gyűjtemény pl. 1817-től 1830-ig rendszeresen közölt üzleti céllal ismertetéseket az új könyvekről, elsősorban a Tudományos Gyűjteményt is kiadó Trattner-cégnél megjelentekről. A Magyar Tudományos Akadémia folyóiratában, a Tudománytárban a tudományos munka támogatására állította össze és tette közzé Toldy Ferenc a Magyarországon megjelent új művek jegyzékét 1834-től 1843-ig. Az 1840-es években több könyvkereskedő adott ki olyan jegyzéket, amely folyamatosan tájékoztatta az új könyvekről a vásárlóközönséget: Heckenast Gusztáv 1840-1842-ben a Bibliográfiai Értesítőt, Eggenberger József a Honi Irodalmi Értesítőt stb. Ezeknek a kurrens bibliográfiai összeállításoknak az anyagára támaszkodva tette közzé aztán Magyar Mihály Az 1847-1857-i magyar könyvészet című összefoglaló munkáját.

A reformkori politikai és irodalmi közvélemény kialakításában s az olvasóközönség gyarapításában is kiemelkedő szerepe volt az időszaki sajtónak. Minden politikai és irodalmi irányzat igyekezett sajtóorgánumot biztosítani a maga számára s az írott betű erejét használta fel eszméi propagálására és a közönség megnyerésére. Bajza József az Athenaeum előszavában (Gondolatközlés s annak eszközei, 1837.) az írás és könyvnyomtatás mellett az időszaki sajtó létrejöttét tartja az írásbeli gondolatközlés legnagyobb eredményének, mint amely gyakori megjelenésével szárnyakat adott az eszméknek. 1848-ban, Egy kis szelíd polémia című cikkében az újságírói munka becsületéért emelt szót. E téren is demokratikus elveket vallott: az újságíró előtt a születés nem lehet tekintély, csak az igazi szellemi vagy közéleti érdem.

A politikai lapok olvasóközönsége kiterjedt a társadalomnak szinte minden rétegére. Wesselényi Miklós már 1833-ban azt írta Balitételek című munkájában, hogy az újságok az emberek elsőrendű szükségletévé váltak. Ez a megállapítása még inkább érvényes az 1840-es évekre. A 19. század első három évtizedében, 1801-1830 közt 51 hirlap és folyóirat jelent meg Magyarországon, az 1831 és 1848 közt megjelent újságok és folyóiratok száma ennek majdnem a kétszerese: 98. A 19. század elejéig Magyarországon "főfoglalkozásu" újságíróról nem tudunk, a szerkesztés is többnyire önzetlen tevékenység a magyar nyelv és művelődés érdekében. Az 1830-as évektől a lapszerkesztés már külön foglalkozássá, megélhetési forrássá válik, sőt a szerkesztő mellett a segédszerkesztő is rendes fizetést kap s külön személy intézi a szerkesztéssel járó adminisztratív munkákat. Petőfi pl. mint a Pesti Divatlap segédszerkesztője Vahot Imrétől

400 Ft évi honoráriumot és szállást kapott s ezért a lap minden számába egy verset tartozott írni, szerkesztette az újdonságok rovatát és végezte a nyomdai korrekturát is.

A reformkorban megnőtt az igény a Martinovics-mozgalom elfojtása utáni reakció időszakában viasszaszorított politikai lapok iránt. Széchenyi István reformgondolatai terjesztésére már 1828-ban készült indítani politikai lapot, szerkesztését Kisfaludy Károlyra akarta bízni, de ő 1830-ban meghalt és így a Jelenkor Helmezy Mihály közepes tehetségű író szerkesztésében indult meg (1832-1848) s emiatt és a cenzura korlátozásai következtében nem válhatta be a hozzá fűzött reményeket. Nagyobb hatású volt Kossuth Lajosnak az 1832-1836-i országgyűlés idején cenzura nélkül, kézíratos formában kiadott és félig illegálisan terjesztett újságja, az Országgyűlési Tudósítások, amely a haladó közvéleményt a társadalmi átalakulásért és a nemzeti függetlenségért folyó harcra szervezte. Lapját az országgyűlés befejezése után Törvényhatósági Tudósítások címen folytatta (1836-1837) ellenzéki szellemben. A bécsi kormány a Jelenkor cikkeinek és a reformeszmék terjedésének ellensúlyozására Hírnök címen indított konzervatív szellemű lapot (1837-1845), amely az 1840-es években a Pesti Hírlap ellen is harcolt.

A Tudományos Gyűjtemény mellett - a tudományos és irodalmi élet fellendülése kapcsán - az 1830-as években újabb irodalmi, kritikai és tudományos folyóiratok indultak. Bajza József szerkesztésében a liberális-polgári nézeteket valló Kritikai Lapok (1831-1836), Bajza, Toldy Ferenc és Vörösmarty szerkesztésében az Athenaeum (1837-1843), a korszak legjelentékenyebb irodalmi orgánuma és melléklapja a Figyelmező (1837-1840). Megindultak Magyarországon az első divatlapok is (Regélő 1833-1841, Rajzolatok 1834-1840), amelyek tulajdonképpen irodalmi folyóiratok voltak és divatképek révén nagy vonzóerőt gyakoroltak a női olvasóközönségre. A tudományos folyóiratok közül az Akadémia kiadásában megjelenő Tudománytár (1834-1844) emelkedik ki, amelyet Toldy Ferenc, majd Csató Pál szerkesztett.

A reformmozgalom kiszélesedése folytán és a cenzura enyhülése után, az 1840-es évek elején újból fellendült a politikai sajtó. A börtönéből kiszabadult Kossuth Lajos 1841-ben indította meg a Pesti Hírlapot, amelynek nagyhatású, Magyarországon általa meghonosított vezércikkeivel a haladó középnemességet és a fejlődő értelmiséget egységes ellentáborrá kovácsolta. Az erdélyi ellenzéki mozgalom fő orgánuma az Erdélyi Híradó (1827-1848) volt. A reakció Kossuth Pesti Hírlapja és a reformeszmék ellensúlyozására a konzervatív párt lapját a kitűnő publicista, Desseffy Aurél irányítása alatt álló Világot (1841-1844), majd ennek folytatását, a Buda-pesti Híradót (1844-1848) és a klerikális Nemzeti Újságot (1840-1848) igyekezett felhasználni, majd amikor ezek eredménytelennek bizonyultak, Kossuthot a kiadó közreműködésével eltávolította a laptól. A Pesti Hírlap ettől kezdve a centralisták szócsöve volt, Szalay László, majd Csengery

Antal szerkesztésében. Kossuth 1846-tól az általa alapított Iparegyesület közlönyében, a Hetilapban (1845-1848) folytatta az agitációt.

Az 1840-es években a kiéleződő politikai helyzet a közéleti kérdéseket állította az érdeklődés középpontjába és a folyóiratoktól elvonta a közönséget. Az irodalmi sajtó egyetlen típusa virágzott csak, a könnyebb fajsúlyú és stilusu divatlap; de a divatlapok is bekapcsolódtak a politikai mozgalmakba, sőt egy-egy politikai irányt képviseltek. A Vahot Imre szerkesztésében megjelenő Pesti Divatlap (1844-1848) Kossuth politikáját támogatta, a nemzeti és demokratikus eszméket propagálta. A Petrichevich Horváth Lázár szerkesztette Honderű (1843-1848) a főnemesi reakciót szolgálta ki s gyakran támadta Petőfi "pórtias" költészetét. Frankenburg Adolf lapja az Életképek (1844-1848) eleinte a két irányzat között állt, de 1847-ben élükön Petőfivel megnyerte magának a Tizek Társasága tagjait s az ő radikális eszméiknek adott hangot. Frankenburg 1847 közepén a szerkesztést átadta Jókainak, aki 1848 március 15-ig egyedül, utána Petőfivel szerkesztette a lapot. - A divatlapok mellett csak két új folyóirat indult: a Budapesti Szemle (1840-1841) Szalay László, a Magyar Szépirodalmi Szemle (1847) Erdélyi János szerkesztésében. A magyar időszaki sajtó 1848 március 15-e után a sajtószabadság kivívása és a mozgalmas forradalmi események iránti érdeklődés nyomán újabb fejlődési szakaszába lépett.

A nemzeti függetlenségért és polgárosodásért a felvilágosodás korában meginduló s a reformkorban kiteljesedő küzdelemnek betetőződése és egyben záróakkordja is az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc. A forradalom programja, a Tizenkét pont, amelyet a Fiatal Magyarország radikális írócsoportjának tagjai, Petőfi, Vasvári, Irinyi, Jókai és Bulyovszky fogalmaztak meg, első helyen követelte a polgári és nemzeti könyvkultúra fejlődését gátló cenzura eltörlését és a sajtószabadság kimondását ("Kívánjuk a sajtó szabadságát és a cenzura eltörlését"). Amikor a márciusi fiatalok 1848 március 15-én a Landerer és Heckenast-nyomda sajtóját lefoglalva előzetes engedély nélkül nyomtatták a Tizenkét pontot és Petőfi Nemzeti Dalát, forradalmi követelésüknek a gyakorlatban is érvényt szereztek. A felelős minisztérium, illetve az országgyűlés 1848 március 20-án elfogadta, a király pedig április 11-én szentesítette az 1848. XVIII. tc.-t, a Kossuth és Szemere Bertalan által megszövegezett új sajtótörvényt, amely kimondta: "Gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti és szabadon terjesztheti."

A sajtótörvény megszüntette tehát a cenzurát és az összes privilégiumot: nyomdaalapításhoz, lapindításhoz, kiadványok nyomtatásához ettől kezdve nem kellett előzetes engedély. Mégsem jelentette a sajtó teljes szabadságát, polgári sajtótörvény volt, amely megkötéseket, gátló intézkedéseket is tartalmazott. Nyomda vagy időszaki lap alapítását előzetesen be kellett jelenteni és a tulajdonosnak megfelelő összegű készpénzbiztosítékot, kauciót (5000-10 000 Ft) kellett letétbe helyeznie. Minden

nyomdaterméken szerepeltetni kellett a szerző vagy szerkesztő nevét, továbbá a nyomdatulajdonos nevét és címét, s a nyomtatványokból egy-egy kötelespéldányt kellett beszolgáltatni a hatóságoknak és a Nemzeti Múzeum könyvtárának. A felsorolt sajtóvétségekért a szerző, a kiadó és a nyomda volt felelőssé tehető; a büntetés mértéke 300-3000 Ft-ig terjedhető pénzbüntetés és 6 hónaptól 6 évig kiszabható börtönbüntetés. A sajtóperek esküdtszékek hatáskörébe tartoztak, ahol az ítélethezatalban hivatásos bírák mellett a közvélemény álláspontját képviselő esküdtök is résztvettek. A sajtóvétség miatt vádolt nyomtatványokat le lehetett foglalni és az esküdtszék elmarasztaló ítélete után meg kellett semmisíteni. A könyvkereskedők csak a szerző, a kiadó és a nyomdász nevét feltüntető s az esküdtszékek által el nem ítélt munkákat terjeszthették. Könyvkereskedés folytatásához nem volt szükség engedélyre. Az 1848-as sajtótörvény korlátozásai ellenére is jelentékeny fejlődést tett lehetővé; a művek szövege az írók szándéka szerint jelenhetett meg, utólag feleltek munkáikért a kiadóval és nyomdával együtt. A kormány és a konzervatív körök a közérdeket és a magánérdekeket kívánták védeni az utólagos ellenőrzéssel, amit viszont a forradalmi baloldal képviselői (pl. Petőfi, Táncsics) a sajtószabadság megsértésének és korlátozásának tekintettek. Ezért égették el a törvényjavaslat szövegét a tüntető egyetemi hallgatók és a pesti városháza előtt.

A sajtószabadság adta lehetőségek és a gyorsan változó forradalmi események iránt megélénkült érdeklődés következtében megnőtt a nyomdák és az időszakai sajtótermékek száma. 1848-ban Pest-Budán 5 új nyomda keletkezett s hamarosan a márciusi napok után 53 új lap indult. A nyomdaiparban a szabadalmak megszüntetése lehetővé tette a szabad versenyt. Ennek ellenére minden nyomdának elég munkája volt, a forradalom és szabadságharc röpiratai, proklamációi, agitativ és felvilágosító célzatu kiadványai, a különböző időszakai sajtótermékek és egyéb nyomtatványok oly sok feladatot jelentettek, hogy hamarosan hiány mutatkozott nyomdai szakmunkásokban. Külföldről, főként Ausztriából jöttek s vállaltak munkát Magyarországon szakképzett nyomdászok.

A sajtószabadság kivívása a magyar nyomdász munkásság helyzetében is jelentékeny változásokat eredményezett. 1848 előtt a nyomdászok szervezkedését a kormányzat nem tette lehetővé, a munkabérek sem voltak egységesek, szinte nyomdánként változtak egy-egy városon belül is. Pest-Budán pl. a legmagasabb béreket a Trattner-Károlyi-nyomda alkalmazottai kapták, a legrosszabb fizetések Beimelnél voltak. A szervezethez magassabb fokán álló külföldi nyomdászoknak és a bécsi nyomdászok sikeres áprilisi bérharcának is nagy része volt benne, hogy a magyar nyomdász munkások követelésekkel léptek fel, s 1848 május 13-án a nyomdatulajdonosokkal megkötötték az első nyomdászárszabály-egyezséget, az első magyarországi kollektív szerződést. Az árszabály-egyezség napi 10 órás munkaidőt állapított meg és szabályozta a különféle nyomdai munkák bérezését. Az első magyarországi nyomdászegylet is 1848-ban alakult meg; július 1-én kezdte meg működését az Általános Vándor és Beteg Könyvnyomdászokat

Segélyező Egyesület. Az egyesületnek 232 tagja volt, amikor a pest-budai nyomdászsegédek teljes létszáma 236. (1853-ban oszlatta fel az abszolútista kormány.)

A forradalom és szabadságharc idején 53 városban 82 nyomda működött az ország területén: pl. Pesten 8, Budán 2, Pozsonyban 4, Debrecenben 4 (közülük 3 rövid ideig, 1849-ben, amikor a kormány is ott székel), Szebenben 4, Kolozsvárott 3 stb. Amíg a sajtószabadság adta lehetőségek és a némely nyomtatványtípus iránti nagy igény kedvezett a nyomdák tevékenységének, addig a szabadságharc kitörése után a hadi események változásai hátráltatták a nyomdai munkát. Néhány nyomda megsemmisült, mások menekülni voltak kénytelenek a császári seregek elől, amelyek a megszállt területeken mindig visszaállították a cenzurát is, több vidéki nyomda (pl. Knezevits István kaposvári nyomdája) betűkészletéből az osztrákok puskagolyót öntöttek. A forradalmi és háborús események elsősorban az aktuális tartalmu rövidebb nyomtatványoknak és hírlapoknak kedveztek, terjedelmesebb irodalmi és tudományos munka kevés jelent meg s ezek jó része is még a forradalmi események előtt készült el. Az ország 82 nyomdája közül 66-ban jelentek meg könyvek, 16 nyomdában sem könyv sem hírlap nem készült, csak kisebb nyomtatványok.

Láttuk, hogy a szabad sajtó első termékeinek kinyomtatásánál jelentékeny szerepet játszott a forradalomban a Landerer és Heckenast-nyomda. A márciusi fiatalok Landerert előzetesen tájékoztatták tervükről s ő március 15-én formálisan tiltakozott ugyan a cenzura nélküli nyomtatás ellen, de mindent előre elkészített az első szabad kiadványok gyors kinyomtatására. Heckenast óvatos ember lévén aznap nem jelent meg a nyomdában, de a forradalmi események idején is folytatta kiadói munkásságát. 1848-ban 21 magyar, 8 német és 1 latin, 1849-ben pedig 5 magyar és 3 német könyv jelent meg a költségén.

Landerer Lajosnak a szabadságharc alatt is fontos politikai szerepe volt. A kormány a háború költségeinek fedezése végett 1848 májusában bankjegynyomda felállítását határozta el és felszerelését Landererre bízta. Ő két hét alatt beszerezte külföldről a szükséges sajtókat, gépeket, egyéb technikai berendezéseket és nyersanyagokat, a mai Városháza helyén levő Károly-kaszárnyában felállította a nyomdát és közel 200 alkalmazottal megkezdte a "Kossuth-bankók" nyomtatását. A nyomda Pest eleste előtt, 1848 karácsonya után Debrecenbe menekült a kormánnyal együtt, és a Kollégium épületében működött a főváros visszafoglalásáig, 1849 májusáig. Pesten újból a Károly-kaszárnya lett a telephelye, innen a cári betörés után menekült el ismét Szegedre, Aradra majd Lugosra. A világosi fegyverletétel hírére az alkalmazottak a felszerelés nagy részét a Marosba szállították. Az osztrák fogságba jutott nyomdászokat "hamis pénz" előállítására és forgalomba hozatala miatt katonai bíróság ítélte börtönbüntetésre, sőt egyiküket (Schweitzer Józsefet) az Újépületben agyonlőtték.

A szabadságharc kitörése után az Egyetemi nyomda is a forradalmi kormány számára dolgozott. A korszerűen berendezett üzemnek ekkor már

5 gyorssajtója és kb. 10 kézisajtója volt, ezeken nyomtatták a kormány hivatalos lapját, a Közlönyt (gyakran közel 10 000 példányban) és rengeteg egyéb hivatalos kiadványt is. Buda eleste után a Közlönyt nyomtató részleg szintén Debrecenbe menekült s Álladalmi nyomda néven működött tovább. A kormány szolgálatában álló nyomda megjárta később Pestet, Szegedet, Aradot s 1849 augusztus 13-án Lugoson nyomta a Közlöny utolsó számát. A szabadságharc bukása után az Egyetemi nyomda vezetősége Lippán, Világoson és Aradon akadt rá - hosszú kutatás után - az Álladalmi nyomda gépeire, amelyeket az osztrák császári katonaság csak 1850-ben szolgáltatott vissza.

Ahogy Debrecen, mint ideiglenes főváros, kiemelkedő jelentőségű hely volt a szabadságharc idején, a debreceni Városi nyomda 1848-1849-i működése is fontos fejezete a magyar nyomdászattörténetnek. A nyomda több ezer példányban kibocsátott rölapokon tájékoztatta a város lakóit a márciusi eseményekről, s 1848 júliusában kiadta az első debreceni ujságot is, az Alföldi Hirlapot. 1849 januárjától teljes tevékenységét az ott székelő kormány és országgyűlés szolgálatába állította. Munkája annyira megszorodott, hogy a kolozsvári katolikus liceumi nyomdát áthelyezték Debrecenbe a városi nyomda kiegészítésére, holott itt székelt ekkor az Álladalmi és Bankjegynyomda is. Kossuth proklamáció, a hadügyi szabályzatok és utasítások, kormányrendeletek és időszaki lapok egész sora (pl. Március Tizenötödike, Debreceni Lapok, Esti Lapok stb.), a történelmi fontosságú függetlenségi nyilatkozat készült a kibővített debreceni nyomdában. A kormány Pestre távozta után lelassult, majd az orosz hadsereg bevonulásával szinte teljesen megszűnt a nyomda munkája. Egyedül a Debreceni Kalendáriumot adta ki 1850-re.

Az ország számos más városában is hasonlóképpen, az aktualitások jegyében dolgoztak a könyvnyomtató műhelyek. A harcoló katonaság nyomtatványszükségletét három tábori nyomda elégítette ki, amelyek követték a hadseregarancsnokságok utját.

A könyvkiadásnak és könyvkereskedelemnek nem kedveztek az 1848-1849-es idők. A kiadványok zöme nem kereskedelmi forgalomra szánt munka volt; a hadi események idején az iskolák nem működtek, a kiadók a tankönyvekből származó bevételekre sem számíthattak; a közönség is elsősorban az időszaki lapok és az időszakos röpiratok iránt érdeklődött, amelyek üzletileg nem voltak számottevőek. A háborus időkben még az igényesebb olvasórétegeknek sem volt elsőrendű szükségletük a magasabb szintű irodalom és tudomány. Heckenast mellett - akiről volt már szó - 1848-1849-ben Emich és Geibel voltak még jelentékeny kiadók. Emich Gusztáv 1848-ban 23 könyvet adott közre, Geibel Károlynak pedig 1848-ban 15 magyar és 4 német, 1849-ben pedig 7 magyar és 4 német könyve jelent meg.

A különféle kiadványfajták közül - műfaji szempontból tekintve - számszerűen kiemelkedtek tehát a röpiratok, és egyéb rövid tájékoztató, felvilágosító nyomtatványok. E kiadványfélések tartalmilag rendkívül

változatosak voltak: a kormány, az országgyűlés és egyéb hivatalos szervek rendelkezéseit, felhívásait stb. közölték; a legszélesebb néptömegeknek magyarázták a forradalmi intézkedések és események kapcsán felszínre került kérdéseket (jogi, politikai, közgazdasági, művelődési problémákat); a harcra buzdító agitativ versek jórésze is röpiratok formájában terjedt. – A szépirodalmi munkák közt számszerint a verseskötetek vezettek. A hazafias, forradalmi és katonai költészet közvetlenül támogatta a politikusok és a hadvezetőség erőfeszítéseit. A megzenésített dalok, indulók kottával együtt is napvilágot láttak (pl. Petőfi Nemzeti Dala Egressy Béni zenéjével). A márciusi események után regény egyáltalában nem jelent meg Magyarországon, e hosszabb lélegzetű műfaj nem tarthatott lépést a rohamosan változó eseményekkel. – A tudományos művek közt emlékiratok, hadtudományi munkák s rövidebb terjedelmű közgazdasági, jogi, orvosi, műszaki stb. kiadványok láttak napvilágot. Az ismeretterjesztő írások nagyrésze ponyva formában, füzetekben jelent meg. Ponyvák gyarapították a nép gazdasági ismereteit és magyarázták számára az alkotmány, a köztársaság, a szabadságeszmék, a törvények stb. fogalmát és megvalósulásuk forradalmi útját, de olyan nagyhatású irodalmi művek is ponyvára kerültek, mint Sárosi Gyula maró Habsburgellenes verses krónikája, a "Ponyvára került arany trombita".

E kiadványfajtákat széles olvasóközönség olvasta, illetve az olvasni nem tudóknak mások felolvasták. A kiadványok stílusa, színvonala is a legszélesebb néprétegek (paraszság, kézművesek stb.) igényeihez igazodott, számos munkát írt pl. Táncsics Mihály is, aki rövid ideig saját nyomdájában nyomtatta felvilágosító ismeretterjesztő műveit.

Nem szorul magyarázatra, hogy a forradalom és szabadságharc lázas és változatos napjaiban milyen nagy jelentőségük volt az időszaki eseményekről rendszeresen, széles körben tájékoztató időszaki sajtótermékeknek, különösen a hírlapoknak. Ezért növekedett meg a számuk ugrás-szerűen a sajtószabadság kivívása után. 1848 márciusa előtt 6 magyar politikai lap, 5 irodalmi lap, néhány szaklap jelent meg; összesen 33 magyar és 19 német időszaki kiadvány. 1848-ban később 32 magyar és 43 német lap indult, összesen 86 új időszaki sajtótermék jelent meg. Néhány lap rövid ideig látott csak napvilágot, több konzervatív jellege miatt szűnt meg március 15-e után, voltak olyanok is, amelyek átalakultak, megváltozott tehát a magyar időszaki sajtó egész jellege. A cenzura eltörlésével élesebbé, kritikusabbá vált a lapok hangja, a különböző politikai irányzatok, pártok, csoportosulások saját lapjukban propagálták eszméiket és bírálták az ellentétes nézeteket. A hadi események változása befolyásolta az időszaki sajtót is, 1848 végén pl., amikor az osztrák csapatok Pest-Budát fenyegették, 17 lap szűnt meg. Az 1848-ban megjelent magyar lapok közül 15, a németek közül pedig 20 látott csak napvilágot 1849 elején is. Később megint keletkeztek újak, ugyanakkor mások megszűntek, a szabadságharc bukását végül is mindössze 7 magyar lap vészelte át.

Az időszak legismertebb lapjai: Kossuth politikájának szolgálatában

állt a Kossuth Hírlapja. Bajza József szerkesztésében; a kormány hivatalos lapja a Közlöny volt. A kormányt balról bíráló radikális forradalmi irányzat lapját, a Március Tizenötödikét a Petőfiék csoportjához tartozó Pálffy Albert szerkesztette. A béke-párt egyezkedő politikáját hirdette a Budapesti Híradó és az Esti Lapok. A Pesti Hírlap most is a centralisták orgánuma Eötvös József szerkesztésében. Az ujjászerveződő radikális ellenzék 1848 áprilisában indította a Radical Lapot, a Népelelmélet és a Reformot; ez a három lap később egyesült. - A széles alsóbb rétegek, elsősorban a felszabadult jobbágyság felvilágosítása érdekében új lap típus keletkezett, a néplap. A kormány indította meg és támogatta a Nép Barátját, amely Vas Gereben szerkesztésében a "szélsőséges" forradalmi cselekményektől igyekezett a népet visszatartani. A másik néplap, a Tánács-szerkesztette Munkások Ujsága radikális szellemben szólt a néphez, s támadta a Nép Barátját is. - A harcoló honvédek számára tábori ujságok jelentek meg.

A szabadságharc bukása egy időre véget vetett a magyar könyvkultúra és időszaki sajtó polgári és nemzeti fejlődésének. A forradalmi vívmányokat azonban a következő időszak megtorló abszolutista politikája sem tudta teljesen megsemmisíteni, az előzetes cenzúra visszaállítására pl. ekkor sem kerülhetett sor. Tovább élt sőt növekedett az olvasás és kiadványok iránti társadalmi igény is, amelyre az 1867 után kifejlődő magyar kapitalista könyvpiac és könyvterjesztés is támaszkodhatott.

Kiadói- és cenzúraviszonyok az önkényuralom idején (1849–1867)

A szabadságharc bukása, a világsi fegyverletétel a politikai szabadság elvesztésével együtt a magyar sajtószabadság megszűnését is maga után vonta. Az osztrák hatóságok kegyetlen megtorló intézkedései következtében az egész országra a legnagyobb terror nehezedett. Magyarországot gazdaságilag és politikailag beolvasztották a Habsburg-birodalomba, hivatalos nyelvvé tették a németet és szigorú cenzuraintézkedéseket léptettek életbe. Számos nyomdászt fogtak perbe a szabadságharc alatti működéséért sajtóvétség miatt s közülük nem egyet halálra, igen sokat pedig súlyos börtönbüntetésre ítéltek, másokat bujdosásra kényszerítettek, sokan menekültek külföldre is. Cenzorok, rendőrtisztviselők és katonai bíróságok szigorú tevékenysége akadályozta meg, hogy bármilyen, az elnyomó rendszerrel szembenálló, vagy annak nem tetsző gondolat, kiadvány napvilágra jusson. A cenzura ugyanis előbb az osztrák hadsereg, majd a rendőrség hatáskörébe tartozott, s e két szerv a polgári hatóságoknál is szigorúbban és könyörtelenebbül fojtott el minden számára "gyanus" gondolatot.

Az 1848. március 15-e előtti előzetes cenzurát nem rendelték el, a kinyomtatott munkák terjesztését kötötték engedélyhez. A nyomdákat kötelezték, hogy az elkészült kiadványokból 1-1 példányt juttassanak el a cenzura-hatóságokhoz. Ha azok némely kiadványok esetében három, másoknál nyolc nap múltán nem adtak ki lefoglalási vagy betiltási rendeletet, csak akkor lehetett megkezdeni a terjesztésüket. Ez az utólagos cenzura a nyomda, a kiadó számára még az előzetesnél is nagyobb anyagi kockázatot jelentett: a már elkészült, meglehetősen magas költségeket igénylő kész munkát kobozták el s ezzel a kiadónak tetemes anyagi kárt okoztak a büntetésen túlmenően is, amely szintén lehetett vagyonelkobzás vagy pénzbüntetés, de nemegyszer a nyomdai engedély vagy lapkiadási engedély megvonása volt. A katonai bírók és törvényszékek elsősorban olyan munkák, írásművek terjesztését akadályozták meg, amelyek a magyar függetlenség gondolatát a legesekélyebb mértékben is érintették, vagy a Bach-korszak önkényeskedéseit leplezték le, de általában minden politikai vonatkozású kiadványt éles szemmel figyeltek és megvizsgáltak. Egy kalendáriumot pl. pusztán a mottója miatt tiltottak be: "Él magyar, áll Buda még."

A szigorú katonai cenzura odavezetett, hogy a nyomdászok, kiadók s a különböző időszaki sajtótermékek szerkesztői a kiadásukban megjelenő munkákra vonatkozóan un. "öncenzurát" valósítottak meg. A politikai életet

és az 1848-1849-i eseményeket érintő írásokat már külső beavatkozás nélkül sem merték közzétenni. A Nagy Ignác szerkesztésében megjelenő "Hölgyfutár" című irodalmi lap számos 1849-i és 1850-i szerkesztői üzenete vall erről. Pl. "A Hazámról című költemény jó, de nem közölhető."; vagy: "T. íróársainkat ismételten figyelmeztetjük, hogy beküldendő műveikben minden legtávolabbi politikai célzást gondosan kertiútni méltóztassanak." Magát a Hölgyfutárt is betiltották a szerkesztő minden óvatossága, lojalitása és nagyfoku "öncenzurája" ellenére. A betiltás oka: a lapban megjelent egyik novella hőse "idegen föld gyermekének" nevezett egy bécsi lányt. A cenzura e kitételben merényletet látott a birodalmi egység ellen.

A cenzurázó hatóságok nemcsak arra ügyeltek, hogy a sajtótermékekben a szabadságharc eseményeiről és a Bach-korszak önkényéről ne essék szó, hanem arra is, hogy a külföldön, Nyugat-Európa némely országában ekkor már erősödő munkásmozgalom híre el ne jusson és példája követőkre ne találjon Magyarországon. Ebben az ügyben 1850-ben Koller Ferenc miniszteri biztos azzal a felhívással fordult a budai polgármesterhez, hogy ügyeljen a Svájból és Németországból érkező postai küldeményekre, különösen a könyvekre, hogy a veszedelmes tanok nyomtatványok útján az országba be ne szivároghassanak.

A Habsburg kormányzat Világos után éppen úgy teljesen el akarta szigetelni Magyarországot a külföldtől, mint a Martinovics mozgalom elfojtását követő időszakban. Egyik oka volt ennek, hogy a hazai viszonyok miatt számos külföldre csempészett kéziratot nyomtattak ki ott s az 1849 utáni emigráció is élénk irodalmi tevékenységet folytatott. Mindent megtettek tehát a külfölddel való érintkezés megakadályozására s különös éberséggel figyelték és igyekeztek megghusítani mindenféle külföldi sajtótermék behozatalát. Geibel könyvkereskedő pl. egy bécsi lapban olvasott az "Ungarn, seine Geschichte..., von einem ungarischen Offizier" című, Lipcsében, 1850-ben megjelent munkáról. A könyvből elég nagy példányszámot rendelt, de a könyvszállítmányt megérkezése után a hatóság azonnal lefoglaltatta. Geibel ellen eljárást indítottak s csak azért tudta elkerülni a büntetést, mert a műről bécsi lap hirdetése útján szerzett tudomást.

Az osztrák abszolutizmus azért is mindent megtett, hogy - a nagyfoku ellenőrzés ellenére - az országba becsempészett könyvek könyvkereskedői forgalomba ne kerülhessenek. 1851-ben főispáni rendelet jelent meg, amely kimondta, hogy a külföldi sajtótermékek közül a könyvkereskedők csak azokat árulhatják, amelyekre külön terjesztési engedélyt kaptak. A hatóságok erősen figyelték a könyvkereskedőket, hogy betartják-e ezt az előírást s emiatt azok nem mertek - vagy csak igen elvétve - tiltott könyveket árusítani. Ilyen munkákat főként a játékarukereskedők és a könyvkötők árusítottak, akikről a rendelet nem szólt, de hamarosan az ő tevékenységüket is kezdték figyelni. A rendőri cenzurahatóságok ezeket az ellenőrző vizsgálataikat a "tiltott könyvek jegyzékei" alapján végezték. A jegyzéket Heyntzel osztrák tábornok bocsátotta ki bizonyos időközökben. Mellette Macchio tábornok volt a cenzura ügyek másik főintézője.

Az eddigiek során tárgyalta cenzurái eljárások az utólagos cenzura körébe tartoztak. Ezek mellett, ha kisebb mértékben is, időnként az előzetes cenzurát is alkalmazták.

A szigorú és könyörtelen rendőri és katonai cenzura következményeként:

a/ a könyvtermés számbelileg erősen csökkent;

b/ a tartalmilag, politikai és kulturális szempontból érdektelen művek számaránya a könyvtermés egészén belül erősen megnövekedett, ezek viszont az olvasóközönséget kevésbé vonzották, közönségnevelő hatásuk igen csekély volt;

c/ a kötelespéldányszolgáltatás fejlődött, intézményessé vált, s ennek könyvtári, kulturális szempontból valamelyes pozitív jelentősége is van.

Az 1852. májusi sajtótörvény 4. §-a nyolc napon belül 4 kötelespéldány besolgáltatását rendelte el a következő helyekre: 1. a legfőbb rendőri hatóságoknak, 2. a külügyminisztériumnak, 3. a bécsi cs. és kir. udvari könyvtárnak és 4. a budapesti egyetemi könyvtárnak. Így számos kiadvány, amelynek terjesztését betiltották, esetleg megsemmisítették őket, többnyire csak a fenti könyvtárakban maradt fenn.

A katonai hatóságok és a hadi törvényszékek cenzurázó tevékenysége 1852-ben szűnt meg. 1852. szeptember 1-én új sajtótörvény jelent meg, amely a sajtóügyeket és a sajtóvétségeket kijelölt polgári hatóságok és bíróságok jogkörébe utalta. Ez a rendelkezés azonban nem jelentette a cenzura szigorának különösebb enyhülését. Bécs továbbra is szemmel tartotta a magyarokat, sőt más vonatkozásban ellenőrző tevékenységét még fokozta, 1853 áprilisában a levéltitok kifürkészésére titkos postai kémvizsgálatot szerveztek és állítottak fel. (V.ö. Martinovicsék után.) Se rendelkezést még 1860-ban is felújította egy bizalmas császári parancs.

Amikor Ausztria külpolitikai helyzete az 1850-es évek végén megrendült (vereséget szenvedett Olaszországban) és Magyarországon is erősödött a nemzeti mozgalom (pl. Kazinczy Ferenc születése 100. évfordulójának megünneplése), Bécs bizonyos fokig kénytelen volt enyhíteni magyarországi politikáján is. A sajtópolitikában is érezhető volt ekkor némi enyhülés, ez azonban a Schmerling-féle provizórium idején megszűnt. Az 1861-1865 közötti időszakot a sajtóperek és a sajtó elleni különböző eljárások addig nem tapasztalt nagy száma jellemzi. Hivatalos kimutatás szerint a provizórium kezdetétől, 1861. november 5-től 1862. június végéig - tehát rövid nyolc hónap alatt - 486 esetben indult meg fenyegető vizsgálat és büntető eljárás sajtóvétségek miatt. (Pl. Jókai Mór és Falk Miksa ellen.)

A sok tiltó rendszabály, fenyegető vizsgálat és sajtóper erősen szűkítette a magyarországi időszaki sajtó mozgási területét is. Csökkent a lapok terjedelme, belpolitikai vonatkozású kérdésekkel alig foglalkozhattak, olyan külpolitikai eseményekről írtak, amelyek Magyarország helyzetét nem érintették (ez viszont alig érdekelte a közönséget), vagy közömbös jellegű gazdasági kérdéseket tárgyaltak.

A provizórium bukásakor (1865) a sajtóvétségek miatt elítélt személyek kegyelmet kaptak, de az 1867-ig tartó, következő két esztendő sem volt mentes a sajtó elleni eljárásoktól. Szerkesztők bebörtönzése, könyvetiltások, lapszerkesztési engedélyek megadása körüli huzavonák, színpadi előadások betiltása stb., stb. jellemzik e rövid időszakot is.

Nehéz körülmények közt működtek, számos veszélynek voltak kitéve és sok áldozatvállalással tudták csak végezni munkájukat az önkényuralom korának könyvkiadói, nyomdászai és könyvkereskedői. A kiadók még ebben az időszakban is általában a nyomdászok, vagy a könyvkereskedők voltak, akik nemegyszer előfizetésgyűjtéssel előre biztosították a leendő kiadvány vásárlóközönségét. De van számos példa arra is, hogy maga a szerző a kiadója saját munkájának. A tehetősebb író - s ilyen elég kevés akadt - a maga költségén nyomtatja ki művét, a többség azonban szintén előfizetés-gyűjtés révén teremti elő a szükséges nyomdaköltséget. A kiadásnak tehát még mindig az a formája általános, amely a 19. század első felében és a magyar feudalizmus előző századaiban.

Az olyan kiadványok közzététele, amelyek tartalmuknál fogva széles közönséget érdekelnek, a hatósági beavatkozások miatt nehéz és veszélyes. Ez az oka, hogy mind a szabadságharc előtt alakult s utána továbbműködő, mind a későbbi keletkezésű nyomdák nagy többsége eléggé érdektelen tartalmu lapokkal, folyóiratokkal igyekszik biztosítani a tulajdonos megélhetéséhez és az üzem fennmaradásához szükséges költségeket. Különösen a vidéki kisnyomdák állítják elő a rövid életű, egymást követő lapok nagy mennyiségét, de a fővárosi nyomdák nagyobb részének is főkiadványa az időszaki sajtótermék.

Pesten 1849 után is folytatja tevékenységét az egykor híres, s a magyar irodalom fellendülése idején fontos szerepet játszó Trattner-Károlyi nyomda, de - különösen a tulajdonos, Károlyi István halála (1863) után - egyre inkább hanyatlik, s 1867-ben Bucsánszky Alajos tulajdonába kerül, aki 1849-ben alapított saját nyomdájával egyesíti. - A Landerer- és Heckenast cég 1849 után Heckenast Gusztáv vezetésével működik tovább. Landerer Lajos 1848-1849-es szereplése miatt már alig vesz részt a társas-vállalkozás irányításában, Heckenast viszont, aki a forradalom és szabadságharc idején minden közéleti tevékenységtől és politikai szereptől távolmaradt, ügyes kiadási politikával és jó üzleti érzékkel már az abszolútizmus idején fellendíti a céget s még Landerer 1854-ben történt halála után is "Landerer és Heckenast" néven szerepelteti 1863-ig, majd a maga neve alatt folytatja 1873-ig, amikor a megalakuló Franklin-Társulatnak adja el. - Emich Gusztáv, az 1840-es évek magyar irodalom pártoló kiadója és könyvkereskedője szintén nyomdát vásárol magának s azt korszerűen fejleszti, bővíti. Ebben az időben is a magyar irodalom java termését adja közre (pl. Madáchtól "Az ember tragédiáját") s mint egyik legjelentékenyebb korabeli lapkiadónál nála jelenik meg több fontos időszaki sajtótermék is (pl. Pesti Napló, Fővárosi Lapok stb.). Vállalatát az elsőként alakult nagy kiadói és nyomdai rt., az Athenaeum vásárolja meg 1868-ban. - A 19. szá-

zad első felében virágkorát élt egyetemi nyomdát 1849-es tevékenysége miatt megfosztották privilégiumaitól, igazgatója fölé császári biztost neveztek ki, fő kiadványai a különböző hivatalos nyomtatványok voltak. - Pesten működtek még a következő nyomdák: a Beimel József és Kozma Vazul nyomdáiból alakult Beimel és Kozma-cég az 1864-i megszűnéséig; Herz János nyomdája (az 1848-i alapítású Lukács László-féle nyomda utóda) 1854-től 1881-ig; az 1848-ban felállított Müller-nyomda, amely később a Pesti Lloyd Társulat tulajdonába került s a Pester Lloydot nyomtatta stb. Az új alapítású nyomdák közül, amelyek majd a kiegyezés után fejtenek ki fontos munkásságot kiemelkedett Hornyánszky Viktoré (1860 körül keletkezett) és Kertész Józsefé (ugyancsak a hatvanas évekből). Ekkor kezd szélesebb körű tevékenységet a katolikus egyház kiadója, az 1848-ban alapított Szent István Társulat.

A nehéz könyvkiadási és könyvterjesztési viszonyok ellenére az irodalmi élet megindulásával és élénkülésével párhuzamosan számos új, könyvkiadással is foglalkozó könyvkereskedés alakul, a régiek egyrésze is folytatja munkáját, gyakran új tulajdonos birtokába kerülve korszerűsödik. Legtöbbjük majd csak a dualizmus időszakában lesz fontos tényezője a szellemi életnek, de nem egy közülük már 1867 előtt is figyelemreméltó eredményeket ér el. Ez utóbbiak közé tartozott pl. Lampel Róbert és Ráth Mór. Lampel Róbert 1850-ben Lantossy József könyvkereskedővel társult és 1853-ig együtt vezették a Lantossy-Lampel céget. 1853-ban önálló lett s eleinte, az elnyomatás nehezebb időszakában csak korlátozottan működhetett, de a 60-as évekre ésszerű és gyakorlatias üzleti módszerekkel a főváros egyik legtekintélyesebb könyvkiadójaává fejlesztette üzletét. Különösen tankönyv- és törvénykiadásával tűnt ki s ezek üzletileg is sikeresek voltak. - Ráth Mór 1857-ben nyitotta meg pesti könyvkereskedését. Kiadói tevékenységének nagyobb része a kiegyezés utáni időre esik, de könyvkereskedése már előtte is virágzó volt. Az 50-es évek végi politikai enyhülés és a nemzeti mozgalmak feléledése kapcsán keletkező hangerőt kihasználva elsősorban a magyar irodalmat terjesztette, de színvonalas külföldi könyveket is tartott. Kereskedése az 1860-as években politikai és irodalmi központ volt, gyakran látogatták a kor vezető írói és politikusai (Deák Ferenc, Eötvös József, Gyulai Pál, Csengery Antal és mások.)

Említésre méltó kiadói és könyvkereskedői e korszaknak még: a Lauffer-testvérek (1854-től), Pfeifer Ferdinánd (1857-től), Osterlamm Károly (1857-től) és a Légrády-testvérek (1858-tól); s 1859-től Révai Sámuel Eperjesen.

1867-ben megtörtént a kiegyezés. Létrejött az Osztrák-Magyar Monarchia a Habsburg Birodalom helyén. Mindkét államban parlamenti rendszert vezettek be, Magyarországon is visszaállt az alkotmányos rend. A magyar uralkodó osztály lemondott ugyan a nemzeti függetlenség egy részéről, gazdaságilag és politikailag is függött némileg Ausztriától, de lehetővé vált az ország kapitalista fejlődésének meggyorsulása. Létrejött-

tek a nagyipari nyomdászat és polgári jellegű nagykapacitású könyvkiadás technikai és gazdasági feltételei is. A kiegyezéstől sokan remélték a teljes sajtószabadság megvalósulását. Ez nem következett be, de a könyv- és lapkiadás azért annyira szabad lett (lapengedély, kaució azért szükséges volt), hogy az említett technikai és gazdasági bázison megindulhatott a könyvkiadástól erősebb ütemű fejlődése.

A magyar könyvkultúra a dualizmus időszakában (1867-1918)

A nagyüzemi nyomdászat és könyvkiadás kialakulása, gazdasági, technikai és társadalmi alapjai

A dualizmus időszaka a magyarországi kapitalizmus kibontakozásának és - a külföldi fejlődéshez hasonlóan - az imperializmusba való átmenetnek a kora. Ugyanakkor - a kapitalista fejlődésből következőleg - a magyar munkásosztály létrejöttének és a magyarországi munkásmozgalom kialakulásának időszaka is.

Magyarországon a kapitalizmus fejlődése már előbb megindult a korlátok között ugyan, nagyon lassan, de 1848-1849 után is haladt előre valamelyest. A haladást főként két tényező gátolta: 1. az osztrák abszolutista politikából adódó önálló állami, nemzeti lét hiánya és 2. a feudális nagybirtokrendszer és gazdasági berendezkedés megléte. A magyarországi kapitalista, polgári fejlődésnek tehát szintén két alapvető feltétele volt: 1. megszabadulás a Habsburg monarchiától és 2. a feudális nagybirtoktól; azaz a független demokratikus magyar állam megteremtése.

Az 1867-i kiegyezésben a magyar földbirtokososztály lépett egységre az osztrák uralkodó osztállyal. Magyarország a második uralkodó nemzet lett a Monarchián belül, - s bár voltak közös ügyek: külügy, hadügy és pénzügy, - belső önkormányzatot nyert. Az önálló belső kormányzat hatékonyan enyhítette a független állami lét hiányát, de a feudális nagybirtokrendszer változatlanul fennmaradt. Így a kiegyezéssel a magyar kapitalista fejlődés könnyebbé vált, meggyorsult, de nem volt akadálytalan, jelen voltak a feudalizmus gátló tényezői. A gazdasági fejlődés meggyorsulását segítette a külföldi - elsősorban osztrák - tőke beáramlása, majd az egyre erősebb belső tőkefelhalmozás. Kialakultak a nagybankok és tőkéjük segítségével megindult a nagyobb mértékű iparfejlődés és a mezőgazdaság, a nagybirtok kapitalizálódása is. A kiegyezést követő 5 évben, 1867-1872 közt 170 ipari részvénytársaság alakult. Meggyorsult a nyomdaipar fejlődése is. Erosen megnőtt a magyarországi nyomdák száma, technikailag is fejlődött a nyomdaipar, s ezzel párhuzamosan a kisüzemi nyomdászat nagyüzemivé vált, létrejöttek a nagy kiadói és nyomdai részvénytársaságok.

A nyomdaipar terén a fejlődést - a nyomdák számának gyarapodását, új nyomdák létesítését - elősegítette az az 1872-i rendelkezés, amely a nyomdászatot szabad iparrá nyilvánította. Ennek értelmében bárki lehetett nyomdatulajdonos, akinek ehhez kedve és elég pénze, tőkéje volt. (Az 1884. évi XVII. tc. sorolta a képesítéshez kötött iparágak közé a nyomdászatot

és az egyéb grafikai iparokat.) Az 1872-i rendelkezés azonban nem volt egyértelműen pozitív a magyar nyomdaipar fejlődését illetően. A rideg, kapitalista üzleti szellem számára is korlátlan lehetőséget jelentett. Azzal, hogy a nyomdaalapítás egyetlen feltételévé a pénzt, a tőkét tette, számos műveletlen, szaktudás nélküli üzletembernek is teret engedett a nyomdaiparban. Ez pedig - a nagyipari jellegből adódó tipográfiai romlásokon túlmenően is - további nagy színvonalsüllyedéssel járt együtt.

1867-tel tehát a nyomdák számának nagymérvű szaporodása vette kezdetét Magyarországon; tömegesen alakultak a kisebb-nagyobb üzemek.

1801-ben Magyarországon mindössze 46 nyomda működött. (Pest-Budán 5, 33 vidéki városban illetve helyiségben 41.) A 19. század első felében, amely időszak a nyugat-európai országokban a nyomdaipar nagyarányú fellendülésének a kora, a magyar nyomdák száma valamivel több mint másfélszeresére növekszik; 1850-ben 75 az ország összes nyomdájának a száma (Pest-Budán 10, 53 vidéki helyen 65). A következő negyedszázadban, az abszolutizmus idején, a fejlődés természetesen még mindig lassú. A kiegyezés táján (pontosabban 1866-ban) összesen 106 nyomda van Magyarországon (Pest-Budán 17, 64 vidéki helyiségben 89). A kiegyezéssel együttjáró gazdasági és jogi lehetőségek aztán meggyorsítják a magyar nyomdaipar fejlődését is; a számszerű gyarapodás ugrásszerű, 1866-tól a századfordulóig az ország nyomdájának száma 6 és félszeresére növekszik: 1900-ban 680 nyomda működik Magyarországon (Budapesten 149, vidéken 531). A magyarországi monopolkapitalista fejlődés idején, a 20. század első másfél évtizedében ez a magas szám újból majdnem megkétszereződik; 1914-ben már 1261 nyomda állítja elő a különböző kladványok tömegét. (Budapesten 287, vidéken 974.)

Ezt a hatalmas méretű fejlődést az 1872-i rendelkezésen kívül segítette az 1880-as években hozott iparpártolási törvény, a nagyfokú magyarországi tőkefelhalmozódás és a banktőke bevonulása a nyomdaipar területére is, hatékony részvétele a nagy kiadói és nyomdai részvénytársaságok tevékenységében.

A számszerű fejlődés mellett nagy előrehaladás tapasztalható a magyarországi nyomdatechnika korszerűsítése terén is. Főként a fővárosban működő nagyüzemek, részvénytársaságok rendelkeztek elégséges tőkével ahhoz, hogy sorra bevezessék mindazokat a technikai újításokat, új gépeket, berendezéseket, találmányokat, amelyek a 19. század eleje óta keletkeztek és Nyugat-Európában már előbb elterjedtek. Ugyanakkor ezek a budapesti nagyvállalatok saját régebbi gépeiket a különböző vidéki nyomdájának adták el s ezzel a vidéki könyvnyomtatás technikai színvonala is emelkedett, - bár csekély kivétellel - így sem állt modern, fejlett szinten. A dualizmus időszakának legkorszerűbb nagy nyomdái: Hornyánszky Viktor nyomdája, a Franklin Társulat nyomdája, a Pesti Könyvnyomda rt., a Pallas rt. nyomdája, a M. Kir. Állami nyomda, az Athenaeum rt. nyomdája, Wodianer és Fiai nyomdája.

Az első gyorssajtók már a reformkorban eljutottak hozzánk: az elsőt

1839-ben alkalmazta a Trattner-Károlyi nyomda s még ugyanebben az évben bevezette az Egyetemi nyomda is. 1855-ben 30 az összes magyarországi gyorsajtók száma, 9 működik közülük Pest-Budán. Két év múlva 1857-ben már 29 gyorsajtó van a fővárosban, 1860-ban 42, 1869-ben pedig 98.

A rotációs gépekre - nagy és gyors teljesítőképességük miatt - a hírlapnyomdáknak volt szükségük. Az elsőt a Pesti Lloyd Társulat szerezte be 1873-ban a Pester Lloyd előállítására, majd megvásárolták más hírlapnyomdák is. A magyar időszakai sajtó, a hírlapkiadás a kiegyezés után olyan mértékben fejlődött, hogy hamarosan a rotációs gép hazai gyártása is kifizetődő üzletnek bizonyult. 1887-ben kezdte meg a magyarországi gyártást a Wörner-gyár, olyan mennyiségben, hogy hamarosan exportált is termékeiből. (Gyorsajtókat, már az 1850-es évek vége óta készítettek Magyarországon, az elsőt Röck István gépgyára 1859-ben.)

Szedőgépeket is először a hírlapnyomdák vásároltak maguknak hazánkban. Az első 10 Linotype-ot 1900-ban a Budapesti Hírlap nyomdája állította üzembe, majd mind nagyobb számban kerültek hozzánk: 1900 végén már 20, 1914-ben, a világháború kitörése előtt pedig 216 működött az ország területén, a különböző hírlapnyomdáknak. A Monotype szedőgépeket főleg az igényesebb könyvszedésnél használták, az elsőt 1904-ben szerezte be az Athenaeum.

A nyomdaipar fejlődése természetesen megnövelte a magyar nyomdák betűszükségletét is. A kiegyezés után egy ideig nagy mennyiségben hozták külföldről a különböző típusú és nagyságú nyomdai betűket. A század vége felé a magyar nyomdaipar ezen a területen is önellátásra rendezkedett be. 1890-ben kezdődött el a nagyüzem hazai betűgyártás, ekkor kezdte meg működését az Első Magyar Betűöntőde Rt.

A nagyüzemi könyvtermelés papírszükséglete is erősen megnövekedett, s ezt az elmaradott, alacsony szintű magyarországi papirgyártás nem tudta kielégíteni. Az 1860-as években 60-70 kezdetleges, régi berendezésű, kézi merítéssel dolgozó papírmalom mellett néhány kisebb gyár működött csak az országban (Flumében, Hermanecen, Nagyszlaboson, Pozsonyban, Nagyszombaton és az erdélyi Zernyesten és Péterfalván).

A rotációs papírból - a nagy példányszámu hírlapkiadás megindulása után - különösen nagy mennyiséget igényelt a hírlapnyomtatás. E papírfajta gyártásával Magyarországon csupán egyetlen üzem foglalkozott, a Gömör megyei nagyszlabosi papirgyár. Nyomdánk a szükséglet túlnyomó részét eleinte külföldről szerezték be, legtöbbet Ausztriából importáltak. 1867 után korszerűsíteni kellett tehát a hazai papirgyártást s e törekvés a 20. század elejére eredménnyel is járt. Mintegy 20 hazai papirgyárunk fedezni tudta a nyomtatópapírszükséglet túlnyomó részét.

A dualizmus korában, a 19. század második felében kialakult tehát a tőkés jellegű, nagykapacitású magyarországi nagyüzemi nyomdaipar. Nálunk is lejátszódtak a kapitalista fejlődést jellemző ama jelenségek, amelyekről a külföldi fejlődés kapcsán már esett szó s amelyek a kapitalista iparfejlődés általános velejárói. Ilyen pl. a nagyipari üzemek rendkívüli

koncentrációja: a fejlettebb nagyüzemek a konkurrenciaharc során magukba olvasztanak, megvásárolnak kisebbeket. Így pl. az Athenaeum Wolf János betűöntődjét, a Grafikai Intézetet, Rigler Ede papírgyárát stb. (Ezt a jelenséget a különböző cégek tárgyalása során más esetekben is látjuk majd.) Ugyancsak a nagy tőkés kiadói részvénytársaságok igyekeznek a könyv előállításának minden fázisát a saját vállalatukon belül elvégezni, hogy az üzleti hasznon idegen cégekkel ne kelljen megosztoznuk, ne legyen szükségük más üzemek bér munkájának az igénybevételére. Ezért hamarosan minden nagyvállalat rendelkezik betűöntődjével, nyomdával, könyvkötő-üzemmel, kiadóhivatallal és kereskedelmi (terjesztő) apparátussal. A lapkiadók is sorra szereznek maguknak nyomdát. Elsőnek Rákosi Jenő rendez be nyomdát a Budapesti Hírlap és társlapjai nyomtatására az 1890-es években, majd a Légrády Testvérek a Pesti Hírlap és társlapjai előállítására stb. A 19. és 20. század fordulóján egyre jobban összefonódik a nyomdaipar és az újságkiadás, létrejönnek a nagy sajtótrösztök. A legnagyobb ilyen közös vállalkozás Miklós Andoré, aki 1917-ben megszerzi az egyik legnagyobb kiadóvállalat, az Athenaeum részvényeinek többségét s az Athenaeumot az Est-lapokkal egyesítve vezeti.

E nagykapacitású nyomdaipar és kiadói apparátus egészében rendkívül nagytömegű kiadványmennyiséget produkált. A kiegyezés után kialakul az a nagylétszámú olvasóközönség is, amely ennek a kiadványtömegnek igényelője és egyben fogyasztója is. A polgárosodás során az előző időszakhoz képest meglehetősen emelkedik az ország lakosságának az általános műveltsége. A modern polgári élet, a kapitalista termelés az általános és a szakmai műveltség növelését Magyarországon is szükségessé teszi s legalább az elemi ismeretek elsajátítását megköveteli a legszélesebb néprétegektől, az alsó osztályoktól, a munkásosztálytól és a parasztságtól is. Napirendre kerül tehát egy új, egységes és az állam irányítása alatt álló iskolarendszer létrehozása alsó fokon. Így születik meg Eötvös József kultuszminiszter kezdeményezésére és harcai után az 1868. évi XXXVIII. tc., az un. népoktatási törvény. Ez kimondja Magyarországon az általános tankötelezettséget. 6-12 éves korig mindenkinek naponta elemi iskolába, s aki nem tanul tovább középfokú vagy középiskolában, annak 12-15 éves koráig heti néhány órában un. ismétlő iskolába kell járnia. Eötvös állami népiskolákat állít fel, városi és községi iskolák létrehozását is szorgalmazza és támogatja, de az iskolák többsége egyházi iskola marad s a világi oktatásnak még hosszú ideig harcolnia kell az egyház - főként a katolikus egyház - állásfoglalása és magatartása ellen, amely a népiskolai törvényt is igyekezett megakadályozni. Annak ellenére, hogy az általános tankötelezettség csak részben valósul meg (az alsóbb osztályok gyermekei közül sok egyáltalán nem, vagy csak a téli időszakban, amikor szünetel a mezőgazdasági munka, jár iskolába s az analfabétizmus elég nagy marad ezután is), az elemi iskolai oktatás kötelező bevezetése fontos lépést jelentett, az előző időszakhoz képest tetemesen megnőtt az írni-olvasni tudók és az alapfokú ismereteket elsajátítók száma, növekedett az olvasóközönség. Ez

az új közönség különösen akkor lesz jelentős tényező a magyar könyvkultúrában, amikor a munkásmozgalom és a 19. századvégi, 20. század-eleji agrárszocialista mozgalmak hatására öntudatosodik és felismeri - legalábbis e rétegek legfejlettebb része - a művelődés, az önművelés szerepét a gazdasági és politikai harcokban. A polgári, középosztálybeli, értelmiségi rétegek tagjai közül mind többen végeznek középiskolát, sokan főiskolát vagy egyetemet is, s válnak valamely szak- vagy tudományterület szakembereivé és igénylik azt a színvonalasabb szépirodalmat vagy szakirodalmat, amelyet a dualizmuskori könyvkiadás közzétesz.

A kiegyezés utáni polgári fejlődés a magyarországi városiasodást is megindítja, illetve meggyorsítja. Ekkor fejlődnek ki az ország nagy városai, ipari gócpontjai. 1873-ban jön létre Budapest is - Buda, Pest és Óbuda egyesülése révén. A fővárosban megalakulnak az ország önkormányzatából adódó minisztériumok és egyéb állami hivatalok, amelyek nagylétszámú tisztviselőréteget foglalkoztatnak. Ugyanez történik szűkebb keretek közt, városi szinten a kisebb városokban is. Az addig vidéken élő, elszegényedett dzsentri bevonul az állami, megyei hivatalokba, az agrárproletáriátus egy része városi ipari üzemekben vállal munkát. Nagy tömegek kerülnek így városiasabb, kulturáltabb körülmények, lehetőségek közé s e folyamat is kedvez a könyvkultúra fejlődésének, gyorsítja az olvasóközönség növekedését.

Számos tényező együttes hatására tehát olyan olvasói bázis alakul ki, amely a nagyteljesítményű kapitalista könyvkiadás kialakulását szükségessé teszi és szükséges közörvégét is biztosítani tudja.

A dualizmus - kori magyar kiadók

A magyar kapitalista könyvkiadás vezető kiadói azok a nagy tőkeerős nyomdai és kiadói részvénytársaságok voltak, amelyek korszerű technikai felszerelésük, nagy teljesítőképességük révén a könyvtermés tulnyomó többségét jelentették meg. E vezető cégek a korábbi legjobb kiadókból és nyomdákban alakultak át részvénytársaságokká a kiegyezés létrejötte utáni időszakban s számuk egyre gyarapodott. Már 1868-ban megalakult az első, az Athenaeum Emich Gusztáv vállalkozásából, s az ezt követő legfontosabbak: 1873-tól a Franklin Társulat, a Landerer és Heckenast folytatásaként, 1884-től a Pallas, 1885-től a Singer és Wolfner, 1895-től a Révai Testvérek, amely mint családi társaság 1869 óta fennállt, - hogy csak a legnagyobbakat említsük. A következő fejezetekben e részvénytársasági formában működő könyvtermelő és könyvterjesztő vállalkozások munkásságát és eredményeit tekintjük át.

Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt

Története: Az első magyar kiadói és nyomdai részvénytársaság, az Athenaeum előtörténete és megalakulása Emich Gusztáv (1814-1869) könyvkereskedő és kiadó nevéhez fűződik. Láttuk, hogy Emich a magyar irodalom támogatására 1841-ben Nemzeti Könyvkereskedést alapított, s számos író műveit adta ki az 1840-es években és az önkényuralom alatt is. 1850-ben Eisenfels Rudolf könyvnyomtatóval társulva nyomdát is szerzett magának. 1849-től a Ferenciek-terén levő Sándor-palotában jelentékeny kiadói tevékenységet folytatott s ott indította meg a kor legelterjedtebb lapjait: a Deák-párti Pesti Naplót, a Hont, a Fővárosi Lapokat stb. Az 1850-es évek végén bekapcsolódott a munkába fia ifj. Emich Gusztáv (1843-1911) is, aki külföldi tanulmányuton járt képzett nyomdász és művelt ember (szakíró, bibliofil) volt.

A vállalat a technikai fejlesztés és a folytonos bővítés eredményeként az 1860-as évek végére olyan nagy céggé fejlődik, amelynek vezetése meghaladja a két Emich erejét; az idősebb Emich betegeskedik is. Emiatt határozzák el részvénytársaság alakítását; 700 000 Ft alaptóke 3500 db 200 Ft-os részvényre felosztva képezi az új vállalkozás anyagi alapját.

Emich a közéletben és gazdasági életben egyaránt elismert, megbecsült egyén lévén a legvirágzóbb tőkés cégek jelentkeztek részvények jegyzésére számos magános mellett s így hamar együtt volt a szükséges összeg. Az alakuló ülés (1868. június 28-án) elhatározta id. és ifj. Emich Gusztáv üzleteinek és ingatlanainak megvásárlását: az épületek, összes berendezések, a birtokukban levő szerzői tulajdonjogok, a megkötött szerződések stb. átvételét.

A részvénytársaság első igazgatója Osterlamm Károly, a technikai üzemhez, gazdasági ügyekhez, üzlethez egyaránt értő, művelt, széles látókörű könyvkereskedő lett. A társulat ügyeit elnök és 12 tagu választmány intézte. Elnökké Cséry Lajos földbirtokost, ügyvédet választották, a választmány tagjai közt az id. és ifj. Emich Gusztáv mellett helyet kapott Lampel Róbert kiadó és könyvkereskedő, jeles írók, tudósok és közéleti személyek, akik a részvénytársaságnak nagy tekintélyt biztosítottak: Jókai Mór, Kandó Kálmán, Kemény Zsigmond és még hat bankár s más tőkés, akik nagyszámu részvényükkel a gazdasági érdekeket képviselték.

Osterlamm Károly 1872-ben meghalt, s az őt követő igazgatók Vérei József (1872-1891), ifj. Emich Gusztáv (1891-1901), majd Schwarz Félix stb. voltak. Vezetésük alatt az Athenaeum minden részletében erősen gyarapodott. A könyv előállításához szükséges üzemszerek egyesítése és egyforma fejlesztése érdekében már 1868-ban beolvasztják a részvénytársaságba Wolf János betűöntődjét; 1873-ban új nagyobb épületet vásárolnak, az un. Podmaniczky-házat, majd az 1890-es években megépítik az Athenaeum székházát, ahol az Athenaeum nyomda ma is működik, a Nagykörút, a Rákóczi út, a Dohány utca és Osvát utca által határolt területen. A nyomdával együtt a kiadói részleget is folytonosan fejlesztik. Szerződtesik a Révai cégtől Ranschburg Viktort, a kor egyik kiváló kiadói szakemberét, majd 1898-ban megvásárolják az Eggenberger-könyvkereskedés iskolai könyveit, kiadói jogait és könyvraktárát. 1911-ben megveszik a Grafikai Intézet és Számlakönyvek Gyárát, majd 1913-ban Rigler József Ede papírneműgyárát. E vásárlásokhoz, fejlesztéshez újabb részvényeket bocsátanak ki s ekkor kapcsolódik be a banktőke is az Athenaeum tevékenységébe, a bankok vezetői helyet kapnak az Athenaeum vezetőségében.

A részvénytársaság fejlődése tehát tipikus tőkés fejlődést mutat. 1917-ben a részvények többségét Miklós Andor szerezte meg s ettől fogva az Athenaeumot az Est-lapokkal egyesítve vezette. Megalakulásának 50 éves jubileumán, 1918-ban, az Athenaeum büszkén nevezte magát a legnagyobb magyar kiadónak és nyomdai műintézetnek.

Kiadói tevékenysége: Az Athenaeum az emichi hagyományokat követve egyaránt foglalkozott időszaki sajtótermékek és könyvek kiadásával. Lapkiadói munkássága kiemelkedő volt a 19. század utolsó harmadában, sőt jóideig nemcsak a legnagyobb magyar kiadó, hanem egyben a legnagyobb magyar lapkiadó vállalat is volt. Láttuk, hogy Emich a lapkiadás terén mindig anyagi kockázatot vállalt, szerkesztői csak a haszonból részesültek, veszteség esetén nem hárult rájuk semmiféle teher.

Az Athenaeum eljárása anyagi téren ugyanez volt. Szellemi, ideológiai tekintetben egyfajta liberalizmus jellemezte. A szerkesztők függetlenek voltak, a részvénytársaság csak a "szélsőséges" iránytól óvta őket, ami a dualista alapon álló politika valamely irányzatának, változatának a támogatását jelentette. A hírlapok közvetlenül alig jövedelmeztek, előnyük a közvélemény szervezésében mutatkozott meg: a részvénytársaság ezeken keresztül kapcsolódott be a közéletbe, teremtett kapcsolatot az írókkal, népszerűsítette kiadványait stb.

A kor legfontosabb hírlapjai jelentek meg az Athenaeumnál. A Pesti Napló még Emichnél indult meg 1850-ben Császár Ferenc szerkesztésében. A lap körül alakult ki a későbbi Deák-párt, a klegyezés előkészítője. 1855-től Kemény Zsigmond szerkeszti, s a lap 1875-ig a Deák-párt vezető orgánuma. 1892-ben a részvénytársaság eladta a lapot, de 1894-ig még az Athenaeum nyomdájában készült. - A másik fontos politikai lap, a Hon 1863. január 1-én ugyancsak Emichnél indult meg Jókai Mór szerkesztésében. A Pesti Napló mellett a kor legjelentékenyebb hírlapja. Megszűnéséig (1882) Tisza Kálmán un. balközép ellenzéki politikáját támogatta. A két lap között volt tehát politikai különbség, de mindkettő dualista alapon állt. - Az Emichtől örökölt harmadik lap, a Fővárosi Lapok, Tóth Kálmán szerkesztésében 1864. január 1-én indult. 1873-tól Vadnay Károly volt a szerkesztője. A kezdetben ellenzéki szellemű irodalmi lap munkatársai között találjuk pl. Zilahy Károlyt, Vértesi Arnoldot, a Gyulai-féle népnemzeti iránnyal szembenálló és szervezkedő polgári irodalmi ellenzék képviselőit. Később a lap konzervatívvá vált, Beöthy Zsolt, Badics Ferenc, Heinrich Gusztáv és az akademizmus más alakjai szabták meg az irányvonalát. 1903-ban szűnt meg. - Az Athenaeum nagy közéleti tekintélyét mutatja, hogy kiadója lett a Budapesti Közlönynek, a kormány hivatalos lapjának is. 1867-ben indult Salamon Ferenc, az irodalmi Deák-párt vezére szerkesztésében. 1875-ig a hivatalos részek (törvények, rendeletek stb.) mellett nemhivatalos, pl. irodalmi, politikai, művelődési rovatai is voltak. Szedésére - a hivatalos titok biztosítása végett - külön személyzete volt és külön helyiségekben is készült. (1944-ig megjelent.)

A fenti fontos sajtóorgánumok mellett az Athenaeum egyéb lapokat is megjelentetett. Hetilapjai közül nevezetesen a Hazánk és Külföld című képes lap és az Athenaeum címen kiadott szépirodalmi lap.

Sikeresebb volt ezeknél a kiadó két élclapja. Közülük az egyik, a Bolond Miska 1860-ban indult Emichnél. Tóth Kálmán, majd 1865-től Bartók Lajos szerkesztette Don Pedró álnéven. A Bach-rendszer hivatalnokait, rendőreit, az abszolutizmus rendszerét gúnyolta. Egy rendőri jelentés szerint tartalma "az elsőtől az utolsó sorig mind a legrettenetesebb lázítás". Ugyanakkor másik élclapja, a Borsszem Jankó kormánypárti szellemben az ellenzéki pártokat ostromozza. A kor legismertebb és legnépszerűbb vicclapja volt. 1868-ban indult, Ágai Adolf szerkesztette Csicseri Bors néven. Kezdetben Rosenberg (Révai) Leó könyvkereskedő volt a ki-

adója, 1875-ben vette meg tőle az Athenaeum s 1905-ig volt tulajdonában. A lap 70 évig élt, 1938-ban szűnt meg.

Az Athenaeum lapkiadási politikáját tehát általában a dualizmus tá-mogatása jellemzi. Politikai lapjai még Emich Idejében a kiegyezés előké-szítői voltak, majd 1867 után a dualizmus irányzatainak, a hivatalos poli-tika valamelyik szárnyának a szócsövei. Ellenzéki hang és magatartás alig található bennük; a részvénytársaság vezetősége Deák-párti politikusokból, írókból, kapitalista üzletemberekből állt. Szépirodalmi lapjai szintén ezt a tendenciát követik. Kivétel a Fővárosi Lapok kezdeti ellenzéki időszaka, de később ez is a hivatalos irodalom orgánumává válik. Elclapjai közül az első, a Bolond Miska még ellenzéki szellemű, de a Borsszem Jankó már a kormány szolgálatában gunyolja az ellenzéki politikát. Megfigyelhető, hogy a politikai élettől távolabb álló, a napi politika és a közélet eseményei-vel csak áttételesen foglalkozó lapjaiban, az irodalmi jellegű Fővárosi Lapokban és vicclapjában, a Bolond Istókban jelentkezik ellenzéki állás-foglalás.

Az Athenaeum könyvkiadói tevékenysége - ahogy a nagy kapitalista kiadóké külföldön és Magyarországon is általában - kiterjed az irodalom egész területére, a különféle szaktudományokra és ismeretterjesztő mun-kákra egyaránt. Kétségtelenül nagy érdeme és irodalomtörténeti jelentősé-ge a kiadónak, a tizenkilencedik század néhány magyar klasszikusának ki-adása és terjesztése széles körben. Petőfi és Madách műveinek hosszú ideig kizárólagos kiadója volt, Jókai műveiből 55 kötetet adott ki sorozat-ban. Nagy érdeme továbbá az Athenaeumnak a népszerű és olcsó kiadvá-nyok, sorozatok kezdeményezése Magyarországon, így széles tömegekhez juttatta el pl. Petőfi összes műveit, vagy Madáchnak Az ember tragédiája című drámáját.

Petőfi népszerűsítése az Athenaeumnál emichi hagyomány. 1869-től kezdve az Athenaeum majdnem évenként jelentetett meg válogatott vagy teljes Petőfi-kiadást. Amikor igény támadt színvonalas, hiteles Petőfi kritikai kiadás megjelentetésére, ez ugyancsak az Athenaeumnál lát nap-világot. 1892 és 1896 közt jelenik meg Havas Adolf kritikai kiadása 6 kö-tetben, Jókai Mór életrajzi bevezetésével. Az új akadémiai kritikai kiadás megjelenéséig a legmegbízhatóbb és legteljesebb Petőfi-kiadás volt.

Madáchnak is Emich volt az első kiadója. 1861-ben jelentette meg Az ember tragédiáját első alkalommal, majd 1863-ban már második ki-adásban. Ezt folytatta az Athenaeum 1868-tól. 1880-ban már Madách ösz-szes műveit adta ki 3 kötetben Gyulai Pál előszavával. 1900-ban megje-lentette Palágyi Menyhért Madách-életrajzát és még számos kiadást, ame-lyek közül legjelentékenyebb a Zichy Mihály illusztrációival kiadott Tragé-dia-kiadás (első alkalommal 1887-ben).

Jókai műveinek és a Hon című lapjának az első kiadója is Emich volt. Az Athenaeum létrehozásában tevékeny szerepe volt Jókainak, s az első igazgatósági tagok közt is helyet kapott. Résztvett az ügyintézésben, ki-adásra kerülő kéziratokat olvasott és véleményezett, tehát aktív irányító

és lektori jellegű munkát is végzett a kiadónál. Szerződéses kötelezettséget vállalt évente egy-egy folytatásos regény megírására a Hon részére, s e regények rendszerint könyv alakban is az Athenaeumnál jelentek meg először. Így látott napvilágot pl. 1870-ben a Fekete gyémántok, 1872-ben az Eppur si mouve és a Jövő század regénye, 1873-ban Az aranyember, 1877-ben az Egy az Isten stb. Az Athenaeum adta ki az első Jókai gyűjteményes kiadást is 55 kötetben.

A 19. század e három kiemelkedő klasszikus írója mellett az Athenaeum volt a kiadója Kossuth Lajos művei egyik sorozatának is. A sorozat, Irataim az emigrációból, a kiadó legjelentékenyebb kiadványai közé tartozik. Létrejöttének terve nem a nagobbbrészt Deák-párti vezetőségtől ered, hanem Helfy Ignáctól, aki mint Kossuth híve emigrált 1849-ben s hazatérve 1870 után a Függetlenségi Párt vezetője lett. A külföldön nehéz anyagi helyzetben élő Kossuth támogatása végett javasolta Helfy az Athenaeumnak az emigrációs művek kiadását, amelyet a vezetőség a Kossuth iránti megbecsülésből - politikai nézeteik különbözősége ellenére - magáévá tett. Így jelentek meg Kossuth munkái 1880 és 1906 között 13 kötetben az Athenaeumnál, amely magas tiszteletdíjat fizetett értük a szerzőnek.

A kiadói munkásságát minden területre kiterjesztő enciklopedikus profilu nagy részvénytársaság tudományos kiadványaival is előkelő helyet biztosított magának a dualizmuskori magyar könyvkiadásban. Tudományos munkái részben az Akadémiához és Kisfaludy-Társasághoz fűződő kapcsolatai révén, részben saját tevékenysége nyomán keletkeztek. Emich már az 1840-es években mint "akadémiai könyvnyomdász" működött s szerződései 1868 után az Athenaeumot kötelezték. Az 1868-1870-es években így majdnem minden akadémiai kiadványt Emich, majd az Athenaeum adott ki: pl.: Czuczor-Fogarasi: A magyar nyelv szótára, Széchenyi István munkái, Kazinczy Ferenc levelezése stb. A Kisfaludy Társaság legjelentékenyebb kiadványa, a Népköltési Gyűjtemény is itt jelent meg.

Rendkívül jelentékenyek azonban azok a tudományos művek is, amelyeket a kiadó maga kezdeményezett és bocsátott közre. A 19. század második fele a pozitívizmus időszaka Magyarországon. A pozitívizmus nagy adatgyűjtő tevékenysége nyomán nálunk is óriási tudományos tényanyag halmozódott fel és került kiadásra. Az Athenaeumnál is számos forráskiadvány, összefoglaló munka, monográfia jelent meg a tudományok számos területéről. Irodalomtörténeti kiadványai közül Toldy Ferenc, majd Beöthy Zsolt irodalomtörténeti művei, Beöthy Zsolt-Badics Ferenc népszerű Képes Irodalomtörténete, Horváth Cyrill A régi magyar irodalom története című munkája a legismertebbek. - Fontos történettudományi forráskiadványa A magyar történet kutatóinak kézikönyve Marczali Henrik szerkesztésében. Az összefoglaló történeti művek közül az Athenaeumnál jelenik meg Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története (I-X. köt. 1895-1898), Acsády Ignác: A magyar társadalom története (I-II. köt.; széles körben elterjedt, liberális-demokratikus szemléletű, antiklerikális munka),

Márki Sándor Világtörténelme, továbbá Thaly Kálmán Rákóczi emlékek Törökországban című munkája stb. - A többi tudományok (jog, közgazdaságtan, pedagógia, filozófia, a természettudományok különböző ágai, földrajz) területéről is számos hasonló jellegű fontos kiadványt tett közzé s szolgáltatta velük a tudományos kutatást és a tudományos ismeretterjesztést.

Az Athenaeum tudományos kiadványai tehát a legkülönbözőbb területekről valók, különböző szemléletű (konzervatív, liberális-demokrata stb.) művek. A kapitalista nagykiadó sajátossága ez: nincs körülhatárolt tárgyi és szellemi profilja; a modern nagyteljesítményű gépeket foglalkoztatni kell, mindent kiad tehát, ami iránt a közönség érdeklődik s ami így egyben üzletileg is kifizetődő. Lényegében hasonló oka van a gyűjteményes kiadványok, sorozatok közreadásának is. E tömegkiadványok biztosítják a gépek állandó foglalkoztatását és kihasználását, gyors és olcsó tömegtermelést tesznek lehetővé. Az Athenaeum - e kapitalista fogások ellenére - általában színvonalas, jó műveket jelentetett meg gyűjteményes és sorozati vállalkozásai keretében. Fontos szükségletet elégített ki pl. az Acsády Ignác szerkesztette Az Athenaeum kézi lexikona kiadásával. A régebbi magyar lexikonok elfogytak, a német Brockhaust és Meyert használták Magyarországon is. A lexikont először füzetekben adta ki egyhetes időközökben, majd két kötetbe kötve is megjelentette.

Fontosabb sorozatai, gyűjteményei: az Athenaeum Olvasótára: regénysorozat. (11 éven át 264 kötetben.) - A Műveltség Könyvtára: enciklopedikus jellegű sorozat. A világmindenség, a természet és a társadalom egészére vonatkozó legfontosabb tudnivalókat tartalmazza. (V.ö. a mai Kultura Világával.) - A Magyar Család Aranykönyve: mindennapi gyakorlati tudnivalókat tartalmazó sorozat. Három kötetben jelent meg s nagyon népszerű volt.

Az Athenaeum Könyvtár: vegyes, ismeretterjesztő művekből álló sorozat. Kiadása során az Athenaeum szoros kapcsolatba került az egyik legnagyobb angolszász nyomdai vállalattal, a skóciai Edinburghban működő Nelson-céggel. Sőt a sorozat kezdeményezője is a Nelson volt, amelynek nagy kapacitását - figyelembe véve persze a többi nagy angol cég konkurenciáját is - az angol nyelvterület kiadványszükséglete sem tudta kellő mértékben foglalkoztatni. Ezért keresett Anglián kívül is piacokat s vállalt bér munkát külföldi cégektől. Így került kapcsolatba az Athenaeummal és kötött vele szerződést az Athenaeum Könyvtár sokszorosítására. Az Athenaeum végezte a szedést és a korrigálást, elkészítette a sztereotíp-lemezeket, s ezekről nyomta a Nelson Skóciában a sorozat kötetait jó minőségű angol papírra, és bekötve küldte vissza őket Budapestre. A szerződést 1909-ben kötötték meg s a sorozat minden egyes tagja 10 000 példányban készült, ami a 20. század elején ismeretterjesztő művek esetében rendkívül nagy példányszámnak számít. A Nelson nagy teljesítőképességét és az Athenaeumhoz viszonyított óriási lehetőségeit mutatja, hogy a kötetek ára a szállítással együtt is alacsonyabb volt, mintha itthon készültek

volna. Az első világháború kitörése miatt e sorozat a 43. kötettől teljesen Budapesten készült s az Athenaeum kénytelen volt az árat felemelni.

Az ismeretterjesztő sorozatoknál még nagyobb példányban láttak napvilágot a kiadó irodalmi sorozatai. Olcsó Könyvtár című sorozatában pl. 10 éves regények jelentek meg, olcsó zsebméretben, kötetenként 80-100 000 példányban. 1917-ben indult, magyar és külföldi szerzők műveit tartalmazta. E sorozat is mutatja, hogy az Athenaeum igyekezett követni a közönség érdeklődését és a 20. század elején újabb, modernebb írók műveit is megjelentette. Így kaptak helyet az Olcsó Könyvtárban Jókai és Mikszáth művei mellett pl. Ambrus Zoltán, Biró Lajos, Bródy Sándor, Heltai Jenő stb. munkái is. A külföldi irodalom legjavát Dosztojevszkij regényei képviselték, de jelentek meg a sorozatban detektívregények is, igaz, hogy a műfaj színvonalasabb szerzőjétől, Conan Doyle-tól.

Még frissebb irodalmi sorozat volt a Modern Könyvtár Gömöri Jenő Tamás szerkesztésében, amely kifejezetten a századforduló polgárosodó magyar irodalmának kisebb terjedelmű termékeit tartalmazta igen olcsó füzetekben. (A 73. kötettől adta csak ki az Athenaeum.)

A kiadónál a 19. század végén és a 20. század elején érvényesülő s az üzleti érdekekkel is összefüggő frissebb, haladóbb szellem az ismeretterjesztő sorozatoknál is megmutatkozott. Az Athenaeum vezetősége nem tartozott a haladó körökhöz, mégis kiadott két olyan sorozatot, a Szociológiai Könyvtárt, és a Természettudományi Könyvtárt, amelyek a legkorszerűbb polgári társadalmi és természettudományos szemléletet és ismeretanyagot népszerűsítették széles körben. A Szociológiai Könyvtár létrehozásának gondolata a polgári radikális szellemi Társadalomtudományi Társaság köréből indult ki. A Társaság 1901-ben alakult, kiadásában jelent meg a Huszadik Század című folyóirat is. Körülötte csoportosult a korabeli polgári értelmiség legképzettebb, legműveltebb része, amely a feudálkapitalista viszonyok ellen harcolt s a huszadik század első két évtizedében - a munkásmozgalom mellett - leginkább szolgált Magyarországon a társadalmi haladás ügyét. A Szociológiai Könyvtár című sorozatban is fontos társadalomtudományi művek jelentek meg s szerkesztője Jászi Oszkár volt, a Társadalomtudományi Társaság jelentékeny vezető egyénisége. - A Természettudományi Könyvtár a kor külföldi kiemelkedő és népszerű természettudományi íróinak műveit jelentette meg 9 kötetben, köztük pl. Darwin és Haeckel munkáit.

A sorozatokban megjelent szépirodalmi művek mellett az Athenaeum számos magyar és külföldi író alkotását adta ki külön, önálló kiadásban. Elsősorban elbeszélő műveket: regényeket és novellákat jelentetett meg, nagyon kevés verskötetet, drámákat pedig csak Csiky Gergelytől (összes műveit). Ennek az aránytalan műfaji megoszlásnak az oka a közönség érdeklődésében rejlik. Általában a regény és a novella a tömegolvasmány, drámát vagy verseket minden korban jóval kevesebben olvasnak, s a dualizmus idején a verskötetek átlagos példányszáma néhány száz kötet volt csupán.

Az Athenaeum szépirodalmi kiadványainak zöme magyar irodalmi munka. Az Emich kezdeményezte "nemzeti irány"-t követte és folytatta e téren is a részvénytársaság. A 19. század néhány klasszikusának (Petőfi, Madách, Jókai) kiadásáról szótunk már. Mellettük a századfordulótól kezdve sorozatokon kívül is kiadja a modern polgári irodalom számos képviselőjének a műveit is, pl. Ambrus Zoltán, Babits Mihály, Biró Lajos, Bródy Sándor, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Krudy Gyula, Móricz Zsigmond, Révész Béla, Tolnai Lajos, Vajda János és mások írásait. E modern kiadványok képviselik az előremutató irányt az Athenaeum kiadási politikájában, de mennyiségileg a kiadványok kisebb részét képezik. Mellettük nagyobb számban jelentek meg másodrangú, konzervatív, epigon írók munkái, pl. Abonyi Lajos, Bárány István, Beniczky-né Bajza Lenke, Pekár Gyula, Szederkényi Anna, Tutsek Anna és mások művei. A konzervatívabb polgári, gentry és középosztálybeli rétegek kedvelt olvasmányai voltak ezek az írások s e rétegek alkották a dualizmus idején a magyar olvasóközönség nagyobb részét. Az ő ízlésükhöz, érdeklődésükhöz igazodott tehát az Athenaeum e munkák közzétételével.

Az Athenaeum könyvkiadói tevékenységének vizsgálata pozitívabb képet ad, mint a lapkiadásé. Időszak kiadványaival a hivatalos politikát támogatta, ez alól - ahogy láttuk - csak a Fővárosi Lapok történetének rövid ellenzéki szakasza és első éleclapja, a Bolond Miska kivétel. Könyvkiadási politikájának kétségtelenül nagy eredményei vannak:

- a/ A 19. századi magyar klasszikusok és Kossuth iratainak kiadásával irodalomtörténeti és történeti érdemeket szerzett. Haladó, forradalmi hagyományokat ápolt és népszerűsített.
- b/ Társadalomtudományi és természettudományi kiadványai egy részével különösen a Szociológiai Könyvtár és Természettudományi Könyvtár című tudománynépszerűsítő sorozattal haladó, korszerű polgári eszméket propagált.
- c/ Többségükben konzervatív szellemű egyéb tudományos kiadvánnyal egyrészt forrásértékűek, másrészt jelentékeny teszt őköt anyag- és adatközlő jellegük.
- d/ A modern magyar polgárosodó illetve polgári irodalom kiadásával támogatja az élő irodalmat s közönséget nevel számára. Ezt az érdemét akkor is hangsúlyozni kell, ha tudjuk, hogy a századforduló időszakának liberális kiadási politikája miatt különösebb vesztély nem rejtett e modern polgári művek közzétételében, továbbá, hogy nem a kiadó vezetőségének elvi meggyőződése diktálta e munkák kiadását, hanem a kapitalista kiadás egészét irányító üzleti szempont. A modern írók kivívták helyüket az irodalmi életben, a közönség jelentékeny része érdeklődött a műveik iránt, ki-

adásuk tehát közönségigényt elégített ki s egyben vásárlóközönséget szerzett a kiadó számára is.

e/ Olcsó sorozataival tömegcikké, széles rétegek számára hozzáférhetővé tette a könyvet.

Bár az Athenaeum kiadványainak többsége szemléletileg konzervatív munka, a kiadó a kapitalista könyvkiadás alsó szintjére nem süllyed le, egészen selejtes, tartalmilag értéktelen műveket nem ad ki. Még detektív-regény-kiadványai is a műfaj színvonalasabb termékei közül valók.

A kiadványok zöme tipográfiai, könyvművészeti szempontból szokványos, a korabeli kiadványok átlagszínvonalával megegyező munka, művészetileg tehát nem jelentékeny. Ugyanakkor az Athenaeum kezdeményezte Magyarországon a múlt század második felében könyvművészeti alkotásoknak tekintett ún. diszművek kiadását. Ezek közül legismertebb a Zichy Mihály-illusztrációkkal kiadott *Az ember tragédiája*, de Petőfi verseiből és mások munkáiból is készített diszkiadást. E rendszerint nagy, album alakú, domborműszerűen kiképzett táblákba kötött és nem elsősorban grafikai, hanem festői eszközökkel gazdagon illusztrált, hívalkodó pompájú kiadványok távolesnek a régi kézműipari s a modern könyvművészeti felfogástól is.

A Franklin Társulat

A Landerer és Heckenast cégből 1873-ban alakult részvénytársaság is a kapitalista nagyvállalat jellegzetes típusa. Gyökerei több mint 150 évre, a 18. század elejéig nyúlnak vissza. 1715-ben Johann Paul Royer nyomdát alapított Pozsonyban; ez a nyomda a Franklin Társulat nyomdájának az őse. A részvénytársaság 150 éves előtörténetét nagyarányú fejlődés jellemzi, több más nyomda, könyvkereskedés és kiadó, papírzem egybeolvadása révén jut el a vállalkozás 1873-ig. A pozsonyi Royer-nyomda 1750-ben a Landerer család birtokába kerül. Landererék 1724 óta működnek Magyarországon, Budán; később a családnak Pozsonyban, Pesten és Kassán is volt nyomdája és O-Turán papírgyára. Landerer Lajos 1841-ben Heckenast Gusztáv pesti kiadóval és könyvkereskedővel egyesült, Heckenast üzlete viszont előzőleg Wigand Ottó tulajdona volt, tehát a Wigand cég a Franklin kiadói részlegének az őse.

Már a Landerer és Heckenast-féle cég is kapitalista üzem volt, ahol a könyv előállításához és terjesztéséhez szükséges összes üzemrész és üzletág együtt megvolt. A nyomda 1848 március 15-én a forradalom közepontjába került, itt jelentek meg a szabad sajtó első termékei. Heckenast óvatosságot tanúsított, március 15-én otthon maradt s a szabadságharc idején is távol tartotta magát a politikai élettől. A világosi fegyverletétel után a szabadságharc alatti tevékenysége miatt Landerernek menekülnie

kellett, s visszatérése után sem vett részt a vállalkozás irányításában. 54 éves korában halt meg, 1854. február 1-én.

Heckenast Gusztáv a politikától való távolmaradása miatt az elnyomtatás alatt is folytathatta a munkát (1863-ig Landerer és Heckenast néven működött tovább a vezetése alatt álló cég). 1852-ben új épületbe költözik, üzemét átalakítja, modernizálja. Egyedül azonban nem győzte a korszerűsített üzem vezetését s ezért Landerer korábbi feladatköre, a nyomdai és technikai vezetés ellátására Jurany Vilmost alkalmazta. Ő maga továbbra is a kiadási és kereskedelmi ügyekkel foglalkozott.

Jurany Vilmos 1849-ben Lipcséből menekült politikai magatartása miatt Pestre. Előzőleg Wigand György lipcsei üzletében tanult, majd bejárta Európát, megismerkedett a forradalmi eszmékkel és 22 éves korában önálló könyvkiadó lett Lipcsében. Forradalmi és radikális műveket jelentetett meg. Heckenast Wigand Ottó ajánlása alapján alkalmazta.

Heckenast önkényuralom alatti kiadói tevékenységének nagy volt az erkölcsi, anyagi és közönségsikere. Ő ugyanis kiadványai eladhatósága mellett mindig nagy figyelmet fordított irodalmi és tudományos színvonalukra is. Olyan anyagi kockázatot, mint pl. Emich, nem vállalt az irodalomért, de kiadványai színvonala érdekében sokat áldozott. Szerződésileg biztosította a legjobb írók műveit s abban a korban a legmagasabb honoráriumokat fizette. Közismert politikai óvatosságát is félretéve Horváth Mihály emigrációban élő történetíró művei kiadásáért az abszolutizmus idején a cenzorokkal is harcolt.

Irodalmi kiadványai nagyobb részt 19. századi magyar írók munkái. Legkedvesebb írója Jósika Miklós volt, kinek műveit még emigrációja idején is kiadta. Jókaitól több sorozatot jelentetett meg: 8, 45, 51 és 73 köteteket. Közzétette Arany János Toldiját 2. kiadásban, a Toldi estéjét és Kisebb költeményeit. Ő kezdeményezte a magyar klasszikus írók - később széles körben elterjedt - kiadását sorozat keretében. A Magyar Nemzet Klasszikus Írói címen 40 kötetes (Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Bajza József, Berzsenyi, Tompa, Czuczor s mások műveit), Magyar Remekírók Gyémántkiadása címen 12 kötetes sorozata jelent meg.

Tudományos kiadványai kiterjednek minden ismeretágra és tudományterületre. A legnevezetesebbek közé tartozik Ipolyi Arnold Magyar mythológiája, Kemény Zsigmond politikai röpiratai, Toldy Ferenc irodalomtörténete és költészettörténeti munkája, továbbá egyháztörténeti, földrajzi stb. művek. Különösen fontosak jogi kiadványai, amelyek közreadásával Royer-Landerer hagyományt folytat. Pozsonyban ők adták ki ugyanis az országgyűléssel kapcsolatos jogi nyomtatványokat, Heckenast viszont a korabeli magyar jogtudományis irodalom főkiadójaként évről évre kiadta az új magyar törvényeket. Lexikonai - az Újabbkori Ismeretek Tára (6 kötetben) és az Ismeretek Tára (10 kötetben) - kiadásával viszont Wigand-hagyományt (Közhasznú Esmérek Tára) folytatott.

Heckenast jelentékeny anyagi sikert ért el tankönyveivel. A tanterv

változásával egyidőben jelentette meg újabb és újabb iskolakönyveit és így azok hosszu ideig érvényben voltak, számos kiadásban láthattak napvilágot.

A műveltebb olvasórétegek, tudományos körök igényei mellett figyelemmel volt az átlagolvasókra is. Nagyszámban adott ki népies kiadványokat. Főleg a falusi lakosság számára jelentette meg a Nép Zászlója, a Képes Néplap, a Kis Vasárnapi Ujság, a Falusi Gazda című lapokat, továbbá a Nagy Tükör című sorozatot 10 füzetben Jókai szerkesztésében és 21 féle naptárt. E kiadványai az olvasónevelés fontos eszközei voltak a falusi lakosság körében.

Heckenast kiadványainak a száma 1860 és 1873 között 1030 kötet; ebből 527 a magyar mű 780 kötetben, és 180 a német 250 kötetben. E nagy könyvtermés terjesztésére minden eszközt igénybe vett. Rölapokon és hírlapi hirdetések útján propagálta, a raktáron maradt művekből pedig sorozatokat állított össze és azokat kedvezményes áron árusította; így keletkezett a Vasárnapi Könyvtár (36 kötet) és a külföldi regényekből álló Téli Könyvtár című sorozata.

A régi hagyományokat folytatva lapkiadással is foglalkozott. (Az 1840-es években Landererrel adták ki pl. Kossuth Pesti Hírlapját és az Életképeket.) Számos politikai lapja és folyóirata közül legnépszerűbb, legsikeresebb és leghosszabb életű a Vasárnapi Ujság volt. 1854-ben indította meg, 1873-ban átvette tőle a Franklin és 1921-ig folytatta a kiadását. A Vasárnapi Ujság népszerű képes, színvonalas irodalmi és ismeretterjesztő folyóirat volt. Első szerkesztője Pákh Albert, akinek a kiválasztásánál is megmutatkozott Heckenast politikai óvatossága és kifünő üzleti érzéke. Pákh a reformkorban népszerű haladó író, Petőfi körének a tagja, de 1848-1849-ben betegsége miatt külföldön tartózkodik, s így a forradalmi eseményekben nem vesz részt és a bécsi udvar előtt sem kompromittálja magát. A hazafias érzésű közönség előtt reformkori szerepe révén jó neve van és a hatóságnak is megfelel. A lap segédszerkesztője Jókai Mór lett. A Vasárnapi Ujság országszerte elterjedt, szinte minden faluban előfizettek rá és olvasták. A könnyű fajsúlyu, olvasmányos, de színvonalas lap elsősorban a középosztály, a liberális kispolgárság és a vidéki értelmiség kedvenc olvasmánya. Közönségnevelő funkciója mellett irodalmi jelentősége is nagy indulása idején és megjelenése első szakaszában, az önkényuralom alatt.

Heckenast céltudatos munkával - egyaránt ügyelve a közönség igényére és a színvonalra - nagy vagyona tette szert. Az üzleti élettől azonban szívbetegsége miatt 63 éves korában vissza kellett vonulnia, vállalatát az 1873-ban megalakult Franklin Társulat vette át. Ő 1874-től pozsonyi palotájában élt, amelynek földszintjén főleg időöltés kedvéért kis kiadót hivatalt rendezett be. 1878. április 10-én halt meg 67 éves korában.

Heckenast visszavonulásakor írók, tudósok és közgazdászok elhatározták virágzó és fontos vállalatának átvételét és folytatását részvénytársaság formájában. Az alakuló gyűlést 1873. február 17-én tartották. Az alapítók közé tartozott néhány neves szaktudós és akadémikus, mint

Ballagi Mór, Eötvös Loránd, Hunfalvy János, továbbá tőkések, közgazdászok s maga Heckenast is. A részvénytársaság célját így határozták meg: "irodalmi vállalatok által az irodalmat gyarapítani és a nyomdai műpart mellékágaival gyakorolni". A részvénytársaságot Franklin Benjáminról, a híres amerikai feltalálóról, tudósról, államférfiről, nyomdászról nevezték el Franklin Társulatnak. A Társulat 710 000 forintért megvásárolta Heckenast vállalatait: az épületet, a teljes berendezést, a kiadói jogokat. A részvénytársaság irányító szervei az évi közgyűlés, az igazgatói választmány és az irodalmi tanács voltak az első 25 évben. Legnagyobb szerepe az irodalmi tanácsnak volt közöttük, amelynek tagjai közt találjuk Hunfalvy Jánost, Arany Lászlót, Gyulai Pált, Heinrich Gusztávot, Ballagi Mórt és másokat.

A Franklin működésének első korszaka Jurany Vilmos, az első vezérigazgató nevéhez és 20 éves tevékenységéhez fűződik (1873-1893). Jurany első intézkedéseként Hirsch Lipótot (1841-1920) szerződtette a nyomda vezetésére. Ő az üzemet technikailag korszerűsítette, a legjobb korabeli magyar nyomdává fejlesztette. A korszerűsített üzem nagy könyvtermést produkált, ezt azonban megfelelő terjesztői apparátus hiányában nem tudták értékesíteni. Ahogy említettük, az irodalmi tanácsnak elsődleges szerepe volt az irányításban és kiadáspolitikában, tudós tagjai viszont szinte csak a kiadványok színvonalára ügyeltek, az eladhatóságot, az üzleti szempontot másodlagosnak tekintették, illetve elhanyagolták. Ez is hozzájárult az értékesítési nehézségekhez. A Jurany-féle időszak fontosabb kiadványai:

Említett legfontosabb lapjuk, a Vasárnapi Ujság mellett a Budapesti Szemle, amelyet 1879-ben vettek át Ráth Mórtól. A színvonalas, de konzervatív szemléletű tudományos folyóiratot a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával Gyulai Pál szerkesztette. (1944-ig megjelent.) - Ugyancsak a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg a Filozófiai Írók Tára című sorozat, amelyben a filozófiatörténet kiemelkedő szerzőinek a műveit adták közre. 1880 után a Franklinnál jelentek meg a Kisfaludy Társaság kiadványai is: magyar és külföldi szépirodalom, esztétikai, irodalomtörténeti művek, és a Kisfaludy Társaság Évlapjai.

Az 1870-es években a Társulat saját kezdeményezésére is több sorozat indult. Nevezetes közülük a Jeles Írók Iskolai Tára, amely kötelező olvasmányokat tartalmazott jegyzetekkel. A legsikeresebb és legfontosabb azonban az Olcsó Könyvtár volt. 1875-ben indult Gyulai Pál szerkesztésében. A magyar és világirodalom remekművei találhatók benne. Az első világháborúig 1700, 1922-ig 2000-nél több száma jelent meg. Mindezek mellett számos jogtudományi művet (Royer-Landerer-hagyomány), tankönyvet (Heckenast-hagyomány), történeti, művészettörténeti, orvostudományi munkákat adott ki a Franklin. Nagy és üzletileg is sikeres vállalkozása volt a Budapesti Cim- és lakásjegyzék, amely a dualizmus korában tömegesen alakuló kereskedelmi cégek ügynökeinek fontos segédeszköze lett. Jurany Vilmos 1893-ban meghalt. A róla elnevezett korszak eredmé-

nye a technikai korszerűsítés, a kiadás kapacitásának növelése volt, üzleti szempontból ez az időszak azonban kevés eredményt hozott. A Társulat üzleti ügyeinek rendezése a következő szakasz vezetőire várt.

A részvénytársaság második korszakát Benkő-Hirsch-korszak (1894-1904) néven tartja számon a szakirodalom. Jurany halála után a vezérigazgató helyére két ügyvezető igazgató került; Benkő Gyula a kiadás és kereskedelmi ügyek intézésére, és Hirsch Lipót a nyomda vezetésére. Benkő Gyula (1845-1934), aki a Pallastól került a Franklinhoz, igyekezett kiküszöbölni a Jurany-korszak üzleti negatívumait. A kiadványok tartalma, színvonala mellett ügyelt az eladhatóságukra is, és főfeladatának a Franklin könyvterjesztési részlegének a megszervezését tekintette. A könyvterjesztés főformája az 1880-as években a részletüzlet. Ügynökök jártak országszerte és kínálták a könyveket részletfizetésre. Magyarországon a Révai Testvérek és a német Aufrecht és Goldschmied cég foglalkozott elsősorban a könyvkereskedelem e válfajával. Benkő eleinte igénybe vette e két cég terjesztői apparátusát és közben megszervezte a Franklin saját részletüzletét. Ezért vásárolta meg 1895-ben Méhner Vilmos könyvkiadó vállalatát is, amelynek volt terjesztő részlege.

Az üzleti haszon, a jövedelmezőség s az egyre fokozódó kapitalista verseny sikeres felvétele érdekében 1898-ban szervezeti reformot hajtanak végre a Társulat vezetésében. Az irodalmi tanács - amely addig szinte kizárólagosan megszabta a kiadáspolitikát - háttérbe szorul, az igazgatóság élére elnököt állítanak, s ő veszi át az irodalmi tanács hatáskörét. Első elnökké Gyulai Pált választják.

Benkő ezek után nagyarányú kiadói tevékenységbe kezd. Elsőként Magyar Remekírók címen 60 kötetes sorozat kiadását javasolja. A sorozat versenytársa a Lampel-Wodianer cégnél meghirdetett Remekírók Képes Könyvtárának, hiszen mindkettőben nagyrészt azonos szerzők művei szerepelnek. Kapitalista versengés kezdődik a két kiadó között: Lampel 4 kötetes Shakespearet ígér ráadásul az előfizetőknek, a Franklin erre 6 Shakespeare kötetet helyez kilátásba. 1901-ben per indul a két cég között, s végül a kapitalista törvényszerűség szerint az erősebb tőkés legyőzi a győnébbet, a Franklin megvásárolja a Lampel-Wodianer vállalatot kiadványai-val együtt. A céget nem szüntették meg, csak kiadói részlegét olvastották be a Franklinba. A korábbi kiadványok továbbra is Lampel-Wodianer impresszummal jelentek meg, s régi néven maradt fenn a könyvkereskedés is a régi vásárlók megtartására. A század elején a Társulat még másik két cég megszerzése révén gyarapodott: 1901-ben a nyomdai kapacitás bővítésére megvásárolták a Werbőczy-nyomdát, 1902-ben pedig Melczer Károly könyvterjesztő vállalatát, amely a kereskedelmi részleg hatékonyságát növelte. Melczer a Franklin részletüzletosztályának lett a vezetője.

A Benkő-Hirsch-korszak legfontosabb eredménye az új gyarapodások mellett az volt, hogy - a szervezeti átalakítás révén - a Franklin üzleti téren is versenyképes lett, ugyanakkor azonban az üzleti szempontok túlsúlyos elhelyezése miatt a kiadványok színvonala kissé háttérbe szorult.

Az 1904-ik évi közgyűlésen König Gyula egyetemi tanárt választották meg vezérigazgatónak. Az ő nevéhez fűződik a Franklin Társulat 1904-1913-ig tartó harmadik korszaka. A közgyűlés szervezeti téren is újabb változást hozott: az irodalmi tanács további visszaszorítását. Megszervezték ul. a lektori intézményt, amelyet tulajdonképpen a Lampel-Wodianer cégtől vettek át. Lampel nem tudott magyarul, s a magyar nyelvű kéziratok olvastatását hozzáértő magyar szakemberekkel végeztette; ők voltak tehát az első lektorok Magyarországon. A Franklin lektorátusát Benkő szervezte meg. A Társulat első lektorai: Mikes Lajos (1904-1906), Wildner Ödön (1906-1907), Rózsa Miklós (1907-1909), majd Schöpflin Aladár (1909-től a felszabadulás utánig), akinek jelentékeny irodalmi működése és kritikai tevékenysége a Franklinnak is nagy tekintélyt biztosított s számos jeles modern író is a kiadóhoz csatolt.

A részvénytársaság technikai vonatkozásban is fejlődött: újabb épületekkel gyarapodott s berendezései is egyre korszerűsödtek. Amikor 1911-ben Hirsch Lipót a technikai rész fejlesztője nyugdíjba ment, az őt követő műszaki vezető már nem nyomdász lett, hanem gépészmérnök: Péter Jenő. A Franklin ugyanis olyan korszerű nagyüzem volt már ekkor, amelynek az irányítása magasfoku műszaki képzettséget igényelt.

König a vállalatot a magyar könyvkiadás egyik legjelentékenyebb intézményévé fejlesztette. Érdeme nem egyes kiadványok létrehozásában van elsősorban, hanem a részvénytársaság minden részlegének egyenletes, harmonikus fejlesztésében. A kiadónak azonban számos ekkor megjelent sorozata s önálló kiadványa is jelentékeny. Megjelentette pl. a Magyar Regényírók sorozatát 62 kötetben, amelyekhez Mikszáth írt bevezetést, vagy a Magyar Írók Aranykönyvtárát, amelyben elsősorban az új magyar irodalom képviselői kaptak helyet: Cholnoky Viktor, Heltai Jenő, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Nagy Endre, Tömörkény István stb. - Jelentékeny irodalmi teljesítménye a modern angol író, Oscar Wilde műveinek kiadása. Nagy jelentőségű enciklopedikus sorozatot adott ki 1912-től Kultúra és Tudomány címen, amelynek kötetei korszerű tudományos problémákat tárgyalnak. Kónignek a Franklinnál haláláig (1913. április 8.) folytatott céltudatos sokoldalú tevékenysége tehát a vállalat egyöntetű gyarapítása mellett egyben az egész magyar könyvkiadást és könyvkultúrát is jelentékenyen fejlesztette s a Társulatot dualizmuskori kiadóink első sorába emelte.

Ez a fejlődési folyamat azonban a Franklin 1913-tól 1918-ig terjedő időszakában megakadt. Kónig vezérigazgató-utódainak, Márffy Albinnak (1913-1914) és Gárdos Alfrédnek (1914-től) tevékenységét a világháborús nehézségek korlátozták. A kiadói tevékenység csak szűk keretek közt folytatható. Ekkor is kiadták a modern magyar irodalom néhány jeles alkotását (pl. Kosztolány, Kafka Margit munkáit), de nagyszabású kiadói munkára újból csak a háború után kerülhetett sor.

A magyar kapitalista könyvkiadás másik vezető intézménye, a Révai cég mint családi vállalkozás jött létre 1869. november 1-én; alapítója két testvér volt: Révai Sámuel és Révai Leó. Kettejük közül Révai Sámuel (1833-1908) volt a vállalkozóbb szellemű, koncepciózusabb egyéniség, a családi vállalkozás tulajdonképpeni szellemi irányítója. Ő 1846-ban Eperjesen könyvkötő mesterséget kezdett tanulni, majd dolgozott Pesten, Nagyszombatban és Bécsben is, s 1856-ban Eperjesen saját könyvkötőműhelyt nyitott, amelyhez 1859-ben könyvkereskedést is csatolt. A kiegyezés után a rohamosan fejlődő főváros üzleti lehetőségeire felfigyelve pesti könyvkereskedés és kiadóvállalat alapítására gondolt, s ezért maga mellé vette öccsét, Révai Leót (1844-1909) könyvkereskedő-tanulónak. Utóbb egy-egy évre Pestre (az Osterlamm-könyvkereskedésbe), majd külföldre (Stuttgart és Lipcse) küldte tanulni. Lipcsében a híres List és Franke antikváriumban dolgozott, s itt megkedvelte az antikvárius-munkát, megismerte a bibliofil értékeket és a bibliográfiai tevékenységet.

Révai Leó hazatérése után, 1869-ben mint társascég megnyílt a pesti üzlet "bel- és külföldi könyvkereskedés és nemzeti antikvárium" néven Révai Sámuel tőkéjével, vezetője Révai Leó lett. (Révai Sámuel továbbra is Eperjesen maradt.) A könyvesbolt antikvárrészlege volt az első magyarországi tudományos antikvárium. Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy Révai Leó nem alkalmas bátyja nagyszabású könyvkereskedői és kiadói terveinek megvalósítására. Rossz üzletember volt, aki elsősorban a bibliofil könyveket kedvelte, antikvár könyveket (köztük hungaricákat) gyűjtött, értékesítésüket azonban nem nagyon szorgalmazta. A társas cégnek így anyagi nehézségei támadtak s emiatt Révai Sámuel 1877-ben eladta a könyvkereskedést Dobrovitzky Ágost és Franke Pál könyvkereskedőknek s csupán az antikváriumot tartotta meg. Ezzel a két testvér közt a társas viszony megszűnt, Révai Leó a fennmaradt antikváriumot aztán saját vállalkozásaként "Révai Testvérek" cég alatt vezette tovább. Antikvár könyveiről több jegyzéket adott ki, szakszerű tudományos jegyzetekkel.

1880-ban állt helyre újból a Révai-testvérek közt a társasviszony. Ez az év új fejlődési szakasz kezdete a cég történetében, ekkor kapcsolódik be a vállalkozásba Révai Sámuel fia, Révai Mór János (1860-1926), a cég naggyáfejlesztője. Ő 1878-ban Pesten egyetemi tanulmányokat kezdett, nagybátyjánál lakott és segített neki az antikváriumi munkában is. 1879-1880-ban a lipcsei egyetem hallgatója, de tanulmányai mellett - atyja ajánlólevelével - kapcsolatba kerül a korabeli Európa Lipcsében működő vezető német kiadóival és könyvkereskedőivel. 1880-ban nagybátyja gyengülő látása miatt hazatér és belép a vállalatba. Révai Sámuel így újra vállalja a társasviszonyt, s létrejön a Révai Sámuel és Leó pesti könyvkereskedés és kiadó. Révai Sámuel fia, Révai Mór János képviseli és ő a cég tulajdonképpeni irányítója is.

Révai Sámuel ettől kezdve sokat áldoz a pesti könyvkereskedés fej-

lesztésére, Révai Mór János pedig 1880-ban kiadói részleget létesít a Révai Testvérek keretein belül. Első terve olcsó regénysorozat kiadása időszaki folyóirat formájában, évente 15-20 alkalommal, 1880-tól 1885-ig jelentette meg ezt Regényvilág címen. Az első füzetet - a siker biztosítása érdekében - Jókaitól kérte, akinek Páter Péter című munkája jelent meg a Regényvilág első számaként. A későbbi füzetek szerzői közt Abonyi Lajos, Daudet, Turgenyev, Dosztojevszkij, Zola és más, általában neves írók nevével találkozunk. A sorozat anyagilag keveset eredményezett, mert nagy versenytársa volt az országszerte olcsón terjesztett füzetes ponyva. A kapitalista könyvkiadás Magyarországon is elterjesztette az alacsony-színvonalu ponyvatermékeket (kalandregényeket, detektívregényeket, ál-romantikus történeteket), amelyek a műveletlen és félművelt olvasórétegek körében voltak népszerűek. (Pl. Ubrik Borbála, a befalazott apáca, Rinaldo Rinaldini, A Rókus-kórház titka, Kossuth Lajos kéme, Szulejka a hárem gyöngye.) Számos kiadó számára jelentettek a ponyvakiadványok nagy anyagi hasznót, sőt olyan kiadók is voltak, melyeknek főkiadványuk volt a ponyva, pl. Bucsánszky Alajos majd utóda Rózsa Kálmán. A színvonalasabb irodalmi termékeknek, a Regényvilág keretében megjelent műveknek is nagy konkurrenciát jelentettek a ponyvatermékek. A sorozatnak kétségtelen kulturális jelentősége az volt, hogy hozzájárult a magyar regényirodalom felvirágzásához. A cég szempontjából, üzletileg pedig azért volt fontos, mert a Révai kiadót a magyar regénykiadás vezető intézményévé tette.

Révai Mór János újabb ötlete ugyancsak regények kiadását célozta. A napilapok tárcarovataiban megjelent regényeket akarta közreadni könyv-alakban az eredeti szedés felbontásával. Ezért megállapodást kötött az Egyetértés, a Budapesti Hírlap és a Hon című lapokkal az általuk közölt regények szedésének az átvételére. Így keletkezett sorozatában Degré Alajos, Kazár Emil, Rákosi Jenő, Wohl Stefánia, Turgenyev, Zola stb. regényei jelentek meg; természetesen a kisebb előállítási költségek révén olcsóbban, mint hasonló művek általában.

E két első ötletes kiadói kezdeményezése is mutatja, s későbbi tevékenysége ugyancsak bizonyítja, hogy a művelt, széles látókörű és az üzlethez is értő Révai Mór János személyében milyen jelentékeny egyéniség jelent meg a dualizmuskori magyar könyvkiadásban. Az üzleti érdek és a tartalmi színvonal hasonló szerencsés összeegyeztetése jellemzi egész munkásságát. Amiben üzletet lát, azért nagy anyagi áldozatra is képes, így tudja megnyerni magának kora legjobb íróit. Felismeri, hogy a tömegérdeklődés a regények iránt nyilvánul meg leginkább, s kiadói tevékenységének gerince - a különféle regénysorozatok mellett - 1880-tól Jókai, 1882-től pedig Mikszáth munkáinak kiadása.

E színvonalas és népszerű kiadványok önmagukban is kiterjedt vásárlóközönséget szereztek a Révainak, amely a közönségszervezést főfeladatának tekintette. Számos eszközt vett igénybe a kiadványok propagálására és az olvasók megnyerésére; pl. a napi sajtó hirdetéseit és kritikai rovatát, felvilágosító röpiratokat, körleveleket, prospektusokat, kiadói ka-

talógusokat stb. Széles terjesztői apparátust fejlesztett ki, elsőnek szervezte meg Magyarországon a részletüzletet s így más kiadók kiadványainak az árusítására is vállalkozhattott.

Révai Mór János a ponyvairodalom elleni küzdelemben is bekapcsolódott. E selejtes irodalom elleni védekezés - nagyfokú elterjedettsége miatt a nép körében - az 1880-as években foglalkoztatta már a különféle kulturális egyesületeket, szervezeteket, sőt a kultuskormányzatot is. Révai véleménye az volt erről, hogy kiküszöbölésére könnyű, de nemes olvasmányokat kell közreadni olcsó áron, nagy példányszámban, a ponyvához hasonló kiadásban. 1882-ben Trefort Ágost kultuszminiszter támogatásával indított ilyen sorozatot, Jó Könyvek a Magyar Nép Számára címen; Jókai, Endrédi Sándor, Mikszáth, Reviczky, Tolnai Lajos, Vajda János s mások műveit közölte a sorozat, hetente egy-egy füzetet. Az első példányokat Kossuth Lajosnak küldte el, aki a magyarországi ponyvairodalom helyzetét látva ezt írta haza emigrációjából: "Szeget szeggel, a rossz ponyvairodalom ellen jó ponyvairodalmat!" Nagy terjesztési apparátussal az ország minden részébe eljuttatták e nemes ponyvát, és komoly anyagi sikert is értek el vele.

A korabeli magyar irodalom másik területe, amelynek helyzete sok kívánnivalót hagyott hátra, az ifjúsági irodalom volt. Alacsony színvonalu, általában németből fordított, érzelmes ifjúsági művek jelentek meg gyenge fordításban. Révaiék célja önálló, színvonalas magyar ifjúsági irodalom és időszaki sajtó létrehozása és terjesztése volt. Ezért indította meg Révai Mór János 1884-ben a Magyar Ifjúság című lapot, Kürthy Emil szerkesztésében. A lapnak olyan kiemelkedő munkatársai voltak, mint Ágai Adolf, Csiky Gergely, Herman Ottó, Jókai Mór, Reviczky Gyula, Mikszáth Kálmán, és folytatásos regényeket is közölt. Az ifjúsági irodalom olyan időtálló alkotásai jelentek meg benne, mint pl. Mikszáth Kálmán: A két koldusdiák és A kis primás, A. Daudet: Egy hajó története, Mark Twain: Koldus és királyfi és Tamás urfi című műve. Anyagilag is eredményes és kulturális szempontból is jelentékeny kezdeményezés volt tehát a Révai cég e vállalkozása.

Az 1880-as évek második felétől néhány olyan terjedelmileg illetve tartalmilag is jelentékeny kiadványa jelenik meg a kiadónak, amelyek egyben a korabeli magyar kapitalista kiadásnak is kiemelkedő teljesítményei. 1885 és 1901 közt adja ki Az Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben című 21 kötetes munkát. Rudolf trónörökös pártfogásával lát napvilágot, szerkesztői Jókai Mór és Nagy Miklós. Német és magyar nyelven jelent meg, s a 21 kötetből hét kötet Magyarországgal foglalkozik. A németnyelvű kiadás alkalmas volt arra, hogy Magyarországot és a magyarságot világnyelven megismertesse a külfölddel. Nagy reprezentatív kiadvány volt, 4500 rajzzal, tudományos jelentősége azonban nem nagy. Ezzel szemben rendkívül nagy volt az anyagi sikere.

A terjedelmes munka kiadása közben 1895-ben az országos hírvárosi társaság családi részvénytársasággá alakult át "Révai Testvérek Irodalmi

Intézet Rt" néven. Mint részvénytársaság fejezte már be másik nagy kiadványát, amely még nagyobb kiadói siker volt, s amelynek kulturális jelentősége is kiemelkedő, Jókai műveinek nemzeti diszkiadását, 100 kötetben (1894-1898). A kiadvány Jókai írói működésének 50 éves jubileumára készült, amikor a nagy írófejedelmet országosan ünnepelték. A Révai Jókai minden kiadójától (Franklin, Pfeiffer Ferdinánd, Athenaeum, Ráth Mór, Légrádi-Testvérek) megszerezte a hozzájárulást a birtokukban levő Jókai-művek kiadásához. Az írónak óriási honoráriumot fizettek: 1000 példány után 100 000 forintot, továbbá külön jutalékot az ezen felül eladott példányok után. A terjesztési akciót és propagandát alaposan megszervezték, 48 különféle felhívást adtak ki Beöthy Zsolt és Eötvös Loránd aláírásával. Az ügyes propaganda eredményeként a kiadásnak 1800 előfizetője lett. 1898 karácsonyán fejeződött be a 100 kötetes teljes Jókai. (Az utolsó kötet a diszkiadás részletes történetét tartalmazza.) Jókai halála után hátrahagyott iratait is a Révai jelentette meg 20 kötetben. A nemzeti diszkiadásnak nagy sikere volt külföldön is; az 1900-as párizsi világkiállítás magyar pavillonjában mutatták be s elnyerte a kiállítás nagydíját, a Grand Prix-t. Az 1900-as év a Révai cég történetében is jelentékeny esztendő, ekkor nyílik meg új modern székháza az Üllői úton.

A százkötetes Jókai mellett a Révai Testvérek híres nagy irodalmi vállalkozásai még a századfordulón: Mikszáth Kálmán művei 12 kötetben (1889-1896), továbbá Ambrus Zoltán munkái és Abonyi Lajos munkái egyöntetű kiadásban. Nevezetes sorozatai a Klasszikus Regénytár és a Világkönyvtár.

1911-ben a kiadó újabb nagy vállalkozásba fogott. Révai Nagy Lexikona címmel 20 kötetes mű kiadását kezdte meg, amelynek munkálatait a világháború megszakította s befejezésére csak a két világháború közötti időben kerülhetett sor. A lexikon a Pallas Nagy Lexikona szövegének felhasználásával készült. A Pallas lexikonát a Révai terjesztésre vette át, majd megvásárolta s kiegészítve és némileg átdolgozva saját lexikonaként adta ki. Színvonala azonban elmaradt a Pallasétól. A mű főszerkesztője Révai Mór János volt, aki a kiadás történetét is megírta (A Révai Nagy Lexikonának története, 1927.).

Az összes nagy vállalkozásnak Révai Mór János volt a létrehozója és irányítója, bár 1882 óta Révai Sámuel is Budapesten élt. Ő a Váci utcában kitűnő szakkönyvkereskedést nyitott, amely főként mezőgazdasági és erdészeti műveket árusított. Mint tekintélyes könyvkereskedőnek jelentékeny szerepe volt a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete létrehozásában. A szociológia iránti érdeklődésének eredménye "A társadalmi jólét feltételei" című munkája (1901). Révai Mór János kiadói tevékenysége mellett szintén folytatott irodalmi munkásságot és közéleti szerepe is volt. 1901 és 1905 között országgyűlési képviselő szabadelvű párti programmal. Legjelentősebb munkájában, "Írók, könyvek, kiadók" című emlékiratában a Révai-cég történetét dolgozta fel. Visszaemlékezése egyben felöleli a korabeli

magyar könyvkultúra számos kérdését s a kiadóval kapcsolatban álló írókra (Jókai, Mikszáth stb.) vonatkozóan fontos irodalomtörténeti forrás is.

A részvénytársaság Révai Mór János és testvére Ödön vezetésével a két világháború közötti magyar könyvkiadásnak is fontos intézménye volt.

Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt

A technikailag korszerűen felszerelt Wilkens és Waidl-féle nyomdából 1884-ben alapított nagy nyomda- és könyvkiadóvállalat. Különösen nyomdai részlege volt nagy teljesítőképességű. A részvénytársaság vezérigazgatója Gerő Lajos, a nyomda üzemvezetője Pusztai Ferenc lett, mindkettő kiváló szakemberek, akiknek a korabeli nyomdászok társadalmi életében, szervezésében s a hazai német nyomdászok magyarosítása terén is kiemelkedő szerepük volt. Pusztai szerkesztésében a Pallasnál jelent meg az első jelentékeny magyar nyomdászati szaklap, a Magyar Nyomdászat (1888-1904), s ugyancsak a Pallas adta ki a legnagyobb korabeli napilapot, a Függetlenségi Párt hivatalos lapját, az Egyetértést.

A kiadó legnevezetesebb dualizmus kori kiadványai azonban különféle általános és szaklexikonai voltak. 6 kötetben Magyar Jogi Lexikont, 3 kötetben Közgazdasági Lexikont bocsátott közre, de itt jelent meg a Somogyi-féle általános lexikon s a valamennyinél fontosabb Pallas Nagy Lexikona. A Pallas Nagy Lexikonát Gerő Lajos szerkesztette s 1893 és 1897 közt 16 kötetben látott napvilágot (1900-ban: 17-18. köt., mint pótkötetek). Ez a munka volt az első magyarországi teljesen önállóan készült (nem fordított) lexikon, a maga korában modern enciklopédia. Cikkének szerzői közt megtalálhatók a kor kiváló tudósai és szakemberei; irányzata számos cikkében 1848-as függetlenségi szellemű. E lexikont vette át terjesztésre, majd vásárolta meg és adta ki némileg átdolgozva a Révai Testvérek.

Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt

Könyvkiadó vállalat, amelyet Wolfner József (1856-1932) könyvkereskedő alapított Singer Sándorral és ifj. Wolfner Józseffel. A 19. század végének egyik legnagyobb és anyagilag legeredményesebben működő kiadója volt. Tevékenységének két fő területe a szépirodalom és az ifjúsági és gyermekirodalom kiadása. Elsősorban szórakoztató, olvasmányos, problémamentes munkákat adott ki, s mellettük a századforduló polgári irodalmának azon termékeit, amelyek biztos közönségsikerre számíthattak. Mozgékony könyvterjesztő hálózatával új olvasórétegeket szervezett a középosztály, a vidéki értelmiség, az ún. művelt családok és a kispolgárság gyermek- és felnőttolvasói köréből.

Szépirodalmi kiadványai közül nevezetes az 1886-tól megjelenő Egyetemes Regénytár című sorozata. Olcsó ár, jó kötés, magas példányszám és

tiszteletdíj jellemezte ezt a népszerű sorozatot. Elsősorban a kiadó írói gárdájának, az Uj Idők körének (Herczeg Ferenc, Beniczkyne Bajza Lenke, Harsányi Zsolt, Gulácsy Irén stb.) munkái jelentek meg benne, de mellettük Bródy Sándor, Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán művei és korabeli külföldi írók alkotásai is.

Ifjúsági munkát 1914-ig többet adott ki a Singer és Wolfner, mint az összes többi kiadó együttvéve. Ismert ifjúsági sorozata a Filléres Könyvtár, de sorozat formájában jelentette meg Pósa Lajos verseskönyveit és Sebők Zsigmond Mackó-könyveit is.

A kiadó folyóiratai ugyanazoknak az olvasórétegeknek készültek, amelyeknek az önálló kiadványok és sorozatok. Az 1885-ben indult és Herczeg Ferenc által szerkesztett Uj Idők a középosztály felnőtt tagjai, a Pósa Lajos szerkesztette Az Én Ujságom és a Tutsek Anna szerkesztésében megjelenő Magyar Lányok pedig ifjúsági és gyermekolvasói körében voltak kedveltek és népszerűek.

A fentiekben tárgyalt részvénytársaságokon kívül számos más nyomdaipari és kiadói nagyüzem működik a dualizmuskori Magyarországon, amelyeknek a tevékenységét itt nem tudjuk számbavenni. Részvénytársasági keretben tevékenykedik pl. 1904-től a katolikus egyház 1848-ban létesített kiadója a Szent István Társulat és nyomdája a Stephaneum is, amely a hivatalos egyházi kiadványok mellett a katolikus iskolák tankönyveit, katolikus szemléletű szépirodalmi műveket és tudományos munkákat is nagy számban adott ki és terjesztett országszerte. Számos irodalmi, tudományos, szakmai, hivatalos és társadalmi intézmény és testület ugyancsak létrehozta a maga kiadói részlegét és elsősorban a működési területéhez tartozó tudományos és szakmunkákat bocsát közre.

Folytatja reformkori kiadói tevékenységét a Magyar Tudományos Akadémia is. Az Akadémiát 1849 után a feloszlítás veszélye fenyegette, az 1850-es években nagyon korlátozott körülmények között működhetett csak, első nagygyűlését a szabadságharc után 1858-ban tartotta. 1867-től kezdve tudományos munkák egész sora és számos folyóirat jelent meg a költségén, a tudományos irodalom egyik legnagyobb és legfontosabb kiadójává fejlődött. Különféle pályázataival is ösztönzően hatott a korabeli magyar könyvkultúra fejlődésére. 1896-ban, a millennium évében 65 éves kiadói tevékenységre tekinthetett vissza, és ebben az 1831-től 1896-ig terjedő időszakban összesen 1083 tudományos munkát adott ki s mellettük számos mű és folyóirat kiadását támogatta. Dualizmuskori kiadványainak többségére is jellemző azonban - ahogy egész 1849 utáni működésére - a konzervativizmus. E konzervatív szemléletű akadémikus munkák közt - amelyek az intézmény jellegénél fogva minden tudományterületet átfognak - azonban értékes tudományos művek vannak, amelyek a korabeli és - különösen tudományos jegyzetapparatussal kiadott szövegkiadásai - a későbbi szakkutatást is segítették.

A Kisfaludy Társaság működése 1849 után ugyancsak szünetelt. 1860-tól működhetett újból és ettől kezdve jelentek meg kiadványai is. Most is elsősorban szépirodalmi, esztétikai és néprajzi munkákat adott ki, köztük számos idegenből fordított művet. Nevezetes kiadványai: Madách: Az ember tragédiája (1. kiad. 1861), Greguss Ágost: A balladáról (1865), Molière vígjátékai (1863), Shakespeare összes műveinek első teljes magyar fordítása (1864–1878; Tomori Anasztáz költségén), Puskin: Anyegin (1866; Bérczy Károly ford.), a Magyar Népköltési Gyűjtemény (1872-től) s még számos kiemelkedő önálló mű és sorozat. Mind az Akadémia, mind a Kisfaludy Társaság igénybe vette különböző nyomdák és kiadók munkáját kiadványai előállítására és terjesztésére.

E két nagymultu intézmény mellett több hasonló alakul a fővárosban és vidéken, s folytat kiadói munkát, legalábbis saját folyóiratot és évkönyvet ad közre irodalmi, tudományos tevékenységéről. Pl.: Erdélyi Múzeum Egylet (1859), Orvosi Könyvkiadó Társulat (1860-as évek), Magyar Történelmi Társulat (1867), Budapesti Philológiai Társaság (1874), Petőfi Társaság (1876), Erdélyi Irodalmi Társaság (1888), Magyar Néprajzi Társaság (1889), Debreceni Csokonai Kör (1889), Magyar Földrajzi Intézet Rt. (1890), Kecskeméti Katona József Kör (1891), Szegedi Dugonics Társaság (1892), Nagyvárad Szigligeti Társaság (1892), Kassai Kazinczy Kör (1898) stb.

Itt kell szólnunk az Egyetemi Nyomda működéséről is a 19. század közepétől. Láttuk, hogy a nyomda a felvilágosodás idején és a reformkorban a magyar könyvkiadás egyik vezető intézménye volt, a szabadságharc idején pedig tevékenységét a forradalmi kormány szolgálatába állította. 1849 után, az önkényuralom és abszolutizmus idején hanyatlás következett be működésében. Berendezésének egyrésze elpusztult, 1851-ben mindössze 5 gyors- és 5 kézisajtóval rendelkezik. Élére császári biztost állítottak s szabadságaitól (Corpus Juris, katolikus misekönyvek, breviariumok, görögkeleti liturgikus könyvek, tankönyvek stb.) megfosztották. Kiadványai ekkor kizárólag az osztrák bürokrácia hivatalos nyomtatványai, amelyekből anyagi haszna nincsen.

1859-ben az Országos Pénzügyigazgatóság, 1867-ben pedig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága alá kerül, és életében bürokratikus-hivatalnok vezetés érvényesül. A mozgékony kapitalista magánvállalatokkal és részvénytársaságokkal nem tud versenyezni s a minisztériumnak nincsenek is a nyomdával célravezető tervei. Eötvös József és Trefort Ágost miniszterségük idején arra gondolnak, hogy mint állami nyomdát a hazai nyomdászképzés vezető műhelyévé fejlesztik, e tervük azonban nem valósul meg. Az Egyetemi Nyomda így a dualizmus idején is csak stagnál, kevés kiadványa jelenik meg s ezek sem különösen jelentékenyek. Emiatt az 1873-i bécsi világiállításon és az 1882-i budapesti könyvkiállításon is főleg régi kiadványaival, 1777 és 1877 közti termékeivel vesz részt. Nevezetesebb ekkori kiadványai egyetemi tanárok és akadémikusok (Henszlmann, Thaly, Fraknói, Pauler Gyula, Eötvös József) művei. Tankönyveket ad ki

nagyobb számban, de - privilégium hiányában - e téren is komoly versenytársai a különböző részvénytársaságok, magán- és felekezeti kiadók, mint pl. a Szent István Társulat vagy a debreceni Városi Nyomda.

Az Egyetemi Nyomda életében új fellendülés csak az első világháború után következik majd be. Ekkor Czákó Elemér igazgatása alatt a tudományos könyvkiadás fontos intézménye lesz, s figyelemreméltóak a két világháború közötti könyvművészeti törekvései is.

A részvénytársaságok és a különféle testületek, intézmények kiadói mellett tovább él és működik több könyvkiadással is foglalkozó magánnyomda és könyvkereskedő-kiadó, sőt 1867 után is alakulnak újak. E kisebb vállalkozások a korabeli könyvtermés csekély részét adják ki s nem egy közülük - nem bírván a nagy cégek konkurrenciáját - beolvad a nagy vállalatokba vagy tönkremegy. Amíg és amelyek működnek a versenyt csak minőségileg tudják állni s így némelyiknek a kiadói tevékenysége igen számottevő a magyar irodalom- és tudománytörténet szempontjából. Ismertebb magánvállalkozások: Ráth Mór, Pfeifer Ferdinánd, Abafi (Aigner) Lajos, Lampel-Wodianer, Mehner Vilmos, Kilián György, az Eggenberger-cég, Zilahy Sámuel, Hornyánszky Viktor, Kókai Lajos, Grill Károly stb. Az alábbiakban közülük néhánynak a működését kissé részletesebben is megvizsgáljuk.

Ráth Mór (1829-1903)

A 19. század második felének azon kevés könyvkiadója közé tartozott, akik csak igényes kiadványokat tettek közzé. Elsősorban nem az anyagi érdekeket tartotta szem előtt, azokat mindig összeegyeztette az értékes könyvtartalommal, az üzletet az irodalom szolgálatába állította. Csak olyan munkákat fogadott és vállalt el kiadásra, amelyek tudományos vagy irodalmi szempontból kiemelkedtek.

Ráth Mór 1829-ben született Szegeden. A bécsi politechnikum kereskedelmi tagozatán végezte felsőbb tanulmányait s 1846-ban könyvkereskedőnek állt be a bécsi Geibel-féle könyvkereskedésbe. A szabadságharc alatt Görgei seregében harcolt a magyar függetlenségért, a világosi fegyverletétel után elhagyta az országot s újból Geibel kereskedésében dolgozott. 1855-ben hazatérve könyvkereskedés nyitására kért engedélyt, de ezt - múltjára való tekintettel - a helytartótanács egyideig megtagadta tőle. 1857-ben kapta csak meg az engedélyt.

Könyvkereskedése Pest-Buda szellemi, irodalmi életének fontos centruma lett. Írók és politikusok találkoztak itt egymással: Arany János, Eötvös József, Gyulai Pál, Csengery Antal, továbbá Deák Ferenc gyakori

vendégei voltak. Az írókat, az írói és tudományos munkát nagyrabecsülte; kiadványainak szerzőit nem pusztán üzletfeleknek tekintette, általában magasabb tiszteletdíjat fizetett nekik a korban szokásos honoráriumoknál. Nem egy vállalkozása anyagi tekintetben kevés haszonnal járt, sőt egyik-másik veszteséggel is.

Rögtön 1867 után Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterrel együttműködve megindította az alsóbb iskolákat végző ifjuság olvasmányigényének kielégítésére az értékes munkákból álló "Népiskolai olvasmányokat", majd a katonakötelesek részére un. "honvédirodalmat" adott ki. Az alkotmányos élet megindulásával törvényeket és rendeleteket is tett közzé.

Első nagyobbterjedelmű vállalkozása a Családi Könyvtár című könyvsorozat volt. Ennek keretében főként irodalmi és történeti tárgyú munkák jelentek meg; eredeti magyar művek és idegenből fordítottak egyaránt. Olyan jeles szerzők művei, mint pl. Eötvös József, Jókai Mór, Kölcsey Ferenc, Horváth Mihály és Toldy Ferenc.

Jelentékeny kiadványa: Shakespeare Művei (színművek) 6 kötetben, számos illusztrációval.

Ráth a magyar irodalomnak a magyar klasszikus írók műveinek kiadásával tett legnagyobb szolgálatot. Arany János munkáit 71 különböző kiadásban tette közzé. Ezek között vannak 4-12 krajcáros füzetes kiadványok, amelyek révén az anyagilag kevésbé tehetőse rétegek is megismerhették a kor legnagyobb magyar költőjének műveit. De kiadta Arany halála után Összes Műveit. Hátrahagyott íratát és Levelezését is, 12 kötetben. Könyvművészetiileg is jelentékeny kiadványa Arany balladáinak Zichy Mihály-illusztrálta diszkiadása. Arany művei mellett a 19. század más magyar klasszikusainak és jeles szerzőinek munkái is megjelentek Ráthnál: pl. Vörösmarty Mihály, Tompa Mihály, Eötvös József, Gyulai Pál, Tóth Kálmán és Horváth Mihály művei, valamint a Budapesti Szemle első évfolyamai is.

Ráth tudós és termékeny kiadó volt; 40 éves működése alatt 1071 munkája jelent meg 1473 kötetben s ezek külső kiállításban is kiemelkedtek a kor kiadványterméséből. A 19. századvégi megújuló magyar polgári irodalom termékei kívül estek érdeklődésü körén, ezek közzétételével nem kapcsolódott be az irodalmi életbe, de az előző kor klasszikus magyar irodalmának terjesztésével és népszerűsítésével nagy érdemeket szerzett. Érdemeit és jelentőségét talán kissé eltulozza, de sok vonatkozásban helyesen értékeli a Budapesti Hírlap 1882. évi 122. számának egyik őt méltató írása: "...Elég-e ha azt mondom, töröld ki könyvpiacunk külső díszéből azt, ami benne Ráth Mór kezényoma, és kitörölted belőle az izlést; töröld ki 25 éves irodalmunkból azt, ami az ő iniciatívája, befolyása és közvetítése folytán létrejött és legjelesebb részét törölted ki irodalmunkból; semmisítsd meg az ő vállalatát és megsemmisítetted az ötvenes évektől a hetvenes évekig mindazt, elenyésző csekélység híján, ami beccsel bír a nemzet szellemi termékeiből."

Ráth kiadványai az 1873-as bécsi világkiállításon is kiemelkedtek szépségükkel és méltó módon képviselték a magyar könyvkiadást. A sok munkában idegei felmondták a szolgálatot, elborult elmével halt meg 1903. február 5-én.

Pfeifer Ferdinand

Könyvkereskedő volt, de nagyszabású könyvkiadói tevékenység is fűződik nevéhez. 1879-ben bekövetkezett haláláig, amikor üzletét öccse, Pfeifer István folytatta tovább, 628 munkát adott ki 928 kötetben. (7 mű ki vételével csupa magyar nyelvű könyvet.)

Legjelentékenyebb kiadványai: Jókai Mór újabb műveinek "népszerű kiadása". 24-50 krajcáros füzetekben juttatta el széles rétegekhez Jókait s ezzel nagy érdemeket szerzett, mind az irodalom terjesztése, mind a közönység szervezése, nevelése terén.

Ugyanezt a célt szolgálták olcsó, elterjedt sorozatai is: Ifjúsági Könyvtár, Történelmi Regénytár, Nemzeti Színház Könyvtára, Népszínház Könyvtára stb., stb.

Abafi (Aigner) Lajos (1840-1909)

Könyvkereskedő és könyvkiadó, ugyanakkor képzett irodalomtörténész és filológus volt. 1868-ban rendezte be könyvkereskedését s nagy szakértelemmel virágzó üzletté fejlesztette. Kereskedelmi tevékenysége révén megfelelő anyagi eszközöket szerezve könyvkiadásra is gondolhatott és vállalkozhatott, s eleinte közép- és elemi iskolai tankönyveket, majd főleg szépirodalmi műveket, de ezek mellett kisebb számban tudományos kiadványokat és szakmunkákat is közrebocsátott.

1875-ben Magyar Könyvesház címen olcsó könyvsorozatot indított, hogy a jelentősebb magyar írók munkáit népszerűsítse. A sorozatban 150 füzet látott napvilágot s számos füzethez maga írt életrajzi bevezetést és magyarázó jegyzeteket.

Irodalomtörténeti szempontból sokkal fontosabb volt másik vállalkozása, az 1878-ban megindított Nemzeti Könyvtár. Szisztematikusan és nagy szorgalommal gyűjtötte a régi, illetve már elhunyt magyar írók munkáit s e sorozat 42 kötetében ezeket tette közzé életrajzi bevezetésekkel és jegyzetekkel. A sorozat számos tagja megjelenése után hosszú ideig kritikai-kiadás értékű kiadvány volt. Több közülük azóta sem jelent meg újabb kiadásban (pl. Kazinczy egy-két munkája), vagy csak a legújabb időben (pl. Sárosi Gyula munkái a felszabadulás után). E sorozat publikálásával tehát nem egy, addig hozzáférhetetlen vagy nehezen elérhető szöveget adott az irodalomtörténet kutatóinak.

Ugyancsak az irodalomtörténészek munkáját segítette 13 éven át

Abafi álnéven szerkesztett és saját költségen kiadott Figyelő című folyóirattal. A Figyelő az első magyar irodalomtörténeti folyóirat volt s 1876-tól 1889-ig jelent meg. A lap - a pozitívizmus szellemében - rengeteg irodalomtörténeti adalékot gyűjtött össze és publikált és számos vonatkozásban még ma is forrásértékű kiadvány.

Abafi Lajosnak jelentékeny szerepe volt a magyar könyvkereskedelem szervezeti keretének megteremtésében. Egyik kezdeményezője volt az 1878-ban megalakult Magyar Könyvkereskedők Egyesülete létrehozásának és egy ideig ő szerkesztette az egyesületnek mindjárt a megalakulása után, még 1878-ban megindult hivatalos közlönyét, a Corviná-t is.

Az 1880-as évek végén nem bírta már anyagilag a nagy kiadóvállalatok konkurrenciáját a könyvkiadás terén, könyvkereskedőnek vonult vissza, majd 1896-ban könyvkereskedését is feloszlatta.

A Lampel-Wodianer-cég

1874-ben jött létre, amikor Wodianer Fülöp nyomdász és könyvkiadó megvásárolta a Lampel Róbert-féle könyvkiadó és könyvkereskedő céget.

Wodianer Fülöp (1822-1899) mint nyomdász kezdte meg pályáját. A szabadságharcban önkéntes honvédként vett részt s Kossuth Lajos őt biztatta meg a Pesti Hírlap nyomdájának vezetésével. 1856-ban saját nyomdát szerzett s kiadta 1861-ben az első függetlenségi politikai napilapot, a Magyarország-ot, amelyet merész hangja miatt hamarosan betiltottak.

Az egyesített Lampel-Wodianer céget fia, Wodianer Arthur vezette. Nevezetes kiadványsorozatai: Magyar Könyvtár, Remekírók Képes Könyvtára, Művészeti Könyvtár, Benedek Elek Kis Könyvtára.

A Magyar Könyvtárat és a Remekírók Képes Könyvtárát Radó Antal (1862-1944) a jeles műfordító, író és tudós szerkesztette. Különösen a Magyar Könyvtár megindításával (1896) és szerkesztésével szerzett nagy érdemet. 15 krajcáros füzetekben a világirodalom és a magyar irodalom legjobb termékeit jelentette meg, s bár Radó konzervatív szemléletű és gondolkodású ember volt, a modern írók egész sorának népszerűségeit szerzett és közönséget toborzott műveik közzétételével. A 20. század elejé érdemnek számított, ha valakinek a munkája a Magyar Könyvtárban megjelent. Ady is felkereste Párizsból Böllöni Györgyön keresztül Radót s a sorozat 497. számaként 1907-ben itt jelentek meg novellái "Sápadt emberek és történetek" címmel.

Mikszáth Kálmán az 500. füzet megjelenésekor, 1908-ban így méltatta Radót és a sorozatot: "Mennyi báj és szellem, mennyi költészet és gyönyör e betűerdőkben! Üdvözöllek egyszerű, sárga papírköpenyeitekben...Ti hatoltatok át először a közöny kínai falán. Ti ötszázak...Mikor az első füzetek...megjelentek és a trafikokban odalapultak a pulpitusokon a legkapósabb áru, a szivarok mellé, akkor azt hitte mindenki, hogy ebből a vállalatból is csak az lehet, ami a szivarokból: füst...Az első tíz-husz füzet azonban olyan szerencsésen volt összeválogatva, hogy mindjárt megfogta az olvasót..."

A dualizmus-kori magyar kapitalista könyvkultúra sajátosságai

A kapitalista könyvkiadásnak Magyarországon is a profit, az üzleti haszon volt az elsődleges mozgatója és célja. A minél nagyobb anyagi haszonért könyörtelen harc, konkurrencia folyt a kiadók közt. Ennek során olvasztottak magukba a nagy kiadói részvénytársaságok számos kisebb vállalatot, könyörtelenül versenyeztek egymással, sőt folytattak egymás ellen hosszú pereket is. E konkurrenciaharcnak egyik szélsőséges megnyilvánulása volt a két nagy magyar kiadónak, a Révainak és a Franklinnak egymás elleni pere.

A per anyagát a Révai, amely az eljárást megindította, külön kiadványban tette közzé (A Révai-Franklin per. 1912.). A munka a magyarországi kapitalista könyvkiadás számos titkos rugóját feltárja, bepillantást enged azokba a módszerekbe, amelyeket a cégek egymás ellen, - de az írók és a közönség ellen is - alkalmaztak. 1904-ban a Révai "Klasszikus Regénytár" címen kiadványsorozatot készített elő külföldi írók műveiből. A vállalkozásról valamilyen indiszkrétó folytán tudomást szerzett a Wodianer cég. Időközben a Franklin megvásárolta a Wodianert s így a Révai kiadványsorozatának terve is tudomására jutott. Annak ellenére, hogy a Révai a Franklin munkáinak egyik főterjesztője volt, a Franklin felszólította a Révai-céget, hogy mondjon le a terv megvalósításáról, mert nála is hasonló sorozat készül, s a két azonos jellegű sorozatot a magyar könyvpiac nem bírja el. A két kiadó egyezkedni kezdett s abban állapodtak meg, hogy a Franklin saját 50 kötetes külföldi regénygyűjteményének kiadását későbbre halasztja, de viszonzásul a Révai majd 225 000 kötetet átvesz belőle. Később a Franklin teljesen lemondott külföldi regénysorozata kiadásáról (egyébként eleve sem gondolt rá komolyan, csak üzleti okok miatt hangoztatta), a Révai pedig a Franklin "Magyar Regényírók" című sorozatából és más 18 kiadványából vállalta el nagyobb mennyiségnek az átvételét. Így két regénysorozat maradt volna a piacon: egy magyar (Franklin - Magyar Regényírók) és egy külföldi (Révai - Klasszikus Regénytár) s ezek egymás számára nem jelentettek volna konkurrenciát. A megállapodás értelmében a Franklinnak másik hasonló magyar sorozatot sem lett volna szabad indítania, mert ez konkurrenciá lett volna a Révai által megvásárolt sorozatának s veszélyeztette volna a Révai üzleti érdekeit. A Franklin azonban az egyezségnek ezt a pontját nem tartotta be, már előbb megjelent könyveiből "Ujabb Írók Könyvtára" címen sorozatot állított össze és dobott

piacra. E miatt perelte be a Révai s így keletkezett közöttük a hosszú ideig tartó pereskedés. Mind a két kiadó elég erős volt ahhoz, hogy - az általános szokás szerint - egyik a másikat be tudta volna kebelezni. De bírósági úton sem tudtak egymás fölé kerekedni; az ítélet folytán végül is mindkettő meglehetősen nagy összegű perköltséget fizetett.

A nagy kiadók nemcsak az ilyen jellegű egymás közti versengés, konkurrencia révén igyekeztek a lehető legnagyobb üzleti haszonra szert tenni, hanem egész kiadáspolitikájukkal, azaz kiadványaik tartalmi kiválogatásával és külső kiállításával is. Kiadáspolitikájuk alapja is a profit volt tehát: a könyvet elsősorban árunak, eladható, profitszerző terméknek tekintették. Kiadtak, sőt nagy számban adtak ki értékes tudományos és irodalmi műveket is, de csak akkor, ha szerzőik a tudományos és kulturális életben, illetve az olvasóközönség körében olyan nevet és rangot vívtak már ki maguknak, hogy műveik kiadása a biztos eladás és üzlet reményével kecsegtetett. A szerzőket e tekintetben két részre osztották: a/ akiket a feudálkapitalista társadalom olvasóközönsége elismert, befogadott, azok műveinek a közzétételét vállalták; b/ akik azonban ismeretlenek voltak (elsősorban a kezdő, fiatal polgári írók- és költők) - lehettek bármilyen tehetségesek - ritkán és nehezen találtak kiadót. A kiadónak az a típusa, amely áldozatosan, kockázatot is vállalva támogatta a magyar irodalmat, mint pl. a 19. század első felében Trattner János Tamás, Hartleben Konrád Adolf, vagy Wigand Ottó, s még 1848/49 után is Emich Gusztáv és Heckenast Gusztáv, a magyar könyvkiadás kapitalizálódása s a nagy kiadói részvénytársaságok létrejötte után nagyon ritka kivétel volt. Legfeljebb Ráth Mórt, vagy Abafi-Aigner Lajost lehet ilyenként megemlíteni, de az is jellemző, hogy Abafi volt e korszakban az egyetlen jelentékenyebb kiadó, aki anyagilag tönkrement.

Elsősorban ez a kapitalista kiadáspolitikája volt az oka, hogy a fiatal kezdő írónak, különösen a modern polgári írónak, még a 20. század elején is többnyire saját költségén kellett műveit megjelentetnie, előfizetést kellett gyűjtenie, vagy mecénásra volt szüksége. Erre kényszerült a fiatal Ady Endre is. Ady 1900-ban a nagyváradi Szabadság című lapban a következő előfizetési felhívást tette közzé: "Egy kötetet akarok kiadni. Versek lesznek benne. A címe ez lesz: Még egyszer. Aki két koronát nem sajnál kidobni egy verseskötetért, írja nevét a tuloldali gyűjtőívre. A kötet szep-temberre jelenik meg s mivel a versek jók, természetesen magamnak kell kiadnom. Szeretném, ha nem fizetnék nagyon sokat reá." Előfizetési felhívása azonban eredménytelen maradt. Ady e második verseskötete csak három év múlva, 1903-ban jelent meg, akkor is a nagyváradi Szigligeti Társaság mecénási támogatásával.

Az üzleti haszon hajszolása volt az oka az írók nagyfokú kizsákmányolásának is. A nagy kiadók és az írók - a Magyarországon is törvénybe iktatott szerzői jogi előírások ellenére - sem voltak egyenlő partnerek a kiadói megállapodásoknál. E kiadók egy-két írótól (pl. Jókai, Mikszáth) eltekintve az íróknak általában igen alacsony honoráriumot fizettek. Egy-

egy munkájuk, vagy összes műveit átengedése, gyakran örök időre való átadása fejében fizettek nekik bizonyos, az esetek többségében nem nagy összeget. Ez a kiadói eljárás sok panaszra adott okot írói körökben és számos mű létrejöttét akadályozta, vagy megjelenését nehezítette meg. Ady pl. már mint ismert író 1908-ban, az Új versek sikere után így ír Brüll Adélnak Az Illés szekerén című kötete kiadásáról: "...Singer és Wolfnerékkel megakadtam. Beküldték a szerződésmintát s én inkább ki sem adom a könyvem. Eszerint nekik joguk van örök időkre minden egyes kiadáshoz 400 koronáért..." Kaffka Margit pedig Adynak panaszkodik hasonló ok miatt 1913-ban: "...Hogy két regényem [Színek és évek, Mária évei] tetszett magának, annak nagyon örülök. A készülni kezdő harmadikért [Állomások] is ígért a Franklin hosszú alkudozás és becsmérlés után 1000 koronát a Vasárnapi [Ujság]ban való félévi megjelenésért s a könyvért s a további kiadásokért, - szőröstül-bőröstül és minden maradékostul. Bizony nem fogom én megírni azt a harmadik regényt, - napi négy órát aludni öt hónapon keresztül, - így szükkölni mindég! Hát akkor legalább hadd lustálkodom!..." Az Állomások csak négy év múlva, 1917-ben jelent meg a Franklinnál.

E kiadási politikának több szempontból is károsak voltak a következményei a szellemi életre. Az írók többsége könyvei honoráriumából nem tudott rendesen megélni; mind társadalmi, mind gazdasági helyzetük rossz volt. Kénytelenek voltak elszegődni ujságírónak a különböző lapok szerkesztőségébe. A mindennapos ujságírói munka erősen igénybe vette, felőrölte az erejüket; nagyobb, jelentékenyebb művek alkotására alig volt idejük és energiájuk. Elkészült munkáik először általában e lapok tárcarovataiban láttak napvilágot, a közönség már ott elolvasta őket s így könyvformában nem igen jelenthettek a szerzőnek (persze a kiadónak sem) anyagi sikert.

Másik nagyon káros következménye az olvasóközönség nevelése terén mutatkozott. Azzal, hogy a kiadók nem szívesen adták ki és propagálták az új magyar irodalom termékeit, nem neveltek az új irányhoz tartozó íróknak megfelelő olvasóközönséget sem. Az olvasóközönség nagyobb része a régi irodalmon nevelődött, sokan olvastak ponyvát, értéktelen best-sellert, s nagyon sokan csak ujságot. (Ebben az irodalmi rovatot is, de sokan éppen ezért nem vásárolták meg a lapban megjelent munkákat könyvformában.) A korabeli iskola sem szoktatta rá a fiatalságot a színvonalas, új irodalom olvasására: a kötelező olvasmányok jórésze unalmas, régi munka volt, s ezzel még a régi irodalom számos értékétől is eltávolították a diákok érdeklődését. Az új magyar irodalom termékeinek olvasását pedig - s ez alól csak néhány iskola volt kivétel - mint hazafiatlan és erkölcstelen munkákat szinte tiltotta a konzervatív iskolapolitika. Az igazi olvasóközönség egyrészt főleg azokból állt, akik az irodalmat létrehozták: írókból, ujságírókból, továbbá az értelmiség és polgárság egy szűkebb részéből, s kisebb mértékben a munkásság és még kisebb mértékben a parasztság műveltebb, öntudatosabb elemeiből. Ez volt a háttere és az oka, hogy a 20. század elején az új versesköteteknek általában csak 100-200, a novellásköteteknek pedig 500-600 vevőjük akadt. Ugyanakkor a best-sellernek, a limonádéiro-

dalomnak, vagy zenei megfelelőjének, az operettnek tömegsikere volt a középosztálybeli közönség körében.

Hiányzott Magyarországon a közönségnevelésnek és közönségszervezésnek az olyan hatásos tényezője is, mint a megfelelő könyvpropaganda és könyvkritika. A rangosabb külföldi kiadók erre sokat áldoztak, kitűnő kiadói katalógusokban tájékoztatták az olvasókat kiadványaikról, a magyar nagy kiadók azonban ezzel keveset törődtek. Ahogy e korban színvonalas tudományos bibliográfia nem jelent meg nálunk, úgy megfelelő kiadói katalógusok is alig láttak napvilágot. A közönség nem kapott megbízható tájékoztatást a magyar könyvtermésről, a megjelenő kiadványokról, hogy közülük az őt érdeklőket kiválaszthassa. Kevés kivétellel a könyvkritikák alapján sem lehetett reálisan tájékozódni. Majdnem minden lap és folyóirat mögött valamelyik nagy kiadó állt. A lapban megjelenő kritika korlátlanul dicsérte a maga kiadójának munkatársait és írói gárdáját, s nagyon sokszor agyonhallgatta vagy leszólt a konkurrens cégekéni megjelent munkákat. Előfordulhatott, hogy színvonalas irodalmi és tudományos munkák sem kaptak érdemleges méltatást, mert szerzőjük nem tartozott valamelyik kiadó vagy hivatalos testület írói köréhez. Ugyanakkor jelentéktelen, tehetőségtelen írók is sikert értek el, ha ilyen csoportosulások tagjai voltak. Az igényesebb olvasóközönség e miatt nem adott hitelt e könyvkritikáknak, elfogulatlan, objektív tájékoztatást viszont alig kapott; az igénytelenebb, alacsonyabb ízlésű olvasórétegeket - a magyar olvasóközönség nagyobb részét - viszont sikerült megtéveszteni és félrevezetni e célzatos kritikákkal. E nagyobb rész nem szerzett tudomást a magyar szellemi élet jelentékeny eseményeiről és eredményeiről.

Az olvasóközönség e kevésbé művelt, fejletlenebb része volt a nagy gyűjteményes sorozatok és olcsó füzetes vállalatok nagy részének fő vásárlója. E sorozatok kiadása Magyarországon is igen jó üzletnek bizonyult. Eladásuk, terjesztésük részletüzlet formájában történt. A részletüzletről, amelyet Magyarországon a Révai-cég honosított meg, Elek Artur a Nyugat munkatársa (a Nyugat s más haladó polgári lapok is számos cikkben leplezték le és bírálták a korabeli könyvkiadás rideg üzleti szellemét, tisztességtelen manipulációit) a következőket írja: a 100 kötetes Jókai diszkiadás a "megindítója annak az egyiptomi csapásnak, melynek részletüzlet a neve". Egy-egy termékeny író műveiből a kiadó gyűjteményes kiadást, vagy különböző írók munkáiból sorozatot hirdetett. A gyűjteményes kiadást a megrendelő egyszerre, teljes egészében vagy nagyobb részletekben kézhez kapta, ha előfizetett rá, az árat viszont hosszú időn át, kisebb részletekben kellett kifizetnie. Az elmaradott olvasó örült, hogy egyszerre nagy tömeg könyvet kap s csak később, apránként fizet érte. A részletüzletet ügynökök szervezték meg, akik az előfizetések száma szerint jutalékot kaptak; érdekük volt tehát, hogy minél több embert beszéljenek rá az előfizetésre. Az ügynökök hada elárasztotta az egész országot és a közönséget minden - megengedhető és tisztességtelen - eszközzel igyekezett előfizetésre, könyvvásárlásra rávenni. A tájékoztatlanabb olvasókat nem egyszer megtévesztve,

félrevezetve bírták rá az előfizetésre. A közönség persze végül is észrevette, hogy az ügynökök becsapták s így a részletülzet nem egyszer - nem, hogy nem nevelt olvasókat, de - ellenségeket szerzett a könyvnek, a jó könyvnek is.

A kapitalista könyvkiadó tehát kizsákmányolja az író, a közönséget, de kizsákmányolja saját alkalmazottjait is. Amíg a részvényesek óriási haszonhoz jutnak s a vállalatok vezetősége is nagy jövedelemmel rendelkezik, a kiadóhivatalok tisztviselői és a nyomdászok nehéz munkát végeznek és rossz körülmények közt élnek. Ezért indul meg nálunk is nagyon korán, elsőként a megszorodott nyomdászmunkásság szervezkedése. Ez azért is érthető, mert a nyomdászok a proletariátus legműveltebb rétege, foglalkozásuknál fogva a "világosság terjesztői", a betű munkásai. Láttuk, hogy a pestbudai nyomdászok már 1848-ban egyesületbe tömörültek; szervezetüket, az Általános Vándor és Beteg Könyvnyomdászokat Segélyező Egyesületet azonban az elnyomatás idején, 1853-ban a kormányzat feloszlatta. Az abszolutizmus enyhülésével 1862-ben alakult meg újból - a feloszlatott egyesület célját: a kölcsönös segélyezést szorgalmazó - Pestbudai Könyvnyomdászok Vándorló- és Betegsegélyező Egylete. Vidéki városokban is létrejöttek hasonló segélyegyletek (Temesvár-1850, Brassó-1861, Kolozsvár-1863).

Az 1860-as évek közepe felé a segélyezésen tulmenően mindinkább felmerül az önképzés, az általános és szakműveltség terjesztése iránti igény. 1866-ban Hirsch Lipót kezdeményezésének eredményeként meg is alakult a Budapesti Nyomdászok Önképző Egylete, amely tudománynépszerűsítő előadásaiival, szakmai felolvasásaival, szak- és nyelvtanfolyamaival, valamint egyesületi könyvtárával sokat tett a magyar nyomdászmunkásság műveltségének gyarapításáért. Még a kiegyezés előtt, 1865 és 1867 közt megjelent az első nyomdász-szaklap is Egerben, Gutenberg címmel, Tóth István nyomdász kiadásában.

A kiegyezés után a magyarországi nyomdászat és könyvkiadás kapitalizálódása nyomán megsokszorozódik a nyomdászok száma. A tőkés elnyomás elleni harc mozgalmuknak is egyre inkább politikai jelleget ad. Egyleteik a politikai harcok, árszabálymozgalmak, sztrájkok vezetői lesznek, s e harcok során a nyomdafőnökök ugyancsak létrehozzák a maguk külön szervezeteit. A magyar nyomdászok körében élénk visszhangra találnak a különféle nyugat-európai szocialista eszmék és törekvések, s az 1860-as években meginduló magyar szakszervezeti mozgalom és a megerősödő magyar munkásmozgalom nem egy vezetője a nyomdászmunkásság soraiból kerül ki; a magyar munkásmozgalom élén a 19. század második felében a nyomdászmunkásság áll. Az Általános Munkásegylet, majd a Szociáldemokrata Párt vezetőségi tagjai közt is számos nyomdász volt. Külföldi Viktor a megindítója pl. 1870-ben az Általános Munkás-Ujságnak, majd a Népszavának is. A munkásmozgalom ismert nyomdászvezetői voltak továbbá Hirsch Lipót, Záhonyi Alajos, Firtinger Károly, Ihrlinger Antal, Peidl Gyula stb. Az ő tevékenységük és a nyomdászegylet sikereinek hatására

kezdenek hatékonyabban szervezkedni az 1870-es évektől a többi szakmák munkásai is.

1885-ben létrejön a nyomdászok országos egyesülete; a vidéki segítő- és önképző egyletek beolvadnak a budapesti "anya-egyesületbe" s megalakul a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betüöntők Egyesülete, 1900 elején tagjainak száma már 3329 fő. Az egylet nemcsak saját tagjait szervezi, műveli és segíti, hanem a többi munkásrétegeket is. 1893-ban egy belügy-miniszteri leirat ezt írja róla: "...a munkásokat állandóan sztrájkra izgatja, a külföldi munkásmozgalmakat segítyezi, tagjai között állandóan munkásmozgalmat szít, erre pénzalapot gyűjt, a sztrájkolókat segítyezi..." Működését a hatóságok több ízben felfüggeszték, betiltják.

A nyomdászok teszik meg nálunk az első lépéseket a nemzetközi munkáseggyüttműködés útján is. 1868-ban az osztrák könyvnyomtatókkal tanácskoznak közös feladataikról s - amivel a belügyminiszteri leirat vádolja őket - a külföldi munkásmozgalmat valóban segítyezik: pl. anyagi segítyét küldenek a sztrájkoló genfi nyomdászoknak, amit ők levélben köszönnék meg. 1869 május 1-től előbb havonta háromszor, majd hetenként megjelenő nyomdászlap, a Typographia segíti szervezkedésüket és törekvéseiket. A nyomdászok mozgalmának sikerét gyakran akadályozta, hogy jobban fizetett felső rétegük ("munkásarisztokrácia") igyekezett elszigetelni törekvéseiket a többi szakmák munkásaitól. A munkásarisztokrácia azonban mindig kisebbségben volt a mozgalmon belül, a többség a munkásszolidaritás és az internacionalizmus álláspontját képviselte és sikeresen harcolt a tőke ellen. Nehéz harcokban, sztrájkok révén elérték gazdasági és szociális viszonyaik javulását, előbb a 10, majd a 8 órás munkaidőt és béremelést is.

Az átfogó országos egyesület mellett számos helyi és szakmai nyomdászegyesület, társaskör alakul 1867 után: a litográfusok és könyomdászok Senefelder-Egyesülete (1867), a Budapesti Könyvnyomdászok Magyar Köre (1881), a Budapesti Könyvnyomdászok és Betüöntők Jótékonyági Köre (1882), Budapesti Betüöntők Köre (1882), Budapesti Gépmesterek és Nyomók Köre (1883), Budapesti Hirlapszedők Köre (1884), a Budapesti Könyvnyomdászok és Betüöntők Hítelszövetkezete (1886), Könyvnyomdászok Szakköre (1890) stb., továbbá nagyon sok nyomdász-daloskör is.

A nyomdatulajdonosok szervezkedése lasabban indult meg, mint a nyomdászmunkásoké. Ok tulajdonképpen egymás versenytársai, konkurrensei voltak s eleinte egyesüléseik csak alkalmilag keletkeztek, olyankor, amikor a munkások szervezkedése, sztrájkjaik összefogásra kényszerítette őket: pl. az 1870, 1880, 1885 és 1890. évi nyomdászsztrájkok idején. 1883-ban szóba került már állandó egyesületük létrehozása, de erre csak 1895-ben került sor, ekkor alakult meg a Budapesti Könyv- és Könyomda-Főnökök Egyesülete. Célkitűzéseik közt - többek között - a tulajdonosok anyagi érdekeinek védelme, szakkör, nyomdászikola és szaklap létrehozása szerepelt.

A politikai, társadalmi és szakmai szervezkedés, valamint a magyar-

országi nyomdaipar kapitalizálódása kapcsán jelentkező korszerűsödés technikai és esztétikai problémái gazdag nyomdászati szakirodalmi eredményeznek. A művelt, érdeklődő nyomdászok az elődök munkái iránt is érdeklődést mutatnak és így a nyomdásztörténet is helyet kap a különböző szakfolyóiratokban, évkönyvekben s önálló történeti művek is megjelennek.

A nyomdászok mellett a könyvkultúra más ágaiban dolgozó szakemberek, a könyvkiadók és könyvkereskedők szervezkedése is elkezdődött a dualizmus idején. E területen is megelőzte az alkalmazottak szervezkedése a munkaadókéét. 1873-ban hozták létre a könyv- és zeneműkereskedő alkalmazottak Csak Szorosan néven országos egyesületüket, amely 1901-től ugyancsak Csak Szorosan címmel szakmai lapot jelentetett meg. 1878-ban jött létre a tulajdonosok országos szakmai szervezete, a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete (később: Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete). Első elnöke Pfeifer Ferdinánd, alelnöke Aigner Lajos lett s vezetésében a kor legkiválóbb kiadói és könyvkereskedői foglaltak helyet. Megalakulásával egyidejűleg megindult az egyesület hivatalos lapja, a Corvin, amely folyamatosan közölte a könyvkereskedelmi forgalomba került hazai kiadványok bibliográfiáját, az egyesület hivatalos értesítéseit, valamint a könyvkereskedelem helyzetével kapcsolatos írásokat, híreket.

A dualizmus időszakában kialakultak tehát a magyarországi könyvkultúra szervezeti formái is. A különféle szakmai és társadalmi szervezetek kapcsolatot tartottak fenn számos külföldi hasonló egyesüléssel, ami a nemzetek közötti hatékonyabb kiadványcserébe is bekapcsolta Magyarországot. A magyar könyvkultúra nemzetközi kapcsolatainak legjelentősebb megnyilvánulása az 1913-ban Budapesten megtartott nemzetközi kiadói kongresszus volt, amely a világ nagy könyvkiadóinak közös szakmai problémáit és együttműködési lehetőségeit vitatta meg s egyben a magyar kapitalista könyvkiadás külföldi elismerését is jelentette.

Könyvkiadásunk a dualizmus idején nagy számszerű fejlődést ért el. Fokozatosan emelkedett a hazai kiadványok száma s nemzetközi vonatkozásban is előkelő helyre került Magyarország a megjelent kiadványok tekintetében. Elekes Dezső: "A könyvtermelés statisztikája" c. munkájának adatai alapján a könyvkereskedői forgalomba került művek száma (amelyeket a Corvina is számba vett) a következőképpen alakult:

Év:	Könyvek száma	Összes kiadványok száma:
1878	272	278
1880	976	1056
1890	1420	1474
1900	1718	1934
1910	2059	2547
1913 (utolsó bé-	2111	2146
1914 keév)	1909	1937
1918	1623	1653

A megnövekedett könyvtermés nagyobb részét a nagy kapitalista kiadók adták közre, a vásárlók többsége pedig a középosztálybeli lakosságból került ki. De éreztek hatásukat a könyvkultúra terén a 19. század utolsó harmadának és a 20. század elejének tömegmozgalmai, az erősödő munkás- és parasztmozgalmak is. Az alsóbb osztályok most már olyan méretű olvasóközönséget jelentettek, hogy a kapitalista kiadók is kezdtek rájuk figyelni. Egyrészt a gondolkodásukat, izlésüket a felsőbb rétegek érdekei szerint formáló kiadványokat adtak ki számukra, de - ami ennél lényegesebb - a saját igényeiket kielégítő műveket is megjelentettek, persze főként üzleti érdekből. Ugyanekkor e társadalmi rétegek saját szervezetei, egyletei, pártjai is foglalkoztak könyv- és lapkiadással, számos munkásmozgalmi és agrárszocialista jellegű könyv, broszúra, röpirat látott így napvilágot.

A magyar kapitalista könyvkultúra egészén belül fejlődésnek indult tehát a baloldali, szocialista tendenciájú könyvkiadás is. 1867 után jelentek meg az első magyarországi munkásmozgalmi lapok. 1873 és 1879 közt látott pl. napvilágot az első jelentékeny munkásújság, a Munkás-Heti Krónika, amelynek német nyelvű társlapját Arbeiter-Wochen-Chronik címen Frankel Leó szerkesztette. A Munkás-Heti-Krónika 1879 végén beolvadt az 1877 óta megjelenő másik munkáslapba, a Népszavába, amely előbb a Magyarországi Általános Munkáspárt, majd 1890-től az ekkor alakult Szociáldemokrata Párt orgánuma volt és 1905-től már napilapként látott napvilágot. A Szociáldemokrata Párt a Népszava mellett 1906-tól tudományos folyóiratot is adott ki, a Szocializmust s az ekkortájt szerveződő különféle szakszervezetek is összesen 24 lapot jelentettek meg, némelyiket nagyon magas példányszámban (a vasasok lapja pl. 13 ezer, az építőké 20 ezer példányban jelent meg). A Szociáldemokrata Pártnak 1905-től saját nyomdája volt, a Világosság Könyvnyomda Rt., amelyben a Népszaván kívül számos munkáslap és munkásmozgalmi kiadvány készült. A Népszava szerkesztősége könyveket, sorozatokat is bocsátott közre. Nevezetes kiadványa volt az 1907-1908-ban Népszava Olvasótára címen megjelentetett sorozatszerű vasárnapi melléklete. Ebben a lap munkatársainak (Csizmadia Sándor, Faskas Antal, Gyagyovszky Emil, Gárdos Mariska stb.) és más szocialista eszméket valló íróknak (Nagy Lajos, Lengyel Géza, Gergely Győző stb.), valamint a Nyugat íróinak (Ady, Babits, Juhász, Kosztolányi stb.) munkái láttak napvilágot.

A Szociáldemokrata Párt kiadványainak többsége a párt könyvkereskedésének, a Népszava Könyvkereskedésnek gondozásában jelent meg. Így láttak napvilágot olyan jelentékeny munkák, mint August Bebel "A nő és a szocializmus" című írása, valamint más külföldi munkásmozgalmi vezetők, teoretikusok (Wilhelm Liebknecht, Lafargue, Jaurés stb.) művei. Marx és Engels műveiből is kiadott néhányat a Szociáldemokrata Párt, bár fontosabb műveik más kiadóknál jelentek meg magyarul a dualizmus idején, Marxtól a "Bérmunka és tőke", a "Bér, ár, profit", a "III. Napóleon államcsínyje", "A polgárháború Franciaországban", Engelstől pedig "A szocializmus fej-

lódése az utópiától a tudományig", "Az utopisztikus és tudományos szocializmus", "A kommunizmus alapelvei" jelent meg a Népszavánál.

Volt néhány olyan magánkiadó, amely jelentékeny szerepet töltött be a magyarországi baloldali könyvkiadás történetében a századforduló táján. Különösen Politzer Zsigmond (1852-1924) tevékenysége kiemelkedő e téren. Politzer egyik vezetője volt a korai magyar munkásmozgalomnak, éles hangú publicisztikai írásai miatt többször indítottak ellene eljárást. Ő adta ki Marx és Engels válogatott műveit Szabó Ervin szerkesztésében, ennek 1. kötetében - többek között - a Kommunista Kiáltványt is. (Ez a Kiáltvány 2. magyar kiadása volt; első ízben ugyancsak magánkiadónál, Vas József antikváriusnál jelent meg 1896-ban.) Politzer kiadványa volt Kautsky "Marx gazdasági tanai" című híres munkája is.

A kialakuló és izmosodó baloldali könyvkiadás hű tükre volt annak a változásnak, amely a magyar társadalomban a 19. század végén megindult. A polgári radikális törekvések és a munkásmozgalmi erők igénybe vették és megteremtették harcaikhoz a művelődés eszközeit és lehetőségeit s a könyvkulturán belül is kifejlesztettek egy olyan előremutató ágat, amely a magyar szocialista könyvkiadás értékes előzménye.

E haladó könyvkultúra kialakulását természetesen szintén nehezítette az a nyomás, amely a létrehozó társadalmi mozgalmakra felülről nehezedett. A baloldali kiadványok, kiadók szűkös anyagi lehetőségei miatt, tipográfiaiilag, könyvművészetiileg nem lehetettek számottevőek. A gazdag kapitalista kiadók ugyanakkor nem vállalkoztak könyvművészeti törekvések megvalósítására. Az a nagymértékű tömegtermelés, amely e cégek munkáját jellemezte, önmagában sem használta a magyar könyv tipográfiai színvonalának. Az üzleti haszon hajhászása pedig kifejezetten lehetetlenné tette azt a gondos munkát és áldozatvállalást, amely a szép kiadványok elengedhetetlen feltétele. Rossz papír, izléstelen tipográfiai felépítés, esetleg hivatkozott tudisztatóság jellemezte a dualizmuskori magyar kiadványok többségét. Az európai modern könyvművészet eredményei azonban Magyarországra is eljutottak s a 20. század elején akadt néhány nyomdász és könyvművész, akik eredményes kísérletet tettek a modern magyar könyvművészet megteremtésére.

A magyar könyvművészet a 20. század elején

Az európai tipográfia megújulása nyomán - kissé megkésve ugyan - a 20. század elején nálunk is sor került a magyar könyv művészi színvonalának megjavítására. Azok a nyomdászok és kiadók, akik erre vállalkoznak, kis üzemekkel rendelkeznek és a tipográfia javítása mellett a kapitalista részvénytársaságok kiadási politikájának egyéb visszasságait is szeretnék kiküszöbölni. Vállalkoznak pl. az új magyar polgári irodalom termékeinek kiadására és közönségének megszervezésére is. E téren is a Nyugaté a kezdeményezés érdeme.

A Nyugat Könyvkiadó

Az 1908-ban indult Nyugat című folyóirat és a folyóirat kapcsán kialakult Nyugat-mozgalom korszakos jelentőségű a modern 20. századi magyar irodalom történetében. Rövid életű kezdeményezések után (mint pl. a Szerda, a Magyar Gênioz és a Figyelő című század eleji folyóiratok) a Nyugat lett a modern magyar irodalom igazi megteremtője és hosszú időn át fő orgánuma. Az előző modern szellemű lapok anyagi eszközök hiánya miatt szűntek meg: kevés volt az előfizető, nem állt mögöttük tehetősa mecenás.

Az 1908-ban megindult Nyugat sem tudott volna fennmaradni pusztán az előfizetési díjakból. Az induláskor 500 előfizetője volt csupán a bár számuk egy év alatt 3000-re emelkedett és a közölt hirdetésekéből is volt bevéteük, anyagi nehézségekkel küzdött a szerkesztőség és a lap fennmaradásához mecenásokra volt szükség. Az egyik szerkesztő, Fenyő Miksa, aki a Gyáriparosok Országos Szövetségének titkára volt, szervezte meg néhány gyáros (Chorin Ferenc, Kornfeld Móric és főként Hatvany Lajos) segítségét.

A folyóirat anyagi bázisa azonban ezzel sem szilárdult meg. Fennmaradása a mecenások jóindulatától vagy szeszélyétől függött (Hatvany ellentéte a szerkesztőkkel, főként Osváttal!) s ezért a szerkesztőség kiadválalat létrehozását határozta el, amely biztos anyagi háttérrel jelent a folyóiratnak. A Nyugat ezzel az elhatározással a korabeli kapitalista könyvkiadás és lapkiadás üzleti eljárásaihoz alkalmazkodott. Láttuk, hogy a dua-

lizmus időszakának minden jelentékenyebb lapvállalkozása mögött anyagilag tehető kiadói vagy nyomdai vállalat állt, amelynek az újság vagy folyóirat csak egyik kiadványa volt. Lényeges különbség van azonban ezek közt a kiadók és a Nyugat közt. A nagy kapitalista vállalatok már működnek, amikor saját lapjaikat megindítják. A Nyugat viszont már meglevő, kialakult esztétikai elveinek és irodalompolitikai tevékenységének biztosítása érdekében keres támaszt egy alapítandó kiadóban; a folyóirat irodalmi hivatását szolgálja a kiadó üzleti tevékenysége.

Az üzleti, anyagi szempont a kiadó létrehozásában nem volt kizárólagos, a szerkesztőségnek voltak olyan további irodalmi elgondolásai is, amelyeknek megvalósításához szüksége volt saját kiadóra:

1. Közönségszervezés. A kiadó termékei, a könyvek egyuttal a folyóirat számára is toboroztak közönséget. A folyóiratot támadó hivatalos, konzervatív lapokkal szemben csak nagytekintélyű, széles közönségbázissal rendelkező orgánum vehette fel eredményesen a harcot. Az új írókat, az új, szokatlan irodalmat a régihez szokott olvasókkal csak kitartó propagandával és folyamatos, minél kiterjedtebb izlésirányító tevékenységgel lehetett elfogadtatni. S erre alkalmasak voltak az önálló kiadványok.

2. Az írók, a munkatársak anyagi támogatása. A kiadó megalkotásánál az irodalmi szempont volt elsődleges, s az üzlet ennek állt a szolgáltatásban. A Nyugat-kiadó a szerzőkkel szemben is ezen az elvi alapon állt: nem zsákmányolta ki munkatársait, mint a kapitalista kiadók általában, hanem igen magas honoráriumot fizetett nekik a kiadásában megjelent munkáikért.

Irodalmi, közönségszervezési s az - ezek szolgáltatásban álló - üzleti célkitűzések sürgették tehát a Nyugat kiadó létrehozását.

A Nyugat már a kiadó megalakulása előtt is adott ki könyveket, 1909-ben két verses-kötetet (Gellért Oszkár, Babits Mihály). 1910-ben aztán felhívást adt ki részvényaláírássra a leendő kiadó, a Nyugat Rt. Így alakul meg elsősorban Hatvany Lajos (és a Hatvany család) valamint Magyar Mór (előbb a Révai kiadó üzletvezetője) pénzén a Nyugat Rt. 1911-ben. Saját nyomdát is szereznek, megvásárolják az eléggé korszerűtlen, kis Jókai-nyomdát.

A kiadói részvénytársaság vezérigazgatója Ignotus lesz, aligazgatója Magyar Mór s az irodalmi érdekek biztosítására irodalmi bizottság alakul, tagjai: Ignotus, Osvát Ernő, Hatvany Lajos, Fenyő Miksa, Móricz Zsigmond és Ady Endre.

A kiadó létrehozása után a Nyugat már rendszeresebb könyvkiadói tevékenységre is gondolhatott. 1910-ben 21, 1911-1912-ben 50 eredeti művet adott ki, s 1910 és 1914 között kb. 100 munkát, a modern magyar s - kisebb részben - a világirodalom java termését. Első kiadványai: Móricz: Hét krajcár című kötete, Elek Artur könyve, Fenyő Miksa "Casanova"-ja, és Lengyel Géza "Véletlenek" című novelláskötete. De ebben az időszakban

megjelentette Ady 8 kötetét (néhányikat több kiadásban is), Ambrus Zoltán, Babits Mihály, Balázs Béla, Gellért Oszkár, Heltai Jenő, Ignótus, Móricz Zsigmond (10 kötet), Szomory Dezső, Tóth Árpád és még számos más magyar író munkáit is.

1911 elején olcsó füzetes sorozatot indított Nyugat Könyvtár címen. A sorozatban 37 füzet látott napvilágot, ezek is többségükben a modern, nyugatos magyar írók munkáit tartalmazzák, de itt kapnak helyet az említett külföldi írók is (Wedekind, Schnitzler, Maeterlinck, Fogazzaro, Capus stb.). A sorozatot - minden egyes füzet hátlapján - a következő szöveggel propagálták:

"Ugyanazt a művészi programot vallja magáénak mint a folyóirat. Megjelennek a magyar és a világirodalom legjobb termékei, különösen ügyelvén arra, hogy ne csak a népszerűség által jóváhagyott nevek jöjjenek gyűjteményünkben, hanem, hogy olvasóink megismerkedhessenek olyan írókkal is, kiket eddig csak az irodalmilag művelt felső tízezrek körében ismertek és tiszteltek."

A sorozatnak meglehetősen nagy a közönségsikere, de a Nyugat nem sokáig tudja fenntartani, kénytelen eladni még 1911 októberében; az Athenaeum vásárolja meg - Ady és Ignótus műveinek a kivételével.

A sorozat eladása után önálló, nagyobb terjedelmű művek közzétételére gondolnak. A kiadói rt. további fejlődését azonban megakasztja az 1912 elején párbajba torkoló Hatvany-Osvát ellentét. Hatvany kilép a Nyugattól és a kiadótól is megvonja anyagi támogatását. Magyar Mór a bekövetkezendő csődtől félve (idegbeteg ember volt) öngyilkos lesz. A lapnak Ignótus lesz a névleges tulajdonosa, a kiadó részvényeinek többsége továbbra is Hatvany tulajdonában marad s így a folyóirat és a kiadó kettéválik és a tervezett nagyszabású könyvkiadás sem valósul meg. A kiadó még egy évig tengődik, majd 1913-ban megszűnik: összes kiadványai és a szerzői jogok is az Athenaeum tulajdonába mentek át. Az Athenaeum - az első világháború után használja fel a megszerzett szerzői jogokat.

A Nyugat - bár a kiadói részvénytársaság rövid életűnek bizonyult - kiadványaival meglehetősen sikereket ért el. Munkatársait nem csak azzal segítette, hogy magasabb honoráriumot fizetett nekik, hanem könyveik kiadásával a nagy, kapitalista kiadók figyelmét is felhívta rájuk. A Nyugat az írók műveinek többnyire csak az első kiadását vette meg (kivételek: Ady, aki havi 600 forintért minden munkája kiadási jogát eladta a Nyugatnak, illetve Hatvanyinak), a többire most már szívesen szerződtek a nagy kiadók is. Tevékenységének másik jelentékeny pozitívuma, hogy a nála megjelent könyvek - a korabeli árakhoz képest - nagyon olcsók voltak (30 fillértől 3,50 koronáig; egy-két bibliofil jellegű kiadvány ért csak el magasabb árat). A közönség így kevés pénzért jó irodalomhoz jutott, a modern irodalom közönségbázisa szélesedett.

A Nyugat kiadványainak modernsége nemcsak tartalmukban nyilvánult meg, hanem külső kiállításukban is. A Nyugat kiadónak nagy a jelentősége

a 20. század eleji magyar könyvművészetben is. Itt működött ugyanis Falus Elek iparművész, az egyik első modern magyar könyvdiszító. Ő tervezte és rajzolta a Nyugat-könyvek, elsősorban a Nyugat-Könyvtár színes, izléses, artisztikus fedőlapjait s ő volt a művek illusztrátora. E könyvdiszitek, illusztrációk mai izlésünket már nem elégitik ki; kissé tarkák, eklektikusak, szecessziósak, de a század elején új kezdeményezést jelentettek s Falus Elek törekvése némileg az Európa-szerte terjedő modern könyvművészet vonalába esett. (Főként annak kezdeti, "modernkedő", szecessziós szakaszával mutat rokonságot.) Ez a formai újszerűség azonban csak a borítólapra és illusztrációkra vonatkozott. A könyvek tipográfiai alacsony színvonalúak voltak; betűik, papírjuk, szedéstükrük stb. szokványos, hétköznapi volt.

A Nyugat-kiadó megszűnése hatással volt az egész korabeli magyar könyvpiacra és a modern irodalommal kapcsolatos kiadási politikára. Az új magyar irodalom termékei egyidőre szinte eltűntek a könyvplacról, vagy csak ritkán jelentek meg. Az írók maguk is nehéz helyzetbe kerültek, mert a konkurens kapitalista cégek leszállították az írói honoráriumokat. A kiadó körül csoportosuló írók különböző más kiadókhoz kerültek, egyesek a folyóirattól is elszakadtak s a későbbiek során nem akadt olyan kiadó, amely a modern magyar irodalom képviselőit úgy maga köré tudta volna tömöríteni, ahogy a Nyugat.

A Nyugat továbbra, kiadó nélkül is igyekezett folytatni a könyvkiadást s a világháború alatt (1916-1918) is megjelentetett munkatársai műveiből évente néhány kötetet. Ezek is színvonalas munkák voltak, köztük olyan kiemelkedő művek, mint pl. Móricz Zsigmond "Szegény emberek" című háboruellenes, antimilitarista elbeszéléskötete 1916-ban.

1920-ban is megjelenik két Nyugat-könyv, majd 1929-től szörványosan évenként néhány. 1933-ban, a Nyugat 25 éves jubileumának évében újból megindul s az 1930-as években - főként Gellért Oszkár tevékenysége nyomán - gazdagon kibontakozik a rendszeres könyvkiadás. A korabeli könyvtermés legjavát adja ki a Nyugat ekkor, amikor a magyarországi kapitalista könyvkiadásban tulteng a ponyva, a szórakoztató jellegű, problémátlan, indokolatlan illuziókat tápláló best-seller irodalom és a jobboldali beállítottságú kiadványok tömege. A Nyugat-kiadványok között helyet kapnak a népi írók művei (pl. Illyés: Puszták népe hét kiadásban, Oroszország, stb. Nagy Lajos: Kiskunhalom), a munkásság nem egy írójának a munkája (pl. Gelléri Andor Endre, Kassák Lajos) is - számos haladó vagy liberális, néha esetleg dekadens polgári író mellett, de jobboldali, fasiszta mű soha.

Említettük, hogy a Nyugat kiadó elsősorban a modern magyar irodalom közzétételével, az írók támogatásával s a közönségneveléssel ért el nagy eredményeket. Kezdeményező szerepet vállalt a magyar könyv esztétikai megújítása, terén is, és elsősorban a borítólapművészet tekintetében újat, szépet is alkotott, de a belső, művészi tipográfia nem tudta megteremteni. A Nyugatnak olyan képzett, koncepciózus nyomdászok, betűművészek, akik erre képesek lettek volna, nem álltak rendelkezésére. A nagy

kapitalista kiadók viszont - elsősorban üzleti okok miatt - erre nem vállalkoztak. A feladat megoldása olyan magas képzettségű, művelt, céltudatosan dolgozó - s az üzleti hasznot is e feladat szolgálatába állító - kisebb kiadókra várt, mint amilyenek a gyomai Kner és a békéscsabai Tevan-család tagjai voltak, elsősorban Kner Imre és Tevan Andor.

A Gyomai Kner-nyomda

A nyomda alapítója Kner Izidor (1860-1935). Ősei valamennyien - hosszú időre visszamenőleg - vidéki vándor könyvkötők voltak, akik a be-kötött könyvek egy részét faluról-falura járva, házalva árusították. Kner Izidor Szolnokon tanulta ki a könyvkötő mesterséget, majd bejárta az ország nagy részét és több helyen dolgozott, mint könyvkötő: Egerben, Aradon, Pesten, Tatán és Székesfehérváron a Számmer-féle nyomdában, ahol a könyvnyomtatást is elsajátította. Mint tanult könyvkötő és a nyomdászatot is ismerő ember nyitotta meg 1882-ben Gyomán a család - később világ-hírűvé vált - nyomdáját, nagyon szerény keretek közt. A nyomda egész berendezését egy kis 12 fiókos betűszekrény (a hozzátartozó betűkkel és egyéb anyaggal) és egy egészen kezdetleges, lábbal hajtott sajtó képezte. S e kezdetleges berendezés lakása egyik szobájának deszkával elkerített fele részében volt elhelyezve. Másfél évtizedes működés után tudta csak beszerezni az első gyorsajtót (ócska, máshonnan kiselejtezett gépet, amelyet maga hozott rendbe), de céltudatos munkával a nyomdát 25 év alatt korszerű technikai berendezésekkel felszerelt és száznál több alkalmazottat foglalkoztató üzemmé fejlesztette.

A vidéki nyomdák ebben az időben tengődnek, kevés kivétellel életképtelen kis üzemek, a kapitalista versenyben nem tudnak helytállni. Rendkívüli tehát az eredmény, amit Kner Izidor elért. Olyan vidéki városban, mint Gyomán, ahol ebben az időben nincsen még középiskola, könyvkereskedés sem, olvasó is alig néhány, olyan üzemet fejleszt ki, amely új korszak kezdetét jelenti a magyar könyvnyomtatás és könyvművészet történetében.

Helybelli, környékbeli vásárlóközönségre nem alapozhatta fennmaradását, üze me továbbfejlesztését és terveit. Olyan nyomdatermékeket kellett előállítania, amelyek függetlenítik a helytől és az egész ország területéről számíthatnak vásárlókra. Közönségsszervező propagandatevékenységének első momentum a 1886-ban szép kiállítású betűmintakönyvet adott ki. Szép betűi révén a munkának megvolt a remélt eredménye: "A szakajtó szuperlatívuszokban méltatta, a nagyközönség tömeges megrendelésekkel fejezte ki elismerését." (Kner Izidor: Félévszázad mesgyéjén 1882-1932. Gyoma, 1931. 67. p.)

Másik vállalkozása, amellyel kiterjedt vásárlóközönséget szerez magának, a közigazgatási nyomtatványok kiadása. A 19. század végén, a 20. század elején a közigazgatás, az állami élet már rendkívül bonyolult.

A községi jegyzők a sok szükséges nyomtatvány, űrlap közt nem, vagy alig ismerik ki magukat. Kner Izidor e nyomtatványokból gyűjteményt állít össze, ezeket ügykezelés szerint szakosítva csoportosítja, majd 1898-ban Közigazgatási Nyomtatvány Mintatár címen kinyomatja és 1000 községnek megküldi. E kiadvány alapján a közhivatalok könnyen megrendelhették a szükséges nyomtatványokat s így a Kner-nyomdának nagyszámu, állandó vásárlóréteget biztosított. (Később pótkötetek, majd újabb kiadások is megjelentek.) A sok megrendelést alig tudták teljesíteni.

A községi nyomtatványok kiadásából befolyó nagy összegek biztosították a nyomda technikai fejlesztésének lehetőségét, a munkaerők állandó foglalkoztatottságát (ha egyéb megrendelés nem volt, a nyomtatványokból a raktárat töltötték fel), lehetőséget nyújtottak a modern és a klasszikus irodalom kiemelkedő alkotásainak kiadására és bizonyos könyvművészeti törekvések megvalósítására is.

A Kner-nyomda kiadványai már működése kezdetén is felette álltak tipográfiai színvonalban a kor által kiadványtermésének. Anyagi fellendülésével párhuzamosan azonban egyre céltudatosabban törekedett új művészi lehetőségek, új utak keresésére. Első ilyen jellegű vállalkozása tartalmi szempontból még nem számottevő, de művészileg, a tömegizlés fejlesztése tekintetében annál inkább. E vállalkozás a báli meghívók tömeges kiadása. Rengeteg báli meghívó jelenik meg ebben az időben, de nem elég izlések, nem szépek és drágák. Kner izléses meghívókat készít az 1890-es évektől kezdve, ezeket a kor kiváló művészei illusztrálják (Csók István, Goró Lajos stb.). E meghívókat 1900-tól kezdve "Röpke Lapok" című folyóiratszerű mintakönyvével is propagálja. A meghívóknak is rengeteg megrendelője van Magyarországon és külföldön egyaránt. Az első világháborúig, 1914-ig foglalkozik a kiadásukkal s 1913-ban 3503 bálra, 1 352 830 meghívót rendelnek tőle. (Ebből 43 külföldi bálra 22 350 darabot; pl. Bécs, Berlin, Hamburg, Nürnberg, Kairó és Párizs.) A Kner-nyomda résztvesz az 1914-évi nemzetközi könyvkiállításon is, s ott a meghívóival nyeri el a kiállítás nagy aranyérmét. A báli meghívók eredménye: meglehetősen nagy anyagi haszon, művészi hatás, izlésfejlesztés (a morrisi elv: a mindennapi használati cikkek művészi, izlésfejlesztő hatása!) s hathatós propaganda eszközök a Kner-cég számára - a külföld felé is.

Miben mutatkozott meg művészi újszerűségük?

A modern könyvművészet fejlődési vonalába estek. A régi festői fel fogással szemben, amelynek eredményei idegenek a nyomtatványok, a betűk jellegétől, grafikusabb megoldásuk. A rajzos, grafikai díszek harmonizálnak a betűk vonalaival s ezzel a nyomtatvány összhangja valósul meg, a kiadvány anyagszerűvé válik.

A modern magyar könyvművészetet a Kner-nyomda azonban nem ezekkel az alkalmi, apró kiadványaival teremtet meg - bár jelentőségük ezeknek is fontos - hanem nagyobb kiadványaival, könyveivel.

Könyvkiadással Kner Izidor szinte a nyomda megnyitása óta foglalkozott. 1900-ig azonban főként bér munkát vállalt, mindössze négy saját ki-

adványa jelent meg, majd évenként 4-6 kötet. A tartalmi és könyvművészeti szempontból egyformán fontos és jelentékeny kiadói tevékenység 1907-ben kezdődik s elsősorban Kner Izidor fiának, Kner Imrének a nevéhez fűződik. (Kner Izidor haláláig résztvesz a munkában, de a továbbiakban fia az üzem tényleges vezetője és irányítója.)

Kner Imre (1890-1945) a gyomai műhelyben tanulta meg a nyomdászatot, majd 1904-1905-ben Lipcsében, a modern európai könyvművészet legfontosabb centrumában könyvművészeti és tipográfiai szakiskolát végzett. Európai szintű szakképzettséggel rendelkező tipográfusként vette át atyjától 1907-ben a gyomai nyomda technikai és művészi vezetését, majd 1916-ban a könyvkiadás teljes irányítását is, de már előbb is résztvesz a kiadandó művek kiválasztásában. A nyomda ekkor, Kner Imre irányítása alatt válik igazán modern kiadvállalattá.

A köztudat Kner Imrét főként tipográfusként, könyvművészként tartja csak számon. Valóban az volt, ahogy Fülep Lajos mondja róla "korának legnagyobb nyomdásza". De ő a könyvművészetet, a művészi tipográfiát csupán eszköznek tekintette s nem öncélnak. Eszköznek ahhoz, hogy tömegek számára méltó külsőben juttassa el az értékes tartalmat, gondolatot. A művészi megjelenési formát az irodalom népszerűsítése, a társadalom nevelése végett tartotta fontosnak. E törekvéseivel a szocialista könyvkiadás előfutárává vált. Célkitűzéseit, könyvkiadói és tipográfiai tevékenységének alapelveit így fogalmazta meg: "A tömegek lelkét meg kell nyitni az élet értelmét adó szépségek megértése, átélésének lehetősége előtt, hozzáférhetővé kell tenni a milliók számára a kultúra igazi eredményeit... Az emberiség jövőjét egyedül a tömegek felemelkedése biztosíthatja. Hány ember éli végig az életét úgy, hogy soha, egyetlen igazi, komoly művészi alkotás beható, átélésszerű szemléletéhez nem juthat el. Hiszen az igazán nagy művészi értékek eléggé ritkák...és a fizikai megközelítés lehetősége még nem nyitja meg az utat hozzájuk. De a pénz, a bélyeg, az újság, a nyomtatvány, a könyv minden ember kezébe eljut...éppen ezért rendkívül fontos volna, hogy az ilyen tömegtermékek ennél szebbek, mennél művészebbek legyenek. Éppen ezeken keresztül lehet eljuttatni a művészetet mindenkihez. A magyar könyvművészet problémája tehát döntően fontos magyar kulturális probléma." (Kner Imre "A könyv művészete. Rádióbeszéd 1940.)

E célkitűzések tartalmi megvalósítását színvonalas, haladó irodalmi termékek, főként számos korabeli modern fiatal író műveinek a kiadásával kívánja valóra váltani. Anyagi kockázatot vállal, hogy ezeket a munkákat eljuttassa a közönséghez. Így jelenteti meg - többek közt - Thury Zoltán összes műveit (1908), Thomas Mann: "Halál Velencében" (1913), Lányi Sarolta "A távozó" (Versek, 1915.), Kosztolányi Dezső: "Tinta" (Karcolatok, 1916) című művét, majd 1916 és 1919 közt Balázs Béla 11 munkáját, közben 1918-ban Lesznai Anna "Édenkert" című verseskötetét s számos egyéb kiadványt is. E könyvek közül nem egy modern grafikusművészek il-

lusztrációival és könyvdiszeivel jelent meg (Divéky József, Berény Róbert, s elsősorban Kozma Lajos, s még sokan mások).

Kozma Lajos építőművész 1917-ben, mint Balázs Béla "Hét mese" című könyvének illusztrátora került kapcsolatba a Kner nyomdával s 1929-ig működött együtt Kner Imrével. Együttműködésük elvi alapja a hagyományok jelentőségének felismerése a művészetek s köztük a könyvművészet terén is. Kner a kor divatos művészeti irányát, a szecessziót csupán stíluskeresési kísérletnek tekinti. A szecesszió az újszerűségekre való törekvése során elszakad a mult igazi értékeitől is s ezzel gyökértelenné válik. Kner és Kozma viszont felkutatják a mult hagyományait s ezeket alkalmazák modern igényeknek megfelelően. Nem archaizálnak, másolnak olyan módon, mint az európai könyvművészeti mozgalom kezdeti szakaszának tipográfusai tették, hanem a hagyományokra támaszkodva valami újat hoznak létre. Azt akarják megtanulni, kielemezni a hagyományokból, hogy "milyen törvények irányították a régi tipográfusokat munkájukban, s a nyelvi, irodalmi kifejezési eszközök fejlődése, a korszellem változása miként hatott a tipográfiai formák fejlődésére". Kner Imre 1921-ben leszögezi, hogy törekvéseinek a hagyományok megismerése nem célja, hanem eszköze; eszköz az új könyvstílus megteremtésére; "Nekünk mégiscsak elsősorban a jövő a fontos, a tradíció nem öncél előttünk... Mi a folytonosságot akarjuk... hogy a multban megszerzett erők ne vesszenek el, hanem szárnyat adjanak a mának és segítsenek meghódítani a jövőt;..." (Kner Imre folyton kutató, elemző munkájának eredményeit számos tanulmányban tette közzé. Tipográfiai és könyvművészeti tanulmányainak gyűjteménye: Kner Imre: A könyv művészete. Bp. 1957.)

A régi magyar tipográfiának s a régi disztíróműveletnek ebben a szellemben való felújításával és felhasználásával Kozma sokszáz motívumból álló eredeti magyar disztíróanyagot készít a leganyagszerűbb könyvdisztíró eljárás, a fametszet segítségével. E diszket alkalmazták az 1920 és 1922 közt készülő kb. 40, tartalmilag is maradandó értékű kiadványukban. Pl.: Három cseppke könyv. 1920. (Kis kötetek a 16-17. századi magyar irodalom néhány prózai alkotásából.) Kner klasszikusok. 1921. 12 kötet a magyar klasszikus lírából: Balassi, Zrínyi, Csokonai, Katona, Vörösmarty, Petőfi, Madách stb.; Monumenta literaria. 1921-1922. 12-12 füzet a világirodalom kis terjedelmű remekműveiből: Énekek éneke, Aucassin és Nicolette, Boccaccio, Tolsztoj, Lukianosz, Montaigne stb.

E műveket tipográfiaiilag Kner Imre tervezte, az illusztrációkat, diszket Kozma Lajos készítette s mindhárom sorozatnak Király György, kiváló irodalomtörténész volt a szerkesztője. Sorozaton kívül is jelentetnek meg ekkor fontos munkákat: pl. Szabó Lőrinc és Gellért Oszkár versel, Kardos László és Révész Béla Ady-monográfiái.

A kiadványok külföldi fogadtatása rendkívül kedvező. A szakajtó elismeréssel ír róluk, a külföldi kiállításokon egymásután sikereket érnek el, nagy külföldi könyvtárak vásárolják meg a Kner-kiadványokat (Németország, de Amerika és Japán is). Mindez azt mutatta, hogy Knerék elképzelése he-

lyes, lehetséges a tradíciók átültetése az új technikába, "egy történeti alapon álló, de eleven magyar könyvstílus megteremtése." (Kner Izidor: 1. m. 118. p.)

A kiadványok hazai fogadtatása sokkal kedvezőtlenebb. Néhány lap elismerően ír ugyan róluk, de a sajtó nagyobb része hallgat, s a közönség teljes érdektelenséggel fogadja őket. (Ebben része van a háború utáni súlyos gazdasági helyzetnek is.) És tulajdonképpen ez Kner Imre tragédiája: az egész nemzet, a társadalom minden rétege számára akar dolgozni (ő maga így jelöli meg a célt: "...a kulturát minden tanyára, minden munkáslakásba eljuttassuk") s pusztán a közönség egy igen kis köre vett csak róla tudomást.

A közönség részvétlensége és a súlyos gazdasági helyzet miatt az 1920-as években - kényszerűségből - ismét a közigazgatási nyomtatványok kiadására terelődik a hangsúly. A korabeli magyar könyvkiadás helyzetéről így ír Kner Imre Szabó Lőrincnek 1923. január 4-én: "Mint tudja, a könyvkiadás helyzete egyenesen kétségbeesítő. A karácsonyi könyvpiac összforgalma nem tett ki annyit kiadványaimból, mint amennyit a múlt évben írói honoráriumokra kifizettem, s a sok befektetett papíros és munka hever. További tőkét elvonni nincs már módomban és így fel kell hagynom a kísérletezéssel, s addig, amíg gyökeres javulás nem áll be a viszonyokban, le kell mondanom arról, hogy kiadó legyek. Teljesen azonban nem tudok erről lemondani s nem is szabad."

Nem is mond le teljesen, évente kiad továbbra is egy-két könyvet. Könyvművészeti tekintetben továbblép a hagyományokat felújító, történeti alapon álló magyaros stíluson, amelyet csak alapnak tekint a további fejlődéshez. Az 1923-i göttingi nyomdászkonferencián, ahol a világ legjobb tipográfusai közt tartják számon, megismerkedik a Bodoni-betűn alapuló, szépmetszésű, egyszerű, modern klasszicista antikvával, amelyre Fülöp Lajos már korábban felhívta a figyelmét. Ez megfelelt egyszerűsége törekvő tipográfiai stílusának, s klasszicista antikvával készíti fejlődése második időszakában kiadványait. E művek mellőznek minden dísz és illusztrációt, csupán tipográfiai elemekből épülnek fel: a betű és a papír síkjának arányaival ható, nemesen egyszerű, harmonikus alkotások. Egyik legszebb példája új stíluskorszakának - maga Kner Imre is legjobb alkotásaként említi - Szabó Lőrinc "Te meg a világ" c. verseskötete (1932.).

Ebben a stílusban készülnek azok a munkák is, amelyeket kiadói tevékenységének a 20-as években bekövetkező beszűkülése idején közzétesz. Ekkori kiadványainak többsége fordítás. Szabó Lőrincnek írja: "Az eredeti magyar nyelvű irodalom mellé nem állhatok, mert annak, ami ma megjelenik, csak igen kis része tud érdekelni. Olyasmit, ami nem érdekel, nem tudok kiadni, mert ha nem szívügyem, akkor nem tudok kedvvel belefelelődni és nincsen meg bennem hozzá az áldozatkészség... A magyar dolgok esnek tehát azért, mert már elvben nem értek egyet a mai irodalmi produkció nagyobbik részével. A fiatalok nagy részét nem bírom követni, az öregek pedig már nem érdekelnek."

Igy kerül sor 1927-1928-ban 12 kötet kiadására az orosz irodalom legismertebb íróitól; 6 kötet az első világháború előttről, 6 az utána következő időszakból. (Pl. Korolenko, Puskin, A. Tolsztoj, Turgenyev stb.) 1929-ben 6 svéd, 1930-ban 6 dán, 1931-ben pedig 6 norvég kötetet jelentet meg. Tervezte 6 finn kötet kiadását is, de ezek nem jelentek meg.

Az 1930-as években a gazdasági válság, majd az egyre inkább faszálódó politika, kulturpolitika miatt tovább csökken Kner Imre kiadványainak száma. Amikorra tehát kialakítja tipográfiai stílusát, amelyet - láttuk - eszköznek tekint, nincs módja rá, hogy a szellem nagy értékeit juttassa el segítségével mindenkihez. A Horthy-korszak hivatalos Magyarországnak nincs szüksége a kor legnagyobb nyomdászára.

1940-ben kiadja még, Kodály Zoltán ösztönzésére, Misztótfalusi Kis Miklós "Mentséget" betűhív kiadásban, majd 1932-ben újból a "Három cseppke könyv"-et - emlékül a nyomda felállításának 60. évfordulóján. Így ír e kiadás indítékáról: "Hiszen azok után, amiket a miniszterelnök bejelentett [zsídótörvény!] nyilvánvaló, hogy könyvet kiadnom nem lesz többé lehetséges, nem is szólva arról, hogy ennél közelebbi és inélyebbreható lehetőségeket is elvehetnek még majd tőlem." 1944-ben munkatáborba hurcolják, Auschwitzba kerül, ahonnan nem tér többet vissza.

A békéscsabai Tevan-nyomda

Mintegy husz évvel Kner Andor gyomai nyomdaalapítása után, 1903-ban egy másik alföldi kisvárosban, Békéscsabán Tevan Adolf könyvkereskedő nyit nyomdát. Ez a nyomda céltudatos művészi utkeresésével és haladó könyvek kiadásával ugyancsak külön fejezetet nyit a művészi magyar könyv történetében. A gyengén felszerelt kis nyomdái Tevan Adolf fia, Tevan Andor (1889-1955) emeli magas szintre. Ő a nyomdászat elemelt atyja műhelyében sajátítja el, majd érettségije után, 1907-ben Bécsbe megy s két évig tanul a Graphische Lehr- und Versuchsanstalt elnevezésű grafikai főiskolán. A korabeli Bécs a szecesszió fővárosa, a modern iparművészeti és tipográfiai irányok eleven központja. Ezek ismeretében tér haza Tevan Andor 1909-ben, beáll atyja nyomdájába, amely most már gyorsajtóval is rendelkezik, s husz évesen átveszi a nyomda vezetését, modern betűket hozat külföldről és élénk kiadói tevékenységbe kezd. (A nyomda eddigi kiadványai meghívók és egyéb alkalmi nyomtatványok voltak.)

A budapesti modern irodalmi élet legjelesebb képviselőivel létesít kapcsolatot Rozsnyai Kálmán író, Oscar Wilde magyar barátja révén, s e modern írók (Franyó Zoltán, Kosztolányi, Karinthy, Juhász Gyula, Nagy Lajos stb.) műveinek a kiadására vállalkozik, akik barátságai fogadják a modern törekvésű nyomdász-kiadót. Kiadói tevékenysége során valóban a modern magyar irodalom termékeit adja ki elsősorban, a régi magyar és a modern külföldi irodalom jeles alkotásai mellett. Eredeti célkitűzése

tartalmilag értékes, modern, szép könyvek közzététele, amelyet ő maga így fogalmaz meg: "Nagy példányszámban jót és olcsón és mégis szépen!"

Célját eleinte egyedi kiadványokkal, majd 1913-ban megindított Tevan Könyvtár című sorozatával akarja elérni. Megfogalmazott célkitűzésének e sorozattal az első felét tudja csak valóra váltani: "nagy példányszámban jót és olcsón" ad a közönségnek. Többezres példányban, egy-egy füzetet 40 fillérért bocsát ki s főként modern magyar műveket, amelyek a nagy kiadók sorozataiban legkevésbé kaptak helyet. Nagy érdeme a sorozatnak a Nyugat íróinak népszerűsítése. Megjelentek benne pl. Ady (Muskétás tanár ur), Csáth Géza (Muzsikások), Juhász Gyula (Új versek 1908-1914), Karinthy Frigyes (Együgyű lexikon, Írások írókról, Holnap reggel), Kosztolányi Dezső (Lánc, lánc, eszterlánc..., Mécs), Nagy Lajos (Egy leány több férfi), Somlyó Zoltán (Hadak a hóban) s még számos más nyugatos író munkái. A külföldi írók közül olyanoknak a műveit közli a sorozat, akik klasszikus szerzők vagy azóta már klasszikusokká lettek: pl. G. Hauptmann, G. Keller, Heinrich és Thomas Mann, Schnitzler, Balzac, P. Claudel, C. Farrère, Flaubert, A. France, Maupassant, Casanova, D'Annunzio, L. Andrejev, J.A. Kuprin, Swift, Mark Twain, Strindberg és mások alkotásait.

A sorozat tehát a magyar mellett számos külföldi irodalom kiemelkedő termékeit juttatja el a legszélesebb olvasóközönséghez és műfajilag is rendkívül változatos. Irodalom- és művelődéstörténeti jelentősége, közönségnevelő szerepe kiemelkedő, de művészi tekintetben nem elégíti ki Tevant. A sajtó általában elismeréssel ír róla, s a sárga füzetek fedőlapja valóban tetszetős is, de tipográfiaiailag nem különösebben igényesek, még ha felette állnak is a korabeli átlagos tipográfiának. A Tevan-nyomda a magyar művészi könyv történetében nem e sorozatával nyitott új fejezetet, hanem egyedi kiadványai egy részével s főként amatőr-sorozatával.

Egyedi kiadványokat 1909-től, a kiadói tevékenység megindításától folyton adott ki Tevan Andor két sorozata mellett. E kiadványainak szerzői elsősorban ugyancsak korabeli magyar írók: az új eszmékkel és modern formákkal jelentkező Nyugat-munkatársak és jelentékeny kortársaik (Kosztolányi, Karinthy, Krúdy, Peterdi Andor, Szilágyi Géza, Rozsnyai Kálmán stb.), valamint kiemelkedő külföldi alkotók (A. France, Renan, Voltaire, Verhaeren, Hesse, Lenau, Rilke, Schnitzler, Wedekind, Chesterton stb.). Kapcsolata az írókkal rendkívül jó, nem üzletfeleknek tekinti őket, ahogy a nagy kapitalista kiadók, hanem egyenrangú partnereknek, mindig tisztességes honoráriumot fizet nekik. Az írók is a kiadó-barátot látják benne, sokan ostromolják kézírataikkal, közel sem tud annyi munkát kiadni, amennyit felkínálnak neki. Nem tőkeerős kiadó, gyakran vannak anyagi nehézségei, hiszen a többségében konzervatív ízlésű közönség nem nagyon érdeklődik e modern szemléletű művek iránt. Ez az oka, hogy olykor megalkuvásra kényszerül, igazodnia kell a közönség érdeklődéséhez s - művészi és irodalmi céljai megvalósítása érdekében s alkalmazottai foglalkoztatása miatt - kiad kasszasikert jelentő bestseller-jellegű munkákat is.

(Neki nincsenek olyan tömegkiadványai, mint Knerék közigazgatási nyomtatványai és bái meghívói, amelyek anyagi fedezetet biztosítanak az ő tervek realizálásához.) Anyagi okokból bér munkákat is vállal más kiadóktól és magánszemélyektől.

Tevan egyedi kiadványainak egy része művészileg is jelentékeny alkotás, szép tipográfiával készült, finom papírra nyomott könyv. A kritika elismeréssel ír róluk, és a szerzők is lelkesen nyilatkoznak a kiadónak írt levelükben. Somlyó Zoltán pl. 1916-ban, Nyitott könyv című munkája megjelenésekor írja: "...ilyen szép, gusztusos, művészi magyar könyv még nem jelent meg magyarul". Vagy Krudy 1925-ben "A tegnapi kódlovagjai" kiadásakor: "Mondhatom egy egész irodalmi közvélemény néz reménykedéssel az Ön vállalkozása elé."

Krudy e munkája s még néhány 1926-ban és 1927-ben kiadott mű kiadói munkásságának utolsó eredménye közé tartozik. A magyar könyvkiadás egésze visszaesik 1923-1924-től az inflációt követő gazdasági nehézségek és a könyvvásárlás csökkenése miatt. Ahogy Knerék tevékenységében, Tevannál is nagymérvű beszűkülés következik be. Kiadói tevékenysége 1927-ben lényegében megszűnik, a társadalmi viszonyok miatt le kell mondania művészi törekvéseiről, nyomdája fenntartása és alkalmazottai megélhetésének biztosítása végett ezután nyomdai munkákat végez: bér munkákat vállal, üzleti nyomtatványokat, címkéket, dobozokat, prospektusokat készít.

Lényegében híres amatőr-bibliofil sorozata is megszakad az 1920-as évek közepén. Tevan munkásságának könyvművészeti szempontból ez a sorozat a legkiemelkedőbb és legmaradandóbb eredménye. 1913-ban indítja meg és 1948-ig mindössze 14 kötete lát napvilágot:

- 1913: Kosztolányi Dezső: A szegény kisgyermek panaszai,
- 1916: Krudy Gyula: Aranykézutcai szép napok,
Kármán József: Fanni hagyományai,
- 1917: Fazekas Mihály: Ludas Matyi,
- 1918: Gvadányi József: Egy falusi nótárius budai utazása,
- 1920: Csokonai Vitéz Mihály: Lilla,
Csokonai Vitéz Mihály: A csókok,
Kisfaludy Sándor: Regék,
Kisfaludy Károly: Tollagi Jónás,
Petőfi Sándor: Az apostol,
- 1922: Fáy András: Különös végrendelet,
- 1925: Vörösmarty Mihály: A két szomszédvár,
- 1943: Heltai Gáspár: A bölcs Esopus és másoknak fabulái,
- 1948: Anatole France: Nyársforgató Jakab meséi.

A sorozat megindulásakor Tevannak az az elképzelése, hogy ha kis példányszámban ad ki valóban szép könyveket, akkor kevesebb befektetéssel érhet el maradandó művészi eredményeket s a kötetek eladása sem okozhat gondot, hiszen van az országban néhány száz bibliofil, akik bizto-

san és gyorsan megvásárolják őket. Programját így fogalmazza meg: "...a magyar irodalom mesterművei, szövegileg teljesen tökéletes kiadásban fognak megjelenni. Az Amatőr Tevan-kiadás könyvei félévenként egymástól teljesen elütő kiállításban, minimális, számozott példányszámban kerülnek könyvpiacra..."

A maga elé tűzött célt azonban e sorozatával sem tudta maradéktalanul elérni. Nem sikerült félévenként 1-1 kötetet kiadnia a kötetek nagy kihagyásokkal s rendszertelenül tudtak csak megjelenni: 1920-ig 8 mű jelent meg, de 5 egyetlen év alatt 1920-ban; 1922-ben és 1925-ben 1-1 munka, majd 1943-ig 18 év alatt egyetlen egy sem. Az 1943-ban kiadott Heltai-mű sem a program alapján került kiadásra, hanem a Tevan-nyomda fennállásának 40 éves évfordulójára Keleti Arthur tanácsára és szöveggondozása nyomán.

A sorozatban modern író alkotása alig szerepel, csak kezdetben Kosztolányi és Krudy 1-1 munkája, főként régi magyar munkák s legutolsó kötetként egy külföldi író műve alkotják, holott Tevan a modern magyar irodalom egyik fő kiadója. A profilváltozás oka anyagi természetű, a régi munkákat nem terhelte írói honorárium. Az amatőr-sorozat minden egyes tagja egyéni külsőt visel, címlapjaik gondosan rajzoltak, illusztrációk a tartalomnak megfelelően régies hangulatot keltenek; általában gazdagon illusztrált kötetek. Tevan - Knerrel szemben, aki az egyszerű, alig díszített, majd a teljesen dísztelen könyv, a tipográfiai irány híve volt, - az illusztrációs megoldást kedvelte, a szöveg és a kép összhangjával kívánt művészi, esztétikai hatást elérni. Olyan jeles illusztrátorokkal dolgozott együtt, mint Major Henrik, Divéky József, Kolozsvári Sándor és Hincz Gyula.

E bibliofil-sorozat művészi tekintetben a 20. századi magyar bibliofil könyvkiadás fontos és értékes fejezete. Hatása, közönségnevelő szerepe a két világháború között nem lehetett jelentékeny. Tevan Andor ezzel sem tudta elérni eredeti célkitűzését ("nagy példányszámban jót és olcsón, és mégis szépen"). Itt szép munkákat adott közzé, de igen kis példányszámban, így szélesebb körökre nem tudott hatni. A sorozat köteteinek legtöbbje átlagosan 300-500 közti példányban jelent meg.

1944-ben, amikor a könyv és irodalom barátai az 1943-ban megjelent Heltai Gáspár-kötetéért ünnepelték, a fasiszták őt is munkaszolgálatra hurcolták Bécsbe. 1945-ben hazatért és továbbdolgozott Békéscsabán. Ekkor jelent meg az amatőr-sorozat utolsó kötete is, A. France Nyársforgató Jakabja Hincz Gyula remek illusztrációival és Kner Erzsébet kötésterve alapján. A kötet 1948-ban Pro Arte-érmet nyert. Nyomdáját 1949-ben államosították, majd őt elbocsátották a vállalatától. Utána az Ifjúsági Kiadó munkatársaként dolgozott. Tevan Andor szakírói tevékenységével is szolgált a magyar könyvkultúra ügyét. Halála után, 1956-ban jelent meg "A könyv évezredek útja" című munkája, Keleti Arthurnak, régi munkatársának bevezetésével.

A Nyugat-kiadó, a Kner- és a Tevan-nyomda külön-külön új fejezetet jelent a magyar könyvkiadás, tipográfia, könyvművészet történetében. A Nyugat elsősorban könyvkiadói tevékenységének modern arculatával és a borítólap-művészet megújításával. Kner és Tevan kiadványaik tartalmi értéke mellett kiemelkedő könyvművészeti tevékenységükkel is. Céljukat a korabeli társadalmi feltételek között nem tudták valóra váltani maradéktalanul, pedig célkitűzésük átgondolt, helyes és kulturális szempontból fontos volt. Amit megvalósítottak, magas művészi érték, de ezek az értékek nem töltötték be társadalmi hivatásukat: nem juthattak el mindazokhoz, akiknek alkotóik szánták őket.

Hatásuk így is jelentékeny. Nyomukban más kiadók és nyomdák is kísérletet tettek szép, biblíofil könyvek létrehozására (pl. a két világháború közt a Hungária-nyomda vagy az Amicus), s a mindennapi könyvek színvonalában is tapasztalható egyes nyomdáknál, kiadóknál emelkedés (Egyetem Nyomda, Athenaeum, Franklin, Hornyánszky-nyomda stb.). Igazi céljukat, az olcsó tömegbibliofília megteremtését csak a szocialista könyvkiadás valósította meg, de kétségtelenül az ő érdemük, hogy ezt megfogalmazták, és megvalósításához is utat mutattak. És e téren Kner Imréné a legnagyobb érdem.

A bibliográfia a II. rész végén.

Tartalom

A polgári idószak könyv- és könyvtári kulturája (Bevezetés)	3
A könyv- és könyvtári kultura politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és technikai alapjai	5
Olvasóközönség, olvasási kultura	10
A kapitalizmus idószakának könyvkulturája	15
A technikai fejlődés a nyomdaiparban és a könyvelőállítás más iparágaiban	15
A papirgyártás	15
A sztereotípiá (tömöntés)	17
A nyomás gépesítése, a gyorsajtó és rotációsgép	17
A gyorsajtó	18
A rotációsgép	19
A betüöntés és betűszedés gépesítése; szedőgépek	20
A betüöntőgép	21
A szedőgépek	21
A Linotype-szedőgép	22
A Monotype szedő- és öntőgép	23
Uj illusztrációs eljárások; a képsokszorosítás gépesítése ...	24
A fametszet	24
A síknyomás: litográfia és ofszetnyomás	26
A litográfia (kőnyomtatás)	26
Az ofszetnyomás	27
A fotocínkográfia; fototípiá és autotípiá	28
A mélynyomás: heliogravür, rakel-mélynyomás	30
A könyvkötés	31
Magyar technikai újítások a nyomdászatanban	34
A kapitalista könyvtermelés és könyvterjesztés sajátosságai ...	37
A nagyipari nyomdászatan létrejöttének következményei	37
A klasszicista könyvművészet	46
A külföldi könyvkultura a kapitalizmus korában	55
Nagybríffannia	57
Franciaország	69
Németország	81
Ausztria	98

Csehország és Szlovákia	104
Svájc	107
Olaszország	109
Spanyolország	114
Portugália	117
Németalföld: Hollandia, Belgium	119
Dánia	122
Svédország	124
Norvégia	126
Finnország	127
Oroszország	129
Lengyelország	135
Románia	137
A jugoszláv népek könyvkulturája	140
Bulgária	143
Albánia	144
Törökország	145
A könyvkultura az Európán kívüli földrészekén	147
<u>Amerikai Egyesült Államok</u>	148
Kanada	156
Latin-Amerika: Dél- és Közép-Amerika	158
Afrika	161
Japán	164
Kína	166
India	168
Indonézia	170
Ausztrália	171
A kapitalista korszak könyvkulturájának sajátos fejlődése (Összegezés)	172
A modern könyvművészeti mozgalom	175
A modern angol könyvművészet. William Morris és követői ..	176
A német könyvművészeti mozgalom	180
A modern könyvművészet a többi országban	181
A könyvművészeti mozgalom fejlődésének jellemzői (Összegezés)	183
<u>Magyarország könyvkulturája</u>	185
A gyarmatosító Habsburg abszolutizmus kiépítésének időszaka (1711-1772)	187
A felvilágosodás kora (1772-1825)	194
A reformkor, a forradalom és szabadságharc időszaka (1825-1849)	210
Kiadói és cenzuraviszonyok az önkényuralom idején (1849-1867)	230

A magyar könyvkultúra a dualizmus időszakában (1867-1918).	236
A nagyüzemi nyomdászat és könyvkiadás kialakulása, gazdasági, technikai és társadalmi alapjai	236
A dualizmus-kori magyar kiadók	241
Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT	241
A Franklin Társulat	249
A Révai-Testvérek Irodalmi Intézet RT	255
Pallas Irodalmi és Nyomdai RT	259
Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT	259
Egyéb nagyipari üzemek, testületek	260
Magánnyomdák és kiadók	262
Ráth Mór	262
Pfeifer Ferdinánd	264
Abafi (Aigner) Lajos	264
A Lampel-Wodianer cég	265
A dualizmus-kori magyar kapitalista könyvkultúra sajátosságai	266
A magyar könyvművészet a 20. század elején	275
A Nyugat könyvkiadó	275
A gyomai Kner-nyomda	279
A békéscsabai Tevan-nyomda	284